

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXVIII. KÖTET

1-3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1979

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közöl a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488). Külföldön terjeszti a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat, H-1389. Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest. ELTE, Művészettörténeti Tanszék, 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Üri u. 51-53.

Az MTA I. és II. Osztályának 1978. évi közgyűlési együttes tudományos ülése

---

KELET-EURÓPA KÉPE MARXISTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYAINKBAN

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Filozófiai és Történettudományok Osztálya az Akadémia 1978. évi 138. közgyűlésének hetében együttes tudományos ülést tartott, amelynek tárgya a Kelet-Európa-kép alakulása volt a két osztályhoz tartozó tudományok felszabadulás utáni fejlődésében.

A tudományos ülést MÓCSY ANDRÁS akadémikus, a II. Osztály helyettes elnöke nyitotta meg. Bevezető szavaiban hangsúlyozta a Kelet-Európa-kutatások jelentőségét, az e tájon élő népek társadalmi, gazdasági és kulturális élete modern összehasonlító, komplex vizsgálatának szükségességét. A tudományos ülés témáját egyéb fontos tudományos és tudománypolitikai okok mellett az is indokolja – mondotta –, hogy ebben az évben kezdte meg működését a két osztály közös tudományos bizottsága: a Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottság. Az ülés célja éppen az, hogy magas színvonalú összegezését nyújtsa mindannak, amit szaktudományaink utóbbi negyedszázados fejlődése a Kelet-Európa-kép kialakításában-formálásában eredményezett, felvázolva ily módon a Bizottság előtt álló tudományos feladatok egy részének körvonalait is.

Az együttes ülés előadásait az alábbiakban adjuk közre:

KELET-EURÓPA A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

NIEDERHAUSER EMIL

A magyar történetírás múltjában rostálva kevés az, amit mai Kelet-Európa-képünk előzményének tekinthetünk. De rögtön hozzá is tehetjük, számos egyéb témától eltérően, hogy ez a kevés nem is olyan rossz és elvetendő, mint számos más vonatkozásban. Mert nem a trianoni sokk lereagálására gondolunk itt, a soknemzetiségű Magyarország történetének vizsgálatára a magyar elhivatottság és fölény szempontjából, hanem az 1930-as és 1940-es évek néhány jelenségére. Egyrészt Hajnal István tevékenységére, aki nagyon becsületesen az egyenjogúság alapjáról kezdte meg az európai kis népek, s ezen belül is elsősorban a kelet-európai kis népek történetének vizsgálatát. Másrészt a világháború csúcspontján megindult Revue d'Histoire Comparée körére, amely a háború utáni időkhöz is elnyúló munkásságában ugyancsak ennek az egyenjogúságnak az elismerését tartotta mintegy szívügyének, és elsősorban a szomszédos népek történetírásával kívánta a szorosabb kapcsolatokat kiépíteni.

Különösen az utóbbi esetben eléggé kézenfekvő, hogy ennek a tevékenységnek nem elsősorban szakmai, hanem politikai motívumai is voltak, a szomszéd népekhez fűződő kapcsolatok javítása, ami 1945 előtt és után egyaránt nem is könnyű feladat volt. Megrögzött előítéletek, begyökerezett képzetek ellen vették fel a harcot. Az addigi magyar történetírás erősen Nyugatra koncentrááló figyelmével is szembe akartak szállni. Kétségtelenül polgári alapról, ezt is hozzátehetjük, a megbékélés szándékának őszinteségét azonban nem vonhatjuk kétségbe.

A szomszéd népek története iránti érdeklődés állt az előtérben, s ez már sejtette is egy olyan Kelet-Európa-koncepció körvonalait, amelynek részletes kidolgozása nem történt meg, de amelyre erősen rányomta bélyegét a két világháború közti európai felfogás, amely a Németország és Oroszország közt élő kis népek történeti fejlődésében látta ennek a Kelet-Európának a fő fejlődési térénümát.

A marxista magyar történettudomány kialakulásának első éveiben ugyan-csak politikai megfontolásokból kiindulva, bizonyos mértékig mintegy folytatta ezt az imént jelzett állásfoglalást, hangsúlyozta a Szovjetunió világtörténeti szerepét, a szomszédos szocialista országok történetének fontosságát, megkezdte a hozzájuk fűződő kapcsolatok széles körű feltárását, mintegy a felszabadulás után kialakult baráti viszony előzményeinek a felkutatását. Erdemleges munkák is születtek ezen a történettudomány számára, valljuk be, elég nehéz terepen, hiszen éppen a kapcsolatok alakulásában roppant sok az esetlegesség, igen nagy a történeti véletlen szerepe, az ifjú marxista történettudomány pedig éppenséggel a nagy általános törvényszerűségek kimutatását tartotta elsőrendű feladatának.

Ez is volt az oka, egyik oka annak, hogy ez az érdeklődés valójában erősen deklaratív jellegű maradt, az aktuális politikai helyzethez tapadt. A kapcsolatok haladó hagyományait fürkészte, és ezen a téren valóban igen sok új adatot is fel tudott sorakoztatni. A kapcsolatok negatív hagyományait, örökségét pedig sajnálatos félreértések sorozatának tekintette, amelyekben most már túljutotunk. A kapcsolatok mélyebb előzményeit, a kelet-európai népek fejlődésében mutatkozó rokon vonásokat vagy nem is kívánta észrevenni, vagy itt is megelégedett a deklarációkkal, az elmélyült kutatás iránt pedig mintha bizalmatlanságot mutatott volna.

A helyzet az 1950-es évek végén kezdett alapvetően megváltozni, nyilvánvalóan nem elválaszthatóan az egész magyar marxista történettudománynak ekkoriban kibontakozó általános nagy megújulásától. Az érdeklődés két oldalról indult ki. Az egyik szál, amelyik idáig vezetett, a történeti Magyarország nemzetiségeinek a vizsgálata volt, ennek a kérdéskörnek sok új anyag megmozgatásával történő feltárása az új marxista történeti koncepció kialakításának elengedhetetlen feladata volt. A szomszédokkal való sok évszázados együttélés pozitív és negatív örökségének a felmérése valóban jelentős mértékben hozzájárult az új felfogás kialakításához.

Volt azonban a kutatásnak még egy ága, amelyik még sokkal mélyebbre

hatolt a történeti valóságban, az az ág, amely az újkori magyar, illetve magyarországi fejlődés alapvető gazdasági és társadalmi fejlődésvonalainak, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kardinális problémáinak a kutatásában óhatatlanul beleütközött a kelet-európai fejlődés néhány általánosabb kérdésébe. A hazai fejlődés sajátosságainak jobb megértését szolgálta az összehasonlító kutatás kiterjesztése immáron nemcsak a szűkebb vagy szélesebb értelemben vett szomszédokra, hanem Kelet-Európa egészére.

A történettudomány ilyen jellegű tájékozódása mellett nem hagyhatjuk említetlenül, hogy a magyar publicisztikában is ekkor kezdett polgárjogot nyerni a problematika, a történetírástól függetlenül, és annál talán valamelyest óvatosabban, hogy csak az utóbbi években erősödjön majd meg ez a látásmód.

Míg a publicisztikában a politikai és érzelmi elemek még sokáig jelentősen meghatározták az érdeklődés irányát és tartalmát, a történettudomány az 1960-as években már határozottan nekilátott egy általános Kelet-Európa-kép kialakításához, azzal a nagyon tudatos és reális megfontolással, hogy ez a magyar történeti fejlődés megértésének egyik alapvető feltétele, és igen jelentős a szerepe az addig is elítélő hangsúllyal emlegetett hungarocentrizmus felszámolásában, vagy legalábbis tompításában, hiszen teljes felszámolásáról még ma is legfeljebb deklaratív módon beszélhetünk.

Ezekben az években egyre többet emlegették a magyar történészek Kelet-Európát, méghozzá a legkülönbözőbb neveken. Hol Közép- és Kelet-Európáról volt szó, hol Kelet-Közép-Európáról, vagy Közép-Kelet-Európáról, meg Délkelet-Európáról, hol általában Kelet-Európáról. Szinte azt mondhatjuk, ahány történész használta a fogalmat, annyi elnevezéssel találkozhattunk.

Nyilvánvaló: nem egyszerűen az elnevezés kérdéséről van szó. A különböző elnevezések valójában eltérő felfogásokat jeleztek arról, mi is ez a Kelet-Európa, milyen érdemleges tartalmat kell az elnevezésnek tulajdonítanunk. A Kelet-Közép-Európa elnevezés mögött az a felfogás húzódott meg, hogy Magyarország (és a legtöbb esetben Magyarország történeti helye volt a probléma veleje) tulajdonképpen a közép-európai fejlődés része, csak ennek egy fejletlenebb vagy elmaradottabb változatát képviseli. A Közép-Kelet vagy Délkelet-Európa elnevezés már sokkal erősebben hangsúlyozta a magyarországi fejlődés kelet-európai vonatkozásait, bizonyos értelemben visszakanyarodott a németek és oroszok közti kis népek problematikájához, ha természetesen lényegesen más töltéssel is, mint ahogy a fogalmat a két világháború közt kialakították. Ezen belül azonban a két elnevezés ingadozást is jelentett, mik is azok a területek, amelyeket ide kell sorolni, s mi ezeknek a közös jellemvonása.

Eléggy gyorsan kiderült és általában elfogadottá vált, hogy a fogalom, akár-hogy is nevezzük, és akármilyen belső tartalmat tulajdonítsunk neki, történeti fogalom, egészen más jellegű, mint a geográfusok fogalmi rendszere. A földrajztudomány a belátható történeti időn belül gyakorlatilag változatlan természeti feltételekből indul ki kategorizálása során. A történész ennél mérhetetlenül több té-

nyezőt kénytelen figyelembe venni, és sokkal inkább hajlamos a fogalmakat történetiségükben, azaz alapvetően változásaikban meglátni. Így eléggé természetesen tűnt és elfogadottá vált, hogy Kelet-Európa történeti fogalma és az ide számítható területek a fejlődés során változnak, határai nem egyszer s mindenkorra megállapítottak. Ausztria, mint a soknemzetiségű Habsburg-birodalom része nyilvánvalóan beletartozik, az 1918 utáni, még inkább az 1945 utáni Ausztria már nyilvánvalóan más fejlődési típushoz tartozik.

A különböző elnevezések és az általuk revelált különböző tartalmak jórészt azzal is összefüggtek, egészen természetesen, hogy milyen korszak vonatkozásában vizsgálták a magyar történészek Kelet-Európát. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet vonatkozásában nyilván óhatatlanul másképp alakul Kelet-Európa képe, mint a tőkés korszakban, vagy a középkor korai századaiban. És másképp alakul a kutatási szempontnak megfelelően. A korai újkori kutatás a gazdasági fejlődés vonatkozásában széles területet egységesen láthat, a tőkés fejlődés gazdaságtörténésze már sokkal árnyaltabb képet mutathat fel, a fejlődés ekkor jóval gyorsabban alakuló szakaszainak megfelelően. A kultúrtörténész megint csak más körvonalakat észlel.

Ha a történelmi fejlődés egészét vesszük vizsgálat alá, azt kell megállapítanunk, hogy Kelet-Európa három nagyobb történeti tájegységre bontható fel. Az egyik, régebb korok történeti földrajzában gondolkodva, pusztán a szemléletesség kedvéért, a Baltikumtól Lengyelországon, Csehországon, Magyarországon át Horvátorszáig és Dalmáciáig húzódó sáv, a másik az ettől délre és délkeletre elterülő országok tája, a harmadik pedig a Baltikumtól az Urálig és a Fekete-tengerig húzódó sáv. Nevezzük az elsőt, csupán az egyszerűbb nyelvhasználat érdekében, Közép-Kelet-Európának, a másodikat Délkelet-Európának, s akkor a harmadikra már csak a tulajdonképpeni Kelet-Európa elnevezés marad fenn. Lehetne akár arra is gondolni, hogy ezt Északkelet-Európának nevezzük, tudomásul véve azt a sajátos jelenséget, hogy ez az Északkelet-Európa majdnem a Kaukázusig terjed.

Nem is az elnevezés a lényeges, magunk is csak egyszerű munkaeszköznek tekintjük. A lényeges az, hogy ennek a három tájnak vagy régióknak vannak sajátos közös fejlődési vonásai, amelyek megkülönböztetik egymástól, és vannak olyan jegyei, amelyek hol két ilyen tájat hoznak közel egymáshoz, hol mindhármát. A feudalizmus korának a vonatkozásában például nem lényegtelen szempont, hogy Közép-Kelet-Európa a nyugati egyházhoz tartozott, a másik két régiót pedig a pravoszláv vallás közössége fűzte össze. A tőkés rendszerre való átmenet korszakában Közép- és Északkelet-Európát összefűzi az a sajátos jelenségkomplexum, amelyet – megint csak az egyszerűség kedvéért – második jobbágyságnak szoktunk nevezni. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez az elnevezés tulajdonképpen félrevezető, mert éppen a jobbágyság második kiadása olyan jelenség, amelyet Északkelet-Európában nehéz volna kimutatni, csakhogy a nagybirtok súlya és fennmaradása még a tőkés korszakra is, a feudális járadék munkaformájának jelentős súlya és számos egyéb jelenség mégis szorosabb kapcsolatot te-

remt a két régió között, és elkülöníti éppen az átmenet korszakában a nagyon is más jellegű délkelet-európai területtől. A modern tőkés fejlődés meg is bontja a hármas tagolást, mert az elmaradottság foka szerint, a gazdasági felzárkózás jellegének és ütemének megfelelően más sávokat alakít ki. Ha pedig a nemzetté válás menetét kívánja valaki felvázolni, eminensen felépítményi jelenséget, tehát Közép- és Délkelet-Európát látja egységesen, s az északkelet-európai fejlődést mintegy kivételesnek valamiféle általánosabb szabály alól.

Távrolról sem állíthatjuk azt, hogy Kelet-Európának ez a hármas tagolása a mai magyar történetírás általánosan elfogadott koncepcióját jelentené. Az elnevezések és a koncepciók mind a mai napig eléggé eltérőek. Annyit azonban meg lehet kockáztatni, hogy a magyar történettudomány Kelet-Európa-képében halványabb vagy erőteljesebb vonásokban a három régió körvonalai, más és más csoportosításban, változó összefüggésben és magyarázattal, de előkerülnek, vagy legalábbis felsejlenek.

Történetírásunk az összehasonlító módszerrel közelítette meg mindig is Kelet-Európa fogalmát, a fejlődés tipológiáját kívánta megállapítani. Ha eltérőek is voltak a tárgyalt korszakok, eltérőek a felkutatott ágai a történeti fejlődésnek, a módszer azonossága mindenképpen szembetűnő. És még egyet mondhatunk általánosan elfogadottnak: annak felismerését, hogy egész Kelet-Európában a párhuzamos, vagy – még a legóvatosabb fogalmazásban is – hasonló fejlődési vonalak igen lényegesek, és ugyancsak igen lényegesek az ezek nyomán kibontakozó kölcsönhatások. Mert jó néhány olyan jelenségről lehet beszélni, amelyek más európai területen is felismerhetők, legfeljebb nem pontosan ugyanazokban az időszakokban, mint Kelet-Európában. Minél tovább haladt előre a Kelet-Európa-kutatás, annál nyilvánvalóbb lett különben is az egész európai fejlődés alapvető egysége. Csakhogy Kelet-Európa valóban a szomszéd országokat is jelenti, bármelyik kelet-európai ország vonatkozásában, azokat a szomszédokat, amelyekkel számos történeti mozzanat összefűzte ezeket az országokat, kialakította köztük az egymásra hatás mélyebb szintjeit. Kissé merészen talán azt is mondhatjuk, hogy Kelet-Európa funkcionális egységet alkotott, amióta a korai középkorban létrejött. Ennek az egységnek a felismerése az egyik legfontosabb eredménye a magyar történettudománynak ebben a vonatkozásban.

Azt is hozzá kell tennünk, hogy a magyar történettudomány bizonyos értelemben meg is haladta Kelet-Európa fogalmát. A kelet és nyugat közti gazdasági kapcsolatok, az európai periféria sajátosságainak vizsgálata során a magyar történészek még szélesebben alkalmazták az összehasonlító módszert, még általánosabban számításba veendő eredményekhez jutottak el: Európa egységben látásához, ahogy arra az imént már rámutattunk.

Még egy fontos vonásra kell utalnunk. Ha hazai kutatásaink kelet-európai irányvételében valahol a mélyben meg is bújtt az a szempont, hogy Magyarország történetét jobban megértsék, pontosabban helyezték el az európai fejlődésben, a kutatások vezető szempontja nem ez volt, nem a Magyarországról való kitekin-

tés, hanem az egész területnek vagy nagyobb részének az egységes átfogása. Hogy Magyarország európai szerepe így valóban plasztikusabban fogalmazódhatott meg, az az általános szempontú kutatások egyik eredménye.

Igen fontos eredménye, szögezhetjük le mindjárt. Olyannyira fontos és elismert, hogy ma már történészeink körében aligha akad, aki a magyarországi fejlődésnek szélesebb vagy legalábbis közép-kelet-európaira szűkített beágyazását nem fogadná el. Valljuk be: azért ezt az elfogadást is inkább csak deklaratív jellegűnek kell mondanunk, és természetes is, hogy a magyarországi fejlődés egyes kérdéseivel foglalkozó kutatók számára ez a nyilvánvaló.

Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy egyre többen vannak, akik a deklaratív elfogadáson túlmenően következetesebben is igazodnak a kelet-európai perspektívához. Először és a legtöbb esetben alapvetően azért, mert ez valóban a magyar történelem jobb megértését segíti elő. Az egy országra felépülő összehasonlító módszernek az előnyeit már sokan felismerték és ennek megfelelően kutatnak. A sokat emlegetett egyetemes történeti perspektíva szempontjából is hasznos ez mindenki számára. Már csak azért is, mert az egyetemes történeti perspektívának ugyan nyilvánvalóan ki kell terjeszkedni egész Európára, sőt, manapság már világos, azon is túlra. De ebben a tág kitekintésben megint jelentkezhet az egykori veszély: az egyetemes fejlődés fő vonalaira függesztve szemünket netán megint visszaesünk a nyugatra koncentráló szemléletbe, amelyet oly sokáig és joggal kárhoztattunk. Éppen Kelet-Európa funkcionális egységének szem előtt tartása óvhatja meg a magyar történészeket ettől a veszélytől, ugyanakkor a messzebb tekintés megóvjá őket attól, hogy a korábbi hungarocentrizmust valamiféle tágabb kelet-európai provinciális szemlélettel váltsák fel.

A történetírás mindig is igen érzékeny volt saját korának problémáira, a történész jelenkora, hasznosan és károsan, de egyaránt befolyásolja állásfoglalását. A kelet-európai és a tágabb horizont együttes számbavétele a ma jelentkező problémák vizsgálatát megkönnyíti, megadja történeti hátterüket, elősegíti megértésüket. Elejét veszi annak a Kelet-Európában mindig is fenyegető veszélynek, hogy a nemzeti fejlődés számos mozzanatát egyedülálló nemzeti sajátosságnak tekintsük, s valamiféle nemzeti egyedülvalóság téves képzetébe essünk, amelynek káros következményeit éppen a múlt vizsgálata mutatja meg.

Ezért is látjuk szükségesnek, és éppen mai problémáink szempontjából fontosnak a kelet-európai kutatások továbbvitelét, kibővítését, akár Magyarország fejlődéséből kiindulva, akár eleve a szélesebb egyetemes történeti perspektívát tudatosítva, egyetemes szempontból vizsgálva a múltat, amely a jelen számos kérdésére képes választ adni, ha jól tesszük fel a kérdéseket. Rövid távon pedig talán már azt is nagy eredménynek könyvelhetjük el, ha ez a kelet-európai és tágabban egyetemes történeti látásmód a magyar történészek nemcsak deklarált, hanem valóban átélt kutatási szempontjává lesz.

A MAGYAR IRODALOMTUDOMÁNY ÉS KELET-EURÓPA

SZIKLAY LÁSZLÓ

Ennek az ülésnek az előadói megállapodtak abban, hogy tudomány-
szakjuk *múltját* alig vagy egyáltalán nem fogják érinteni; fejtegetésük középpont-
jában elsősorban az fog állni: *hogyan és miben látják ma Kelet-Európát?* Mint az
irodalomtudomány művelője, rögtön hozzá is tehetném a következő kérdést: kü-
lönálló, illetőleg egységes régióhoz (zónához) tartozónak tekinthetem-e Kelet-
Európa irodalmait, s e régiót (zónát) Niederhauser Emil előadását követve három
részre: a tulajdonképpeni kelet-európaira, a kelet-közép-európaira, s a balkánira
(délkelet-európaira) osztom-e fel? Vagy pedig szem előtt tartom több magyar
komparatistának azt az állítását, hogy régióknak határai *korszakonként* változnak, s
azokat a sajátos jelenségeket, amelyeket a lengyel, a cseh, a szlovák, a magyar, a
román, a szlovén, a horvát, a szerb, a bolgár, az újjörög stb. irodalmakban tar-
tunk nyilván, mutatis mutandis a fejlődés különböző korszakai Európának más
irodalmaiban, főleg az ún. „kis”, a kis létszámú népek literatúrájában is produ-
kálják?

A *fogalom tisztázására* tehát mindenképpen szükség van magán az irodalom-
tudományon belül is. Ha ma egy magyar irodalomkutató Kelet-Európáról vagy
akár csak egy másik kelet-, közép-kelet- vagy délkelet-európai nép irodalmáról
hall, nem a magunk nemzeti irodalmának vizsgálata, elemzése jut eszébe, hanem
az, amit „összehasonlító irodalomtörténetírás”-nak, „komparatiztika”-nak ne-
vezünk. A magyar irodalmi komparatiztika viszont csaknem olyan idős, mint
maga nemzeti irodalomtörténetírásunk: gondoljunk csak arra, hogyan lelkesedett
például Toldy Ferenc a cseh Hanka kézirat-hamisításaiért vagy – hogy XX. szá-
zadi példát is említsek – mennyire nem lehet Horváth János „nemzeti klassziciz-
mus”-elméletét, az író–mű–közönség hármasságára épülő koncepcióját fran-
cia és német elődei nélkül elképzelni. Azoknak a művébe, akik nálunk nap-
jainkban igyekeznek továbbfejleszteni a komparatiztikát, s így gazdagítani a mar-
xista irodalomtudományt, a múlt hagyományainak akaratlanul is bele kell épül-
niök; – annál is inkább, mert hiszen az összehasonlításnak külföldön sincs –
sem keleten, sem nyugaton – véglegesen kialakult, „egyedül üdvözítő” módszere.
Aki csak egy-két összehasonlító irodalomtörténeti kongresszuson, konferencián,
vitán vett részt, az is tudja, hogy milyen élesek a nézeteltérések ma is – és éppen
a *módszer* szempontjából – nemcsak a különböző nemzetek, hanem egy nép
komparatistái között is.

A rendelkezésünkre bocsátott rövid idő alatt nem áll módunkban, hogy nevek vagy éppen művek felsorolásával mutassuk be: a magyar komparatiztika módszertani szempontból még ma is milyen sokszínű. Az eddig elmondottak alapján talán így is világos, hogy a *mai* magyar irodalomtudomány Kelet-Európa-képpét csak úgy tudjuk egzakt pontossággal megrajzolni, ha számolunk azzal, hogy komparatiztikánk mai művelőinél a múlt módszereinek milyen maradványait lelhethetjük fel, azok mennyire formálják Kelet-Európáról alkotott képünket és – utoljára, de nem utolsóként – mindez mennyiben befolyásolja, befolyásolja-e egyáltalán nemzeti irodalomtörténetírásunk fejlődését?

A *romantikus irodalomszemlélet* korában, főleg a XIX. század első felében – akárcsak nálunk – valamennyi szomszédunknál is a történelemhez hasonlóan az irodalomtudomány is a múlt dicsőségét kereste, az akkor még kivétel nélkül idegen elnyomás alatt élő kis kelet-európai vagy éppen kelet-közép-európai népek úgy álmodták magukat „nagy”-nak, hogy felelevenítették népük mondavilágából, középkori krónikáikból vagy epikájukból azokat a legendákat, amelyeket mára nagyrészt már rég megcáfolt a régészet, a nyelv- és a történelemtudomány. A kelet-európai komparatiztika nem egy művelőjénél mind a mai napig megtaláljuk e romantikus szemléletnek a nyomát. A mi szempontunkból itt most csak az egyes irodalmaknak a *nyelvrokonság alapján* történő csoportosításával foglalkozunk. Kelet-Közép-Európában e téren két komparatiztikai irányzat meglétével kell számolnunk: az *irodalomtörténeti szlavisztikáéval* és az *irodalomtörténeti romanisztikáéval*. Tudjuk, a reneszánsz, de főleg a barokk előzmények után a romantika korában, főleg éppen a kelet-közép-európai szláv népek romantikus irodalomtörténései nemcsak hogy rokon irodalmaknak, hanem egy egységes irodalomnak fogták fel az egyes szláv nemzetek literatúráját. Csak Pavel Jozef Šafáriknak e szempontból alapvető művét, a Budán 1826-ban kiadott „Geschichte der slawischen Sprache und Literatur”-t említjük itt példaképpen. Šafárik szemléletét örökli, s a közben fellépő új irodalomelméleti irányzatok módszereivel színezi, fejleszti tovább, végeredményképpen mégiscsak *egy helyben topog* az a szemlélet, amely még ma is „a szláv regényről”, „a mai szláv strukturalizmusról” vagy éppen „szláv versformákról” beszél. Elismerjük, ha az irodalmi jelenségeknek pusztán *nyelvi tényezőiről*, vagy ha éppen a múlt század ún. szláv kölcsönösség-eszméjének az egyes szláv népeknél fellelhető variánsairól beszélünk, a „szlavisztika” fogalmának használata jogosult. De helyes-e, ha a magyarral oly rokon szlovák vagy cseh prozodiát (mind a három nyelvben az első szótagra esik a hangsúly!) mégsem a magunkéval hozzuk párhuzamba, hanem a velük merőben elentétesen, másképpen hangsúlyozó egyéb szláv népek prozodiájával? Szlavista kongresszusokon nem egy esetben volt alkalmunk tapasztalni, hogy az előadó például „a szláv regény”-ről beszélt – és az orosz, a lengyel, legfeljebb a csehet említette, mert a többiről tudomása sem volt. Ha a romantikus, a nyelvrokonságra épített irodalomszemléletnél fejlettebb álláspontra helyezkedünk, könnyű belátnunk, hogy – társadalmi, ideológiai fejlődésük hasonlósága következtében –

a szláv lengyel irodalom fejlődése sokkal közelebb áll a nem-szláv magyaréhoz mint – mondjuk – a szláv bulgáréhoz ugyanakkor, amikor ez utóbbi az újlatin román irodalomhoz hasonló típust képvisel. Ezek után fölösleges időhúzásnak tetszhet, ha mindenáron bizonygatni akarnánk: mennyire nem lehet az újlatin nyelvű francia, olasz vagy éppen spanyol irodalom összképét a románéval azonosítani, még akkor sem, ha a *romantikus nemzeti ébredés korában* ez utóbbi éppen három nagy nyelvrokonának a példájára támaszkodva akarta megújítani önmagát.

A *romantikus irodalomszemlélet* egyes elemei nálunk, Kelet-Közép-Európa kis népeinél, éppen elnyomottságunk következtében még a múlt század második, sőt századunk első felében is megmaradtak. A *pozitivizmus* ideológiája és faktografikus módszere sem tudta teljes mértékben kivetni magából a romantika nacionalizmusát, mely egyszerre védekezett is, támadott is: Kelet-Európa szempontjából a többenél fokozottabban érvényes az a tétel, hogy a nacionalista elfogultság soha és sehol sincs önmagában, hanem mindig egy másik nacionalista elfogultsággal áll szemben. Nálunk a pozitivizmus irodalomtudománya teremtette meg azokat a kézikönyveket, írói lexikonokat, s részben az irodalomtörténeteket is, amelyek az *akkor* lehető legnagyobb egzakttsággal térképezték fel irodalmunk és általában: művelődésünk múltjának tényeit. De ugyanakkor, amikor e kézikönyvek összeállítói a tények föltétlen tiszteletben tartásával szorgalmasan gyűjtötték össze azokat az *adatokat*, amelyeket még ma sem tudunk nélkülözni, e gyűjtőmunka abban a korszakban folyt, amikor – a közismert politikai történeti okokból – minden érdekelt nép csak a *maga* irodalmára volt tekintettel. Ez kétféle torzuláshoz vezetett: a pozitivistá irodalomtudós – egy-két kivétellel – vagy teljesen *izolálta* a maga irodalmának jelenségeit a vele szomszédos népeknek az övéhez hasonló vagy éppen azonos jelenségeitől (az egyszerre magyar és horvát Janus Pannonius vagy Zrínyi Miklós, az egyszerre magyar és szlovák Bél Mátyás annyira közhelyek ebből a szempontból, hogy a kérdés bővebb elemzésétől ezúttal bátran eltekinthetünk) –, vagy pedig az író nyelvére, etnikai származására, sőt nemzeti öntudatára való tekintet nélkül a magáénak vallott mindent, ami *tisztán nemzetinek hitt* állama területén született. Szinnyi József közismert „Magyar írók”-ja ennek a legeklatánsabb példája; sajnos, töredékes kiegészítését a két háború között Gulyás Pál ugyanebben a szellemben folytatta akkor, amikor az már régen anakronizmus volt. Az „anakronizmus” szót írtuk le az előző mondatban, pedig e jelenségnek – ellenkező előjellel – sajnos, ma is tanúi lehetünk. „*Ady Szlovákiában*”: egy tanulmány címe, s a szerző nem is gondol rá, hogy nagy költőnk életében a mai Csehszlovákia területének e részén a *szlovák*, a *szepességi német* – és a *magyar* reagálások egymástól éppen esztétikai-irodalmi szempontból (de nemzetiségpolitikai szempontból is!) mennyire elütők voltak. Senki sem *föltétlenül* román, cseh, szlovák, horvát, szerb vagy éppen magyar író csak azért, mert a szóban forgó államalakulat területén született vagy élt.

„*Slavica non leguntur*”: állítják a századvég, s a századforduló magyar iro-

dalomtörténetírásával kapcsolatban; a fentebb emondott fenntartásokkal, s a románokra is kiterjesztve ezt – sajnos – részben igaz is. Pozitivisták filológiánk nagy része a jelzett korszakban a kiemelkedő orosz írók, és egy-két világhírt szerzett lengyel szerző (pl. Sienkiewicz) kivételével Kelet-Európa irodalmairól nem szerzett tudomást, és alig-alig ismerte irodalomtudományát, amelynek az eredményeiből pedig igen sok hasznot húzhatott volna.

A két háború között például hozzánk az úgynevezett „formalista”, „strukturista” iskoláknak még csak a szele sem jutott el: Sklovszkij, Tinjanov, Jakobson, Ingarden, Mukařovský nevét csak 1957 után fedeztük fel ugyanakkor, amikor nemzedékünknek azok a tagjai, akik a nyelvészetet választották szakmájukul de Saussure-tól Havráneken át – Gombocz Zoltánig és Laziciusz Gyuláig jól ismerték azt a szemléletet, amelynek az irodalomtudomány területén a fentebb említett nevek felelnek meg. Mi akkor kezdtük alkalmazni a formalistáknak-strukturistáknak nem egy – ma is megszívlelendő – eredményét, amikor azokat másutt már vagy továbbfejlesztették, vagy túlhaladta őket az idő. S ez – legalábbis kezdetben és legalábbis látszólag – nem kedvezett a magyar irodalom és szomszédaink irodalma összehasonlításának, egy nevezőre hozásának. 1965-ben, a szocialista országok irodalomtudományi intézet-vezetőinek konferenciáján, amikor mi már a kelet-, illetőleg kelet-közép-európai régió (zóna) irodalmainak *tipológiai összehasonlításáért* harcoltunk, az egyik cseh kolléga, aki akkor még mindig mereven ragaszkodott a struktúrák úgynevezett „fejlődési sorainak” *nyelvi elemeihez*, kijelentette, hogy a cseh és a magyar költészet „fejlődési sorai” közt semmiféle hasonlóságot sem tud elképzelni. Íme, az *izoláció* újabb veszedelme. Pedig ha például Mukařovský struktúra-fogalmát nem kötjük mindenáron *csak* a nyelvhez és azt, amit a nagy cseh irodalomtudós a „materiále” (matériaux) (anyagok) névvel illet, a műalkotás egyéb elemeire alkalmazzuk, akkor *bizonyos korszakokban* ezzel a módszerrel *is* feltűnő hasonlóságokat tudunk felfedezni a cseh és a magyar, a lengyel és a cseh, a lengyel és a magyar stb. irodalom „fejlődési sorai” között. Karel Krejčí: „Az ember tragédiája és az emberiség eposza” című tanulmánya nyújt erre szép példát: a lengyel Krasickiból kiindulva, futólag Victor Hugo: „Légende des siècles”-t is érintve, Madáchcsal a középpontban egészen a cseh Jaroslav Vrchlický-ig és Josef Svatopluk Macharig vezetési végig a fejlődést.

Kelet-Európa és Kelet-Közép-Európa *más* irodalmaira a harmincas években kezdett kitekinteni a magyar irodalomtudomány. *Akkor* nálunk az említett formalista-strukturista irodalmi módszereknek még nyomuk sem volt; a pozitivisták módszerrel sok szempontból a szellemtörténet képviselői igyekeztek szembeállítani. (L. a „Minerva” című folyóiratot). A szellemtörténet szélsőségeitől számos tudósunk, példaképünk *józanága*, a tényeknek a pozitívizmustól örökölt *tisztelete* mentette meg azt a – harmincas években fellépett – nemzedéket, a mi nemzedékünket is, amelyik közvetlen szomszédaink irodalmának tanulmányozását tűzte ki céljául. Marxisták voltunk-e? Budapesten a harmincas években nem lehetünk azok. Bartók nagy fölfedezése: „Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje”

volt legfőbb ihletőnk; Eckhardt Sándornak a Baldensperger felkérésére írt Közép-Európa tanulmányát és Németh Lászlónak a cseh, a horvát és más szomszédos szláv nyelvű irodalmakat fölfedező esszéit láttuk magunk előtt, amikor ki-ki a maga nyelvterületének az irodalmát kezdte elemezni. Jellemzésünkre csak egy folyóirat címét említem itt, az *Apollót*. Kardos Tibortól Sárkány Oszkárig és Gáldi Lászlóig a feldolgozott korszakoknak, a szóba hozott szomszéd (kelet-közép-európai, délkelet-európai) irodalmaknak és a feldolgozás módszerének *tarka egyvelegét* fedezhetjük fel az Apolló hasábjain: a módszertani *bizonytalanság* mellett viszont volt e folyóirat körül tömörülő nemzedéknek a munkásságában egy valami, ami a továbbfejlődést (bizonyos szempontból *máig*) meghatározta: *felszámolni a magyar nemzeti irodalomtörténetírás elszigeteltségét, megkeresni a magyar s a vele szomszédos irodalmak rokon vonásait*.

Megismételjük a kérdést: marxisták voltunk-e akkor? Nem is lehettünk. Azok a nemzedéktársaink, akik a határ túlsó, északi oldalán a marxista világnézetet tették magukévá, a Sarló tagjai, szervező és közéleti munkásságuk következtében nem értek rá az elmélyült kutatómunkára, legfeljebb az egykorú szocialista irodalom ismertetését végezték el a kolozsvári *Korunk* hasábjain.

Amit mi itt, Budapesten a harmincas években elkezdtünk és amit a következő nemzedékek is örököltek tőlünk, s aminek számos követője van *ma is*, arra általában *két vonás* jellemző.

Az egyikből az idők folyamán, viharos életünk tapasztalataira támaszkodva mi magunk is kigyógyultunk. „Hungarocentrikus szemlélet”-nek nevezhetnők ezt: – a magunk irodalmát állítottuk a középpontba, s a magyar kisugárzást figyeltük a szomszédok irányában. Ne tagadjuk le, nem tagadhatjuk le ma sem, hogy például Virág Benedek háza, illetőleg az Egyetemi Nyomda a szomszéd népek számára is kulturális központot jelentett Budán, az erdélyi román triász éppen úgy tanult tőle, mint a szerb Mušicki Lukiján, vagy hogy Csokonai népszerűsége is előkészítette nemcsak a szlovákoknak hanem más kelet-közép-európai népeknek a XIX. századi „népiességét” és i. t. De az ellenmozgást csak jóval később láttuk meg, s tudtuk egyáltalán elképzelni: például annak ellenére, hogy nagy mesterünk, Horváth János bőségesen tárgyalta a „serbus manier”-t, Karadžić vagy Kollár népköltési gyűjteményének a mi népköltészetünkre gyakorolt hatásáról kimerítően már csak az utánunk következőknek, a mai „középnemzedék”-nek egy tagja szólt.

A harmincas években elkezdett, s a kelet-európai népekkel máig is foglalkozó magyar irodalomtörténetírásnak (akár pozitivista, akár szellemtörténeti, akár más fogantatású) másik jellemvonása: a közvetlen hatások mellett a *kapcsolatok* kutatása, a *kontaktológia*. „Tanulmányok az orosz–magyar”, „a csehszlovák–magyar”, „a lengyel–magyar”, „a délszláv–magyar” „irodalmi kapcsolatok köréből”: a címe annak a kötet-sorozatnak, amely az elmúlt évtizedben jelent meg (többségében kétnyelvűen) részünkről a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének kiadásában.

Ezeknek a kapcsolattörténeti kutatásoknak számtalan igen pozitív eredmé-

nyük mellett ismét csak két – ma már világosan látjuk – *negatív* eredményük van.

Egyrészt az, hogy máig sem tisztáztuk teljesen az „irodalmi kapcsolatok” fogalmát. Jól tükröződik ez az említett kötetekben, ahol a hatások tényének rögzítése mellett egyes írók személyes barátságának, ismeretségének ismertetésén, a másik irodalmat a legnagyobb nemzetiségi súrlódások idején is szenvedélyesen ismertető személyiségek (mint pl. Antonín Straka, Franyó Zoltán stb.) bemutatásán át egészen egyes művek vagy irányzatok *tipológiai hasonlóságának* elemzéséig, a „kapcsolatok” bemutatásának számos fokozatával találkozunk.

A kétoldali kapcsolatok kutatásának másik buktatója, hogy újabb izolációra vezet. Aki szenvedélyesen mutatja be, hogyan indult el a szerb nemzeti irodalmi élet Pest-Budán a múlt század húszas, harmincas éveiben, nem is gondol arra, hogy ugyanezt a jelenséget Pest-Budán körülbelül ugyanebben az időben pl. a szlovákoknál is megtaláljuk. Ha *csak* a magyar–szerb, a magyar–szlovák, magyar–román stb. kapcsolatokat kutatjuk, s nem vesszük figyelembe, hogy *ugyanezt a jelenséget* a kelet-közép-európai irodalmakon belül más síkon is föllelhetjük, akkor *legalább* olyan egyoldalúak vagyunk, mint ha csak *egy* irodalom jelenségeit elemezzük.

1962, a Budapesten megtartott Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia óta vetődött fel az a gondolat, hogy a *magyar irodalom fejlődése* – mint típus – különböző *periodizációs ütemeltolódások* tekintetbevételével – *hasonlít* szomszédainak, a kelet-közép-európai irodalmaknak a fejlődéséhez. Voltak, akik – a rendelkezésükre álló csekély adatra, s még számos felkutatásra váró kétoldali összefüggésre hivatkozva – túlságosan merésznek, sőt apriorisztikusnak tartották a kelet-európai vagy legalábbis kelet-közép-európai szintézisre irányuló törekvéseinket, még ha csak egy-egy korszak vagy irányzat (pl. a reneszánsz, vagy a felvilágosodás s a romantika) vonatkozásában is. Mi ezeknek az – elismerjük – többé-kevésbé jogosult aggodalmaskodásoknak ellenére is valljuk irodalmunk, s a többi kelet-, illetőleg kelet-közép-európai irodalom fejlődésének *tipológiai rokonságát*. Félreértés ne essék: *nem azonosságát*. Valljuk, hogy minden nemzeti irodalom fejlődése önálló, szuverén fejlődés. Tisztában vagyunk az eltérésekkel is. De tudatában vagyunk annak is, hogy a nemzeti irodalomnak önmagában való, elszigetelt vizsgálata éppen olyan torzításokra vezet, mint az öncélú hatáskutatás vagy a más relációktól ugyancsak elszigetelődő kétoldali kontaktológia.

Több kelet-, illetőleg kelet-közép-európai irodalom tipológiai vizsgálata, az egyes irodalmak *szembesítése* egymással: ez a célunk irodalomtudományunk mai fejlettségi fokán. Meggyőződésünk, hogy e vizsgálatok eredményei nem *csak* a kelet-európai komparatistikát, hanem *a magyar nemzeti irodalomtörténetírást* is gazdagítani fogják. Példák hosszú sorával tudnók ezt bizonyítani, ha nem akaránk visszaélni hallgatóink türelmével.

Tudjuk, hogy e célkitűzésünknek vannak nehézségei is. Ahhoz, hogy Kelet-, illetőleg Közép-Kelet-Európa irodalmainak tipológiai vizsgálatát elvégezzük, s egy

adott időpontban – ha csak egy korszaknak is – a tipológiai *szintézise* elkészülhessen, *több* kelet-európai nyelv tudására lenne szükség. Van-e erre elegendő *szakemberünk*? Sajnos, még a kevésnél is kevesebb. Ezen a téren olyan mérhetetlenül nagy képzési, nevelési feladatok állnak előttünk, amelyeknek a részletezése egy ennél hosszabb, külön előadást igényelne. Itt csak arra akarunk rámutatni, hogy ugyanakkor, amikor történészeink számára mind a három egyetem (Budapest, Debrecen, Szeged) bölcsészkarán megvan a kelet-európai szakértők képzésének lehetősége, az egyes kelet-európai irodalmak oktatása csak egymástól elszigetelten, kis létszámú hallgatók előtt, az említett tipológiai összehasonlítás szempontjainak teljes elhanyagolásával történik. Ennek következtében történészeink (pl. Arató Endre, Niederhauser Emil és Kovács Endre) már írtak olyan szintetikus jellegű műveket, amelyekről az irodalomtörténetírás területén – sajnos – ma még messze vagyunk.

Ne tartson senki túlságosan pesszimistának, ha még egy negatívumra hívom fel a figyelmet. Odáig eljutottunk, hogy nálunk ma már – az irodalomtörténetírásban is – „divat” Kelet-Európáról beszélni. Sokan – elég helytelenül – pusztán mint földrajzi fogalommal dolgoznak „Kelet-Európával” s nem e régió (zóna) népeinek többé-kevésbé hasonló társadalmi-politikai-kulturális fejlődését veszik figyelembe. Ezért nem értik meg, hogy bizonyos korszakokban és bizonyos esetekben hasonló jelenségeket produkálnak a kisebb észak-európai (pl. a dán, a holland, a belga) vagy más irodalmak is. De ennél sokkal nagyobb baj, hogy sajnos, éppen azért, mert nincs elég *szakemberünk*, az úgynevezett „kutatók” között éppen úgy mint a „népszerűsítők” körében néha megdöbbenő dilettantizmus elburjánzásának lehetünk tanúi. Nem egy olyan esetről tudunk, hogy valaki jólrosszul tud egy kelet-európai nyelvet, jóformán semmi kutatómunkát nem végzett, s mégis „szakértő”-nek számít. De még rosszabb az az eset, ha a magát „szakember”-nek kikiáltó kutató fittyet hány az összefüggésekre: adatok vagy úgynevezett dokumentumok lélektelen felsorolásával teszi az adott téma módszeres feldolgozását hosszú évekre lehetetlenné. Hogy a rádióban, a televízióban, színházainkban, sőt, vezető napilapjaink hasábjain is néha milyen elképesztő tévedések, elírások, melléfogások tanúi lehetünk, arról e helyen talán már szólni sem érdemes. Mindez azért veszélyes, mert szomszédainknál, így pl. a szlovák irodalomtudományban erősen figyelik munkásságunkat és erős elméleti alapotosságunkra való tekintettel nem mindegy, hogy tudományos kezdeményezéseinket azonosítják-e dilettánsaink tévedéseivel.

Módszereknek, a szemléletnek, a beállítottságnak, a múlt számos és haladó örökségének színes kaleidoszkópja: jellemezhetnők a mai magyar irodalomtudomány Kelet-Európa-szemléletét. Kitartó, rendszeres, erős kézben tartott szakemberképzéssel *kell* a mai helyzeten segíteni. Érdemes. Mint egy diszciplína sem, az irodalomtudomány sincs önmagáért. A kelet-európai irodalmak rokonságának módszeres, szigorúan szakszerű feltárása a rossz emlékéű nacionalizmus ma még meglevő maradványainak teljes felszámolásához vezethet.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA ÉS A MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET A 17-18. SZÁZADBAN

GARAS KLÁRA

Niederhauser Emil professzor bevezető előadása lényegében felvázolta azokat a körvonalakat, amelyekbe fejtegetéseinket foglalhatjuk, előadásunk a felvetett problémák művészeti vonatkozású elemzését, részben illusztrálását adja, s a téma meghatározásában a Kelet-Közép-Európa történeti fogalomhoz igazodik.

A magyarországi művészet régmúlt története során kétségkívül mindenkor érvényesülnek kelet-európai, közép-kelet-európai hatások, ezek volumene, az összképben való aránya azonban erősen változó. Az idő rövidegére való tekintettel ezúttal egyetlen korszakot, a 17-18. századot kívánjuk érinteni, s valójában csupán arra vállalkozhatunk, hogy a probléma néhány sajátos vonását, a fejlődés néhány jellemző adottságát vizsgáljuk.

Szándékosan nem használtam a korszak meghatározásánál a barokk stílus megjelölést. Mennél szélesebb összefüggésben nézzük a kor művészetét, annál kevésbé indokolt egyértelműen barokkról beszélni. A 17-18. századi Európának vagy akár Kelet-Közép-Európának nincs olyan egységes arculata, mely even az egyetlen stílusfogalommal meghatározható volna. Az olykor gyökeresen eltérő törekvések aligha hozhatók egy nevezőre – ez a felismerés a korszak legújabb művészettörténeti vizsgálatánál mindinkább előtérbe lép.

Témánkat közelebbről vizsgálva éppen az a lényeges miként módosítja a kelet-közép-európai összefüggés e kérdéses időszakban a régi és új művészet alakulását, az új kifejezési eszközök, a barokk stílus térhódítását, szupremáciáját, majd elhalását.

Előljáróban azonban mindenképpen utalnom kell egy igen fontos mozzanatra, arra a tényre ti., hogy a témánkat érintő kutatás mindmáig rendkívül hézagos, töredékes, a rendelkezésre álló adatok gyérek, esetlegesek, s ami még ennél is nagyobb baj, az emlékmagnak – különösen Magyarországon – csak igen kicsiny része maradt fenn, s azt sem ismerjük maradéktalanul. Mindennek következtében az idevágó fejtegetések – igaz nincs sok belőlük – többnyire az általánosságoknál maradtak, vagy éppen megalapozatlan következtetésekkel tévedésekhez vezettek.

Egyelőre meg kell elégednünk a helyzet óvatos felmérésével, néhány már most világosan kibontakozó mozzanat kiemelésével, a kapcsolatok mechanizmusának elemzésével. Az mindenképpen nyilvánvaló, hogy a kelet-közép-európai mű-

vészeti kapcsolatok alakulását a földrajzi, történeti, politikai, gazdasági, társadalmi, vallási tényezők határozzák meg, ezek teljesebb vagy váltakozóan kisebb együttese. Közelebről, a földrajzi szomszédság, a közvetlen érintkezés lehetősége elsősorban a Felvidéken, Északkelet Magyarországon biztosítja Közép-Európa keleti hatásainak az érvényesülését, ezen a területen a 17–18. századon át végig a művészeti kapcsolatok szoros szálai fűződnek. Részben egybeesik a területi érintkezés tényezőivel a politikai-történeti kapcsolat meghatározó eleme.

A családi-társadalmi nexus, az esetleges egyházi összefüggések (pl. rendtartományok stb.), az egyező vagy hasonló anyagi feltételek, az életmód azután a részletekben is meghatározzák a fejlődés irányát, ütemét. A 17. század elejétől teljes erővel meginduló ellenreformáció az egész közép-európai területen, annak nyugati és keleti részén egyaránt lényegében ugyanazoknak a művészeti követelményeknek teremt feltételeket, a barokk mint az új törekvések művészi kifejezése, mindenütt utat tör. Az új stíluselemek térhódítása, a művészi vállalkozások jelentősége és kvalitása azonban már nagymértékben attól függ, milyen ütemben, s milyen mélységben érvényesül az új konstelláció az egyes területeken. Az ausztriai és cseh-morva fejlődés ebből a szempontból egymáshoz közelebb áll, másfelől a politikailag és vallásilag is jobban megosztott Magyarország és Lengyelország alkot szervezettebb egységet. Ez a különben gazdasági feltételekkel is megerősített általános helyzetkép a 18. századra lényegesen megváltozik, a török hódoltság, valamint Erdély függetlenségének megszűntével – s a többi tényezőt most nem is említem – a magyar művészeti viszonyok közelebb kerülnek az osztrák-cseh típushoz, s jelentősebben távolodnak a lengyeltől.

Az összevető vizsgálatnál, az egyezések vagy eltérések meghatározásánál, s ezen túl a nemzeti sajátságok felderítésénél fontos feladat a különböző hatóelemek részarányának vizsgálata, az olasz vagy osztrák-délnémet, esetleg északnémet és keleti stílusimpulzusok jelentkezési idejének, volumenének összevetése, a „grand art”, a kiemelkedő művészi kvalitású emlékek és a helyi jellegű alkotások arányának és összefüggésének mérlegelése.

Összességükben, a nagy számok törvényének megfelelően vitathatatlanul kimutathatók a fejlődésbeli törvényszerűségek, de az út hozzájuk, az esetlegeségek szövevényén keresztül vezet. Így a művészi vállalkozásoknál, megbízásoknál – különösen a 17. században – ritkán beszélhetünk tudatos stílus-orientációról, esztétikai megfontolású szelekcióról. Legtöbbször a szükséglet és a lehetőség, a mű funkcionális, társadalmi-kulturális szerepe az elhatározó mozzanat, s inkább csak azok optimális egybehangolásával találkozunk. A 18. század közepéig sem a tájékozódás lehetősége, sem a választék nem volt elegendő, következetes állásfoglalásra, ízlésbeli differenciálódásra csak viszonylag későn, akkor kerülhetett sor, amikor a hazai művészi kapacitás valóban kiteljesedett, s a különböző rétegek igényeinek eleget tehetett. Számos példát ismerünk különösen a 17. századból, hogy az építettő, a megrendelő – pl. a Rákócziak – különböző országokban kerestetnek mestereket, mindegy hogy olasz, osztrák vagy lengyel, protestáns

vagy katolikus, csak meg tudja oldani pl. a kolozsvári Farkas utcai templom különlegesen széles boltozását vagy a fejedelmi síremlékek kivitelezését. Nem egy korabeli feljegyzés rögzíti, ha valamely munkához idehaza nem találnak mestert, vagy ha másutt olcsóbb, jobb, Bécsből, Lengyelországból, Olmützből kell hívatni. Mindebből természetesen következik, hogy azonos megrendelőrétegek, sőt azonos személyek olykor gyökeresen eltérő stílustörekvéseket juttatnak kifejezéshez. A választást, megoldást erősen befolyásolja, hogy milyen fontosságot tulajdonítanak a vállalkozásnak, s milyen áldozatot hoznak érte.

A kapcsolat kialakításának, s azon keresztül a stílus módosulásának döntő tényezője a 17–18. században a művészvándorlás, a mesterek mozgása, cseréje, áttelepülése. E széles területeket összefűző jelenség magában is igen összetett. Fontos szerepet játszanak benne a tényleges vándorművészek, akik egyenként vagy csapatostul országról országra vándorolnak egy-egy nagyobb munkához, s helyben gyakran csak addig maradnak, amíg a feladatnak végére nem érnek. Ide tartoznak pl. a rendszeresen északra vándorló lombard kőművesek, kőfaragók, stukkátorok egyes csoportjai. Majd Nyugat-Magyarországon tűnnek fel, majd Morva területen, Prágában és Varsóban, míg második vagy harmadik generációban egyik vagy másik központban le nem telepednek.

A letelepedéssel járó művészvándorlás különösen a határterületeken, a szomszédos vidékeken gyakori. Lőcsére, Kassára, de Besztercebányára vagy Pozsonyba is sűrűn költöznek át a mesterek a közeli Morvaországból, Sziléziából, Galíciából. A maguk sajátos formakincsét, művészi megoldásait honosítják meg, de letelepedve hamar alkalmazkodnak a magyarországi követelményekhez, s a többféle elemből ötvözött honi művészet hordozói lesznek. A közép-kelet-európai stílusössze-függések széles bázisát teremtik meg.

Míg a beáramlás ezen a téren mindvégig igen jelentős – idő hiányában nevek említésére itt nem térhetünk ki – az export, a magyar művészek külföldre vándorlása viszonylag szerényebb méretű. A legtöbb esetben politikai vagy valási okok indokolják az emigrálást, s az a hírnév, amelyet egy Bogdány Jakab vagy Mányoki Ádám magának külhonban kivív, mindenesetre azt bizonyítja, hogy a magyar művészetnek is volt mit adnia, s a művészi inspiráció nem volt egyoldalú.

A 18. században a művészvándorlás egy további változatával is találkozunk. Általános gyakorlat ebben az időszakban, hogy a különböző területekről származó művészek egy-egy művészi központban letelepedve tevékenységüket alkalomszerűen Kelet-Közép-Európa több országára kiterjesztik, munkásságuk, hatásuk igen széles körben érvényesül. A sziléziai Franz Xaver Palko Ausztriában, Magyarországon, de Prágában, Drezdában és Münchenben is dolgozik, az ugyancsak sziléziai Franz Kaspar Sambach morva, magyar és osztrák templomokban fest freskókat, a bécsi születésű Johann Lucas Kracker, aki végül Egerben telepedett le, Szlovéniában, Morvaországban, s Prágában is jelentős műveket alkotott – hogy csak néhány jelentős példát említsünk: a sort hosszan folytathatnánk a művészet minden ágából.

A művészvándorlás kiegészítő eleme, a művészi kapcsolatok fontos tényezője az oktatás, mesterképzés. A rendelkezésre álló gyér adatokból is világosan kitűnik, hogy a hazai mesterek rendszeresen külföldön, gyakran Boroszlóban, Olmützben, Prágában tanultak, mint ahogy nálunk is gyakran inaskodtak idegen kőművesek, kőfaragók, festők, szobrászok, akik azután Kelet-Közép-Európa más-más területein tevékenykedtek.

Jelentős közvetítő a művészeti kapcsolatokban maguknak az alkotásoknak vándorlása, cseréje. Igen gyakori, hogy külföldön készíttetik el a síremléket, oltárt, epitáfiumot, arcképet olykor valamely sikeres mintakép nyomán: a bártfaiak pl. a templom főoltárát a jaroslawi mintájára tarnowi lengyel mesterrel; krakkói asztalos szállítja az orgonát Lőcsére, s a gyulafehérvári fejedelmi síremlékeket Krakkóban dolgozó olasz mestereknél rendelik meg. A több tonnányi márvány és alabástrom alkotást hatalmas költséggel és erőfeszítéssel szekereken szállították a távoli Erdélybe, s csak annál sajnálatosabb, hogy a lombard mesterek, Castello, Sala, Ronchi e kiváló alkotásainak csupán töredékei maradtak fenn.

A síremlékeknél, a halotti kultusz, a történeti festészet, a portré alkotásainál különösen sűrűn találkozunk a lengyel, sziléziai, cseh-morva importtal, hatással. Észak-Magyarország festett, faragott epitáfiumai, oltárai, a felvidéki és erdélyi főúri arcképgalériák egész alakos reprezentatív képmásai, a krónikás jellegű vallási-történeti ábrázolások olyan félreismerhetetlen stílus- és motívum-egyezéseket mutatnak a szomszédos északkeleti vidékek azonos műfajú alkotásaival, hogy a művészi hatások állandó áramlására, művészek, műtárgyak állandó cseréjére kell következtetnünk. Fontos elemet alkot ebben az összefüggésben azoknak a nemzetiségeknek művészete, melyek nyelvük, vallásuk és szokásaik révén is közvetlenül kapcsolódnak a keleti szomszédokhoz: a görögkeleti vagy görög katolikus fatemplomok, s azok berendezése közvetlenül igazodik a határon túli mintaképekhez és sajátos színezettel gazdagítja a művészeti összképet.

A magyarországi művészet e gazdag együtteséről szólva utalnunk kell arra különleges mozzanatra is, amit a valóban keleti emlékek, a török művészi alkotások jelenléte képvisel. A keresztény templomokból átformált majd ismét kereszténnyé alakított dzsámik, a minaretek, török fürdők a magyar barokk városkép sajátos elemei voltak, a keleti művészetnek legmesszebb nyugatra és északra előretolt bástyái.

Az összkép, melyet a kelet-közép-európai művészeti összefüggésekről a már ismert, bizonyítható és biztos adatokból felvázolhatunk aligha mondható teljesnek. Bízást számíthatunk még arra, hogy a szembetűnő stílushasonlóság pl. a felvidéki várkastélyok, a 17–18. századi síremlékek, polgárházak bizonyos típusainál konkrét kapcsolatokra vezethetők vissza. A cseh barokk fontos irányzatának, a Dientzenhoferek művészetének magyar hatása újabban került a vizsgálatok előterébe, néhány nálunk eddig ismeretlen morva építész tevékenységét is fel kell derítenünk, s elemzésre szorul a 18. századi lengyel udvari építész F. Placidi magyarországi munkássága is. Számos olyan alkotásnál, melyet a kutatás korábban

egyértelműen az osztrák vagy német stíluskörbe utalt, valójában cseh vagy lengyel hatásra kell gondolnunk, s bizonyos, hogy éppen ebben a vonatkozásban még számos meglepetéssel számolhatunk.

Meg kell azonban mondanunk, hogy a vizsgálatoknak és értékelésnek még csak az elején vagyunk. Egyfelől, a magyar művészettörténetírásban mindmáig igen kicsiny rész jut a 17–18. századra, vagy ha úgy tetszik a barokkra, másfelől, éppen a kelet-közép-európai összefüggések kérdésében a különben oly gazdag cseh és lengyel szakirodalom is meglehetősen mostoha. Idevágó vizsgálatokat, elemzést alig találunk – a középkorra, reneszánszra vonatkozóan kétségkívül jobb a helyzet. Mindebből következik, hogy valamiféle egyetemleges Kelet-Európa vagy Közép-Kelet-Európa koncepcióról a magyar művészettörténetben aligha beszélhetünk. E hozzászólás sem vállalkozhatott másra – a rokon tudományoktól némiképpen eltérően – mint a kérdéssel kapcsolatos főbb adottságok fölmérésére, a probléma vázolására. Az összefoglaló magyarországi művészettörténet most készülő köteteinek ezen a téren még igen sok a tennivalója, s a még előttünk álló feladatokat csak a történettudomány és az irodalomtörténet idevágó tapasztalatainak és eredményeinek felhasználásával, a széles alapokon kimunkált közös vizsgálatokkal érhetjük el. A kapcsolatok elemzésének – ezt hangsúlyoznunk kell – a kelet-közép-európai országok művészeti kutatásaiban, s a magyarban is, az eddiginél lényegesen nagyobb helyet kell kapnia.

Néhány fontos, mielőbb megoldandó feladatra, úgy gondolom, már most utalhatunk. Foglalkozni kell a közös mecénások, megrendelők szerepével, tisztázni kell a kelet-közép-európai terület közös mestereinek tevékenységét, a levéltári anyag bővebb feltárásával világot kell deríteni a közelebbi stílusrokonságot mutató alkotások eredetére. S ha ezekhez még hozzávesszük a művelődéstörténeti tényezők bátrabb és teljesebb számbavételét a művészet vonatkozásában, a sokoldalú feldolgozás kétségkívül közös dolgaink pontosabb ismeretéhez, helyes értékeléséhez vezethet.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY DÉLKELET-EURÓPAI EREDMÉNYEI ÉS FELADATAI

HADROVICS LÁSZLÓ

Előadásom címét kissé tágabban értelmezem, valójában a közép- és délkelet-európai nyelvi közösség problémáiról fogok beszélni.

Nem sok szót kell arra vesztegetnünk, hogy a magyart mint finnugor nyelvet milyen sajátságok választják el a közép- és délkelet-európai nyelvektől, viszont nem árt emlékezetbe idézni, hogy milyen sajátos vonások rokonítják velük. A magyart sem történetében sem jelenében nem lehet elszigetelten szemlélni. Története folyamán számos szomszéd és távolabbi nép nyelvéből vett át jelentős elemeket, jövevényszavakat, tükörfordításokat, speciális szójelentéseket, frazeológiai fordulatokat. Ugyanakkor maga is jelentősen gazdagította a szomszédos nyelveket részint ősi magyar, részint idegenből átvett és magyarrá formált latin, német, szláv, sőt olasz és török elemekkel is. Ezeken a kölcsönhatásokon túl, a magyar és a szomszédos nyelvek fejlődésében számos rokon vonás ismerhető fel, amelyek nem annyira egymásrahatásból, mint inkább a fejlődés párhuzamoságából magyarázhatók. A nagy nyelvteremtő folyamatok, mint pl. a nomadizálásból áttérés a megtelepült életformára, a kereszténység felvétele és az egész középkor egyházi és vallási fejlődése, az állami és társadalmi struktúrák kialakulása, majd a nagy szellemi áramlatok, mint a humanizmus, a reformáció és ellenreformáció, a felvilágosodás, a nemzeti romantika, a polgári liberalizmus és körünkben a nagy társadalmi átalakulás nyomában a szocializmus építése, olyan nyelvi párhuzamosságokat, olyan nyelvi integrációt eredményeztek, amely szinte kényszerít bennünket, hogy e nyelvek problémáit egységben látva értelmezzük. E történeti tényekből a magyar nyelvudományunknak igen komoly feladatai adódnak, nemcsak saját nemzeti nyelvünkkel, hanem a szomszédos nyelvekkel kapcsolatban is.

A rövidre szabott idő természetesen nem engedi meg, hogy részletesebb fejtegetésbe bocsátkozzam, ezért inkább az egyes nyelvészeti diszciplínákat szem előtt tartva igyekszem bemutatni az eddig elért eredményeket és egy másik szempontból vázolni az előttünk álló feladatokat. Eleve kikapcsolom ebből a körkép-ből az oroszot, mert ez egymagában is olyan jelentős, hogy ilyen szűkre szabott keretben nem lehetne vele méltó módon foglalkozni.

A magyar nyelvudományunknak mindig is erőssége volt a jövevényszó-kutatás. Érthető ez azért is, mert a magyar múlt, különösen a régmúlt folyamataira, más népekkel való érintkezések nyomaira egyéb tudományos eszközök mellett vagy

azok híján, mindig is a nyelvészet eredményei tudtak a legtöbb fényt deríteni. E tekintetben egészen nagy lépéssel jutottunk előbbre az utolsó évtizedben. Kollektív erőfeszítéssel elkészült a Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára. Hosszan lehetne e munka érdemeit dicsérni, én itt inkább csak egy-két szempontra mutatok rá. A Gombocz és Melich által elindított Etimológiai Szótárral szemben óriási előnye, hogy elkészült. Hiába tűzött maga elé annak idején a két kiváló szerző minden tekintetben szinte ideális mértékű célt, a munka torzóban maradt. Az új vállalkozás megmutatta, hogy egy ilyen munkát csak maximalista törekvések nélkül, kifogástalan tudományossággal, de a terjedelmet emberi mértékre szabva, nagyon céltudatos, nagyon fegyelmezett erő- és időbeosztással és csakis kollektív munkával lehet aránylag rövid idő alatt elkészíteni (1967–1976). Jól ismerem ezt a munkát, mint lektor is közreműködtem benne, azóta is naponta forgatom, s legjobb meggyőződéssel állíthatom, hogy anyaga bőségével, a feldolgozás tudományosságával messze felülmúlja a hozzánk hasonló lélekszámú népek ilyen vállalkozásait.

Megoldandó feladat természetesen még bőven maradt. Én itt csak a közép- és délkelet-európai térséget nézem, s ebben igyekszem a nyelvünket ért illetőleg a belőle kisugárzó hatásokat egységben látni.

A magyar nyelv szláv jövevényszavait illetően szerencsés helyzetben vagyunk. Még 1955-ben elkészült Kniezsa István nagy munkája, amelyben az egész korábbi szakirodalom kritikai megrostálásával és számtalan forrásmunka felhasználásával sikeresen választotta el egymástól a biztosan szláv eredetű anyagot a bizonytalantól és a biztosan nem szlávótól. Ez a mű ismét kitűnő összefoglalás, minden további kutatásnak ebből kell kiindulnia. A tennivalók ezen a területen most már olyanok, amelyeket a hagyományos etimologizáló módszerekkel nem lehet elvégezni. Mindkét oldalon az eredeti forrásokhoz kell visszamenni. Itt csak két területet említek, ahol a részletesebb forrástanulmányok eredményesek lehetnek. Az egyik az ó-orosz jövevényszavak kérdése. Magam újra elővettem az *óriás* szavunkat és az ó-orosz krónikák tanulmányozása meggyőzött arról, hogy a régebben teljesen elvetett származtatást mégis el kell fogadnunk. Szavunk az ó-orosz *varjag* népnév többes számú *varjaži* alakjának átvétele, mint ahogy az *olasz* név is a többes számú *vlasi* népnévből származik. A másik nagyon elmélyülő forrástanulmányt igénylő munka lenne már a Duna-medencében való megtelepedés után a magyar–szláv együttélés első évszázadainak feldolgozása. Tüzetesebben meg kellene vizsgálni a szlávok szerepét a magyar állami, jogi, társadalmi, egyházi élet alapjainak kialakításában. Ezt csak az archeológia, a történettudomány, valamint a nyelvészet eredményeinek komplex hasznosításával lehetne elvégezni. Az egész kérdést vagy egy nagyobb részletét, el tudnám képzelni mint akadémiai doktori értekezés témáját.

Az egyes szláv nyelvekből később átvett elemekkel kapcsolatban új eredményeket már csak speciális területeken és csak nagyméretű új forrásanyag feltárásával remélhetünk. A legjobb példa erre magyar–szlovák viszonylatban a

bányászati szakterminológia története. Gregor Ferenc akadémiai doktori értekezésében főleg levéltári kutatások alapján bemutatja, hogy a bányamunkában a német–magyar–szlovák együttműködés folyamán hogy honosodnak meg nálunk idegen szakkifejezések, közöttük nem egy éppen szlovák formában. Ez a munka egyúttal igen jó példa arra, hogyan kell egy lényegében nyelvészeti feladatot a tárgy történet oldaláról megközelíteni és éppen ezzel a módszerrel a leg-sikeresebben megoldani.

Nem annyira jelentős, mint a szláv, de a népi érintkezés megismeréséhez igen fontos a románból a magyarba átkerült szóanyag. Ezt majd akkor lehet igazán alaposan feldolgozni, ha teljesen megjelenik Szabó T. Attilának monumentális szótára az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. E munka jelentőségét már a megjelent első kötet alapján többen méltatták. Én itt csak közép-európai rokonságára szeretnék rámutatni. Utolsó tagja ez annak a nagy sorozatnak, amelyben az egyes szerzők a nemzeti öneszmélés mozgósító erejétől, az anyanyelv iránti mélyszéles szeretettől áthatva, nagy egyéni erőfeszítéssel, rendszerint egy-egy élet munkájával hoztak létre nagyarányú, ma is elsőrendű forrásnak számító szótári alkotásokat, mint a lengyel Linde vagy a cseh Jungmann. Addig is, amíg Szabó T. Attila művének további kötetei meg nem jelennek, mind Erdélyben, mind nálunk folyik a magyar nyelv román elemeinek feldolgozása. Nálunk Bakos Ferenc készített a témából akadémiai doktori értekezést.

Sokkal kevesebbet foglalkoztunk a szóátvételeken túlmenő nyelvi érintkezési problémákkal. Ismeretes, hogy régebben nagy vita folyt arról, vajon a magyar igekötő-rendszer kialakulásában voltak-e jelentős szláv hatások. E kérdést újabban nem vizsgálták tüzetesen, legfeljebb utaltak rá (mint Soltész Katalin a legrégebb igekötőinkkel foglalkozó munkájában). A kérdés engem is érdekel, és készülő magyar jelentéstanomban egy fejezetet szánok neki. Itt csak röviden annyit, hogy éppen az igekötőknek rendszerben való vizsgálata arról győzött meg, hogy jelentősebb hatás nem mutatható ki.

Hasonlóan aránylag kevés szó esett Asbóth és Melich kora óta a szláv mintára alkotott magyar tükörszókról és a szlávból átvett jelentésekről. Csak legújabbban gazdagodtunk egy ilyen irányú jelentős munkával. Kiss Lajos (NytudÉrt. 92. sz., 1976) mintegy százhetven olyan magyar szót vizsgált meg, amelyeknél a szó szerkezete és jelentése vagy biztosan szláv mintára utal (mint pl. *nagyhét*), vagy amelyeknél a szláv–magyar párhuzam legalábbis feltűnő, és a szláv minta hatása nem zárható ki. Vannak viszont esetek, amikor éppen a magyar szolgált mintául. A szerző azzal, hogy igen széles körű szemantikai vizsgálatokat végzett, tükörszó-kutatásunk szemhatárát lényegesen bővítette.

Az ellenkező irányú átvételek kérdése ugyancsak régóta foglalkoztatja a magyar és némileg a külföldi nyelvtudományt is. Egyelőre számos részletmunka foglalkozott a magyar szókinccsnek a szlovák és cseh, az ukrán, a szerb–horvát, a bolgár nyelveket érintő kisugárzásával, de igazi nagy szintézis csak egy készült el, Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente*

im Rumänischen (1966). Ez a munka mind anyagbőség, mind kritikai feldolgozás tekintetében méltó párja Kniezsa István szláv jövevényszavainak. Szerb-horvát irányban magam próbálok egy hasonló szintézist adni, teljességre törekedve a régi szóanyag bemutatásában. A szócikkek az *s* betűig ki vannak dolgozva.* A szó-tári részhez történeti és nyelvtani fejtegetések csatlakoznak. Az ilyen feldolgozás nehézségeit nem az eredeti magyar elemek jelentik, mint pl. *hordó, ménes, ország, város*, hanem az olyan latin, német, olasz szavak, mint *lám-pás, sáfár, saláta*, amelyeknél a magyar közvetítés feltevését hangtani érv nem támogatja. Az ilyen esetekben csak nagyon körültekintő forrástanulmány alapján és a szóföldrajzi viszonyok mérlegelésével lehet dönteni.

A magyar nyelvtudomány számára sajátos feladatot jelent a hazánk területén élő nemzetiségek tájnyelveinek és az esetleg itt kialakult regionális irodalmi nyelveknek feldolgozása. E tekintetben szlovák területen állunk legjobban. Még 1953-ban Király Péter feldolgozta a 18. századi kelet-szlovák nyomtatványok nyelvét, majd részletesen foglalkozott a nyelvkeveredés kérdésével, ugyancsak ő összeállította a legrégebb szlovák nyelvemlékek elemző jegyzékét. Gregor Ferenc-cel együtt elvégezték a hazai szlovák nyelvátlasz munkálatait. Décsy Gyula egy 17. századi szlovák orvosi könyvről készített igen alapos nyelvészeti monográfiát (1956).

Nyelvjárástani monográfiaként Sipos István a bükki huták, Gregor Ferenc Pilisszentlászló szlovák nyelvjárását dolgozta fel, a magyar–szlovák nyelvkeveredés problémáival igen tüzetesen ismét Sipos István foglalkozott. Hazai ukrán témákról Dezső László számos nyelvjárástörténeti tanulmányt és egy nagyobb összefoglaló munkát tett közzé (1967), Rot Sándor a magyar–ukrán nyelvi érintkezéseket szélesebb kárpáti areális perspektívában igyekezett megvilágítani. Magam a nyugat-magyarországi horvátok 18–19. századi irodalmi nyelvét dolgoztam fel, a szerb-horvát nyelvjárásokról Sztepanov Predrag számos gyűjtőpont egyéni feldolgozásával készített kandidátusi értekezést.

A magyarral kevésbé vagy egyáltalán nem érintkező szlavisztikai témák közül is több felkeltette a magyar szlavisták figyelmét. Molnár Nándor az ószláv nyelv tükörszavairól írt igen alapos munkát, Dezső László akadémiai doktori értekezésésként feldolgozta a 14. század végéig terjedő szerb-horvát nyelvemlékek mondattanát. Egy nagyon aktuális témát, az idegen szavak alaki és mondattani beilleszkedését a szerb-horvát nyelvben választotta kandidátusi értekezésnek Nyomárkay István. A lengyel frazeológiával intenzíven foglalkozik Morvay Károly, akinek e tárgykörből Lengyelországban is jelennek meg cikkei.

Inkább gyakorlati célokat követnek a magyart egy-egy idegen nyelvvel ösz-szevető kutatások. Régi problémája a fordítóknak és nyelvoktatóknak egy-egy nyelv sajátos szintaktikai szerkezeteinek, frazeológiai fordulatainak visszaadása egy másik nyelvben. Annak vizsgálatát, hogy mennyiben egyeznek és mennyiben

* A szócikkek kidolgozását azóta befejeztem.

térnek el egymástól a nyelvi eszközök, régebben nem tekintettük tudományos feladatnak, az utóbbi időben azonban egyre inkább kiderült, hogy az ilyen „összevetésekből” nyert felismerések nemcsak gyakorlati célokra, hanem általános nyelvészeti szempontból is hasznosíthatók. E téren hasznos együttműködés alakult ki az újvidékiekkel. Magyar részről e kutatások irányítója Dezső László. Sikeresnek mondható az együttműködés a lengyelekkel is, e téren Morvay Károly és Janusz Bańcerowski dolgoznak eredményesen. Az összevető kutatások körébe vág Somhegyi Gyula a magyar és szerb-horvát frazeológia párhuzamosságait vizsgáló disszertációja. Mindezekhez járul természetesen a folyóiratainkban vagy szlavisztikai katedrák kiadványaiban megjelenő, kisebb-nagyobb részletkérdésekkel foglalkozó hosszabb-rövidebb cikk.

Ez a futólagos áttekintés csak nagy vonásokban adhatott képet az eredményekről vagy az éppen folyamatban levő munkákról. Hogy mik volnának a további feladatok? Ez részint az elmondottakból adódik. Meg kell látnunk, hogy hol vannak fehér foltok. Mindeddig nem sikerült pl. kiképeznünk egy olyan magyar szakembert, aki megfelelő módon tudna a szlovénnel foglalkozni. A salzburgi egyetemen egy szlovén származású asszisztensnő Maria Petrov-Slodnjak kezdte el a szlovénben levő magyar elemek feldolgozását. Első ilyen irányú cikke nálunk fog megjelenni.*

De ezen túlmenően a felsorolásból látható, hogy a nyelvi kérdések megragadása és feldolgozása, egy-két kivételtől eltekintve főképp a nyelvészeti diszciplínák szempontjai szerint történt. Én ezzel egy másik szemléleti módot szeretnék szembeállítani, nevezetesen az összetartozó kulturális táj és az ebben munkáló nyelvteremtő erők szemléleti igényeit. Szintézisekben kellene bemutatni, hogy milyen közös, ill. eltérő vonásokat alakított ki a kereszténység felvétele, s vele az egész középkor egyházi és vallási fejlődése. Hogyan indul meg már a középkorban a görög és latin minta nyomán egy nagyarányú nyelvújítás, tükörszóképződés. Mit hozott a reformáció és ellenreformáció ott, ahol volt polemikus irodalom, és milyen a nyelvfejlődés ott, ahol ilyen nem volt. Mik pl. a barokk prédikáció jellemzői? Milyen az állami és társadalmi struktúrák, a jogszolgáltatás terminológiája? Mennyiben itatódik át a nemzeti nyelv latinra. A magyar és lengyel között e tekintetben bámulatos párhuzamosságok vannak. Továbbá a felvilágosodás és nemzeti romantika hogyan indítja el a purizmust, mik lesznek az egyes nyelvújítások maradandó értékei, és hogy szabnak egészen új irányt a nyelvfejlődésnek? Mit hoz a 19. század második felének liberalizmusa, a rengeteg új áru fajta elterjedése, új szórakozások, sportok meghonosodása, új polgári társadalmi érintkezési formák átvétele? Mit jelent a szélesebb néprétegek érdeklődése a napi politika, a társadalmi kérdések iránt? Mekkora szerepet játszik a fiatalabb irodalmi nyelvek normáinak megszilárdulásában a hírközlés meggyorsulása, az újságolvasás általános elterjedése, az irodalmi olvasóközönség bázisainak kialakulása? És

* A cikk azóta megjelent: *Studia Slavica* 24. 1978.

folytatni lehetne a kérdéseket egészen napjainkig. Ilyen és hasonló témák feldolgozása közép- és délkelet-európai perspektívában, ez mutatná meg a nyelv és az élet szoros kapcsolatát és e népek igazi nyelvi összetartozását.

Hogy ilyesmit megvalósíthassunk, némileg át kellene alakulnia nyelvészeink szemléletmódjának is. A ma uralkodó formalizmus miatt nehézségekbe ütközik még a témák elfogadtatása is. Az egyik aspiránsnak ajánlottam, hogy dolgozza fel a horvát jogi terminológia történetét vagy annak legalább egy korszakát. Ez ugyanis számos párhuzamosságot mutat a magyarral. Nemcsak arról van szó, hogy a horvátok számos magyar kifejezést vettek át, hanem mindkét nyelvben számos latin kifejezés is honosodott meg, és később német minta nyomán számos tükörszó keletkezett. A témát a TMB nyelvészeti szakbizottsága nem fogadta el, az illető azóta már más témán dolgozik. Valamikor kedves tervem volt a szóban forgó közép-délkelet-európai terület nyelvújításainak és helyesírási reformjainak összehasonlító bemutatása. Azóta ez a téma idegen tudósok érdeklődését is felkeltette. Elég, ha a német Henrik Becker és az angol Robert Auty nevét említem. Hogy a téma iránt napjainkban is mekkora az érdeklődés, mutatja éppen Robert Auty esete, aki 1973-ban a varsói nemzetközi szlavisztikai kongresszuson a purista nyelvűvelérről tartott előadásával nem kevesebb mint tizenhat hozzászólást zúdított magára. Egy másik nagyon érdekes feladat volna pl. megvizsgálni a marxizmus terminológiájának kialakulását a kérdéses nyelvekben. Mikor jelennek meg az első ismertetések, kivonatok, majd a teljes fordítások? Hogyan próbálkoznak az egyes nyelvekben a terminusok visszaadásával, s a kísérletekből hogyan alakul ki végül az ingadozásoktól, variánsoktól mentes, szilárd marxista terminológia.

Tisztelt Osztály, kedves Vendégek! Az elmondottakban csak vázlatosan tudtam érzékeltetni azt, amit tettünk és azt, amit folyamatosan végeznünk kell. A múltira vonatkozóan részletesebb tájékoztatást fog nyújtani a magyarországi szlavisztikának Baleczky Emil vezetése alatt készülő retrospektív bibliográfiája. A jövőre nézve jóslatokba nem bocsátkozhatom, csak annyit ígérhetek, hogy mi öregek mindent elkövetünk, hogy váltáskor jó kezekbe adjuk a stafétabotot.

A MAGYAR NÉPRAJZ ÉS A KELET-EURÓPA KUTATÁSOK

GUNDA BÉLA

Az a táj, amelyről a magyar néprajz szempontjából beszélni szeretnék csak elméletileg határolható körül. Kelet-Európának, Közép-Kelet-Európának, a Balkánnak sem térben, sem időben állandó vonalhatárai nincsenek, hanem csak széles átmeneti övezetei. Egészen más területet foglal el az a kelet-európai táj, amelyre a balladák, a népművészeti jelenségek vagy a lakóháztípusok vezetnek el a néprajz művelőjét. Más Kelet-Európa, a Duna-táj, a Balkán fogalma a politikai szándékok és az írói törekvések tükrében. Gondoljanak csak a Sarlócsok mozgalmára vagy Németh László szemléletére. A kelet-európai műveltségek bűvárát gyakran az az érzés hatja át, hogy ennek a földnek a határai és sajátosságai nemcsak a történelemben és a geográfiában, hanem a lelkekben is ide-oda hullámzanak. Valamilyen láthatatlan fókuszban azonban mégis találkoznak azok az eszmék és gondolatok, amelyeket a szlovák Laco Novomeszky, a magyar Ady Endre, a lengyel L. S. Reymont, a román–görög Panait Istrati, az orosz Sz. Jeszenyin írói magartartása képvisel. Az ő gondolataikat a folklór, az etnográfia nyelvén a magyar Bartók Béla, a szerb Vuk Karadžić, a lengyel K. Moszyński, a belorusz M. Federowski szólaltatják meg.

A történelemben és a geográfiában bizonytalan határú kelet-európai területnek bonyolultan fonódik össze a népi műveltsége. Ahol a nyelvhatárok véget érnek, a hagyományos kultúrák számtalan jelensége továbbáramlik. Közben a kisebb etnikai csoportok népük olyan sajátosságait alakították ki, amelyek kiemelkedő kulturális színfoltokat jelentenek a szinte áttekinthetetlen kelet-európai-balkáni freskón. Ilyen etnikai csoportok a máramarosi huculok, a lengyelországi lemákok, a moldvai csángók, a bihari mócok, s a Balkán-felé tekintve a bolgár pomákok, a turopoljei horvátok és még számtalan más etnikai csoport.

A közép-kelet-európai, balkáni táj kutatása, az ott élő nem magyar ajkú népek hagyományainak feltárása már korán felkeltette a magyarság körében az érdeklődést. A XVIII. században, a XIX. század elején természetesen még nem beszélhetünk etnográfiai és folklór munkásságról. Csak ilyen irányú érdeklődésről. Mellőzve most itt olyan tudósok tevékenységét, mint Bél Mátyás és Csaplovits János – arra nyomatékkal kell utalnom, hogy Magyarországon délszláv népköltési gyűjtemény előbb jelent meg, mint magyar. Székács József már 1836-ban kiadta Szerb népdalok és hősregék c. kötetét. Az is elgondolkoztató, hogy ma-

gyar népdalt először Szentpéterváron fordítottak le idegen nyelvre. P. v. Köppen *Literär-Notizen*, betreffend die magyarischen und sächsischen Dialekte in Ungarn und Siebenbürgen c. munkájában (1826) két magyar népdal fordítását közli. Ha átnézzük 1840-től kezdve a század végéig a magyar folyóirat-irodalmat, a kelet-európai-balkáni néprajzi érdeklődésnek számtalan értékes dokumentuma tárul fel előttünk, amelyekhez később nagyszerű könyvek sora csatlakozik. Gondoljunk csak F. Kanitz Szerbiáról és a dunai Bulgáriáról szóló enciklopédikus jellegű útleírásaira, amelyek gerincét néprajzi megfigyelések alkotják.¹ Ne felejtsük el arról, hogy a bolgár néphitről az első összefoglalást (1897) Strausz Adolf írta.² Degen Árpádnak van egy több kötetes botanikai monográfiája a Velebit hegységről.³ De azt már csak kevesen tartják számon, hogy a munka első kötete a horvát Karszt gazdaságnéprajza, s éppen abban a szellemben íródott, amelyet napjainkban az ökológiai néprajz igényel. Nopcsa Ferenc Albániáról szóló könyvében szinte az egész Balkán kultúrmorfológiáját tárja elénk, s napjainkig egyedülálló munka a balkáni népi kultúrák történeti rétegeiről. Nopcsa F. mutatott rá arra, hogy a balkáni népek körében még mennyire élnek a trák-illír, a mediterrán, a római, a szláv és más kultúrelemek. Sajnos nem tartjuk számon az albán jogról, az egyik szerb folyóiratban az ekékről írt tanulmányait, de még albán néprajzi bibliográfiáját sem.⁴

Talán nem ilyen gazdag eredményekkel nézhetünk észak felé. De mégis meg kell állnunk Nagy J. monográfiája mellett, amely az árvai gorálok életmódját mutatja be⁵, és ha kelet felé tekintünk, ne felejtjük el, hogy volt egy Ukrajna c. folyóiratunk. Politikai célkitűzéseivel ugyan nem is érthetünk egyet, de liberális néprajzi szemléletét Lambrecht Kálmán neve és egy értékes tanulmánya jelzi.

A Magyar Néprajzi Társaság már megalakulásától kezdve figyelemmel kísérte hazai nemzetiségeinket, nemzetiségi szakosztályai voltak, az *Ethnographia*, majd a Néprajzi Múzeum Értesítője bőven közöl tanulmányokat a szlovákokról, románokról, a kárpát-ukránokról, s éppen napjainkban indított a Magyar Néprajzi Társaság a hazai nemzetiségi szövetségekkel egy új sorozatot a délszlávok, románok, németek, szlovákok néprajzáról. Ezek a törekvések kétségkívül nagy szolgálatot tesznek a lokális feladatok megoldásánál éppen úgy, mint hazánk és a környező országok kulturális-tudományos kapcsolatainak pozitív értelmű alakulásánál. A múlt és a jelen ilyen publikációi *a híd pillérei*, de önmagukban még nem nevezhetők kelet-európai-balkáni jellegű kutatásoknak. Jelzik azonban, hogy mennyit tettünk a nemzetiségeinkért. E téren tudománytörténetileg is ki kell emel-

¹ Kanitz F., *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1860–1879.* Leipzig 1882., *Kanitz F.*, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk.* Leipzig 1904.

² Bolgár néphit. Budapest 1897. További értékes munkái: *Bosnyák föld és népe*, I–II. k. Budapest 1881–1882., *Bolgár népköltési gyűjtemény*, I–II. Budapest 1892.

³ Degen A., *Flora Velebitica*, I–IV. k. Budapest 1935–1938.

⁴ Nopcsa F. alapvető munkája: *Albanien. Bauten, Trachten, Geräte Nordalbaniens.* Berlin–Leipzig 1925.

⁵ Nagy J., *A tótok otthonáról Árva megyében.* Alsókubin 1891.

nünk azokat a pozitív értékeket, amelyek századunk első felében Czirbusz Géza bolgár, Moldován Gergely román, Bonkáló Sándor kárpát-ukrán, Pechány Adolf szlovák monográfiáiban és más munkákban lappanganak.⁶ Ezek gyakran bibliográfiai áttekintése is hosszadalmas. Ezért örömmel kell üdvözölnünk az olyan kiadványokat, mint Kiss Máriáé, aki a hazai délszlávok folklór-kutatásáról nyújtott áttekintést.⁷ A kiadvány a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat gondozásában jelent meg, s jelzi, hogy a feltárómunka már túllépte az akadémiai kereteket. Egyes etnográfusok és folkloristák tevékenysége szinte várja feldolgozóját, így Szegedy Dezsőé, aki akadémiai szintű művelője a magyar–horvát népköltészeti kapcsolatoknak.⁸

Itt kell elmondanom azt, hogy méltatlanul elhanyagoltuk két kiemelkedő kutatónk kelet-európai néprajzi koncepcióit. Az egyik Róheim Géza, aki talán mindmáig a legmélyebben látott bele a magyar és a kelet-európai folklór-kapcsolatok különböző vetületébe, nemcsak élettelen, funkció nélküli szokásokat látott, hanem a történeti sors teremtette érintkezési lehetőségekből adódó folklór-rétegeket is feltárta. Bastian Adolf útját követte, amikor – talán reá nem is gondolva – ki merete mondani, hogy Európa népei nem is tudják, hogy lelkileg milyen közel állanak egymáshoz.⁹ Ez a kijelentés az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején nagy megdöbbenést okozott¹⁰ s talán ez is az oka annak, hogy Róheim Géza hiányzik A magyarság néprajza szerzői sorából. A másik kutatónk Bátky Zsigmond. Ez a sokmezejű tudós nem nyúlt egyetlen olyan témához sem, amelyet ne ágyazott volna bele azokba az áramlatokba, amelyek Dél-Ukrajnától a Keleti Alpeselegig sodorják ide-oda a műveltségi javakat. Gondoljunk csak a táplálkozásról, a lakóházról, a mezőgazdasági eszközökről írt tanulmányaira. A két világháború között az általa szerkesztett Néprajzi Múzeum Értesítője volt az egyedüli magyar tudományos folyóirat, amely rendszeresen ismertetett szovjet kiadványokat. Emlékeztetnem kell ezen az akadémiai ülésen Tárgyi néprajzi feladataink és akadémiánk c. tanulmányára,¹¹ amelyben először veti fel azokat a gondolatokat, terveket, amelyeket éppen most valósít meg a Magyar Tudományos Akadémia.

⁶ Czirbusz G., A temes- és torontál megyei bolgárok. Budapest, 1913., Moldován G., A magyarországi románok. Budapest, 1913., Pechány A., A tótokról. Budapest 1913., Szabó O., A magyar oroszokról. Budapest, é. n., Bonkáló S., A rutének. Budapest é. n. (A szerzőknek több más fontos munkái is vannak.)

⁷ Kiss M., A magyarországi délszlávok folklór-kutatásának áttekintése. Budapest 1977., 1. még: Gunda B., Etnografiska istraživanja u Maotarskoj. Jugoslovensko–Maotarska Revija, I. Budapest 1940. 297–302. l.

⁸ Fontos tanulmányai: A befalazott nő mondája a horvát-szerb nép költészetében. Ethnographia XXI. 1910. 1923. I. Szilágyi és Hajmási mondája a horvát népköltészetben. Uo. XXII. 1911. 41–47. F.; Mátyás királlyá választása a délszláv népköltészetben. Uo. XXVII. 1916. 47–60. l.; Régi szerb vitézi énekek Kinizsi Párról. Uo. XXX. 1919. 1–9. l., stb.

⁹ Róheim G., Magyar néphit és népszokások. Budapest 1925. 339. l.

¹⁰ Róheim G., A pszichoanalízis, a kritikus és a magyar folklóre. Századunk, III. k. Budapest 1928. 572–577. l. Róheim Géza ebben az írásában Solymossy Sándornak a Napkeletben megjelent kritikájára válaszol.

¹¹ Ethnographia, XLIV. 1933. 15–21. l.

Bátky Zsigmond nevéhez fűződik a magyar néprajzi atlasz, a magyar néprajzi lexikon akadémiai szintű elkészítésének gondolata.

A felszabadulás után tudományos életünk, akadémiánk újjászerveződött. Megindult a kelet-európai, a balkáni népekkel az intenzív kapcsolat. Lehetővé váltak a terepkutatások, a Magyar Tudományos Akadémia új intézményeket hozott létre, s nem remélt mértékben könyveket, folyóiratokat adott ki. Biztosította a tudományos társaságok működését.

Ebben az új periódusban a magyar néprajz kelet-európai vonatkozású kutatásai, törekvései kétirányúak: 1. a magyar néprajzi munkákban mind erősebben kidomborodik a kelet-európai kultúrákkal való kapcsolat figyelembevétele, 2. olyan néprajzi kiadványok jelennek meg, amelyek a magyar néprajzi kutatók tudománypolitikai, szervező képességeit kidomborítva kimondottan kelet-európai–balkáni jellegűek.

Amit a következőkben mondani fogok természetesen csak irányvonalak, törekvések, példák. A rendelkezésemre álló időn belül minden részletre nem térhetek ki.

Az 1963-ban tartott magyar néprajzi kongresszus tulajdonképpen a magyar és a kelet-európai etnográfusok és folkloristák találkozója volt. A magyarok, szlovákok, csehek, bolgárok, románok, szovjetek, horvátok együttműködésének olyan alkalma, amely nemcsak kutatási eredményeket regisztrált, hanem szellemében az együttműködés számtalan lehetőségére is rámutatott. A kongresszus eredményei *Europa et Hungaria* (Budapest 1965) címen jelentek meg s ez is jelezte, hogy minden korábbi törekvésnél eredményesebben kapcsolódtunk be a néprajztudomány nemzetközi vérkeringésébe. A kongresszus után sorra jelentek meg olyan monográfiák, amelyek magyar etnikai sajátosságaink mellett kelet-európai kapcsolatainkat is feltárják. Gondolok itt Vargyas Lajos balladakutatásaira, különösen a Kómíves Kelemenné ballada magyar földről kiinduló balkáni-kisázsiai útjának kijelölésére.¹² Vargyas Lajos kétségkívül új levegőt hozott a magyar balladakutatásba, s valami új Vadrózsa pert indított el. Elméletével sem a románok, de főleg a görögök nem értenek egyet. Megas G. A. külön ellenkönyvet írt Vargyas teóriájáról.¹³ Vargyas Lajos elméletét azzal próbálja más irányba vinni, hogy a kárpáti, dunai tájra érkező epiruszi és nyugat-macedóniai görög építőmesterek lehettek a ballada meghonosítói. Most nem a ballada meghonosodásának a lehetőségeit keressük, hanem inkább azt emeljük ki, hogy Vargyas Lajos megindította a kelet-európai és balkáni balladakutatás történeti szempontú átformálódását, az újjáértékelés folyamatát. Nem kevésbé jelentékenynek tartom Manga János szokáskutatásait, aki néhány ünnepkör konkrét vizsgálatával a szlovák–magyar folklórkapcsolatok terén ért el eredményeket. Kutatásaihoz az elméleti hát-

¹² *Research into the Medieval History of Folk Ballad*. Budapest 1967., *A magyar népballada és Európa*, I–II. Budapest 1976.

¹³ *Megas G. A., Die Ballade von der Arta-Brücke. Eine vergleichende Untersuchung*. Thessaloniki 1976.

teret Dömötör Tekla munkái nyújtották.¹⁴ Egészen új mondanivalóval jelentkezett Ferenczi Imre, amikor a magyar folklór huszita hagyományait dolgozta fel. A Balkán felé mutatnak a Dömötör-napi pásztorszokások. A kérdés vizsgálója (Szabadfalvi J.) arra az eredményre jut, hogy „a Demeter-kultuszt a magyarság már a honfoglalást követő években átvette Bizáncból az ortodox egyház közvetítésével, s elnépiesedett formái szinte mindmáig fennmaradtak. A Demeter-napi szokások megőrizték ősi, évnegyedkezdő jellegüket, de a gazdasági és társadalmi rendszerben bekövetkező változások nyomán újabb formái alakultak ki”¹⁵.

Az ún. anyagi kultúra területe felé tekintve aláhúzom a természetett növények, a munkaeszközök terén végzett kutatásokat. Ezek a munkák a „szavak és tárgyak” elvének szemmel tartásával, a gazdasági és társadalmi alakulás figyelembevételével a szláv és a román etnográfia számára nemcsak figyelmeztetéseket, de eredményeket is nyújtanak. Csak sajnálatos, hogy külföldi kollégáink ezekből az eredményekből olyan keveset vesznek figyelembe. Utalhatok itt Ion Vladuțiu, *Etnografia româneasca* c. munkájára (Bukarest 1973.), amelyből még a szerző koncepciója számára kedvező, a román kultúrára vonatkozó megállapításaink is hiányoznak. A néprajz számtalan kelet-európai problematikájába kapcsolódik be, Szolnoky Lajos *Alakuló munkaeszközök* c. könyve (1972). A munkában a szerző a magyar kenderfeldolgozással foglalkozik. Viszonylag feltűnő a könyv körüli hallgatás, de ez a tartalmi súly velejárója. Szolnoky L. könyve annyira eredmény- és gondolatgazdag, hogy legfontosabb megállapításait is csak hosszabban lehetne összefoglalni. A len feldolgozásának vizsgálata során Szolnoky L. arra az eredményre jut, hogy a honfoglaló magyarság a Dunántúlon, a Palócföldön és Erdélyben lennel foglalkozó szláv lakosságra települt. De ugyanakkor több kendermegmunkáló eszköze keleti kultúrjává közé tartozik. Elsősorban a tilók egyes formái, amelyek keleti bőrtörök emlékei. A kender- és lentilók Európa román és szláv népeinél is ismertek. Szolnoky Lajos szerint ezek ősei is a sztyeppei pásztorkultúrák bőrtörői voltak. Török, ill. törökös népek áthaladtak szlávok lakta területeken s jó részük germán földre is behatolt. Ezeknek a népeknek a révén a bőrtörök már a IV–IX. században megjelentek Európában, de a földművelő közösségekben elvesztik eredeti funkciójukat, s len- és kenderfeldolgozó eszközzé válnak. Mivel a munka szempontjából termelékenyebbek, kiszorítják a korábbi lentörő sulykokat. Ezzel magyarázható, hogy Kelet- és Közép-Európa népi kultúrájában még napjainkban is elterjedtebb a tiló, mint a nyugati latin népeknél. Szolnoky Lajos mesteri módon oldja meg a *kiszeszközök* történeti súlyú elemzését s a néprajztudományban könyvének ugyanolyan rangja van, mint Schier Br., *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa* c. (Göttingen, 1966) munkájá-

¹⁴ *Manga J.*, Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest 1968. Egyéb munkái közül I. A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban. *Ethnographia*, LXVII. Budapest 1956. 241–261. l.

¹⁵ *Szabadfalvi J.*, A gazdasági év vége és az őszi pásztörünnepek. *Műveltség és Hagomány*, VI. Budapest 1964. 54. l.

nak. A kelet-közép-európai néprajzi kutatást is szolgálják Balassa I. munkái. A magyar kukorica c. könyve (Budapest 1960) ennek a kultúrnövényünknek azt a két útját vázolja fel, amely egyrészt a román alföld, másrészt a nyugati Balkán felől érte a Kárpát-medencét. Az utat művelési módok, eszközök, ételek és a terminológiák jelzik. Különösen a környező népek mezőgazdálkodásának kutatását sokoldalúan szolgálja Az eke és a szántás története Magyarországon c. (Budapest 1973) monográfiája. A kelet-európai kutatások szempontjából a jelentősége abban van, hogy rámutat ekés földművelésünk honfoglalás előtti török és keleti szláv elemeire s rendszerezi a magyar ekék mellett a Kárpát-medence román, szlovák, kárpát-ukrán és más ekéit, s hasonlóan teszi azt az eke, a szántás járulékos eszközeivel is. Jelentősek azok az eredmények is, amelyek a szőlő- és borkultúra történeti múltjának és kelet-európai kapcsolatainak kérdését tárgyalják. E téren Vincze István kutatásairól kell szólnunk. Vizsgálataiból az derül ki, hogy Pannóniában antik (görög-római, kelta?) hagyományokra épülő szőlőkultúra él. Ettől genézisében eltér a IX–XIII. században kialakult északkelet-magyarországi szőlőkultúra, amelynek a kapcsolatait, párhuzamait a transzkaukázusi borkultúrában találjuk meg. A Balkánról északra szoruló délszlávok közvetítésével sajátos vörösborkultúra alakult ki.¹⁶ Ezekhez a balkáni-mediterrán megállapításokhoz hozzájárult Andrásfalvy Bertalan és Vajkai Aurél is.¹⁷ Vincze István kutatásainak értékét növeli, hogy megállapításait jelentős romániai, bulgáriai, kaukázusi, krími terepmunkára alapozza. Csupán jelzésszerűen említhetők meg olyan törekvéseket, mint Takács Lajosé, aki az irtványgazdálkodás szerszámanyagában nemcsak balkáni, de kelta hagyományokat is lát.¹⁸ Az építkezés köréből főleg a szlovák–magyar kapcsolatokhoz járul hozzá néhány monográfiánk és tanulmányunk, mint pl. Bakó Ferenc, Selmecezi-Kovács Attila könyvei.¹⁹

A munkák és törekvések kimondottan kelet-európai–balkáni jellegű csoportjába elsősorban azok a gyűjteményes munkák sorolhatók, amelyekbe szovjet, szlovák, román, lengyel, bolgár és más nemzetiségű szerzők is bekapcsolódtak. Nyomatékkal kell aláhúznunk annak a két gyűjteményes pásztorkodási kötetnek a jelentőségét, amelyben a fenti nemzetiségű szerzők a kárpáti és balkáni pásztorkodást, beleértve Erdély magyar pásztorkodását is, eddig ismeretlen anyag feltá-

¹⁶ Vincze I. több tanulmánya közül kiemelem: Taposók és prések. Ethnographia, LXXXVI. 1975. 104–152. 1.; Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében. Népi kultúra – népi társadalom, V–VI. Budapest, 1971. 310–314. 1.

¹⁷ Vajkai A., Római emlékek a Dunántúl néprajzában. Pécs szab. kir. város Majorossy Imre Múzeumának 1939–40. évi értesítője. Pécs 1940. 40–51. 1.; Andrásfalvy B., A vörösborkultúra Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Néprajzi Múzeumi Értesítő, 39. évf. Budapest 1957. 49–69. 1., Andrásfalvy B., Pekmez. Kisebbségi tanulmányok. Dunántúli Tudományos Intézet. Pécs 1961. 87–95. 1.

¹⁸ Takács L., Bozótékek és rokonszámok a Dunántúlon. Ethnographia LXVIII. Budapest 1973. 243–273. 1.

¹⁹ Selmecezi-Kovács A., Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Műveltség és Hagyomány, XVIII. Debrecen 1976., Bakó F., Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest 1978.

rásával világítják meg.²⁰ A német, angol és francia nyelvű kötetek dokumentumai annak, hogy a Kelet-Európa-kutatáshoz megfelelő szervezési lehetőségekkel is rendelkezünk. A kötetek létrehozásában Földes Lászlónak vannak nagy érdemei a Közép-Kelet-Európa mezőgazdálkodásáról hasonló gyűjteményes munka megszerkesztése Balassa Ivánnak köszönhető.²¹ Itt említem meg, hogy az utóbbi évtizedekben több magyar pásztorkodási monográfia látott napvilágot, amelyek szervesen kiegészítik a kárpáti pásztorkodás terén végzett szlovák, lengyel és román kutatásokat. Ilyen hazai monográfia Paládi-Kovács Attila könyve a keleti palócok pásztorkodásáról s több tanulmánya a szénagazdálkodás köréből. Különösen figyelmet érdemel, amit a kárpát-ukrán *abara* 'szénatartó épület' történetéről mondott.²² Földes L. a román pásztormigrációkról és a kárpáti pásztorok építményeinek rendszerezéséről közöl úttörő tanulmányokat.²³

Eredményekkel jártak az Albániában folyó terepkutatások. Ezek során Andrásfalvy Bertalan tanulmányairól kell szólnom. Andrásfalvy B. az albán szőlőkultúrát vizsgálta s általában arra az eredményre jutott, hogy az albán népi kultúrában fellelhető kezdetlegességek az anyagi kultúra és a társadalomszervezet terén is másodlagosak. Egy korábbi fejlettebb társadalom és gazdálkodás visszaesésének eredményei. Kísérletet tett az észak-albán népi műveltség jellemzésére is.²⁴ Az albanológiát szolgálja Katona Imrének szintén helyszíni vizsgálatokon alapuló munkája az albán epikáról, amelyben meghatározza az albán népköltészet műfajait, az albán epika történeti rétegeit, az epikus hősök tulajdonságait, a hivatásos és alkalmi énekesek szerepét. Értékesek azok a megfigyelései, amelyeket az egyéni, közös és páros éneklésről, az előadási alkalmakról végzett.²⁵ A román folklór terén számottevőek Domokos Sámuel balladatanulmányai.²⁶ Nem említem itt a különböző fordításgyűjteményeket, amelyek általában szépirodalmi igényvel készültek.

Rá kell térnem azokra az intézményekre és intézményszerű kapcsolatokra, amelyek a kelet-európai és balkáni kutatásokat szolgálják. Pozsonyban székel a titkársága a Kárpátok és a Balkán népi kultúráját kutató nemzetközi bizottság-

²⁰ Földes L.–Belényesy M.–Gunda B., Viehzucht und Hirtenleben. Budapest 1961., Földes L. (szerk), Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Budapest 1969.

²¹ Balassa I. (Szerk.), Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest 1972.

²² Paládi-Kovács A., A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány, VII. Debrecen 1965., Paládi-Kovács A., Az abara. Egy szénatároló építmény a magyar parasztok gazdálkodásában. Népi kultúra – népi társadalom, II–III. Budapest 1969. 79–101. l.

²³ Földes L., A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. Néprajzi Közlemények, II. 1–2. Budapest 1957. 149–156. l.

²⁴ Andrásfalvy B., Formen des albanischen Weinbaues. Acta Ethnographica, XI. Budapest 1961. 293–373. l., Andrásfalvy B., Párbajszerű táncainkról. Ethnographia LXXIV. Budapest 1963. 55–83. l.

²⁵ Katona I., Az albán epika. Népi kultúra – népi társadalom, VIII. Budapest 1975. 339–362. l.

²⁶ Több tanulmánya a román népballadákra, pl. Pintea Gligor alakja a mondákban a betyárballadákban. Filológiai Közöny 1959. 418–428. l., Künstlerische Elemente der rumänischen Haiduckenballaden (Kny.) Budapest 1957., Eigentümlichkeiten der Strauchdieb-Balladen bei den mitteleuropäischen und balkanischen Völkern (Kny.) Budapest 1960.

nak. Ennek a munkálataiban a magyar szekció is részt vesz. A részvétel elsősorban abban nyilvánul meg, hogy bekapcsolódunk a különböző szimpozionok munkálataiba s az elkövetkező években mi magunk is rendezünk szimpozionokat. Egyik magyar népi építészeti kiadványt már úgy jelentettük meg, mint amely a magyar szekció munkatervének keretében készült.²⁷ A magyar szekciónak különösen eredményesek a kapcsolatai a szlovákokkal. A szlovák–magyar együttműködésnek gyümölcsöző példái azok a szlovák–magyar közös kutatások, amelyek a MTA Néprajzi Kutatócsoportjának irányításával a Rozsnyó környéki magyar falvakban és a békési Tótkomlóson folytak. A *Gemer* c. szlovák kiadvány publikálta legutóbb a magyar kutatók idevonatkozó szlovákiai tanulmányainak eredményeit.²⁸ A szlovák kutatókkal közösen részt vettünk egy szepességi bányászfalú monografikus feldolgozásában is.²⁹

Nagy pozitívuma kelet-európai együttműködésünknek a *Seminarium Ethnologicum*-on való rendszeres részvétel. A *Seminarium Ethnologicum* a szlovákok által kezdeményezett nemzetközi kutatótábor, amelyben szlovák, cseh, magyar, szovjet, román, lengyel és más nemzetiségű kutatók vesznek részt. Több alkalommal Szlovákiában, majd Lengyelországban és Jugoszláviában rendezték meg. Ez év nyarán rendezi meg a varsói egyetem a X. kutatótábort. A *Seminarium Ethnologicum* lényege az, hogy a különböző nemzetiségű kutatók fiatal tanítványaikkal a terepen két héten át az előre meghatározott témákban együtt dolgoznak: ilyen témák voltak a népművészet, a pásztorkodás, a természeti környezet és a kultúra kapcsolata s más témák. Az ez évi lengyelországi kutatótábor témája a mítosz és rítus. Természetesen a kutatótáborokban csak azok vehetnek részt, akik legalább egy szláv nyelvet a terepmunkához szükséges fokon ismernek. Eddig a Kosuth Lajos Tudományegyetem oktatói és akadémiai munkatársai rendszeresen részt vettek a *Seminarium Ethnologicum*-on s ottani tevékenységük publikációkban is megnyilatkozott.³⁰ A *Seminarium Ethnologicum* gondolata és az első összejövetelek megszervezése Ján Podolaktól, a pozsonyi egyetem docensétől származik, aki létrehozta az *Ethnologia Slavica* c. folyóiratot is, amelynek szerzői között magyar kutatók is szép számmal vannak.

Az intézményeink kelet-európai jellegű munkája keretébe tartozik a MTA Néprajzi Kutatócsoportjának néhány olyan tevékenysége is, amelyet szintén rögzítenem kell. Így a néprajz történetiségéről, valamint az etnoszról a szovjet etnográfusok részvételével megrendezett vita, amelynek konkrét anyaga jórészt kelet-európai vizsgálatokon alapul, valamint a nemzetiségi és erdélyi–moldvai vonat-

²⁷ *Selmeczi-Kovács A.*, i. m.

²⁸ *Gemer*, II. Rimaszombat 1976. Boross Marietta és Vajkai Aurél tanulmányaival.

²⁹ *Gunda B.*, L'udový transport v Žakarovciach. Slovensky Národopis, III. Pozsony 1955. 150–212. l. q

³⁰ *Gemer*, III. k. Gunda Béla tanulmányával. A szlovák–magyar kölcsönös kutató-sokhoz l. *Markuš M.* Szlovák–magyar interetnikus kutatások. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 15. Miskolc 1976. 1976. 135–143. l.

kozású tanulmány-gyűjtemény (Népi Kultúra – népi társadalom, V–VI., VII. kötete).

Tanszékeink sem nélkülözik a kelet-európai jellegű tevékenységet. Szép példája ennek az ELTE tárgyi néprajzi tanszékén készült néhány olyan doktori, ill. kandidátusi értekezés, amely magyar témája ellenére is kelet-európai koncepcióba ágyazódott. Ilyen pl. Hoffmann Tamás munkája (A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában, Budapest 1963) vagy Füzes Endre még csak részletekben publikált értekezése a szemes termények eltartásának gazdaságnéprajzáról. A tanszék keretében érlelődtek ki Barabás Jenő és Hofer Tamás településnéprajzi kutatásai, amelyek kiterjednek a lengyel, szlovák és a morva földre. A folklór tanszéken Voigt Vilmos érzékeny műszerként reagál a kelet-európai folklórtörékvésekre is.

A Kossuth Lajos Tudományegyetemen működik a MTA kelet-európai kutatórészlege. Több akadémiai főtitkári megnyilatkozás is hangsúlyozza, hogy a kelet-európai összehasonlító néprajzi kutatásokat a Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajzi tanszéke mellett kell fejleszteni.³¹ Munkánkat talán legjobban jellemzi Műveltség és Hagyomány c. megjelent és már a 18. kötetnél tartó évkönyvünk, amelyek szerzői között jelentős számban vannak szovjet, román, lengyel, szlovák, cseh, szerb, horvát, szlovén és más nemzetiségű kutatók. Az ő munkásságuk gyakran a magyar néprajz közvetlen célkitűzéseit is szolgálja. Utalhatok itt a szerb Filipović S. M. tanulmányára, aki a magyarságra vonatkozó folklór és más emlékeket mutatta be az észak-boszniai és észak-szerbiai néphagyományban.³² Munkánk egyik célkitűzése a pásztorkodás folklórájának és etnográfijának tanulmányozása. Az idevonatkozó öt monográfia és számtalan tanulmány a Kárpátok és a Balkán területén folyó kutatások szerves része. A kötetek és tanulmányok³³ hangsúlyozzák, hogy a kárpáti pásztorkodás egyetlen problémája sem oldható meg a magyar pásztorelet ismerete nélkül. Gunda Béla *Ethnographica Carpathica* c. munkája nemcsak közvetlenül a néprajzot, hanem akadémiánk tudománypolitikai célkitűzéseit is szolgálja. Különösen örvendetesnek tartom, hogy gyümölcsöző kapcsolatot alakítottunk ki a románokkal.

³¹ Lásd Köpeczi Bélának a MTA-n 1976. január 21-én tartott referátumát, Magyar Tudomány 1976. 4–5. sz. 284. l.

³² Filipović M. S., A magyarok az észak-boszniai és észak-szerbiai néphagyományban. Műveltség és Hagyomány, X. Debrecen 1968. 37–53. l.

³³ Nyomtatásban megjelentek a következők: Paládi-Kovács A., A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány, VII. Debrecen 1965. Szabadfalvi J., Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Műveltség és Hagyomány XII. Debrecen 1970., Gunda B. (szerk.), Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Műveltség és Hagyomány XV–XVI. Debrecen 1972–1974., Bencsik J., Pásztorkodás a Hortobágy északi területén a XVIII. század végétől. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 22. sz. Debrecen 1969., Bencsik J., Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Uo. 24. sz. Debrecen 1971. – Ezek mellett sajtó alatt van két pásztorkodási monográfia, megjelent a tanszékről kb. 40 pásztorkodással foglalkozó tanulmány. Több monográfia – pl. a Bodroghöz pásztorkodásáról – a tanszék kéziratárában található.

Az Országos Néprajzi Múzeumnak vizsgálatunk szempontjából a jelentőségét abban látom, hogy a múzeum gyűjteménye értékes kelet-európai anyaggal rendelkezik, amelynek leíró katalógusok formájában való közzététele kívánatos lenne. A múzeum időszakos kiállításai Kelet-Európa népművészetének több területét is bemutatták. Amikor magas szinten áll népművészetünk kutatása, sajnálhatjuk, hogy az összehasonlító kelet-európai népművészetkutatás terén még igen sok a tennivalónk. Itt kell szólnom arról, hogy Hoffmann Tamás könyve (Néprajz és feudalizmus, Budapest 1975) a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés keretében vizsgálja a magyar paraszti műveltség több szektorát. Pozitív előjellel kell számon tartanunk vidéki múzeumaink nem egy tevékenységét. Így a miskolci Herman Ottó Múzeumét, amelynek egyik kiadványában *Szlovák téka* c. rovat szolgálja a szlovák néprajzi irodalom bemutatását.³⁴

Tisztelt Akadémia!

Áttekintve a magyar néprajz kelet-európai törekvéseit, a kelet-európai néprajzi mozgalmakban való részvételünket, megállapítható, hogy képességeink és lehetőségeink megvannak ahhoz, hogy elmélyítsük és továbbfejlesszük idevonatkozó vizsgálatainkat. Talán a legfontosabb a megfelelő káderek képzése. Mégpedig olyan kádereké, akik kiterjedt nyelvtudással rendelkeznek. Nagy szükség lenne arra, hogy az egyetemi képzésben a kelet-európai és a balkáni népek néprajzának oktatása megfelelő súlyt és helyet kapjon. Oktatni kellene azokat a módszereket, elméleteket is, amelyek szellemében pl. a lengyel vagy a szerb kutatók dolgoznak. Malinovszki, Redfield, Sapir és mások módszeréről tudunk, de nem tartjuk számon a lengyel Dobrowolski, a szerb Erdeljanović, a bolgár Dinekov vagy a horvát Erlich elméleti törekvéseit. Nemcsak Nyugat-, hanem Kelet-Európa is a néprajzi elméletek tárháza, s még a régi klasszikusokat sem ismerjük, pl. a szovjet Leo Sternberget, aki pedig összefoglaló munkát írt a nyugati néprajzi törekvésekről is s néhány más társával lerakta a szovjet etnográfia alapját. A kelet-európai etnográfusok és folklóristák iskolájából éppen olyan alapvető munkák kerülnek ki, mint az angol szociálintropológusok köréből. Inkább járunk a polinéziai elméletek iskolájába, mint a krakkóiába vagy a belgrádiba. További feladatainkat abban látom, hogy

1. a különböző intézmények kelet-európai vonatkozású munkaterveit össze kell hangolni,

2. meg kell határozni a kelet-európai kutatások szempontjából elvégzendő feladatokat. E téren súlyponti feladatnak tartom az összehasonlító szokás és népművészeti kutatásokat, a pásztorélet és a lakáskultúra kutatását – mindezeket megfelelő terepmunkával összekötve. Részt kell vállalnunk olyan etnikai csoportok tanulmányozásában, mint a dobrudzsai tatárok, a lengyelországi és szlovákiai

³⁴ A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei különböző kötetei.

lemákok, a romániai lippovánok, a moldvai csángók, a szerémségi magyarok – természetesen együttműködve a más szocialista államok rokonintézményeivel,

3. tovább mélyíteni kapcsolatainkat a különböző kelet-európai néprajzi intézményekkel s a lehetőségek szerint szerzőként részt venni azokban a külföldi folyóiratokban, amelyek kelet-európai néprajzi kérdésekkel foglalkoznak. Mindehhez csatlakozik az a mondanivalóm, hogy a magyar etnográfusok és folklóristák publikációs lehetősége a folyóiratok tekintetében csekély. Ezért nagy szükség lenne egy korlátozottabb terjedelmű olyan folyóiraatra, amely a kelet-európai-balkáni kutatások szolgálatába állana. A folyóirat *Danubius* címe kifejezné a centrális feladatokat.

Amikor Kelet-Európa néprajzával foglalkozunk, tudatában kell lennünk annak – mint már utaltam is rá –, hogy a kultúrhatások és a nyelvhatárok csak a legritkább esetben fedik egymást. A balkáni, a kelet-európai kultúrák jellege nem is az egyes népek hasonló kultúrelemeinek valamilyen mennyiségében és tulajdonságaiban rejlik, hanem egy bizonyos területhez, térhez kapcsolódó elemek jellegzetesen integrált egységében. Egyetlen kelet-európai és balkáni etnikai csoport sem azonos valamely kultúra egyes összetevőinek regionális elterjedésével vagy a történelem valamelyik szintjén való megjelenésével. Az integráló tényezők különbözőek: a politikai és gazdasági mozgalmaktól kezdve a természeti környezetig terjednek. A múltban jelentős integráló tényező volt a vallás is. Az integrálódás természetesen nemcsak a részek egészszé szerveződését jelenti, hanem az átformálást is. A népi műveltség alakulásához nagymértékben hozzájárult az, hogy a kisebb tájak mennyire estek bele az évszázados kereskedelmi útvonalakba. A kelet-európai kultúrák tanulmányozását megnehezíti, hogy nemcsak térben és időben tagoltak, hanem a társadalmi struktúra is hozzájárul az egyezésekhez és különbözőségekhöz vezető tendenciákhoz.

A kelet-európai kultúrákat különböző szempontból tanulmányozhatjuk. Érvényesülhet a történeti, földrajzi szempontok mellett a lélektani és más szempont is. Különösen akkor, ha a közösségek magatartását is vizsgáljuk. A különböző szempontok alkalmazását a rendkívül összetett, szerves egészként funkcionáló népi műveltség meg is követeli. Az eltérő módszerű kutatások, vizsgálatok eredményeit azonban nem lehet közös nevezőre hozni, éppen úgy, mint a fizikában a különböző mérőműszerekkel elért kísérletek eredményeit. Az eredmények egymást kiegészítik, egymással komplementerek.

Kelet-Európa földje és népei hagyományokban gazdagok! A hagyományt azonban nem lehet állandónak tekinteni. A hagyomány a nép körében szüntelen változik. Nemcsak az hagyományos, ami ezeréves, hanem a népi kohó izzásában mindaz hagyománnyá ötvöződik, amit a társadalom, a közösség magáévá tesz, befogad. A hagyományt nem lehet az idő mértékével mérni. A hagyomány nemcsak történeti, hanem társadalmi jelenség is. Természetesen, ami a múltban történt, azt igen nehéz rekonstruálni. A népéletkutatás nem az a tudomány, amelyenél *kísérleteket* lehet folytatni, hogy megállapítsuk valamely teremtő gondolat,

intézmény, szokás kialakulását, létrejöttének, fennmaradásának és funkcionálásának törvényszerűségeit. A kultúrával foglalkozó tudományokat a természettudományoktól többek között az választja el, hogy az előbbiek nem rendelkeznek a kísérletek lehetőségeivel. Ez pedig nagy nehézség elé állítja a népelet kutatóját . . .

A kelet-európai néprajzi kutatásoknak természetesen feleletet kell adnia arra a kérdésre, hogy *mi a magyar, mi a szlovák, mi a szerb, mi a román, mi a palóc, mi a moldvai csángó, mi az olténiai?* és így tovább. A kérdésre nem lehet az örökértékűség, az állandóság, a mozdulatlanság keresésével választ adni. Csak saját magunk felé tekintve: más volt a magyar a honfoglalás idején, mint Mátyás király birodalmában, vagy Petőfi és Arany korában. A *mi a magyar* fogalmába nemcsak a faragások és hímzések, a regősök és a szilaj pásztorok tartoznak bele, hanem azok az értékek is, amelyeket Berzsenyi költészete, Bartók zenéje, Ady Endre szellemissége, Németh László regényei és Lukács György filozófiája jelent. A tudósok tevékenysége, a művészek alkotása, a mocsarak lecsapolói, az aratók és kohászok munkája teremtették meg *a magyart*. Ha ma tesszük fel a kérdést, hogy *mi a magyar*, a feleletnek magába kell foglalnia a múlt értékeit éppen úgy, mint szocialista építésünk eredményeit, a táltosok taposta szikes ösvényeket és a termelőlőszövetkezetek földjét. Ha ebben a szellemben teszük fel a kérdést más kelet-európai népeknél is és nem küszöbölik ki a szocialista építés eszméit . . . az etnográfus és folklórlista, de a társadalomtudományok minden művelője megtalálja az utat dolgozó népe etnikai sajátosságai felderítéséhez, még akkor is, ha *a történelem* egyes kisebb vagy nagyobb csoportokat a centrumoktól távolba helyezett . . .

RÉGÉSZETÜNK ÉS KELET-EURÓPA

BÓNA ISTVÁN

Régészetünk Kelet-Európa képe egyidős ő- és koratörténeti régészetünk történetével, vagyis alig több, mint egy évszázadra tekinthet vissza. Nem a mi régészeink fedezték fel Kelet-Európát, Kelet-Európa fedezett fel bennünket. 1876-ban a budapesti VIII. Nemzetközi Régészeti Kongresszuson az orosz birodalom kiküldöttként részt vevő finn Aspelin figyelt fel elsőnek a régészeti leleteink között előforduló „szkíta régiségekre”, bronz csörgőkre, tükrökre, bronz üstökre. Felismerése nyomán kutatásunk nagy lendülettel látott neki a „scythiai” leletek összegyűjtéséhez s a század végére sikerült az elszórt emlékeket egységes egészévé összeállítania – valóságos hazai szkíta-korszak körvonalai bontakoztak ki.

Az ún. „szkíta” leleteknek a Kaukázusig és az Urálig terjedő rokonsága irányította régészeink figyelmét arra a korszakra és területre, amely bennünket mindenkor a legjobban érdekelt: visszafelé követni a honfoglaló magyarok útját és megtalálni a korábbi hazák emlékeit. Nyelvészeinktől jócskán elmaradva, de néprajzkutatóinkkal egy időben (a nyugat-európai régészetet viszont alaposan megelőzve) az 1890-es években vállalkoztak régészeink Kelet-Európa régészeti felderítésére. Pósta Béla és az e tekintetben méltatlanul elfelejtett Wosinsky Mór sorra látogatták az európai Oroszország, a Fekete-tenger partvidéke, a Kaukázus és Nyugat-Szibéria múzeumait, gyűjteményeit. A hazai leleteinket és problémáinkat kitűnően ismerő két kutató eredetiben tanulmányozta a rokon vonásokat mutató keleti leleteket, leírták, lerajzolták őket, itthoni stúdium számára fényképfelvételek százait készítették, ahol alkalmuk nyílt rá, ásatásokon is részt vettek. Összegyűjtötték az itthon nehezen elérhető vagy ismeretlen kiadványokat, publikációkat, sőt mecénásuk támogatásával eredeti összehasonlító anyagokat is hoztak haza. Bár a jelentős anyag kiadása csak részben történt meg (a korán elhunyt Wosinsky jegyzetei és fényképei pl. mindmáig kiadatlanok) az eredményeket Pósta Béla 1905-ben magyar és német párhuzamos szöveggel megjelent kétrészes nagy tanulmánykötetében sikeresen összegezte. Levonta mindazon tanulságokat, amelyeket a századfordulón egyáltalán le lehetett vonni a régészet akkori módszerével. Ez a módszer a múzeumokban-gyűjteményekben őrzött régészeti leletek összehasonlító vizsgálata és művészeti elemzése volt.

A tanulmányút eredményeként Póstának sikerült csaknem valamennyi tárgyi összefüggésre fényt derítenie, amelyek a kelet-európai és hazai késő-szarmata

és késő-császárkori keleti germán, hunkori hun, alán és germán, korai és késő avar, volgai bolgár és a sztyepei honfoglaló magyar jellegű leletek között ma is alapvető jelentőségűek. Még akkor is, ha a kutatás állása következtében nem tudta egyik vagy másik népet vagy korszakot a mai pontossággal megjelölni. – Hangsúlyozom, tárgyak közti összefüggésekről volt szó, mivel a régészet Kelet-Európa fogalmában ma éppen ettől eltérő, új utakat kereső szemléletváltozás kezd kibontakozni.

Századforduló utáni régészetünk és a lassan-lassan a régészetből kisarjadó korai-történeti kutatás előtt korábban ismeretlen távlatok tárultak fel. Úgy tűnt, hogy az ún. „preszkita-kimmer” korszaktól kezdve (amelynek felfedezése és meghatározása itthon Pósta fényképei és leletei segítségével vált lehetségessé) kerekén 2000 esztendőn át szinte folyamatosan számolni lehet hazánkban keleti „lcvas népek” – ahogy akkoriban nevezték őket – beáramlásával. Ennek a régészeti megfigyelésnek a 30-as évektől kezdve torz, nacionalista-soviniszta vetülete is keletkezett, elsősorban a féldilettáns-dilettáns történeti és politikai irodalomban, utóélete ma is megfigyelhető. Ennek azonban semmi köze a régészeti tényekhez.

A felfedezés az újdonság erejével hatott Közép- és Nyugat-Európa régészetére, s ami ennél fontosabb, az akkori orosz és kelet-európai régészet számára is. Kelet-Európa és a Kárpát-medence régészeti összefüggéseit Pósta Béla és Hampel József 1905-ben egy időben megjelent nagy munkáiból nemcsak a Nyugat ismerte meg, hanem a Kelet is. Nyilvánvalóvá vált a Kárpát-medence kivételes jelentősége az eurázsiai sztyepei régészet és történet számára. Ebben a belterjesen kutatott kis zárt medencében nemegyszer egymásra rétegződve csapódtak le azok az elemek, amelyek a végtelen sztyeppéken sok ezer kilométer távolságokban szóródtak szét. A görög, római, bizánci, meroving és karoling világ peremén fekvő Kárpát-medencében nemcsak keltezni lehetett az egymást követő hullámokat, de a közvetett vagy közvetlen írásos források segítségével sikerült (ha nem is mindig) néven is nevezni a hullámok népeit. A Kárpát-medence mind a mai napig megőrizte ezt a szerepét.

Az egymásrautaltságnak köszönhető, hogy a magyar és a kelet-európai (orosz, finn, ukrán, – majd szovjet) régészet sikeresen elkerülte azt az elméleti-politikai mélypontot, amely századunk első felére jellemző. A kapcsolatok a 20-as és 30-as években sem szakadtak meg. Nemcsak további tanulmányutakra került sor, hanem arra a más társadalomtudományainkban alighanem példátlanul álló esetre is, hogy 1934-ben szovjet kutatók szovjet földi (magyar vonatkozású, illetve annak vélt) anyagot feldolgozó könyve megjelenhetett az *Archaeologia Hungarica* monográfia-sorozatban. A 30-as évek elején a szovjet kutatások akkori új eredményeinek átvétele és alkotó felhasználása fontos szerepet játszott nálunk a hunkor régészeti hagyatékának új körvonalazásában. A közös eurázsiai múltat kutató régészeink számára Kelet-Európa nem vált ellenséges földdé, kutatóit sem tartották számon a magyar régészek politikai ellenfeleiként.

Korántsem valamiféle apolitikus, elefántcsonttoronyba zárkózó, álobjektív avagy pozitivista szemléletről van itt szó, hanem egyszerűen arról, hogy a Kárpát-medence és Kelet-Európa térségének korai történeti kutatása bizonyos korszakokban nem létezhet egymás nélkül. Számunkra kiindulási alapokat jelentett Kelet-Európa, a kelet-európai kutatás számára az időrendi és népi kontroll lehetőségét a mi kutatásunk. Vagyis mindkét oldalon a politikai viszonyoktól független, valóságos, kézbe vehető és tanulmányozható anyagot. Ez a szó szerint értelmezendő materiális szemlélet határozta meg régészetünk 45 előtti Kelet-Európa-szemléletét. A kapcsolatok mégis beszűkültek, személyes jellegűvé váltak s elsősorban a népvándorlás és honfoglalás korra korlátozódtak, ahol a legkevésbé lehetett a szovjet kutatások eredményei nélkül dolgozni. Jellemző e tekintetben, hogy őskorunk legkorábbi lótarató népének (a háziasított lovat a Kárpát-medencében először megismertető, a Tiszántúl „kunhalmainak”, nagy sírhalmainak többségét építő és ránk hagyó) ún. „okkersíros” kultúra népének keleti eredetét nem a mi kutatásunk vette észre, hanem a mi ásatásainkat és az orosz majd szovjet ásatásokat is jól ismerő Gordon Childe.

A felszabadulás korábban alig remélt kelet-európai távlatokat nyitott meg régészetünk számára. Már a 40-es évek végétől kezdve képeztek ki magyar egyetemi hallgatókat és aspiránsokat szovjet régészeti intézmények. Elsősorban a magyar őstörténet, népvándorlás kor és honfoglalás kor kutatóit, de sor került őskor (szkíta–preszkíta kor) kutató szakember kiképzésére is. Nemcsak a szakirodalom rendszeres cseréje kezdődött el, hanem a szakemberek látogatása is. A kezdeményezők a szovjet kutatók voltak, s aligha véletlenül éppen a népvándorlás kor és korai középkor kiemelkedő szakemberei nyitották meg a sort. Csakhamar csatlakoztak a paleolitikum, a neolitikum, a bronzkor kutatói és a Fekete-tenger partvidékének görög-római korszakkal foglalkozó kutatói is, akik elsőként kerestek kapcsolatokat a Pontus és Pannónia orientális színezetű emlékei között. Néhány év alatt végleg kialakultak az együttműködés történelmi keretei, a Kárpát-medence régészetének teljes Kelet-Európa képe, a legelső „népvándorlástól” a késő paleolit keleti-gravette-i embercsoportoktól egészen a XIII. századi kun beköltözésig. Merőben új elemként jelentkezett a korábban nyelvészeti stúdiumként számon tartott magyar őstörténet régészeti kutatásának lehetősége. Pontosabban, mindazon szovjet kutatások történeti és művelődéstörténeti felhasználásának lehetősége, amelyek a magyar őstörténet kutatásától függetlenül is folytak és folynak őstörténetünk színterein.

A legmaradandóbb elméleti hatást a szovjet régészet módszereinek megismerése és alkalmazása jelentette. Nem pusztán a régészeti objektumok (temető, telepek, kultúrák) gazdasági és társadalmi szerkezetének, nálunk korábban ismeretlen elemzéséről van szó, – ennek kezdetben sematikus módszerét át sem vetjük, hanem olyasvalamiről, ami a szovjet régészetben is a klasszikus orosz régészet öröksége: az ásatási megfigyelések és dokumentáció elsődlegessége az ásatás során talált leletekkel szemben. A mi német módszerű archeológiánk az ásatás

csupán a leletgyűjtés kellékének tekintette, s gyakran veszni hagyta az ásatások során feltáruló belső összefüggéseket. Az új ásatás-módszertani és az erre épülő feldolgozási szemlélet már az 50-es évek elején behatolt régészetünkbe, elsősorban s nem véletlenül, népvándorlás kori és kora középkori régészetünkbe, s végső soron egyik előidézője lett Kelet-Európa-képünk előljáróban már jelzett átalakulásának. Eppen az uralkodó felfogást omlasztotta össze, az uralkodásra termett lovasnomád fogalmát szorította háttérbe, illetve helyezte új, reális megvilágításba.

Régészetünk és Kelet-Európa viszonyának *1. fázisa* így jellemezhető: leletek = népek – közös rokon leletek = kelet–nyugati irányú népvándorlás. E szemlélettel (kétségtelen eredményei ellenére is) nemegyszer olyan népek beköltözését bizonyították (pl. kimmerek, szkíták), amelyek valószínűleg soha nem éltek a Kárpát-medencében, történeti forrásadat nem szól róluk. E módszerrel népvándorlásnak bizonyultak olyan történelmileg jól ismert mozgalmak, amikor egy kelet-európai hatalomnak csupán katonai bázisa volt a Kárpát-medencében, illetve vezető rétege tartózkodott itt (pl. a hunok, de régészeti alapon még a tatárjárás egyik temetkezésének meghatározására is kísérlet történt). A módszerrel viszont éppen azoknak a kelet-európai eredetű népeknek nem sikerült a beköltözését igazolni, amelyek megjelenését és huzamos ideig tartó Kárpát-medencei életét megbízható korabeli források tanúsítják. Az időszámításunk kezdetén az Alföldre beköltöző iráni jazigok esetében csaknem olyan nagy a bizonytalanság (keleti eredetükre vagy kapcsolataikra pár szem gyöngy s néhány olcsó aranyékesség utal –, valójában a pontusi görög városok készítményeiről van szó), mint az őket követő további iráni népcsoportok, a roxolánok és alánok esetében. E római kori iráni törzsek régészeti emlékeit nem lehetett s ma sem lehet a Fekete-tenger körüli sztyeppék iráni régészeti emlékeivel párhuzamba állítani. Mindmáig megfoghatatlan kelet-európai (ukrajnai–lengyelországi) előzmények nélkül költözik a Tisza vidékre a gepidák évszázadokon át nagy szerepet játszó népe. Az ukrajnai, ismert, III–V. századi régészeti alapoknak nincs nyoma az osztrogótok keltezhető és lokalizálható pannóniai településein. Az 567/568-ban beköltöző avarok ugyan annyira „vadidegenek” voltak a Kárpát-medencében, hogy Belső-Azsiáig visszakövethető szokásaikat (lovastemetkezés) és népi mesterségeik alkotásait (a lószerszám vasból kovácsolt részei, kengyelek, valamint a fegyverek, és a viselet csontból faragott tartozékai) már a kutatás kezdetein sikerült meghatározni. Új és a keleti előzményekhez már-már alig kapcsolódó azonban az a fémműves technika és díszítő stílus, amelynek alapján egy évszázadon át (sokszor még ma is) „préself-díszű” csoportnak nevezi őket a régimódi régészet. Az avar kor második felében feltűnő újabb néphullám ún. „griffes-indás” övdíszei kelet-európai régészeti előzményei terén kutatásunk eléri a látványos csőd csúcspontját. Ennél már az a néhány kétségtelenül egzakt párhuzam is jóval többet mond (néhány díszöv, lószerszám, szablya, tarsolylemez, fülbevaló), amelyek révén a honfoglaló magyarságot már a századforduló óta „egy darabig” visszafelé is követni tudjuk kelet felé. Legalábbis abba a kelet-európai vagy eurázsiai sztyeppői művelődési körbe,

amelyből kiszakadt. Pusztán tárgyi alapon nehézségekbe ütközik nálunk a besenyő és kun emlékek szétválasztása is.

Régészetünk Kelet-Európa fogalmának újabb, 2. fázisában viszont először sikerült komplex régészeti módszerekkel olyan keleti népelemek beköltözését igazolni, amelyek létezéséről korábban nem tudtunk. Ilyen a (már említett) tiszántúli kurgánokat építő nép, amely vitathatatlanul a sztyeppei „gödör-síros” kultúra népéből szakadt hozzánk. Beköltözésüket nem a leletek igazolják (leletek alig vannak bennük), hanem a temetkezési rítus. Ismeretlen okból, ismeretlen körülmények között jöttek az Alföldre, ahol a helyi lakosság között – úgy tűnik – mindvégig idegenek maradtak. Kisebb-nagyobb kelet-európai népcsoportok behatolását sikerült igazolni a bronzkor elején és a korai vaskor elején is, elsősorban ismét a temetkezési rítus segítségével.

Ezzel párhuzamosan a korábban egyoldalúan, mindig kelet–nyugati irányú népmozgalomnak ítélt kapcsolatok értékelése is kezdett átalakulni. Elsősorban a szovjet, de a közbülső, illetve szomszédos lengyel, szlovák és román kutatásoknak a mienknél higgadtabb, „lóról leszálltabb” eredményei alapján. Kiderült, hogy a Kárpát-medence, de legalábbis keleti fele, bizonyos korszakokban művelődési egységet alkotott az Urálig és a Kaukázusig terjedő Kelet-Európával, s ezen az egységen belül egyáltalán nem biztos, hogy számottevő népmozgalmak zajlottak volna le, vagy ha igen, jelentőségük és irányuk bizonytalan, a közös etnikai alap pedig alig jöhet szóba. Ilyen értelmet nyert a korábbi „legelső népvándorlás”, a paleolitik keleti-gravette-i kultúra „feltűnése” hazánkban, de tárgyilagosan így értékelhető ma a korai és késői vaskori preszkíta és szkíta korszak is. Mi több, a kereskedelmi kapcsolatok vizsgálata során előtérbe került az a nézet is, hogy számos készítményt a fejlett avagy fejlettebb déli és nyugati vidékekkel szoros kapcsolatokat fenntartó Kárpát-medence közvetített kelet felé. A szkíta korszakban az egyik szovjet kutató odáig jutott, hogy éppen azoknak a bronz dísz tárgyakkal az eredetét kereste a Kárpát-medencében, amelyeket hajdanában Aspelin keleti eredetűnek ismert fel, s amelyek nyomán a szkíta–szittyá hódítás, nép és korszak fogalma nálunk meghonosodott. Az itteni kutatások intenzitásától megtévesztve arra gondolt, ott kellett lenni a tükrök, csörgők stb. műhelyének is, ahol ezekből a tárgyakból a legtöbb előfordul. Bár ez természetesen tévedés, ma mégis nyilvánvaló, hogy az azonos vagy rokon tárgyakkal jellemzett „kulturális egység” más eredetű, életformájú, társadalmi szerkezetű törzseket takar a Kárpát-medencében és ismét másokat a pontusi sztyeppéken. Az itteni emberek csak távolról ismerték a sztyeppék lovas pásztor urait, az igazi szkítákat.

Tisztázódott tehát, hogy a tárgyi kapcsolat (a régészeti ún. „kulturális” kapcsolat) nem jelent feltétlenül népvándorlást, népi beköltözést, s másrészt az sem biztos, hogy új népelemek tényleges beköltözése a Kárpát-medencében az anyagi kultúra megváltozását vonná maga után.

Felmerül a kérdés, mi a helyzet azokkal a népekkel, amelyek beköltözését a történeti adatok igazolják, és amelyek történelmünk szempontjából a legfonto-

sabbak, vagyis elődeinkkel az avarokkal, magukkal a honfoglaló magyarokkal s végül az Alföld kunjaival.

Az avarokról pontosan tudjuk, hogy egyetlen évtized alatt sok ezer kilométert menekültek. Az adatok szerint 20 000 fegyveres lovast számláló avar sereget nyilván fiatal vagy még jó erőben levő férfiak alkották. Vagyis a beköltöző avarság a seregből, a sereg tagjainak szűkebb családtagjaiból és gyorsan mozgatható-terelhető nagyállat-állományból állott. A honfoglaló magyarságnak arról a rétegéről, amelyet 1834-től 1962-ig szinte egyedül azonosított régészetünk a honfoglaló ősökkel, kiderült, hogy a fegyveres középréteg, a fejedelem és a törzsfők katonai kísérete. Vagyis ismét a sereg és családtagjai. A mongolok elől hozzánk menekülő kunok zöme kifejezetten fegyveres volt. Mindhárom esetben jó karban levő tialemberekről van szó, akik a Kárpát-medencébe költözésük után – tudjuk – egy darabig még túlságosan is „mozgékonyak” voltak. Évek-évtizedek telnek el, míg állandó szállásaik véglegesen rendeződnek, s mellettük megnyitják a legkorábbi temetőket. Régészeti értelemben véve, tehát csak kivételesen „láthatók” beköltözésük éveiben, valódi régészeti „lecsapódásuk” általában évekkel később kezdődik.

Csakhogy a Kárpát-medencében már az első esztendőben, ha nem az első hónapokban és hetekben hatni kezd rájuk az az új környezet, amely életüket átalakítja. Amely az első pillanattól kezdve arra kényszeríti őket, hogy korábbi állattartási és földművelési módszereiket, következőképp településmódjukat feladják, illetve átalakítsák. Miközben az új honfoglalással korábbi anyaterületeikkel a kapcsolatok megszakadnak vagy minimálisra csökkennek az itt talált lakossággal azonnal kapcsolatba jutnak. Az avarok fejlett germán törzsekkel, a honfoglaló magyarok szlávokkal, a kunok pedig a már nem kevésbé letelepült falusi magyarokkal. A helyi hatások a három korszakban természetesen más és más intenzitásúak voltak, ám éppen az anyagi művelődés külső jegeire hatottak.

A legfontosabb azonban mégis az volt, hogy a Kárpát-medencében olyan művelődési hatások keresztüzébe kerültek, amely a sztyeppéken nem, vagy csak távolról érintette őket. Nézzünk ezzel kapcsolatban három példát, éppen a régészetileg „negatívnak” bizonyult eseteket.

A) Míg az I. században a rómaiak és dákok közé költöző jazigoknál felismerhető némi keleti tárgyi hagyomány, addig a II. és III. században beáramló újabb iráni népcsoportok már valósággal beékelődnek a Római Birodalom dunai tartományai, Pannónia, Moesia és Dacia közé. Szinte beköltözésük első percétől kezdve „kivetkőznek” kelet-európai mivoltukból, régészeti emlékeink a provinciális köznépi civilizáció változata, ahhoz hasonul.

B) Az avarok délről Bizánc, nyugatról a longobárd Itália és a Merovingok országai közé kerülnek, politikai és gazdasági kapcsolataik beköltözésük évében elkezdődnek. Bár a három szomszéd hatása összességében is kisebb, mint a rómaiaké volt a roxolánok esetében, régészetileg nézve mégis döntő. Átalakulásának anyagi alapja az első 50–60 esztendő arany és ezüst folyama, amelynek be-

áradása csak a hunokhoz viszonyítva mérhető. Az erős keleti gyökerű korai avar művelődés ugyan bonyolult módon összeolvastja a külső hatásokat (ettől marad avar), de úgy, hogy az eredmény nem (vagy csak néhány elemében) hasonlít arra, amit a Kárpátokon kívül elhagytak.

C) A honfoglaló magyarok is két impérium közé ékelődnek, délen továbbra is Bizánc, nyugaton a Karoling-birodalom országai közé. Még a honfoglalás be sem fejeződött, amikor elindult az ezüstpénzeknek az az áradata feléjük, amely „új” régészeti kultúrájuk anyagi alapja lesz.

Mindhárom nép számára szinte az első pillanatoktól kezdve valami új kezdődik, amely anyagi kultúrájuk látványos elemeit is úgy áthatja, hogy már csak egyes jellegzetességeik emlékeztetnek a Kárpátokon túli előzményekre, hiszen a valóságban helyi alkotásokról van szó.

Nem a régészet mondott tehát eddig sem csődöt, a régészet tisztázta mindazt, amit tisztázni lehetett. 1834-ben – 14 évvel megelőzve az európai germán régiségek első meghatározási kísérletét! – Jankovich Miklós sikerrel meghatározta a honfoglaló magyarság régészeti hagyatékát. Meghatározta, de a sírban talált Berengár-pénzek segítségével, vagyis történeti módszerrel. 1874-ben Pulszky Ferenc mindmáig érvényesen meghatározta az avar leleteket is, csakhogy módszere ugyanaz volt: három „fejedelmi” sírlelet bizánci aranyérmeit hívta segítségül.

A jazig-roxolán leletek felismerésére sokkal később, az 1900 és 1930 közötti években került fokozatosan sor, szintén történeti módszerrel. A meghatározás alapja római érmek, ékszerek, edények voltak. Még a kurgán temetkezések hatalmas fa sírkamrái sem nyújtottak segítséget, a jászalsószentgyörgyi „jász” kurgánok korát és népét a sírokban talált római pénzek és római bronz kandeláber világította meg.

Az egyetlen néphullám, amelynek hagyatékát Nagy Géza 1890–1900 között régészeti módszerrel, keleti párhuzamok segítségével igyekezett meghatározni, a besenyőké volt. Kevés sikerrel. A besenyők hazai régészeti hagyatékát a mai napig sem sikerült biztosan elkülöníteni, a kunokét is csak az elmúlt két évtizedben, csakhogy magyar történeti és régészeti adatok segítségével.

Mindebből látható, hogy történettudományunk túl sokat várt a régészettől, a kutatások 1. fázisának örökségként maga a régészet is túl sokat várt önmagától. Valami olyasmi látványos bizonyítékát a szarmaták, avarok és a honfoglaló magyarok keleti eredetének, útvonalának, korábbi hazájának kutatásában, ami talán csak a rézkorban lehetséges, ott is inkább kivétel. Ez az elvárás évtizedeken át feltételezte, hogy a sztyeppei eredetű népek nálunk is megőrzik sztyeppei anyagi kultúrájukat. Holott erre a sztyeppei és általában kelet-európai népek már fejlett bronzkori kultúráink szomszédságába költözve sem voltak képesek.

A történeti korokban már csak nagy szerencsével (inkább véletlenül, kivételképpen) található meg egy-egy alán, hun, néhány avar és honfoglaló magyar sírleletben a keleti eredet közvetlen tárgyi bizonyítékai, – nyilván az első nemzedékek néhány képviselőjének sírjában. A többség útja a Kárpátokon átlépve elvá-

lik az előzményektől. Anyagi kultúrája nagyon más, mint a helyben talált lakosságé, még jobban különbözik a déli és nyugati szomszédokétól, de nem is kelet-európai többé. Úgy nő ki Keletből, mint növény a magból vagy csírából, jobb esetben, mint virág a bimbóból.

Ezzel a régészetben új Kelet-Európa-szemlélet küszöbére jutottunk. A felszínről, ahol eddig a kutatás mozgott, a mélybe, a gyökerekig kell hatolnunk. Az eurázsiai sztyeppei művelődés egymást váltó korszakainak tárgyai helyett (amegyek kor, viselet, rang és életmódjelzők) a szokások világába kell lehatolni, egyfajta régészeti néprajz, mégpedig tárgyi és szellemi néprajz formájában. A kezdeti lépések biztatók, pl. a honfoglalók halotti szokásainak, hitvilágának elemzésén át, némelykor csaknem az ugor korig vissza lehet követni őseinket. A csillogó fegyverekből, díszövekből, lószerszámokból csupán a honfoglalást megelőző vagy éppen a honfoglalással párhuzamos évszázad kelet-európai sztyeppei divatjág juthatunk.

A régészeti kutatások nyomán kibontakozó „Kelet-Európa” földrajzi fogalom és nem történelmi kategória. Az a „Kelet-Európa”-kép amellyel a történettudomány dolgozik, s amelynek fogalmi és tartalmi meghatározásáról a történészek vitatkoznak, a régészeti történelem szemszögéből nézve csaknem újkori jelenség: a mongol pusztítás és uralom után alakult ki.

A paleolitikumban Kelet-Európa déli felének fejlődése egyenrangú Közép- és Nyugat-Európával, a későpaleolitikumban és mezolitikumban alkalomszerűen meg is előzi a nyugatot. A neolitikus fejlődés földrajzi és klímaokokból más irányú Kelet-Európában, mint pl. nálunk, ahol abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a neolitikus életformát a Földközi-tenger keleti medencéjéből, idáig hatoló embercsoportok alakítják ki. A III. évezredben (a rézkorban) azonban a Kaukázus északi előtere az egész európai fejlődés élvonalába kerül. A majkopi kultúra szinte a civilizáció határára érkezett hordozóihoz képest, barbárok voltak még a Kárpát-medence európai szinten igen fejlett rézkori törzsei is. A bronzkorban külön utakon halad a két szomszédos terület fejlődése. A Kárpát-medencében a letelepült földművelő életmód kerül túlsúlyba, Kelet-Európa síkságain pedig először alakul ki igazán nagyszabású pásztorkodó állattartás. Nézőpont kérdése, hogy a kor viszonyai közepette melyik volt a produktívabb termelési mód.

Az i. e. VII–VI. században kisázsiai görögök gyarmatosítják a Fekete-tenger egész partvidékét. Ettől kezdve Kelet-Európa három kulturális zónára tagolódik, amely a növényföldrajzi és klímaviszonyoknak is megfelel. Déli peremén *civilizáció* uralkodik, városok és városállamok láncolata. Fejlődésük századokon át messze megelőzi a Kárpát-medencét, Közép- és Nyugat-Európát, nálunk a római kor idején sem sikerül eljutni a hellenisztikus városi kultúra ilyen magas fokára.

A városállamokkal érintkező déli sztyeppei zónában a pásztortársadalom eljut fejlődése csúcsára. Erősen tagolt társadalom alakul ki, vezető és középrétege átveszi a civilizáció magas színvonalú termékeit, a pénzgazdálkodást sőt az

önálló pénzverésig eljut. A szkíta nagykirályok uralma alá kerülő ligetes sztyeppe zónában kialakuló fejlett ekés földművelés gabonafeleslege a görögséggel való érintkezés egyik fontos gazdasági alapja lesz. – Az erdőzóna halász-vadász csoportjainak fejlődése megreked, csak lassan követi a déli fejlődést.

A civilizáció közvetlen jelenlétére támaszkodó színvonalas fejlődés 1000 éven át jellemző Kelet-Európára. Első történelmi hanyatlása csak az i. sz. III–IV. században kezdődik el, amikor a keleti germán törzsek támadásai az alapokat, a part menti városokat kezdik elpusztítani. Néhány nagy kelet-római-bizánci központ azonban átvészeli a germán és hun támadásokat. Már-már úgy látszott, hogy a megmaradt bizánci városok elegendők lesznek egy új virágkor kialakításához. Mégpedig egy olyan úton át, amely a kijevei Oroszország sajátos fejlődése révén elkülönül Közép- és Nyugat-Európa fejlődésétől. Ezt a fejlődést állítja meg, s veti vissza az Arany Horda uralma.

A másik, nem kevésbé fontos tanulság: Magyarország és a Kárpát-medence földjének és népeinek sok évezredes fejlődése nem tartozott vagy csak alkalmoszerűen tartozott a párhuzamos kelet-európai fejlődés fogalmába. A mezolitikumtól a korai vaskor elejéig terjedő 8–9 ezer éven át csupán epizód-szereplőként tűnnek fel a Kárpát-medencében kelet-európai népcsoportok. A Kárpát-medence délkelet-európai, közép-európai vagy éppen sajátos fejlődését legfeljebb színezik, de nem alakítják a maguk kérére.

A korai vaskorban a Kárpát-medence három zónára bomlik, a keleti mellett egyenrangú a közép-európai Hallstatti-kulturális és a dél-délkelet-európai művelődési és etnikus kör. A kelta hódítás újabb 400 évre Közép-Európához kapcsolja földünket, a római uralom 400 éve pedig a világbirodalom Skócia határáig terjedő vérkeringésébe kapcsolja be. Kelet leghíresebb mozgalma, a hun lökés ugyan felszámolja a római politikai uralmat, de a hun birodalom romjain felemelkedő germán államalakulatok (gepidák és longobárdok) az V–VI. században ismét késő római-európai alapokon fejlődnek. Közép- és Nyugat-Európa Meroving-civilizációját képviselik a Kárpát-medence egész területén.

Tíz évezred történelmére visszatekintve, először 568-ban, az avarok beköltözése után alakult ki a Duna és Tisza mindkét partján olyan keleti gyökerű és jellegű gazdasági és társadalmi alakulat, amely valóban lényegesen különbözött az akkori déli és nyugati szomszédoktól.

230 évi fennállás után azonban a nyugati és déli szomszédok összeroppantják az avar birodalmat és megosztóznak legfontosabb területein. A IX. században a Dunántúl, de végeredményben a morva állam is, a Karoling-fejlődés útján halad, míg a Kárpát-medence déli sávja és Erdély a Maros völgyében, a bolgár-bizánci fejlődés peremére kerül. A honfoglaló magyarságnak nemcsak a Duna és

Tisza két partjának országrészeit kellett – immáron véglegesen – egyesíteni, de a partikuláris fejlődést is fel kellett számolni.

*

Az előadásokat néhány felszólalás követte, majd SZABOLCSI MIKLÓS akadémikusnak, az I. Osztály elnökének zárszavaival ért véget a tudományos ülés. Szabolcsi akadémikus értékelte az előadásokat, s hangsúlyozta, hogy a magyar társadalomtudományok Kelet-Európa kutatásai új szakaszhoz érkeztek, mert megérték a feltételek e régió népei irodalmának, történelmének, társadalmi és kulturális életének interdiszciplináris, komplex vizsgálatára.

Az Osztály életéből

BESZÁMOLÓ A FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK TEVÉKENYSÉGÉRŐL (1976–1978)

Az Osztály hároméves tevékenységéről szóló beszámolót a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1978. november 27-én tárgyalta meg. A beszámolót jóváhagyólag tudomásul vette, a határozati javaslatokat elfogadta.

Röviden az Osztályról

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya hat tudomány tudománypolitikai és tudományszervezési, valamint tudományos és elvi-módszertani irányítását, akadémiai (testületi) felügyeletét látja el. (Filozófia, történettudomány, régészet, művészettörténet, pszichológia, pedagógia). E tudományok – a pszichológia sajátosságától eltekintve – mind a társadalom történeti és elméleti elemzésével foglalkoznak, összekapcsolásuk ennyiben nem csupán az Akadémia történetében lezajlott szerveződések mesterséges eredménye.

Az Osztályhoz tartozó tudományok – vizsgálatuk tárgyát és módszereiket tekintve – ugyanakkor rendkívül heterogének, a másik két társadalomtudományi osztály tudományterületeihez képest, talán a legkevésbé egységesek.

E tudományágak fejlettségi szintje is rendkívül eltérő. Kétségtelen, hogy közülük a történettudomány és a régészet tekinthet vissza tudománytörténetileg is a legnagyobb múltra, s eredményei is a nemzetközi tudományosság mércéjével mérhető, jelentős fejlődést tükröznek; szerényebb, illetve ellentmondásosabb pozíciókat vívott ki magának a nemzetközi tudományos életben a magyar művészet-történet (Lukács György munkásságától eltekintve), a filozófia és a pszichológia (bár ez utóbbinál éppen az elmúlt másfél évtizedben tapasztalhatunk jelentős fejlődést); és úgy látszik, hogy a pedagógia tudománya produkálta az utóbbi évtizedekben a legszerényebb eredményeket.

Kétségtelen tehát, hogy az Osztályhoz tartozó tudományok belső összefüggését gyengíti az egyes tudományágak tárgyából és metodikájából, sőt fejlettségi szintjéből is fakadó elkülönülésük. Míg az összefüggés megteremti az interdiszciplináris és komplex vizsgálódások lehetőségét, a gyakorlatban viszonylagos elkülönültséget tapasztalhatunk: az Osztály plénuma elé kerülő történettudományi kérdések, „történész-problémák” kevés kivételtől eltekintve az Osztály történész-tagjainak közreműködésével oldódnak meg, s ugyanezt mondhatjuk el a

filozófiai életet érintő kérdésekről. Ráadásul az Osztályhoz tartozó tudományok eltérő fejlettségét akadémikus képviselőjük is jelzi: míg a ciklus elején az Osztály 18 tagja közül 11 volt történész, 4 filozófus, 2 régész és 1 művészettörténész, addig a pszichológiának és a pedagógiának nincs akadémikus képviselője. Ez a körülmény, noha a tanácskozási jogú tagok között már ott vannak a pedagógia és a pszichológia képviselői is, oda vezet, hogy e tudományok ügyeiből és gondjaiból a szokásosnál is nagyobb szerep hárul a bizottságokra.

Az Osztály a maga sokrétű tevékenységét részben természetesen mint tudósok testülete végzi osztályülések, aktívaülések, bizottságokkal közösen szervezett ülések, ad hoc jellegű bizottságok formájában, munkájának nagyobb részét azonban – a testületi működés alapelveinek megfelelően – bizottsági hálózatán keresztül látja el. Tudományági bizottságaink: Filozófiai Bizottság, Történettudományi Bizottság, Régészeti Bizottság, Művészettörténeti Bizottság, Pszichológiai Bizottság, Pedagógiai Bizottság, Ókortörténeti Bizottság.

A tudományági bizottságok mellett az Osztály még 7 történész vegyesbizottságot, 2 komplex tudományos bizottságot, 10 nemzeti bizottságot működtet, és 4 tudományos társaság felügyeletét látja el.

Az Osztály hat tudományágának művelése hat akadémiai kutatóintézetben, illetve kutatócsoportban történik. Ezek közül a legrégebb: az MTA Pszichológiai Intézete (1902), és ugyancsak felszabadulás előtti előzményei vannak az MTA Történettudományi Intézetének. Az MTA Filozófiai Intézete 1957-ben, az MTA Régészeti Intézete 1958-ban, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja 1969-ben, az MTA Pedagógiai Kutatócsoportja 1972-ben alakult. A legjelentősebb akadémiai kutatócsoport az Eötvös Loránd Tudományegyetemen működő Kelet-Európa Kutatócsoport, és jelentős számú akadémiai státusú kutató tevékenykedik különböző egyetemi tanszékeken is. (L. pl.: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke).

Az akadémiai kutatóbázisokat összefogó Társadalomtudományi Főosztálylyal, mint főhatósággal az Osztálynak kiváló munkakapcsolatai alakultak ki az elmúlt évtizedben. Noha az 1970. évi akadémiai reformot követően kialakult kettős struktúrában a testületi és a szakigazgatási szervek közötti munkamegosztás és együttműködés nem nyert megfelelő szabályozást, a Társadalomtudományi Főosztály és a II. Osztály között – részben a kitűnő személyes kapcsolatoknak köszönhetően, részben pedig az ügyek intézése folyamán kialakult, megszilárdult szokásjog alapján – gördülékeny és hatékony munkakapcsolatok formálódtak ki. Az 1976/1977-ben bevezetett módosítások alapján létrejött egységes Központi Hivatal keretében, amikor a korábbi, jórészt a gyakorlat által kialakított ügyrend ismét változást szenvedett, tovább növekedett néhány ügykör hovatarozásának bizonytalansága (a tudományos társaságok ügyei, külügyek stb.) A jelen helyzetben még inkább a személyes kapcsolatokra épül az Osztály és a Főosztály együttműködése, s bár ez – a Főosztály véleménye szerint is – „elsősorban a jó személyi kapcsolatok miatt, messze meghaladja a jelenlegi akadémiai

normákat”, mégis aggasztó, hiszen tulajdonképpen véletlen tényezőkön alapul, nem pedig az egységes hivatalt egységesen szabályozó mechanizmusból fakad.

Az Osztályhoz tartozó tudományágak kutatóhelyeinek jelentős része az akadémiai kutatóhálózaton kívülre esik, ezeknek főhatóságai: az MSZMP KB (Párttörténeti Intézet, a Politikai Főiskola tanszékei, a Társadalomtudományi Intézet), az Oktatási Minisztérium (egyetemi és főiskolai tanszékek), a Kulturális Minisztérium (levéltárak, könyvtárak, múzeumok), Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium (agrártörténeti kutatások), Honvédelmi Minisztérium (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum), a Központi Statisztikai Hivatal (történeti demográfia). A legszerteágazóbb Akadémián kívüli kutatások a pszichológiai tudományokban folynak. A fentiekén kívül az Egészségügyi és a Munkaügyi Minisztériumtól kezdve az ipari tárcákon keresztül a Belügyminisztériumig, valamint az Országos Testnevelési és Sporthivatalig számos főhatóság kutatóhelyein található jelentős alkalmazott pszichológiai kutatás. E főhatóságokkal az Osztálynak, illetve bizottságainak általában megfelelő munkakapcsolatai alakultak ki. Hiányolható azonban a rendszeres együttműködés a Kulturális Minisztériummal, amelynek irányítása alá számottevő történész, régész és művészettörténész tartozik, s az Országos Levéltártól, a Magyar Nemzeti Múzeumtól, legnagyobb könyvtárainktól kezdve a megyei levéltárakon keresztül a vidéki múzeumokig és könyvtárakig terjedő, hallatlanul széles körű kutató-feltáró és megőrző munkálatokat folytató intézmények egész sorával. Az e területeken dolgozó tudományos kutatók széles körét az Osztály bizottsági hálózata igyekszik összefogni, ily módon – a testületi tevékenység lehetőségeivel is – enyhítve a társadalomtudományok meglehetősen szerteágazó főhatósági (ágazati), tehát nem diszciplináris irányításából származó gondokon. Ma már az akadémiai intézetek is távolodnak a testületektől, egyes tárcák pedig már formálisan sem tartanak igényt kutatóhelyeik tevékenységének akadémiai-testületi véleményezésére.

Az Osztály irányításával négy tudományos társaság működik. (Magyar Történelmi Társulat, Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, Magyar Pszichológiai Társaság, Magyar Numizmatikai Társulat). Taglétszámuk meghaladja a 4000-et. Mindegyik társaság aktív magját a tudományos kutatók alkotják. A bizottsági tagságok száma (az albizottságokkal, a vegyes bizottságokkal és a nemzeti bizottságokkal együtt) meghaladja az 500-at, az Osztály tudományterületein minősítettek összlétszáma is megközelíti a hétszázat. Egészen tág értelmezésben tehát Osztályunk a kutatók igen széles körével áll kapcsolatban, s ez a nagy társadalmi háttér jelenti azt a közeget, amelynek közvetlen és közvetett mozgatásával, orientálásával az Osztály foglalkozik. Ha most leszűkítjük ezek körét, s közülük magának a tudományos munkának vezető szakembereit, a tudományos szemléletet, módszert alakítani, ötleteket továbbítani képes, a szaktudományos közvéleményt formáló és orientáló személyiségeket, továbbá a tudományos közélet valóban aktív szervezőit és irányítóit, valamint a közéleti eseményeken (rendezvényeken, ülészakokon, üléseken, vitákon) aktívan részt vevőket számítjuk

csak, akkor is mintegy 400 azoknak a száma, akik az Osztály tág értelemben vett tudományos, tudománypolitikai és szervezői tevékenységében részt vesznek.

Az Osztály tudományágainak, felépítésének, működési bázisának, hatóterületének e rövid és vázlatos áttekintése után, az alábbiakban tudományonként foglaljuk össze hogyan, milyen körülmények között, milyen lehetőségekkel, és milyen eredményességgel igyekeznek testületeink szakterületük fejlődését-fejlesztését elvi és módszertani szempontból elősegíteni, milyen tevékenységet fejtenek ki a szerteágazó tudományos kutatások összehangolásra oly igen rászoruló együttesében, mit tesznek a tudományos eredmények gyakorlati felhasználása (közzététele, oktatása) irányításában.

II.

Az Osztályhoz tartozó tudományok

Filozófia

A filozófiai tudományok helyzetét az elmúlt három évben mérsékelt, kedvező irányú változás jellemzi. Az 1973-as pártállásfoglalások megjelenése óta ha nem is szűnt meg, de lényegesen csökkent a revizionista és dogmatikus nézetek hatása a marxista filozófiai publikációban. Megerősödött azoknak a filozófusoknak a befolyása, akik a vitát is színvonalas és a kérdéseket pozitív módon feldolgozó, az élet és a mai tudomány problémáira reflektált új művek keretében folytatják.

Az utóbbi évtizedben jelentősen növekedett – társadalmi, állami és pártkeretekben egyaránt – a filozófiai-világnézeti kérdések iránti érdeklődés és a filozófia tudományával szembeni igény, amelynek a marxista filozófusok ma még nem teljes mértékben tudnak eleget tenni. Ennek oka az is, hogy túlságosan is lefoglalja őket a filozófiai élet belső feszültségei, és viszonylag még mindig kevés energiát fordítanak a társadalmi gyakorlat és a tudományok által felvetett új kérdések alkotó megválaszolására. Ez természetesen korlátozza a marxista filozófiának az ideológiai harcban és a tudatformálásban betöltött szerepét is.

A beszámolási időszakban sokrétűbbé vált, jelentősen fejlődött a filozófiai kutatómunka. Néhány területen észrevehetően javult a produkció tudományos és ideológiai színvonala. Sikeresen fejlődött a filozófiatörténeti, az esztétikai, a valóságfilozófiai-vallástörténeti és vallásszociológiai, valláspszichológiai kutatás, továbbá a társadalmi formák, az állam és demokrácia, a társadalmi tudat és a politika-elmélet kérdéseinek filozófiai kutatása. Eredmények születtek az ismeretel-

mélet és a logika területén (jóllehet a fejlődést számos ponton személyi és elvi ellentétek nehezítik), a marxista nyelvelmélet, a kultúrelmélet kidolgozásában, a tudományos és technikai forradalom kapcsán felvetődő egyes tudományelméleti és módszertani kérdések kutatásában. Kezdetét vette Lukács György életművének tudományos feldolgozása.

Az igen fontos etikai kutatások, főként pedig a természet- és társadalomtudományok filozófiai problémáinak (diszciplináris és interdiszciplináris) feldolgozása – a jelentkező fontos kezdeményezések ellenére – mennyiségében és színvonalában elmarad a szükségletektől. Elégtelen a marxista filozófia alapvető kategóriáinak korszerű kidolgozása, ami erőteljesen kihat az említett szakágazatok fejlődésére is. Kevés eredményt mutat fel – az említett Lukács-kutatástól eltekintve – a filozófia magyarországi történetének hatékony feldolgozása.

A marxista filozófusok egységesen elutasítják a többféle marxizmus koncepcióját, szükség van azonban a különböző nézeteknek, a felfogások tényleges és újrakeletkező pluralitásának állandó vitában történő meghaladására.

A filozófusok közti érintkezés és a kooperációra való törekvés erősödik, de a vita gyakran esetleges, szűk körű, a bírálat gyakran nem a legfontosabb kérdésekre irányul és nemritkán elfogult, nem a művek tényleges nóvumának tárgyszerű elismerése talajáról bontakozik ki.

Az elmúlt három évben kielégítő eredményeket ért el a káderutánpótlás szempontjából is fontos szakoktatás, színvonalas törzsanyagok készültek a nem szakosok oktatásának támogatása céljából, létrejött a filozófiai továbbképzés és információ központja.

A szakmai kapcsolatok és a kutatás fellendítése érdekében szükségesnek látszik az egyetemi oktató- és akadémiai kutatóintézmények fokozott együttműködése, a pártpropagandát irányító szervek és a filozófiai élet közötti szervezettebb és harmonikusabb kapcsolat megvalósítása; – a Filozófiai Bizottság keretében is szaporítani kell a tartalmi jellegű vitákat; tovább kell fokozni a filozófusok részvételét a tudományos, a kulturális, és a politikai életben, javítani kell a marxista filozófia oktatásának és iskolán kívüli terjesztésének színvonalán.

Szükséges a népszerűsítés rangjának további emelése, a magyar filozófiai nyelv további fejlesztése, a filozófiai publicisztika és esszé fokozottabb megbeszélése.

A filozófiai könyvkiadásban általában színvonalukban emelkedtek, tematikusan gazdagodtak és ideológiailag egyértelműbbé váltak a megjelent könyvek, de közönség elé kerülnek még kiérleltetlen művek is. Közismertek a kiadószakszerkesztő-fordítói gondok. Ismét hangsúlyozni kell a Filozófiai Írók Társaságának fontosságát, új kötetek folyamatos kiadását és a már megjelenteknek – esetleg olcsóbb kiadásban is történő – újryomását.

Növekedett a magyar filozófiai folyóirat-közlemények (Magyar Filozófiai Szemle, Világosság, Társadalmi Szemle stb.) iránti érdeklődés, javult a színvonal, ám változatlanul hiányoznak az érdemi viták. A Magyar Filozófiai Szemlét a leg-

utóbbi akadémiai vizsgálat lényegében pozitívan értékelte, de aláhúzta az aktívabb és célratoróbb szerkesztés és a viták szervezésének szükségességét.

Az MTA Filozófiai Intézetének helyzete az intézeti munka új koncepciójának és szervezeti rendjének kialakítása után – rendeződik, de további erősítésre és fejlesztésre szorul. A főbb egyéb kutatóhelyek közül – a jelentős eredmények mellett – gondok terhelik az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanészék-csoportját is, ahol a kutatómunka tárgyi és részben személyi feltételeit csak kis részben sikerült megteremteni. Bár a főirányok ösztönzően hatnak a filozófiai kutatóhelyek közötti munkamegosztásra, továbbra is törekedni kell mind ennek, mind pedig az együttműködésnek a fokozására. A tervezett négyéves, B-szakon való filozófus szakképzés nem tekinthető kielégítő megoldásnak.

A magyar filozófusok részt vesznek a nagy kongresszusokon és kisebb konferenciákon, élénk kapcsolataik vannak a szovjet és általában a szocialista országok filozófusaival (a Magyar Filozófiai Szemle és Világosság szovjet, lengyel és NDK különszámái is szerepet játszanak ebben), szélesedtek a nyugati kapcsolatok is, mégis, sok tervszerűtlen, esetleges elem is jellemzi a külkapcsolatokat. Egy kis nyelvű szakma nehézsége a külföldi publicitás megteremtése és fenntartása, s ez igen erősen jellemzi a magyar filozófiát is, ezért szorgalmazni kell a jelentősebb művek idegen nyelvű kiadását, ugyanígy az Acta Philosophica megindítását is.

Az Osztály az elmúlt időszakban két új filozófus taggal gyarapodott.

A Filozófiai Bizottság az akadémiai könyvkiadással, a Szemle munkájával, valamint az oktatás kérdéseivel rendszeresen foglalkozott, megvitatta a fontos tájékoztatókat, hatékonyan járult hozzá a düsseldorfi filozófiai világt kongresszus előkészítéséhez és dolgozik a tudományág helyzetelemzésén. Albizottságainak többsége azonban nem funkcionál; tartalmi kérdésekről kevéssé folyt vita a bizottságban. Szerves kapcsolatok alakítandók ki az OM Filozófiai Szakbizottságával, de közvetlenebbé kell tenni a Bizottság és a II. Osztály kapcsolatait is.

Egész filozófiai közéletünk szellemének javítását szolgálná – az Osztály által már a korábbiakban is szorgalmazott – Filozófiai Tudományos Társaság létrehozása és működtetése.

Történettudomány

A marxista történettudományi kutató és feltáró munkát már mintegy másfél-két évtizede alapjában véve egészséges és töretlen fejlődés jellemzi Magyarországon. Ezen belül is különösen a legutóbbi 5–10 esztendőben elért eredmények szembetűnőek. A történettudomány egészét tekintve a – mennyiségileg és minőségileg – legjelentősebb eredmények természetesen a magyar történet, s az annak szerves részét képező magyar munkásmozgalom története feltárásában szü-

lettek. Számottevő az előrehaladás az egyetemes történet művelése terén is, különösen a kelet-európai és a nemzetközi munkásmozgalom-történeti kutatásokban. A bőséges tudományos termésből a legutóbbi időkben növekvő mértékben részeseedik – a hagyományosnak nevezhető gazdaság-, politika- és munkásmozgalom-történet mellett –, a korábban háttérbe szorult vagy elhanyagolt társadalom- és művelődéstörténet is. A monográfiákat és az iratpublikációkat egyre nagyobb számban és hasznosan egészítik ki – a döntően az előbbiekre támaszkodó – átfogóbb jellegű feldolgozások és a népszerű tudományos munkák, amelyek nem egyszerűen csak a mennyiségi gyarapodást mutatják, de egyben a történetírás műfaji gazdagodását is.

A marxista történetkutatás jelentőségében és méreteiben is valóban legnagyobb vállalkozása, a 10 kötetes Magyarország története megírása – ha az eredeti ütemezéstől elmaradva is – sikeresen halad.

1976-ban megjelent a VIII. kötet első, 1978-ban a második kiadása; ugyancsak 1978-ban megjelent a VII. és várhatóan még ez évben elhagyja a nyomdát a VI. kötet is. Jelentősen előrehaladtak az egyetemi tankönyv V. kötetének (Az 1918–1919-es forradalmak története) munkálatai is. Említést kell tennünk arról a tanulmánykötetről is, amely a népi demokrácia és a szocialista építés történetét elemezve, először ad szisztematikus áttekintést az 1962-ig terjedő időszakról.

E jelentős kollektív vállalkozások, s mindenekelőtt a 10 kötetes Magyarország története alapozta meg a magyar történeti kronológia elkészítését. A munka jó ütemben folyik, több korszakra vonatkozóan már a kéziratok műhelyvitája is lezajlott. Ezzel a sikeres munkásmozgalom-történeti, valamint az 1945 utáni fejlődésre is kiterjedő, már megjelent kronológiák jó kiegészülést kapnak. Munkában van, ugyancsak kollektív vállalkozásként Erdély történetének több kötetre tervezett feldolgozása is. Marxista történetírásunknak ez lesz az első önálló szintézise e tárgyról.

A történettudományi kutatások irányát és eredményeit testesítik meg azok az ugyancsak közös erőfeszítéssel készült vagy készülő munkák, amelyek a polgári állam problematikáját elemzik Magyarországon, a Magyarország második világháború alatti történetét megvilágító külföldi forrásokat publikálják (a német már megjelent, az angol előkészületben van), a haladó egyetemi ifjúsági mozgalmakat 1918–1945 között tárgyalják, a felszabadulást követő agrárpolitikát és agrár átalakulást elemzik. Az előrelépést jelzi az a két kötet, amely történetelméleti és módszertani kérdésekről jelent meg.

Örvendetes, hogy 1976 őszétől, s ma már a nemzeti múltunk és kulturális hagyományaink megőrzésére irányuló munkálatok keretében, megkezdődött a magyar történeti források rendszeres kiadásának előkészítése, a különböző okokból meg- vagy elakadt sorozatok befejezésének előmozdítása. Ez olyan feladat, amelyre a jövőben nagy figyelmet, jelentős személyi és anyagi erőket kell fordítani. Figyelembe kell venni azt is, hogy az ilyen nagy lélegzetű forráskiadványok meg-

jelentetésre való előkészítése kitűnő iskola fiatal kutatók képzésére és nevelésére, ha munkájukat tapasztalt szakemberek irányítják.

Hosszú időn át gondot okozott regionális történeti kutatások áttekintése és összefogása, megfelelő szintre emelése. E téren előrelépést jelent a vidéki akadémiai bizottságok keretében létrejött történész szakbizottságok munkába állása a 70-es években. A pécsi és veszprémi szakbizottságok viszonylag hosszabb időre visszatekintő tevékenysége a jelen időszakra már komoly és országos szintű eredményeket hozott. A vidéki akadémiai bizottságok történész szakbizottságai általában szoros munkakapcsolatban állnak a helyi állami és pártszervekkel, tevékenységük erőteljesen igazodik a régió gyakorlati követelményeihez. Válatlanul problémát okoz azonban, hogy a vidéki akadémiai bizottságok tevékenysége nem fogja át az egész országot. Elsősorban olyan megyék vagy tájegységek maradnak kívül hatáskörükön, ahol nincs tanárképző főiskola, illetőleg társadalomtudományi jellegű felsőoktatási intézmény, holott éppen az említetteknek lenne legnagyobb szükségük a szakmai támogatásra, különösen azok után, hogy a helyi publikációs lehetőségek és igények szinte mindenütt megnövekedtek.

A történeti kutatások tematikai és kronológiai kiszélesedése, számos esetben a jelenhez közelebb eső területekre való kiterjeszkedése a történeti valóság teljesebb megismerését segíti elő, s nem utolsósorban azért, hogy a feltáró munkát mindinkább az egyetemes történeti szemlélet, a gazdaság- és társadalomtörténeti nézőpont érvényesülése jellemzi. A dogmatizmustól és a revizionizmustól, valamint más polgári és kispolgári ideológiai befolyástól nagyrészt megszabadult és a marxista-leninista eszmeiségében fokozatosan megszilárdult kutatófeltáró munka eddigi – ismert és alkalmazott – eszközeihez ugyanakkor újabb megközelítő módok és metodikai törekvések járultak.

Sajnálatos azonban az, hogy a történettudomány általános fejlődése nem minden területen és nem minden korszakra vonatkozóan egyenletes. A Történettudományi Bizottság és az Osztály ülése is több esetben hívta fel a figyelmet a történetelméleti és a metodológiai kérdések művelésének háttérbe szorulására, továbbá az ezzel is kapcsolatos azon jelenségre, hogy az utóbbi években mind kevesebben foglalkoznak a polgári történetírás antimarxista koncepcióinak mély elvi bírálatával. Komoly hiányok mutatkoznak a külföldi történeti irodalom és történeti viták hazai ismertetése terén is. Bizonyos elmaradás tapasztalható a középkori kutatásokban, s ez ma már felveti a szakemberképzés, az utánpótlás problematikáját, amely kapcsolatban áll egész közép- és felsőfokú oktatási rendszerünk gondjaival is. E hiányosságok következtében – alapvető kézikönyvek híján – a középkori kutatások terén kifejezetten érzékelhető az interdiszciplináris vizsgálódások (helytörténet, művészettörténet, régészet, műemlékvédelem) nehézségeinek fokozódása.

A tudományos viták szempontjából eredményesnek tekinthető az elmúlt időszak. A 10 kötetes Magyarország története és más munkálatok (kiemelt kutatási témák) révén rendszeressé váltak a széles szakmai köröket mozgósító ér-

demes viták, valamint azok a tanácskozások amelyekben a különböző társadalomtudományok képviselői is részt vesznek. Több kérdésben (az 1867. évi kiegyezés, a dualista rendszer értékelése stb.) a viták alapjában véve lezárultak, más esetekben azonban inkább csak elcsitultak, (pl. a Horthy-rendszer jellege, a szociáldemokrata mozgalom történeti szerepe stb.). Élő kérdés egy-egy történeti személyiség reális, tudományosan megalapozott megítélése, a heroizálás és a deheroizálás elkerülése (pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Károlyi Mihály stb.). Érdemi előrehaladás a vitás kérdések megoldásában csak elmélyült kutatások, magas elvi színvonal és higgadt, tudományos vitahang mellett várható.

Ha csupán a fentieket vesszük is tekintetbe, nyilvánvaló, hogy a történettudomány a maga szakmai eredményeinek publikálásával, népszerűsítésével egyidejűleg igen fontos feladatot lát el a közgondolkodás és az ideológiai élet formálásában, a történeti tudat alakításában. Erre annál is inkább szükség van, mert éppen a történettudomány szféráit érintő olyan, a szakma perifériáira szorult művek is napvilágot láttak az elmúlt években, amelyek nagy példányszámban megjelenve, jelentősen befolyásolják a művelt nagyközönség történeti tudatát, miközben alapvető szaktudományi módszertani (forráskritikai) felkészületlenség következtében a történettudomány valóság-feltáró funkciója helyett, a történelem meghamisításához járulnak hozzá.

A Történettudományi Bizottság a tudományág számos fontos tudományos és tudománypolitikai kérdésével, a történész-közélet jelentős problémáival (oktatás, helytörténet, muzeológia, szakemberképzés, könyvkiadás, folyóirat-felülvizsgálat stb.) foglalkozott az elmúlt periódusban. Sok esetben érzi azonban hatáskörének korlátozott voltát; eredménytelenek voltak például erőfeszítései az új és legújabb kori levéltári kutatások korlátozását eredményező rendeletek módosítására vonatkozóan.

Joggal állapítható meg, hogy a történelem iránti érdeklődés utóbbi években való megnövekedése a korábbiakhoz mérten erősítette a történettudomány társadalmi presztízsét. Kifejezésre jut ez egy sor olyan jelenségben, mint a kiadványok kelendősége (a Magyarország története VIII. kötetének második kiadása, a Magyar História sorozat magas példányszáma és kelendősége stb.), a Magyar Történelmi Társulat tagságának ugrásszerű megnövekedése, a TIT történelmi előadásainak – a korábbi visszaeséshez vagy stagnáláshoz mérten – számottevő szaporodása 1977-től. A nem történettudományi folyóiratok és hetilapok, a napi újságok, a televízió, a rádió kéri és igényli a történészek közreműködését és álláspontját történeti, sőt egyéb társadalomtudományi kérdésekben is.

Régészettudomány

Növekvő szerepe van a történeti tudományok között a régészetnek, amely a kapitalizmus előtti korokra vonatkozó forrásoknak nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is egyre jelentősebb hányadát szolgáltatja. A nagyarányú építkezési tevékenység földmunkái, s a gyakran öncélúvá váló idegenforgalmi feltárások következtében óriásira duzzadt lelettömegek esetlegességét a tervszerű, problémákra irányuló kutatások igyekeznek ellensúlyozni. A feltárás és feldolgozás műszaki és természettudományi módszerekkel gazdagodik. Nemzetközi viszonylatban jól kirajzolódnak a továbbfejlődés irányai; a forrásanyag kimerítő gyűjtésére épített elemző vizsgálatok, egyes települési egységek komplex módszerű teljes feltárása, a természeti környezet rekonstrukciójának kísérletével. A felkutatásnak, a feltárásnak, a kormeghatározásnak és az anyag vizsgálatának számos korszerű módszerét dolgozták ki és sorozatban alkalmazzák. Ezzel a sok új nehézséggel járó forrongással a hazai régészet nagyon egyenlőtlenül tud lépést tartani. Nem alakultak ki a korszerű módszerek személyi és intézményi bázisai. A hús tanácsra, 3 minisztériumra és az MTA-ra szakadó kutatás tervezését és támogatását egyetlen központi szerv sem tudja országosan irányítani. Elaprózódnak az anyagi és szellemi energiák, minek következtében a nemzetközileg is elismert új eredmények (ha nem pusztán fontos leletek felvonultatásáról van szó) csupán egyéni erőfeszítéseknek köszönhetőek. Ilyenek azonban vannak (ezek közül mindenekelőtt a kutató munkálatoknak azt a módszerét emelnénk ki, amely a régészet tárgyi emlékeiből régészeti és történettudományi módszerrel a társadalomtörténet feltárását segíti elő), de természetesen nem a költségigényesebb, nagyobb szervezettséget igénylő komplex módszerek területén.

A régészettudomány elé a társadalom sokféle feladatot állít. Hatósági feladat a mentőásatás és leletmentés, hasonlóan elemi feladat a tudományos szintű nyilvántartás és közlés. Ennek szervezeti és anyagi megalapozása hazánkban korszerűtlen, elavult. Társadalmi igény a régészet eredményeinek a magas színvonalú ismeretterjesztésben, a történeti tudatformálásban, történelem oktatásában stb. való fokozott felhasználása. Régészeink ennek módjait és lehetőségeit nem mindig látják világosan. Épp ezért több dilettáns vagy helytelen szemléletű ismeretterjesztő munka látott napvilágot, a velük szembeni kritikus fellépés pedig elmarad vagy nem hatékony.

A Régészeti Bizottság a szakterület problémáira évek óta ismételtlen felhívja a figyelmet, a decentralizált szakterületnek azonban csak kis részére tud – inkább személyes kapcsolatokon keresztül – befolyást gyakorolni. Mindez annál súlyosabban ítéendő meg, mivel a régészettudomány felé több okból számottevő laikus érdeklődés fordul, a történeti tudatformálásban pedig kül- és belföldön egyaránt növekszik a régészettudomány eredményeinek a hatása.

A problémák jó részére a tudományág Elnökség elé terjesztett helyzet-elemzése már rámutatott. Ezzel egy időben indult el olyan javaslatok kidolgozása,

amelyek az elsősorban közművelődési intézménynek minősített múzeumok alapvető régészeti problémáit is feltárták. Mivel ez az előterjesztés csak most került a TPB elé, az Elnökségnek a régészettudományra vonatkozó határozatait az Osztály kezdeményezésére beépítettük az említett határozatba, annak így is nagyobb nyomatékot adva.

A Régészeti Bizottság négy al- és két munkabizottságra támaszkodik, amelyeknek állásfoglalását sürgős kérdésekben (mentőásatások indokoltsága, feltárt objektumok értékelése és sorsa) számos külső intézmény és hatóság rendszeresen kikéri.

Az albizottságok vették át több kollektív vállalkozás és forráskiadvány szervezési feladatait. Ezek a bizottsági, felsőbb szinten pedig az Osztály égisze alatt működő albizottságok személyileg is mozgékonyabban és hatékonyabban tudnak fellépni, mint a Régészeti Bizottság, amelyben ütköző intézményi érdekek elkerülhetetlenül szóhoz jutnak.

A régészettudománynak az Actán kívül egy magyar nyelvű akadémiai folyóirata van, a 108 éves Archeológiai Értesítő. A folyóiratok nemrég lezajlott tervszerű megvitatása során is kitűnt, hogy több nagyobb terjedelmű, jobban dotált és gyorsabb átfutású múzeumi évkönyv elszívó hatása miatt egyik akadémiai folyóirat sem tudja teljesen betölteni azt a feladatot, amelyre külföldi elterjedtsége, bevezetettsége és központi, reprezentatív jellege predesztinálná. Nehézségekkel küzd, de más okokból a régészeti könyvkiadás is, amelyet a Régészeti Bizottság rendszeresen figyelemmel kísér. A nehézségek két oldalról jelentkeznek és erősítik egymást. Egyrészt a kutatók ma már nem tudnak lépést tartani a gyorsan szaporodó forrásanyag feldolgozásának és folyamatos közlésének alapvető követelményével, a feldolgozatlan anyag így több korszakban máris meghaladja a szakirodalomban hozzáférhető anyagot; az értékelő közlések korszerűsítésének szükségessége épp ezért a régészet egyik legaktuálisabb problémája. Másrészt a régészeti könyvek átfutási ideje az Akadémiai Kiadónál átlagosan 5–6 év, ami nemcsak a lépéstartást kérdőjelezi meg általában, hanem a kutatókat is elriasztja attól, hogy nagyobb feldolgozásokra vállalkozzanak, és még inkább attól, hogy új közlési és feldolgozási módokkal kísérletezzenek.

Sajnálatos, hogy még a magyar nyelvű könyvek átfutása is fél évtized. A Régészeti Intézet egyik fő feladatát képező Régészeti Topográfia néhány elkészült kötete is hosszabb ideje vár a megjelenésre.

A hazai régészeti kutatás egyes kiemelkedő eredményeit pozitív nemzetközi visszhang kíséri. A nemzetközi régészeti rendezvényeken, és szervezetekben való részvétel csak részben folyik az Akadémia szervezésében, amennyiben igen, a méltó képviselőre való törekvés általában sikeres volt. Nem megnyugtató egyes állandó nemzetközi szervezetekben való részvételünk, sem a szervezett képviselő, sem az arányok szempontjából. A legfontosabb nemzetközi régészeti szervezetekben való képviselőtünknek nemzeti bizottságokra való építése még megoldandó feladat. Az elmúlt időszakban akadémiai támogatással Magyarországon zajlott le

a XI. Nemzetközi Limes Kongresszus. Többirányú értesüléseink szerint jelentős sikerrel, amihez a magyar limeskutatás elismert magas színvonala is hozzájárult.

Az Osztály felügyelete alatt működik a 100 éves fennállását most ünneplő Régészeti és Művészettörténeti Társulat. Jubileumi ülészakának megszervezését az Osztály végezte. A Társulat a régészeti közélet legfontosabb fóruma, amely évenkénti vándorgyűlései útján jelentős befolyást gyakorol az érintett megyékben folyó régészeti munkákra is.

Művészettörténet

A művészettörténeti kutatásban az elmúlt évtizedekben egészséges, folyamatos fejlődés figyelhető meg. Az 1950-es években megindított Művészettörténeti Értesítő és az Acta Historiae Artium, a jó ütemben meginduló topográfiai munka, a hazai művészet emlékeit közlétező korpuszok, a magyar művészet történetének kétkötetes összefoglalása, a Művészeti Lexikon kiadása, s általában az öröndetesen szaporodó művészettörténeti munkák, a művészettörténeti kutatás megélénkülését, s az irányában tanúsított társadalmi méretű érdeklődést jelezték. A tudományág fejlődésének – másik vonatkozásban – fontos mutatója az is, hogy művelői „nyitottak” a rokon tudományok elméleti, módszertani és szaktudományos eredményeinek alkotó alkalmazására. Ez az alkotásokban és nagyon sok esetben az intézményes együttműködés formáiban is megmutatkozik.

1969-ig az országos múzeumok és az ELTE Művészettörténeti Tanszéke voltak a kutatás bázisai, amelyek azonban csak nagy nehézségek árán tudtak a kutatás terén megfelelő orientációt kifejteni. Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának alapításától – a társadalomtudományok többi ágához képest ugyan megkésve – végre rendelkezik a művészettörténet olyan kutatóbázissal, amely feltétele a tudományterület sokirányú, korszerű fejlődésének.

A tudományterület fejlődését erősen befolyásolták és befolyásolják a régi és új vagy modern művészet kutatásának igen különböző feltételei. A modern korszak fiatal kutatóját az elkallódás veszélye fenyegeti tekintettel a művészeti élet, a művészetszervező intézmények gyakorlatára és nem utolsósorban a zsurnalisztika elhúzó erejére. A régi művészettörténetre specializálódó kutató felkészülési időigénye általában hosszabb, kutatásainak érlelődése lassúbb, érvényesülési lehetőségei korlátozottabbak. Ez a művészettörténész utánpótlást is túlnyomórészt a modern művészettörténeti kutatások felé irányítja. Hosszú ideig a tudományos kutatások tervezésében, a tudományos minősítésben is előnyt élveztek a modern témák. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a tudománytörténeti, alkalmazott esztétikai és módszertani területen elmaradás tapasztalható, hogy a magyar művészettörténeti kutatás elméleti bázisa szegényes.

A művészeti kritika szakmai színvonala az elmúlt években javult. (Ezt beárnyékolja a Művészet c. lap elméleti-szerkesztési hibái.) Művészetkritikánk jel-

lemzője, hogy elsősorban művészetpolitikai beállítottságú, s még valójában nem sikerült a művészetkritikában általánossá tenni a művészet elméleti és történeti igény, valamint a művészetpolitikai aspektus magas színvonalú szerves egységét.

A művészettörténeti kutatás szinte teljes egészében Budapesten összpontosul. Vidéken a pécsi Janus Pannonius és a székesfehérvári István Király Múzeumban folyik intenzívebb kutatómunka.

Az ókori, korai középkori és népvándorlás kori művészettörténetírás hátterbe szorulása mind a kutatásban, mind az oktatásban annál szembeötlőbb, mivel a korszak magyarországi emlékanyaga éppen a művészettörténeti diszciplína kialakulásakor még igen komoly szerepet játszott. Visszaszorulásuk a régészetbe főként tudomány- és oktatásszervezési okokkal magyarázható.

Az egyetemes művészettörténeti kutatások mindenekelőtt a múzeumi gyűjteményekhez kapcsolódnak, s főként a hazai képző- és iparművészeti műtárgyvagyon korszerű tudományos megítélését biztosítják. Az országos múzeumok régi európai műalkotásait általában megfelelő színvonalú, mind a vonatkozó európai gyűjtemények anyagában, mind a szakirodalomban kellő informáltságról tanúszkodó meghatározó-rendszerező kutatások dolgozták fel, s kapcsolták be az egyetemes művészettörténeti irodalomba, bár a tudományág műveléséhez szükséges szakirodalom jelentős része nem található meg az országban. Az egyetemes művészettörténeti kutatásoknak az az ága érdemel figyelmet, amely a Magyarországra importált műalkotásokkal és a hazánkban dolgozó külföldi művészekkel foglalkozik. Továbbfejlesztése a közép-kelet-európai összehasonlító kutatásokkal együtt azért is kívánatos, mivel a magyarországi és az egyetemes művészettörténeti stúdiumok szerves kapcsolatának legreálisabb lehetőségét jelenti.

A magyarországi művészet történetének eredményei között tarthatjuk számon mindenekelőtt a hetvenes években a régi magyarországi művészettörténet számos korszakával és jelenségével kapcsolatban kibontakozó új értékelésmód körvonalait, amely részben új emlékanyag feltárása, feldolgozása révén, részben új szempontú, átértékelő kutatások révén alakulhatott ki. Az új értékelést csak ritkán tükrözik kész publikációk, rendszerint még részlettanulmányokban érlelődnek. (L. a magyarországi román kor és a korai gótika felfogást, a manierizmus és a barokk újabb feldolgozását, a felvilágosodás korának újabb szemléletét.)

A XIX. század történetének a kutatása éveken át elhanyagolt terület volt, az ötvenes évek elején megindult kutatásokat nem követte szisztematikus folytatás. E vonatkozásban változás – még elsősorban a szervezés és a tervezés szintjén – a közeljövőben várható.

A modern művészet tudományos kutatása a hatvanas évek derekától megerősödött. Az utóbbi időben különösen a századforduló, a századelő és a korai magyar avantgarde művészet kutatásában mutatkoznak a komolyabb eredmények, míg a kortárs művészet tudományos megalapozottságú kutatása még a kezdeteknél tart. Az építészettörténeti és iparművészettörténeti kutatások meglehetősen elmaradottak.

Az átértékelési folyamat egyes területeinek, és általában a vizsgált időszak művészetiirányításának leglényegesebb szemléleti nívója az, hogy a hagyományos, a stíluskorszakok merev egymásutánjára alapozott művészettörténeti kronológiát felváltja a társadalomtörténetileg megalapozott, a különféle művészeti irányzatok egymásmellettiségét tükröző módszer. (A 8 kötetben készülő magyarországi művészettörténet felépítésének is ez a szemléletmód az alapja.)

Jelentős, eredményeiben is egyre nyilvánvalóbban pozitív tendenciát képviselnek az ikonográfiai-ikonológiai kutatások, amelyeknek megerősödése ugyan-csak tartalmi-eszmetörténeti kérdések iránt megnövekedett érdeklődéssel függ össze. A művészettörténeti kutatások módszertani fejlődését folyamatos pozitív változás jellemzi: egyre nagyobb komplexitás, az interdiszciplinaritás jelentőségének felismerése és kezdeményező fejlesztése, a tudományos történetiszemlélet mind következetesebb és sokoldalúbb alkalmazása.

Az elért eredmények mellett meg kell azonban állapítanunk, hogy a magyar marxista művészettörténetírás fejlődése, mai állapota magán hordja annak következményeit, hogy – még a felszabadulás után is – különféle irányokban kereste elméleti-módszertani támaszát. A filozófiai-esztétikai, a szociológiai, valamint az irodalomtudományból merített interpretációs módszerekre támaszkodó kísérletek és törekvések eltérően ítélik meg a művészettörténet polgári hagyományainak és eredményeinek alkotó továbbfejlesztési lehetőségeit is. Bennük azonban – igen egészséges módon – a magyar művészettörténetírás különböző iskoláinak magva is lappang, jóllehet szerepük elméleti tisztázására vagy az iskolák, irányzatok végleges kikristályosodására nem került még sor.

Lezárult az a korszak, amikor a régi magyarországi művészet emlékanyagát alapvető korpuszok foglalták össze, de változatlanul hiányoznak a magyar művészetre vonatkozó szakkatalógusok, múzeumi állagjegyzékek és lelassult a régészeti feltárások és műemlékvédelmi kutatások nyomán egyre gyarapodó emlékanyag feldolgozása, publikálása, továbbá a műemléki topográfiai munkák üteme.

A magyarországi művészettörténet egésze szempontjából változatlanul jelentkeznek hézagok a történeti Magyarország szomszédos országokhoz tartozó területeinek ismeretében. Jóllehet egyes országokban intenzív kutatások folynak és folynak, az intézményes nemzetközi együttműködés kísérletei mindaddig sikertelenek maradtak.

A művészettörténettudomány a társadalmi igények kielégítéséért igen sokat tesz. Eredményei fontos tényezők a történeti tudat formálásában, az általános ízlésszint korszerűsítésében, a nemzeti értékek mentésében, védelmében és közkinccsé tételében. A számos kiadói vállalkozás ellenére sincs olyan ismeretterjesztő mű, illetve műveknek olyan rendszere, amely az autodidaxist megfelelően szolgálná. A magyar művészettörténetírás erőfeszítései ellenére az olvasóközönség igényei sok évtizeddel elmaradtak. Ebben az elmaradásban nem kis szerepe van a könyvkiadásnak, amely alig pártolja a tudományos művek kiadását, s kor-

látozza az ismeretterjesztő művek megjelentetését, mert érdeklődését zömmel az idegen nyelven is terjeszthető képes albumok kötik le. Az így támadó, egyre tekintélyesebb hiátusban a dilettantizmus hódít, s ez egyáltalán nem használ a művészettörténettudomány társadalmi szerepének.

A Művészettörténeti Bizottság az elmúlt években minden erőfeszítése ellenére sem játszott a tudományág életében centrális szerepet, noha a terület számos fontos és égető kérdését tűzte napirendre. Az utóbbi évben a kibontakozás jelei már mutatkoznak; a bizottság titkári tisztségben történt személyi változástól Osztályunk operatívabb tevékenységet vár, s ezt látszik biztosítani az, hogy számos ponton sikerült közelítenünk a testületi vezetést az akadémiai kutatóhelyi vezetéssel.

Pszichológia

Az Osztályhoz tartozó tudományok hazai történetét tekintve a pszichológiát jellemzi leginkább a megszakítottság – legutóbb mintegy 20 éve szerveződött újjá a kutatás és az alkalmazása –, aminek következtében a pszichológiát mint tudományt és gyakorlatot éppúgy nem lehet teljesen kialakultnak, megszilárdultnak nevezni, ahogy intézményhálózatát, szakemberállományát, oktatását és igazgatását sem. A mai helyzetnek ez a kialakulatlansága nagy felelősséggel és komoly feladatokkal sújtja mindazokat, akik közelebbről vagy távolabbról kapcsolatban állnak a pszichológiával. Ennek következménye, hogy a felső állami és pártigazgatás ismételtelen foglalkozott és foglalkozik a pszichológia különböző jelentőségű kérdéseivel, hogy a szakmai intézményrendszer és közélet a folyamatos alakulás és szerveződés állapotában van, s hogy maga a Pszichológiai Bizottság is igen erőteljes és rendszeres tevékenységet fejt ki e kérdések elemzésében és megoldásában.

A pszichológia hazai történetének e legutóbbi szakaszában fokozatosan többé-kevésbé kialakultak a modern kutatási irányok, egyre inkább meghonosodtak a modern vizsgálati szempontok és módszerek. Régebbi múltra és nyugodtabb fejlődésre tekinthetnek vissza a pszichofiziológiai, az összehasonlító és általános pszichológiai kutatások, több helyen is kifejlődtek a szociálpszichológiai kutatások, egyenlőtlenebb képet mutat – kitűnő eredményeket és pangást egyaránt – a fejlődés- és gyermeklélektan, némileg háttérben van a személyiséglélektan. Nagyon sok gond terheli az alkalmazott területeket, mindenekelőtt a három alapterületet: a nevelés-, a munka- és a klinikai pszichológiát. Igen nagy gyakorlati fontosságukkal ellentétben – különböző mértékben – az alkalmazás területein a legnyomasztóbb a jó szakemberek, a megfelelő intézmények és egységes igazgatás hiánya; csak két éve szabályozza együttes MüM–OM–EüM rendelet a pszichológusállásokat, s így igen nagy a képesítetlenek aránya; nincs egységes működési normarendszerük, sem érdekképviselőjük a pszichológusoknak; sok ok miatt igen problematikus környezetükhöz való kapcsolódásuk, presztízshelyzetük, beilleszkedésük az orvos-, valamint a gazdasági és műszaki társadalomba.

Míg az egyik alapkutatási központ, az akadémiai intézet helyzete mondható viszonylag a legrendezettebbnek, addig egy másik központ, az egyetem, személyileg és tárgyilag egyaránt támogatásra szorul, hogy a kutatás, valamint az oktatás szempontjából megszilárduljon. Az alkalmazott területek intézményrendszere kialakulatlan (különösen hiányzik egy központi munkalélektani laboratórium), szakember-állományuk igen sok kívánnivalót hagy maga után. Igen súlyos gond a nevelépszichológia presztízshelyzete, valamint a tanügyi igazgatás kellően kezdeményező és tervszerű működésének hiánya. Az alkalmazott pszichológia – és persze a kutatás – szakember-gondját növeli, hatékonyságát csökkenti az asszisztensképzés megoldatlansága. Mindennek következtében – noha ez a kérdés sokkal nagyobb terjedelmet és elmélyültséget igényel – csekélynek nevezhető a pszichológiának a gyakorlati élet különböző területeire való befolyása, a nevelésben, gyógyításban, a termelőmunkában vagy az általános kultúrában és kulturáltságban egyaránt.

A pszichológia helyzetének egyik központi kérdése az új rendszerű oktatás működése és értékelése, valamint a megindítandó posztgraduális szakképzés kialakítása. A jól működő képzés és szakképzés ugyanis nemcsak a nyomasztó szakemberhiányt és egyenetlenséget szüntetné meg, hanem egyben az alapkutatás és különösen az alkalmazott kutatás szervező erejű, színvonal- és normateremtő központjait alkotná. Az 1973-ban megindult új rendszerű ötéves alapképzés tapasztalatait – az eddigieket is összegezve – egy alkalmi minisztériumi pszichológusbizottság most elemzi, beleértve a Debrecenben 1974-ben megindult hasonló képzést is. Megállapítható, hogy az egyetemi képzés nem használta ki azokat a lehetőségeket, amelyeket a különböző területek legjobb egyetemen kívüli szakértőinek az oktatásba való bevonása jelent. A kétéves posztgraduális szakképzés a tervek szerint 1979-ben indul el; bázisai az ELTE Fejlődés- és Neveléslélektani Tanszéke (nevelépszichológia), a BME Tanárképző és Pedagógiai Intézetének Pszichológiai Osztálya (munkalélektan) és az Orvostovábbképző Intézet (klinikai pszichológia) lesznek. Igen fontos azt biztosítani, hogy a három különböző intézményhez és két különböző tárcához tartozó szakképző bázis teljesen egységes követelményeket és színvonalat jelentsen, jogilag is és az oktatásban is. A folyamatban levő előkészítő munka ki kell hogy terjedjen arra, hogy az oktatásban a három területnek valóban a legjobb szakértői vegyenek részt, függetlenül attól, hogy a kijelölt bázison dolgoznak-e vagy sem, még akkor is, ha ez esetleg új bázis kijelölését teszi szükségessé. Nagyon káros lenne ugyanis, ha a szakképzés színvonala nem érné el az alapképzést, mivel megakadályozná a bázisok és a kiképzett szakpszichológusok kellő szaktudásának és szakmai tekintélyének a kialakulását.

A Pszichológiai Bizottság többször megállapította, hogy a megfelelő szakképzés kialakítása megoldhatatlan tárcaközi koordináció nélkül. A pszichológia felügyeletének és igazgatásának a koordinációját, ezen túl, sok más kérdés is sürgeti. Hiszen az eddig szóba került négy főhatóságon kívül (MTA, OM, EüM, MüM) még tucatnyi ipari és egyéb főhatóság területén folyik a pszichológia kuta-

tása és alkalmazása. A koordináció hiánya éppúgy észlelhető a távlati kutatási főirányok áttekintésekor (hiányzik ez olyannyira fontos klinikai pszichológia, általánosabban a deviáns magatartás kiemelése), mint a meglévő pénzforrások felhasználását vizsgálva vagy a pszichológiai könyvkiadást elemezve és más kérdéseket nézve. Az igazgatás koordinációjának hiánya emellett a pszichológus szakemberek egymástól való elkülönülését, szakmai és működési normáik nem kívánatos differenciálódását eredményezi. Továbbá az, hogy nincs megfelelő véleményező kapcsolat a legfelső szakmai fórumot jelentő akadémiai bizottság és a tárcák többsége között, ahhoz vezethet, hogy – noha esetleg fontos alkalmazási szempontok és ismeretek alapján működve – a tárcák szakértő testületei szem elől tévesztik a szükséges és átfogó szakmai kiindulópontokat és elgondolásokat. (A TPB néhány hónapja létrehozta a tárcaközi koordináció első formáját).

A Pszichológiai Társaság, amely sok szakmai ülést és előadást szervező szekciókra tagolódva működik, átfogóbb és kezdeményezőbb tevékenységet kellene hogy kifejtsen, a szakma rendkívüli széttagotságának csökkentésére, a szakmai és társadalmi egységesség érdekében, beleértve az érdekképivselet kérdéseit is.

Magának a Bizottságnak a működése, a fentiekén túl, kiterjed számos egyéb kérdésre is, a publikációs helyzettől a szakmai-ideológiai kérdésekig, a nemzetközi kapcsolatoktól a tesztek egységesítésének ügyéig, a minősítés problémáitól a pszichoterápia helyzetéig. A rendszeresen és intenzíven ülésező Bizottság jelenleg túlméretezett (harminctagú), és személycserékre szorul. Az Osztállyal való együttműködése jó; gondot okoz viszont az, hogy – hasonlóan a pedagógiához – a pszichológiának és bizottságának az Osztályon nincs akadémikusi szintű képviselője. Az Osztály és a Bizottság egyaránt kívánatosnak tartja, hogy – az Osztály állandó tanácskozási jogú pszichológus tagján kívül – esetenként a Bizottság elnöke is részt vegyen az osztályüléseken.

Pedagógia

Az 1972-es, kritikusan elemző és feladatkitűző oktatáspolitikai párthatározat óta – a Pedagógiai Bizottság tagjainak többsége szerint – jelentős előrehaladást lehet megállapítani a neveléstudomány szervezeti kereteinek alakulásában, a kapott anyagi támogatás mértékében, a személyi kapacitás bővülésében, a kutatási módszerek korszerűsödésében és – következésképpen – a tudományos produkció mennyiségében és tartalmában. Előtérbe kerültek a helyzetfeltáró kutatások (pedagógiai eredményvizsgálatok, szociálpszichológiai és szociológiai vizsgálatok), fellépett a rendszerszemléletű elemzés, a köznevelési rendszer és a társadalmi tervezés összefüggéseinek a vizsgálata. Általában: a tényfeltárás, az empirikus-mérési vizsgálódás. Emellett a köznevelési rendszer tudományos vizsgálatának és fejlesztésének munkálataiba a pedagógiával érintkező, sőt, a tőle távolabbi tudományok

képviselői is bekapcsolódtak. (Ugyanakkor a kívülről érkező, olykor igen jelentős tudományos kezdeményezések többnyire nem találkoznak megfelelő szintű neveléstudományi fogékonysággal.) A megjelenő közlemények befolyásolták az oktatáspolitikai döntések egy részét, másrészt pedig – nehezen kimutatható formában – befolyásolták a pedagógusok látókörét és módszertani felkészültségét.

A Pedagógiai Bizottság kisebb részének véleménye szerint azonban a helyzet egyértelműen negatív, s a neveléstudomány szemléletének, szerkezetének és stílusának gyökeres megújítását igényli. Mindenesetre: a pedagógia legfelső tudományos fórumában meglevő véleménykülönbségtől függetlenül is és mindkét vélemény szerint meglehetősen alacsony a pedagógia elméleti és gyakorlati művelőinek társadalmi megbecsülése, aminek lehangoló megélése az egész pedagógustársadalom, s ezen belül a neveléstudomány kutatóinak önértékelési zavarát hozza létre és tartja fenn.

Noha az említett párthatározat, valamint az OTTKT-n belül élvezett figyelem (6. sz. főirány) kedvezőbb helyzetet teremtettek a pedagógiai kutatásnak a korábbinál – átütő eredmények nem születtek. Annak ellenére, hogy az utóbbi években nőtt az anyagi és erkölcsi támogatás (módosításokkal de), módszeresen megfogalmazódtak a kutatással szemben támasztott igények, várakozások, és maguk a kutatók is jelentős erőt fordítottak a témakonzentrációra – a pedagógiai kutatások szét vannak aprózódva. Nagyobb értékű összehangoltságra lenne szükség, hiszen igen sokféle helyen folyik a pedagógiai kutatás, a felsőoktatási intézmények tanszékeitől a – különféle más feladatokat is ellátó (Országos Pedagógiai Intézet) és különböző mértékben szakosodott kutatóintézeteken át (MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Felsőoktatáspedagógiai Kutató Központ, Oktatástechnikai Központ) azokig a kutatóhelyekig, amelyek csak részben foglalkoznak idevágó kutatással (MTA Pszichológiai Intézet, Szociológiai Intézet, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, KISZ Ifjúságkutató Csoport stb.). A kutatómunka bizonytalanságának egyik fontos oka az, hogy hiányzik számára a közoktatási rendszer távlati átalakításának átfogó, közoktatáspolitikailag megszabott iránya, s általában véve, az oktatáspolitikai folyamatossága és tervszerűsége, amely azért lenne fontos, mivel kizárólag rajta múlik a neveléstudomány eredményeinek alkalmazása és terjesztése. E ponton tehát – s vele némileg összefüggve – a neveléstudomány önértékelési zavarához a nevelés- és oktatásügyi igazgatás működéséből származó zavar társul.

A kutatók száma az utóbbi években jelentősen nőtt, maga a 6. sz. főirány is sok státust biztosít. A kutatói feladatok további mennyiségi növekedést is indokoltá tennének, ugyanakkor azonban egyöntetű az a megállapítás, hogy mind a kutatásba bekapcsolódó fiatalok, mind pedig az oktatási gyakorlatból átkerülő pedagógusok szakmai-módszertani felkészültsége elégtelen, a hazai követelményektől és a nemzetközi mércétől egyaránt elmarad. Ez a helyzet tehát mindenképp elõtt a minőségi fejlődés szükségességére utal.

Nem mentes a gondoktól a neveléstudományi kutatások alkalmazásának kérdése sem. A pedagógiai gyakorlatnak, az iskolarendszer egészének ma még nem jött létre átfogó és kellően mélyreható gazdasági felfogása és tervezése. A mintegy száznegyvenezernyi pedagógus és a majdnem 70 pedagógiai jellegű folyóirat és szaklap rendeltetését tekintve jelentős szerepet tölt be a szellemi közéletben, hasonlóképpen a pedagógiai könyvkiadás, mégis, kétséges, hogy a mintegy kétmillió tanuló családi nevelődését e hatások elérnék, illetve kellőképpen befolyásolnák. Elégtelen a neveléstudomány megjelenése a szakfórumoknál szélesebb nyilvánosság előtt zajló vitákon is.

A pedagógiai kutatás hazai és nemzetközi eredményei meglehetősen lassan szívódnak fel a pedagógiai oktatásba. Maga az oktatás elég kevésbé gyakorlatias, sok a redundáns eleme. A pedagógia-szakosok képzése ugyan lényegesen jobb, mégis nem előzi meg, hanem megőrzi a kutatás színvonala az oktatását, hiszen – főleg régebben – a tanszékek mint oktatóhelyek egyben – szinte egyedüli – kutatóhelyek voltak.

A kutatási eredmények közlési lehetőségei kedvezőek, sőt, nagyobb a publikációs kapacitás, mint amennyi a kellő színvonalú kézirat: a közlemények áradata ellenére kevés a mélyenszántó elméleti vagy az empirikus eredményeket összefoglalóan feldolgozó könyv. Gond, mint más tudományok esetében is, a hosszú átfutási idő a Tankönyvkiadó munkájában éppúgy, mint az Akadémiai Kiadóban. A pedagógiai folyóiratok arculata és munkamegosztásuk többé-kevésbé kialakultnak mondható.

A neveléstudomány nemzetközi kapcsolatai, elsősorban a szocialista országokkal, erőteljesen fejlődnek. Az egyetemi és főiskolai kutatóhelyeknél lényegesen kedvezőbb helyzetben vannak e téren az intézetek. Maguk a kapcsolatok sokszor többoldalú együttműködést jelentenek, máskor a meglévő kereteket nem sikerül tartalommal megtölteni. Általában a pedagógiai kutatások jelenleg intézményes kereteiket, szervezetségüket és társadalmi támogatásukat tekintve előnytelesen el vannak maradva a nemzetközi szinttől.

A Pedagógiai Bizottság, valamint al- és munkabizottságai folyamatos és meglehetősen rendszeres tevékenységet fejtenek ki. A Bizottság az elmúlt időszakban néhány fontos és aktuális kérdést vitatott meg: az oktatáspolitikai és a neveléstudomány viszonya, a kritika helyzete a neveléstudományban, a neveléstudomány interdiszciplináris kapcsolatai, az iskolarendszer jelenének és jövőjének kérdései.

A régebbihez képest új összetételű Bizottság hatékonyabban és erőteljesebben működik, ugyanakkor, tevékenységének súlya és hatása nem elég jelentős. Ennek egyik oka: a neveléstudomány kutatói, s részben a Bizottság tagjai szakmailag és tudományos szervezőként is általában a többi tudománytól némileg elmaradt szinten állnak. A másik: a Pedagógiai Bizottság mint neveléstudomány legfelső országos szakmai fóruma intézményesen teljesen elkülönül attól az országos hatáskörű főhatóságtól, az Oktatási Minisztériumtól, amely a nevelést gyakorlatilag, tényleges felhatalmazással és működő eszközökkel irányítja.

A Bizottság szellemi erejének valóban hatékony felhasználását biztosítani lehetne akkor, ha sikerülne kialakítani valamilyen kölcsönösen vállalt munkakapcsolatot a legfelső neveléstudományi fórum és a legfelső nevelés- és oktatásügyi igazgatási szerv, azaz a Bizottság és az Oktatási Minisztérium együttműködésére.

III.

Az Osztály működése, a bizottsági rendszer kérdései

A Filozófiai és Történettudományok Osztálya éppúgy, mint Akadémiánk többi tudományos osztálya amellett, hogy tudósok testületeként működik, a testület mellé rendelt titkársága révén bizonyos hivatali funkciókat is ellát. Ezt érzékelteti az Akadémia 1970. évi reformját követő hivatal-szervezeti módosítás is, melynek következtében a tudományos osztályok titkárságai az immár egységes Központi Hivatal rendszerébe tagozódtak be.

Az Osztály működése azonban alapvetően továbbra is testületi jellegű s ebben a formában látja el tudományos, tudományszervezői és tudománypolitikai funkcióját, amelyek közül kétségtelenül legfontosabb az Osztály által gondozott tudományterületek elméleti, módszertani, illetve szaktudományos irányítása – segítése.

A beszámoló természetesen nem térhet ki mindazon problémák tárgyalására, amelyek az Osztály e legtagabb értelmezésű funkcióiból fakadnak, amelyek végül is naponta jelentkeznek az Osztályhoz kerülő konkrét kérdések szinte mind-egyikében.

Tudományirányító, tudományfejlesztő tevékenységünknek egyik legfontosabb s – mint az elmúlt évek már jelzik is – egyik leghatékonyabb formáját a tudományági helyzetelemzések készítése, megvitatása, s a felsőbb fórumok hozzájuk kapcsolódó állásfoglalásai jelentik. E helyzetelemzések elkészítése valóban *testületi* tevékenység.

Az első szöveget a tudományági bizottságok készítik és vitatják meg. Mint egy-egy tudományágnak legmagasabb szintű, még homogén szakmai testületei a legautentikusabb az adott tudomány fejlődésének megítélésében – kezdve a szigorúan szaktudományos kérdésektől, a tudomány elméleti és módszertani kérdéseivel, folytatva annak megítélésével, hogy a társadalom igényei, a gyakorlat (társadalomtudományoknál az ideológiai és általános kulturális elvárások, a tudomány- és a kultúrpolitika igényei) mit követel meg az adott tudomány kutató-feltáró munkájának eredményeitől. Úgyszintén a bizottságok képesek mindenekelőtt annak felismerésére-tudatosítására, hogy milyen eszközökkel és módon fejleszthetők az adott tudományok – éppen a társadalmi elvárások és igények minél jobb kielégítése, ill. a szaktudomány állandó belső fejlődésének biztosítása céljából. Ők képesek továbbá arra is a leginkább, hogy felmérjék, mi módon fejleszt-

hető és orientálható reálisan – éppen a tudomány sajátos eszközeivel is – maga a társadalmi-politikai igény és elvárás. Ebből érthető meg, hogy Osztály (mint testület) és bizottság (mint testület) mennyire egymásra tált, s hogy az akadémiai osztály testületi munkájának a bizottsági hálózat alapfeltételét jelenti.

Az Osztály felügyelete alá tartozó diszciplínák szakmai-tudománypolitikai orientálásába a II. Osztály a tárgyalt időszakban a történet-, ill. a régészettudomány helyzetéről készített jelentés összeállításával, megvitatásával, majd Elnökség, ill. magasabb tudománypolitikai fórumok elé tárásával kapcsolódott be. A két helyzetelemzésben az Osztály elemző módon tárta fel az adott tudományág fejlődését, valamint a továbbfejlesztéshez szükséges feladatokat. Lényeges szakmai-ideológiai kérdések tisztázásához járult ilymódon hozzá, s ma már érezhető bizonyos (kezdeti) pozitív hatása mind a szaktudományos közélet és a vitaszellem megélénkülésében, mind abban, hogy nagyobb gonddal kezelik a szakmai utánpótlás (a nevelés és a kiválasztás) kérdését. Még a sikeres helyzetelemzések pozitív hatása sem mérhető természetesen azonnal, a tudományos közélet fejlődése valójában általában lassú folyamat, de komoly szerepük van benne a tudományági helyzetelemzéseknek.

A II. Osztály 1978. második félévi tevékenységében, jelenleg is – a Művészettörténeti Bizottsággal karöltve – folynak a művészettörténet-tudományok, ill. a Filozófiai Bizottságban a filozófiai tudományok helyzetfelmérő munkálatai.

Az Osztály szakmai, elvi-módszertani orientáló működésének egyik legfontosabb és talán egyik legalkalmasabb terrénumát a kutatóhelyek középtávú terveinek és a középtávú tervek megvalósításáról szóló beszámolóknak a véleményezése jelenti.

Az 1973–75. évi tervek teljesítéséről szóló beszámolók értékelésében első sorban az Osztály bizottságai végeztek rendkívül alapos munkát. A bizottsági véleményeket az osztályülés csupán kisebb módosításokkal emelte saját álláspontjának rangjára. Ez két dolgot mutat: a bizottságok rangos véleményt dolgoztak ki (ez nyilvánvaló a történettudomány esetében, ahol minden akadémikus tagja a bizottságnak is), vagy pedig az egyébként ugyancsak nívós vélemények különösebb módosítására az Osztály plénuma – miután a szaktudománynak nincsen akadémikus képviselője (pedagógia, pszichológia) – már nem vállalkozott.

Az új középtávú tervekkel – jöllehet az elbírálás és véleményezés mechanizmusa megegyezett a beszámolóéval – már maga az Osztály plénuma is behatóbban foglalkozott, állásfoglalásaiban témamódosító javaslatokra is kitért. A tervteljesítés menet közben való értékelésére – központi kezdeményezés híján – sajnos nem került sor. (Jó kezdeményezést jelenthet azonban, hogy a történettudományi kutatóhelyek középtávú terveit a központi történész-folyóirat, a Századok – a Történettudományi Bizottság javaslatára – a szélesebb szakmai közvélemény orientálására nyilvánosságra hozta).

Számos egyéb kisebb vagy nagyobb fontosságú tudományos vagy tudománypolitikai kérdésekben foglalkoztatja bizottságait az Osztály. Az esetek döntő

többségében – különösen a Pszichológiai, a Régészeti, a Történettudományi és a Pedagógiai Bizottság emelendő ki ebből a szempontból – színvonalas, precíz állásfoglalások születnek, megfelelő javaslatok, megfontolandó és intézkedést igénylő ajánlások. Ezek azonban – miután a különböző főhatóságokhoz kerülnek – rendszerint látszatintézkedéssé szelődülnek, vagy megfontolás után ad acta tételnek, esetleg mindenfajta mérlegelés nélkül eltűnnek az íróasztalok sülyesztőiben. A bizottságoknak nincsen tehát megfelelő hatáskörük, s valójában a tudományos osztály által támogatott és továbbított javaslatok – az akadémikus grémium minden egyébként meglevő tekintélye mellett is – elsikkadnak az ágazati irányítás rendszerében. Ez a jelenség ott mutatkozik fokozott erővel, ahol viszonylag szerteágazó tudományos kutatóhelyekkel s ennek megfelelően több főhatósággal van dolgunk. Ilyenek különösen a pszichológia és a régészettudomány. A pszichológia terén bebizonyosodott, hogy a Pszichológiai Bizottság az előző periódusban éveken át valójában nem volt képes hatékony országos koordinációra, s ezért a korábbi fejezetekben már jelzett módon új szervezeti forma kialakítására került sor.

Bizottsági hálózatunkban sajátos helyet foglalnak el az ún. komplex bizottságok. 1977 második felében alakult, s az idén kezdte meg tényleges működését az MTA I. Osztályával közösen szervezett Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottság, amely feladatául jelölte meg a hazai Kelet-Európa-kutatások összehangolását, az ELTE Bölcsészettudományi Karán működő Kelet-Európa Kutatócsoport tevékenységének akadémiai irányítását. Igen jelentős és eredményes tudományos ülészakot rendezett a Kelet-Európa-kép alakulása hazai társadalomtudományainkban címmel. A Bizottság eddigi tevékenysége az említetteken kívül máris jelentős aktuális politikai, kulturális és tudományos külpolitikai kérdések megoldásában nyújtandó állásfoglalás kidolgozására nyújt ígéretet.

Az Osztály tudományos és tudománypolitikai irányításával működik a Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság, amely a matematika és a természettudományok történetével, a műszaki tudományok és a technika történetével kapcsolatos egyre növekvő érdeklődéssel fogadott kutatások koordinálását és orientálását tekinti feladatának. Nehezebb körülmények között dolgozik, mint a megfelelő kutatóbázis-háttérrel rendelkező bizottságok, mert tevékenységével bizonyos fokig azt is pótolnia kellene. Javaslatait, ajánlásait (oktatás, minősítés, folyóirat-kiadás stb.) kellő megalapozottság, precizitás jellemzi, igen jelentős és eredményes hazai és nemzetközi tudományos kongresszusok szervezése jelzi sokoldalú tevékenységét.

IV.

Nemzetközi kapcsolatok

Tudományterületeinken a nemzetközi kapcsolatok szférájában az elmúlt években határozottan felismerhető új tendencia a politikum egyre erősödő megjelenése a nem kormányközi nemzetközi tudományos szervezetek működésében. Ezt a tapasztalatot erősítik az utóbbi évek nagy világtudományos kongresszusainak tanulságai is. (L.: Filozófiai Világtudományos Kongresszus, 1973. Szófia, 1978. Düsseldorf; Történelem Világtudományos Kongresszus, 1975. San Francisco; Pszichológiai Világtudományos Kongresszus, 1976. Párizs.)

Igen jelentős ideológiahordozó és egyben ideológiaformáló társadalomtudományaink külföldön való képviselésének kérdése az Osztály tevékenységének a korábbiakban is mindig fontos területe volt, a jövőben azonban, amikor a Magyar Tudományos Akadémiának kell ellátnia az ezen szervezetekben való magyar részvétel koordinációját, fokozott figyelmet kell fordítanunk nemzeti bizottságaink tevékenységére, külföldi kongresszusokon való szereplésükre. Nyilvánvaló, hogy a marxista társadalomtudományok a nemzetközi mezőnyben a mégannyira felerősödő politikai töltéssel kibontakozó, ám ugyanakkor szaktudományos szempontból is kifinomultabbá, szakszerűbbé váló tudományos vitákban nem helyezkedhetnek defenzív álláspontra. Egész kultúr- és tudománykülpolitikánk támogatását élvezve, annak szellemében olyan magas szintű, a legmodernebb tudományos eredmények alkotó marxista alkalmazásával (szakszerűségében is elérve, sőt túlszárnyalva a partnereket) kell a tudományos vitákban részt vennünk, amellyel – a marxista tudományosság nemzetközi pozícióit tovább erősítve – sikerrel állhatjuk a versenyt.

Kétségtelen, hogy a magyar tudományosság megfelelő, kívánatos és a jövőben egyre nagyobb igényeket támasztó nemzetközi szerepeltetésének komoly pénzügyi feltételei is vannak. A pénzügyi keretek stagnálása pedig veszélyezteti a feladat igazán eredményes megoldását. Úgy véljük, hogy a rendelkezésre álló anyagi eszközök már ma is elmaradnak a szükségesektől, s a jövőben elénk kerülő jogos utazási igények teljesítése jelentős nehézségekbe fog ütközni.

Sajátos szint ad a II. Osztály tevékenységének a történelem vegyesbizottságok működtetése. Többjük immár közel két évtizedes múltra tekint vissza. Hat történelem vegyesbizottságunk a szocialista országok történelemezének együttműködését biztosítja. Sokszínű, interdiszciplináris jellegű munkát végez a Magyar–Szovjet Történelem Vegyesbizottság (történelem, régészet, numizmatika, néprajz), főként történelmi (esetenként régészeti és művészettörténelmi) témákkal foglalkozik a Magyar–Csehszlovák, a Magyar–NDK, a Magyar–Lengyel, a Magyar–Román és a Magyar–Bolgár Történelem Vegyesbizottság, 1977-ben alakult meg a Magyar–Osztrák Történelem Vegyesbizottság, és jelenleg folynak a tárgyalások a Magyar–Török Történelem Vegyesbizottság megalapítására. Amikor az első vegyesbizottságok alakul-

tak, működtetésük jelentette a legfőbb formáját a kétoldalú kapcsolatoknak, ma már azonban a szerteágazó és igen élénk kapcsolatrendszerben egyik-másik működése nehézkesnek, elavultnak tűnik. A közeljövőben felül kell vizsgálnunk tevékenységüket, és – ahol ez indokolt – megfelelő módosításokat, az új elvárásoknak megfelelőbb formákat kell kialakítanunk. Mindenképpen abban az irányban kell hatnunk, hogy a vegyesbizottságok fokozatosan szélesítsék profiljukat: a „tiszta” történettudományi témák mellett tűzzék napirendre üléseiken a rokontudományok történeti aspektusú problematikáit – megvalósítva így módon az összehasonlító, interdiszciplináris és komplex történeti vizsgálódások fórumait.

Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésében fontos szerepe van annak a lehetőségnek, hogy évente 4–6 tekintélyes külföldi tudós meghívására van mód. Az elmúlt három év folyamán kitűnő szakembereket látott vendégül az Osztály, akik vagy a tudományos bizottságokban, vagy egyetemeken, vagy akadémiai intézetben tartottak előadásokat, konzultációt. Ezt a gyakorlatot Osztályunk a jövőben is folytatni kívánja, s az igazán színvonalas, sok tanulságot nyújtó előadásokat az Osztály Közleményeiben publikálni fogjuk.

Az Osztály élni kíván a jövőben is a magyar kutatók külföldre utaztatásával. Rendkívül szűk kereteket kapunk, annak felosztásában mindenképp a nemzetközi szervezetek rendezvényein való színvonalas részvételünket, vegyesbizottságaink működését kívánjuk biztosítani, továbbá a jövőben is elő szeretnénk mozdítani a nemzetközi téma együttműködésből fakadó kötelezettségek teljesítését, a hazai kiemelt kutatások segítségét, és a fiatal – nem akadémiai státusú – kutatók szakmai fejlődését.

Az Osztály szerteágazó, rendkívül gazdag nemzetközi kapcsolatainak továbbfejlesztése azonban ma már mindenképp anyagi kérdés, amelynek megoldásához az Osztály erői természetesen nem elegendők.

V.

Könyv- és folyóiratkiadás

Az Osztály területéhez tartozó könyvkiadás általában véve megfelelő színvonalú, kielégíti az akadémiai normákat. A Kiadóval való együttműködés szintén jó; a Kiadó – lehetőségeihez képest – készséggel teljesíti az Osztály kéréseit. Ugyanakkor azonban, mint közismert, igen súlyos gondokat okoz az akadémiai testületi könyvkiadás viszonylagos lassúsága. E mögött jól ismert okok találhatók: a kiadási, döntési, lektorálási és szerkesztési mechanizmus bonyolultsága, a kis nyomdai kapacitás, fordító- és szerkesztőgondok. Ebben a helyzetben az akadémiai kiadás számos esetben elesik az értékes kéziratoktól, hiszen más kiadók szerkesztői és előállítói gyorsasága, valamint jobb díjazása elvonja a szerzőket. Mindez

megjelenik abban a tényben, hogy az akadémiai filozófiai könyvkiadás csak esetlegesen tükrözi a tényleges filozófiai produkciót; jelentős történetzkéziratok más-hová kerülnek, így hely keletkezik gyenge művek számára; az igen erősen fejlődő pszichológiai kiadás súlypontja más kiadónál van stb.

Az Osztály évi ívkerete (1970 ív) kevésnek bizonyul: helyenként nagymértékű kézirat-felhalmozódás jött létre, a művészettörténeti és a pszichológiai kéziratok esetében különösen. Ezen – részben – az utóbbi években kialakult belső ívárányok módosításával is lehet segíteni, pl. a történeti kiadványok rovására és a művészettörténetiek javára (noha végleges, rögzített ívárányokat nem kívánatos kialakítani). Nincs rendezve az idegen nyelvű kiadványok ügye, főként pedig az idegen nyelvű összefoglalóké. E két észrevétel azonos forrásból fakad: tudományos eredményeink a nagyvilág számára szükségszerűen elérhetetlenek maradnak, holott számos területen produkál a magyar nyelvű marxista tudomány az egyetemes tudományosság számára is maradandó, legalábbis értékes hozzájárulást.

Az idén lezajlott folyóirat-elemzés általában megerősítette az Osztályhoz tartozó folyóiratok működését, noha számos ponton javaslatokkal élt. Folyóirat-megszüntetés szükségessége nem merült fel, kevésnek minősült viszont az (egyéb-ként országosan is) egyetlen pszichológiai folyóirat. Kívánatos, hogy – esetleg az OM, a KM, a MTESZ és az MTA közreműködésével – meginduljon a Tudomány-és Technikatörténeti Szemle.

Határozati javaslatok

1. Az Elnökség jóváhagyólag tudomásul veszi az Osztály beszámolóját, és felhívja a figyelmet arra, hogy az Osztályon az eddigieknél folyamatosabb és rendszeresebb tudományos közélet kibontakoztatására van szükség, s hogy az Osztálynak aktívabb, kezdeményezőbb szerepet kell vállalnia a szaktudományos, az elméleti és módszertani kérdéseket tárgyaló felolvasó ülések, ankétok, viták stb. megrendezésében.

2. Megerősíti az Osztálynak a tudományos bizottságok helyzetére és jelentőségére vonatkozó alábbi állásfoglalását. Mivel a különböző tudományok legfelső szakmai fórumainak, a bizottságoknak állásfoglalásai és ajánlásai – a bizottságok cselekvési lehetőségei híján – nem jutnak kellőképpen érvényre az érintett területeken, s ez egyrészt elkedvetleníti és érdektelenné teszi, másrészt pedig valójában számos elvileg meglevő igen fontos és szükséges funkciójától fosztja meg a bizottságokat, kívánatos az akadémiai testületi tevékenység e központi jelentőségű kérdését átfogóan felvetni, hogy a tudományos testületek és a cselekvési lehetőségekkel rendelkező hatóságok hatékonyabb együttműködésének elveit ki lehessen dolgozni.

3. Felhívja az Osztály figyelmét arra, hogy vizsgálja meg a történész vegyesbizottságok működését, s határozza meg – a ma már széles kibontakozott

nemzetközi kapcsolatok rendszerében – ezek tevékenységi formái továbbfejlesztésének lehetőségeit és módozatait.

4. Az Elnökség egyetért az Osztály törekvésével, miszerint a közgyűjteményekben folyó kutatások szakmai ellenőrzése és fejlesztése érdekében szükség van a Kulturális Minisztériummal való kapcsolat kialakítására.

5. Felhívja az Elnökség a Tudományos Minősítő Bizottság figyelmét, hogy a maga eszközeivel segítse elő a történettudományi hiányszakok, illetve e területek szakember-utánpótlását. Aspirantúra-témái között szerepeljenek a történettudomány kevésbé művelt szakágai, illetve területei (például a magyar történelem feudális korszakának tanulmányozásához szükséges, speciális módszertani és nyelvi felkészültséget igénylő témák), továbbá a kiemelt feladatok és az egyes intézmények középtávú kutatási terveinek legfontosabb témái.

6. Az Elnökség fontosnak tartja, hogy az Osztály sokoldalúan foglalkozzék a pszichológiai kutatások és intézmények kialakításával és fejlesztésével, különös tekintettel összehangolásukra.

7. Hangsúlyozza annak szükségességét, hogy – tudományaink kiegyenlítettbb fejlődése érdekében – az Osztály keresse meg azokat az eszközöket, amelyekkel a pedagógiai kutatások jelentőségét és színvonalát fokozni lehet.

8. Az Elnökség hangsúlyozza annak szükségességét is, hogy az Osztály tegyen erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a pszichológia és a pedagógia területén megalapozza és előkészítse e tudományok akadémikusi képviselőit.

9. A filozófiai kutatások és közélet összehangolása, fellendítése, továbbá a társadalom világnézeti nevelése érdekében kívánatosnak látja Filozófiai Tudományos Társaság megalakítását.

10. Az Elnökség indokoltan tartja, hogy az Osztály fokozottabban gondoskodjék kiadványainak tudományok közötti egyenletesebb megosztásáról, és amikor ez tudományosan, s tudománypolitikailag indokolt, emelje számát az idegen nyelven publikálendő műveknek.

JELENTÉS A MŰVÉSZETTÖRTÉNET-TUDOMÁNY HELYZETÉRŐL (1972–1978)

A Művészettörténeti Bizottság a tudományág helyzetéről készített elemzést. A Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1979. március 30-i ülése elé terjesztette. Az osztályülés a helyzetelemzést elfogadta. Kisebbségi módosítások után 1979. április 24-én került az Akadémia Elnöksége elé megvitatásra. Az elnökségi ülés megtárgyalta az előterjesztést, jóváhagyólag tudomásul vette, a határozati javaslatokat elfogadta.

*

A művészettörténet-tudomány helyzetéről utoljára 1971-ben került elemzés az MTA vezető testületei elé. Az akkor megfogalmazott feladatok tudományágunk legsürgősebb teendőit foglalták össze. A jelen számvetés bizonyítja, hogy a feladatok zöménél – a marxista-leninista világnézet és módszer erősítése, a magyarországi művészet története kézikönyvének készítése, a társtudományokkal való együttműködés szervezettebbé tétele, a közép-kelet-európai összehasonlító kutatások megindítása, a szocialista országokkal való szorosabb együttműködés, a kutatás bázisának szélesítése a vidéken vagy nem kutatóhely jellegű intézményeknél dolgozók bevonásával –, jelentős előrehaladásról számolhatunk be.

Tudományágunk a művészetnek, a társadalmi tudat sajátos formájának történetével foglalkozó diszciplína, amelynek anyagát a szemléletre szánt műalkotások képezik. Feladata a kulturális, nemzeti értékeinket gyarapító emléktárhelyek feltárása, gyűjtése, őrzése, közzéadása, értékelése, s ezen, valamint az egyetemes művészettörténeti kutatásokon keresztül a közzéadás, a közműveltség fejlesztése.

A helyzetelemzésben tudományágunk meglehetősen szerteágazó feladatairól, eredményeiről és problémáiról kívánunk lehetőség szerint átfogó képet adni.

1. A művészettörténet-tudomány főbb eredményei

A művészettörténeti kutatásban az elmúlt évtizedekben tapasztalható egészséges fejlődés a vizsgált időszakban tovább folytatódott. Eredményei elsősorban a kutatóhelyek közötti szorosabb és tervszerűbb együttműködésben, művészettörténet-írásunk metodikájának folyamatos pozitív változásában realizálódtak. E változásra az egyre nagyobb komplexitás, az interdiszciplináris kutatások fontosságá-

nak kezdeményező felismerése és fejlesztése, a tudományos történelemszemlélet mind következetesebb és sokoldalúbb alkalmazása jellemző.

Tudományágunk egyik legfontosabb kutatási iránya jelenleg „A magyarországi művészet története”, amely a 8 kötetre tervezett kézikönyv munkálatait foglalja magába. A téma kutatásában és kidolgozásában szinte valamennyi szakmai intézmény kutatói részt vesznek (felelőse és szervezője az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport). A kutatási irány várható eredményén, a magyarországi művészet történetének korszerű szintézisén messze túlmutat. A hazai művészettörténet-tudomány első, igazán reprezentatív munkája ez, amelynek tudományos eredményei, módszerbeli tanulságai hosszú időre befolyásolhatják majd a tudományterület további fejlődését.

A kézikönyvprogram tervszerűbb és szorosabb együttműködésre készíti a szakmai intézményeket. A kollektív munka kézzelfogható eredményei a közösen szervezett tudományos kiállítások, a kötetszinopszisok és az elkészült kéziratok vitái. A munkálatok terv szerint haladnak, a kiadásra szánt első rész, a 6. kötet (19–20. századforduló) kézírata készen van.

Mind a magyarországi, mind az egyetemes művészettörténeti kutatásban fejlődésről számolhatunk be. (1. és 2. melléklet.)

Az eredmények között tarthatjuk számon a magyarországi művészettörténet számos korszakával és jelenségével kapcsolatban kibontakozó új értékelésmód körvonalait, ami részben új emlékanyag feltárása, feldolgozása révén, részben új szempontú, átértékelő kutatások révén alakulhatott ki. Az új értékelést csak részben tükrözik nagyobb feldolgozások, rendszerint még részlettanulmányokban érlelődnek. Ilyenekkel találkozunk a magyarországi román kor és korai gótika, a manierizmus és a barokk vonatkozásában, a felvilágosodás korának újabban kialakuló szemléletében. Figyelemreméltók a 19–20. századforduló, a századelő, a korai magyar avantgarde művészet kutatásának eredményei, a máig terjedő ikonográfiai-ikonológiai kutatások. Megélnékült a kortárs művészet kutatása, eredményeit a kortárs művészetet érintő gyakorlati döntések előkészítésében, a közművelődési igények kielégítésében használták fel. A legújabb kutatások figyelembevételével készült a magyarországi művészet történetét a honfoglalástól 1978-ig bemutató egykötetes ismeretterjesztő munka.

Az egyetemes művészettörténeti kutatásoknak kiemelkedő eredményeket felmutató ága a Magyarországra importált műalkotások és a hazánkban dolgozó külföldi művészek témakörével foglalkozik, biztató a közép-kelet-európai összehasonlító kutatások megindulása.

Támogatják és kiegészítik e kutatásokat a tudományos igényű és jelentőségű hazai és külföldi múzeumok anyagából rendezett kiállítások. (3. melléklet) Kiemelendők a műemléki munka terén elért eredmények, amelyet pl. Sopron esetében Műemlékvédelmi Európa díjjal ismert el a nemzetközi tudományosság. (4. melléklet)

2. A művészettörténet a szellemi közéletben

A művészettörténet-tudomány igyekszik megfelelni a növekvő társadalmi méretű érdeklődésnek. Feladatait a tudománypolitikai irányelvek és a közművelődési határozat szellemében kívánja megoldani, fontos szerepet töltve be a történelmi tudat formálásában, az általános ízlésszint korszerűsítésében és emelésében, műtárgyvagyonunk közkinccsé tételében. A tudományág eredményei a tudományos könyvkiadás, a szakfolyóiratok, a múzeumi évkönyvek, az óriási kiadványú és példányszámú ismeretterjesztő munkák, a múzeumok kiállításai, rendezvényei, a TIT művészeti szabadegyetemi kurzusai stb. révén épülnek be szellemi életünkbe. Az ismeretterjesztő munkák részben a kiadói tájékozatlanság és igénytelenség miatt, nem mindig a kívánt cél irányában fejtik ki hatásukat. Nincs például az ismeretterjesztő műveknek olyan rendszere, amely az autodidaxist megfelelően szolgálja.

A napilapokban, folyóiratokban, a televízió és rádió műsorában csak szerény hely jut többnyire nem megfelelően képviselt tudományágunknak. A tömegkommunikációs eszközök művészeti ismeretterjesztésében gyakran inkább érvényesül a művészeti kultúrának a szabad idő hasznos eltöltésével való kapcsolatba hozása, mint a vizuális kultúra elmélyítésére való törekvés.

A tárgyalt időszakban nagy példányszámú folyóiratokban és napilapokban bizonyos, a művészettörténet igényeivel fellépő, kellően meg nem alapozott vagy szubjektív asszociációkra építő, dilettantisztikus jelenségek tapasztalhatók. Ezek rendszerint ott (őstörténet, Árpád-kor, népművészet, naiv és Európán kívüli művészet határterületei, a modern művészet „egzakt” modelljei) ütik fel fejüket, ahol a tudományos kutatásokban hézagok vannak. Kedvez e jelenségeknek az is, hogy a művészettörténet tudományos produkciója nagyrészt szakperiodikákra szorult vissza, a kiadók érdeklődése pedig elsősorban rövid összefoglalásokra, és főleg képes albumokra irányul. Az aggasztó helyzet orvoslása mindenekelőtt a művészettörténet tudományos eredményeinek gyorsabb és közvetlenebb terjesztésében, s a szakmai tekintély növelésében keresendő.

A rokontudományokkal való együttműködés leghathatósabban a kézikönyv előkészítése és munkálatai során bontakozott ki. Folyamatos kapcsolatokat sikerült kiépíteni a történettudomány, régészet, néprajz, irodalom- és nyelvtudomány, valamint az építészettudomány művelőivel. A kapcsolatok kiépülésében igen jelentősök a különféle interdiszciplináris fórumok, mindenekelőtt az Akadémia különféle munkabizottságai, az agit. prop. témák kidolgozásában való részvétel.

3. Tudományos viták, konferenciák

Az egyre szélesedő tudományos kutatómunka hatására a vizsgált időszakban megélénkültek a tudományos ülések, viták. Ezek egy része közvetlenül a magyarországi művészettörténet új koncepciójának kialakítását szolgálta és módszertani

szempontból értékelte a rokon társadalomtudományok eredményeit. A magyar művészet történetének periodizációjáról 1970-ben kibontakozott vita anyaga 1973-ban jelent meg. Már a kézikönyv munkálataival függ össze pl. „A magyar képzőművészet a két világháború között” konferencia (1972). Fontos kezdeményezés volt a népművészet és iparművészet viszonyának megvitatása a rokontudományok képviselőinek részvételével. Folyamatos, módszertani jellegű viták foglalkoznak a magyarországi művészettörténeti kézikönyv kötetkoncepcióival (megjelentek 1975/76-ban) és elkészült részeivel (6. és 7. kötet).

A viták jelentős csoportja módszertani, tudománytörténeti hagyományok értékelésével foglalkozott: Fülep Lajos emlékülés, a Régészeti és Művészettörténeti Társulat 100 éves jubileumi emlékülésének referátumai.

Különös jelentőséget tulajdonítunk a szakmai viták azon újabban erőteljesen fejlődő formáinak, amelyek középpontjában konkrét emlékanyagra vonatkozó kutatások áttekintése és értékelése áll: a középkori és reneszánsz munkacsoportok felolvasó ülései; Árpád-kori kőfaragványok kiállítás-anyagának vitái; a felvilágosodás korának értékeléséről megkezdődött polémiát ilyen irányba terelte a Művészet és felvilágosodás kötet (1978). Egészséges jelenség, hogy hasonló vitákra nemzetközi keretekben is sor került: „A közép-kelet-európai iparművészet a felvilágosodás korában” (1973, külföldi résztvevőkkel), „A szocialista művészet genezise” (1977, a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma Művészettudományi Intézetével közösen), „A szimbolizmus Közép-Európában” (1978, külföldi résztvevőkkel).

Igen hasznosak voltak az agit. prop. témák anyagának vitái, pl. a „15 év magyar képzőművészete” a „Művészet, irodalom 15 éve” részeként, valamint a „Pártosság, népiség, realizmus”. A Régészeti és Művészettörténeti Társulat felolvasó ülései a szakmai viták és információ állandó fórumai, de tevékenyen részt vettek szaktudományunk képviselői a rokontudományok és a Képzőművészeti Szövetség vitáin is.

A vizsgált időszak művészettörténet-írásának közös sajátossága, hogy a hagyományos, a stíluskorszakok merev egymásutánjára alapozott művészettörténeti kronológiát, felváltja bennük egy társadalomtörténetileg erősen megalapozott, a különféle művészeti irányzatok egymásmellettségét tükröző módszer.

Jelentős, eredményeiben is egyre nyilvánvalóbban pozitív tendenciát képviselnek az ikonográfiai-ikonológiai kutatások, amelyeknek megerősödése ugyancsak a tartalmi-eszmetörténeti kérdések iránt megnövekedett érdeklődéssel függ össze. Szembetűnő a pozitívisták kutatási módszerek háttérbeszorulása, ami nem feltétlenül előnyös akkor, ha ez okra visszavezethetően csökkent az emlékkorpuszok, szakkatalógusok, monográfiák száma.

Sem az egyetemes, sem a magyar művészettörténet-írásban korábban nem alakult ki a marxista módszeresség egyértelmű hagyománya. Ebben a tekintetben a művészettörténet-írás – beleértve a felszabadulás óta fejlődő magyar marxista

törekvéseket is – különféle irányokban orientálódva keresett elméleti-módszertani támaszt. A magyar művészettörténet-írásban megfigyelhetők a filozófiai-esztétikai interpretációs módszerekre, a marxista történettudomány és szociológia, valamint az irodalomtudomány különböző törekvéseire támaszkodó kísérletek és törekvések, a marxista értelmezés és tudományos történelemszemlélet kialakítására. Amint ezekben az irányzatokban eltérő lehet a műalkotás értelmezésének felfogása, eltérő nézeteket vallhatnak a művészettörténet polgári hagyományának és párhuzamos törekvéseiben létrejött eredményeinek értékesítéséről, szerepéről is. Ez irányzatokban – igen egészséges módon – a magyar művészettörténet-írás különböző iskoláinak magva is benne rejlik, anélkül azonban, hogy szerepük elméleti tisztázása vagy az iskolák, irányzatok végleges kikristályosodása eddig megtörtént volna.

Megállapítható, hogy a művészettörténet-tudomány területén a marxista szemlélet megerősödött, a marxizmussal szemben álló csoportosulások nincsenek.

A kritikai munka változatlanul szakterületünk gyenge pontja. A megjelent könyvek, tanulmányok ismertetése, bírálata még nem általános, aminek következményei súlyosak. Mivel egyes kutatási területeket ma is csak kevesen művelnek, kevés azoknak a szerzőknek a száma, akik tudományos közleményeik érdemi bírálatát remélhetik. Ezért a szorosán vett szakmai közélet orientáló és szabályozó szerepe korlátozott. Az Acta, a Művészettörténeti Értesítő és az Ars Hungarica nagy gondot fordít a recenziós munkára, ennek ellenére a probléma nehezen leküzdhetőnek látszik. A kiadók szaktudományunkat érintő egyéb tevékenységére főként az Ars Hungarica Szemle rovata reagál rendszeresen, ami a jelek szerint egymagában kevés ahhoz, hogy a felhígulási folyamatra ráirányítsa a kiadók figyelmét.

4. Nemzetközi kapcsolatok

Nemzetközi kapcsolatainkban minőségi változás akkor következett be, amikor a CIHA munkájába szaktudományunk képviselői által tevélegesen bekapcsolódhattunk. A Budapesten 1965-ben megtartott konferencia (Les problèmes du gothique et de la renaissance et l'art de l'Europe Centrale), majd a szintén Budapesten üléselő XXII. nemzetközi művészettörténeti kongresszus, a magyar művészettörténet-tudomány nemzetközi meg- és elismertetésének igen jó szolgálatot tettek. A CIHA, az ICOMOS, az ICOM és az AICA munkájában való folyamatos részvétel, az Akadémia történész vegyesbizottságaiban való részvétel, külföldi tudományos tanácskozásokon való képviselő, nemzetközi tanácskozások szervezése, a magyar műalkotások külföldi kiállításai, tudományos munkák külföldi megjelenése sok irányú kapcsolatokra utalnak. E kapcsolatokat beárnyékolja, hogy egyes szomszédos szocialista országokkal az intézményes nemzetközi együttműködés kí-

sérletei mindeddig sikertelenek maradtak. A meglevő együttműködés személyes kapcsolatok révén jött létre.

A magyar művészettörténet-írás iránti külföldi érdeklődésről, a külföldön megjelenő bírálatokról a bibliográfiák s az intézmények jelentései adnak számot. A Művészettörténeti Bizottság is végez felméréseket (1976, 1978). A külföld érdeklődése elsősorban az egyetemes művészettörténet körébe tartozó emléktanyag feldolgozása és az európai vonatkozású magyarországi anyag publikálása felé irányul. Komoly visszhang csak idegen nyelvű publikáció vagy részletes rezümé alapján képzelhető el. Ezt kiegészíti a külföldön élő magyar művészettörténészek magyar nyelvű munkákat recenzáló tevékenysége. A magyar művészettörténet-írás külföldi megbecsülését mutatja, hogy a Mátyás kori művészet kutatását betetőző nagy összefoglaló monográfia, a legújabb Maulbertsch-monográfia, a németalföldi rajzok kötete külföldi kiadónál jelent meg.

A tudományos igényű magyar művészettörténeti munkák jobb ütemű idegen nyelvű kiadását, a magyar nyelven megjelenő munkák bőséges idegen nyelvű tartalmi kivonattal való ellátását művészettörténet-tudományunk nem nélkülözheti.

A nemzetközi kapcsolatok bővítését s a külföldi szakirodalom, katalógusok gazdaságos beszerzését biztosítja a kiterjedt cseretevékenység, amelyet kutatóhelyeink könyvtárai folytatnak.

5. *A művészettörténet-tudomány kutatóhelyei*

A művészettörténeti kutatás szinte teljes egészében Budapesten összpontosul. Innen ellenőrzik a vidéki műtárgy- és műemlékállomány őrzését, gyakorolnak felügyeletet védelme felett, itt található a kutatás tárgyi bázisai, az országos gyűjtemények, könyvtárak, dokumentatív gyűjtemények, s nemkülönben a kutatók zöme. Vidéken a pécsi Janus Pannonius Múzeumban és a székesfehérvári István Király Múzeumban folyik intenzív művészettörténeti kutatómunka.

A kutatóhelyek (MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, ELTE Művészettörténeti Tanszék, Szépművészeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria, Magyar Nemzeti Múzeum, Iparművészeti Múzeum, Budapesti Történeti Múzeum, Országos Műemléki Felügyelőség, BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet, a megyei múzeumok közül a pécsi és a székesfehérvári, Restaurátor és Módszertani Központ, Képzőművészeti Főiskola Restaurátor Tanszék) különböző főhatóságok alá tartoznak (5. melléklet), ami nehezíti az országos szintű tudományos irányítást. A kutatások irányát a középtávú kutatási tervek foglalják össze.

1969-ig az országos múzeumok és az ELTE Művészettörténeti Tanszéke voltak elsősorban a kutatás bázisai. Ez a helyzet 1969-től, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport alapításától változott meg, amikortól a társadalomtudományok többi ágához viszonyítva megkésve, végre a művészettörténet-tudomány is rendel-

kezik olyan kutatóbázissal, ami biztosítéka a tudományterület sok irányú, korszerű fejlődésének. A Kutatócsoport – feladatai természetéből, szervezeti felépítéséből következően – jól el tudja látni a tudományszervezési feladatoknak azt a tekintélyes részét, ami az országos múzeumok és a Tanszék kompetenciáján kívül esik.

A kutatóhelyek közötti munkamegosztás megfelelően alakult. Az egyetemes művészettörténeti kutatások mindenekelőtt a múzeumi gyűjteményekhez kapcsolódnak, biztosítják a hazai képző- és iparművészeti műtárgyvagyon korszerű, tudományos rendszerezését s szélesebb összefüggésben egyetemes művészettörténeti kérdések feldolgozását (Szépművészeti Múzeum és Iparművészeti Múzeum). Múzeumi gyűjteményeken kívül egyetemes művészettörténeti kutatások a Művészettörténeti Tanszéken és a Kutatócsoportban folynak. A magyarországi művészettörténeti kutatások a Művészettörténeti Kutatócsoportban és a múzeumokban folynak. A Kutatócsoport foglalkozik a hazai művészettörténeti források feltárásával és kiadásával, művészettörténeti dokumentációs tevékenységgel, művészetelméleti, esztétikai, módszertani kutatásokkal, valamint rendszeresen részt vesz az Agit. prop. Bizottság által kijelölt feladatok megoldásában. A hazai műtárgyanyag nyilvántartásával, felügyeletével, közművelődési kérdésekkel a múzeumok foglalkoznak, műemléki problémákkal, topográfiai munkával a Műemléki Felügyelőség. Az építészettörténeti kutatás bázisai a BME Építészettörténeti Tanszéke és a Műemléki Felügyelőség.

A kutatóhelyek a legváltozatosabb gondokkal küzdenek: a Szépművészeti Múzeum épületének állaga oly mértékben romlott, hogy rövid időn belül komoly károsodás fenyegeti; a Galéria évek óta változatlanul új épületének teljes használatbavételéért küzd a beruházóval; az ország egyetlen Művészettörténeti Tanszékén az oktatás tárgyi feltételei nincsenek biztosítva; a kutatóhelyek közös problémája, hogy az egyetemes művészettörténet műveléséhez szükséges szakirodalom fontos része az országban nem található.

A tudományos minősítés területén a modern témák túlsúlya csökkent, ennek tulajdonítható az utóbbi években megvédett disszertációk témagazdagsága. A tudományos minősítéssel rendelkezők száma: 1 levelező tag, 11 doktor, 26 kandidátus. A 35 éven aluli kutatók között 1 kandidátus van. A minősítettek közül hárman dolgoznak vidéken.

A tudományos utánpótlás hiánya a magyar reneszánsz és a 19. század, valamint a régi és újabb európai képző- és iparművészet területén számottevő. A tudományterület személyi feltételeinek alakulását kedvezőtlenül befolyásolja, hogy a Művészettörténeti Tanszék, a szakember-utánpótlás kizárólagos bázisa, gyakran változó oktatási feltételek között kénytelen folytatni munkáját. Az elmúlt évtizedben B, majd újból A szakként való működtetése, a különböző merev szakpárosítások nem használtak a művészettörténész-képzés ügyének.

Változatlanul hiányos a művészettörténeti kutatás segédszemélyzettel és technikai segédeszközökkel való ellátottsága, ami nem emeli a kutatómunka eredményességét.

A tudományos kutatóhelyek közötti zavartalan együttműködést időnként még ma is megnehezítik bizonyos ellentétek, amelyek keletkezésében kétségtelenül szerepet játszanak a kutatási témák monopolisztikus szemléletének káros maradványai mellett a különböző főhatóságokhoz tartozó intézmények terveinek koordinációjában észlelhető hiányosságok.

A Művészettörténeti Bizottság a folyó kutatások koordinálásával és orientálásával, valamint eredményeik publikálásának elősegítésével fontos szerepet tölt be a szakmai közéletben. Kevés lehetősége van azonban arra, hogy a különböző főhatóságoknál dolgozó művészettörténészek tudományos munkáját központilag eredményesen határozza meg, s hogy valóban hathatósan befolyásolja ezek különböző jellegű és mértékű támogatását.

A kutatóbázis struktúrája jelenleg alkalmas a feladatok ellátására, szükséges azonban fejlesztése, és kimunkálандók az interdiszciplináris együttműködés lehetőségei és formái. A korábbiaknál erőteljesebben kell törekedni az akadémiai és az oktatási minisztériumi kutatóhelyeken, valamint a kulturális tárca intézményeiben folyó tudományos munkálatok, különösképpen a jövő kutatási terveinek egyeztetésére, összehangolására.

Határozati javaslatok

1. Az MTA Elnöksége megállapítja, hogy a művészettörténetről szóló helyzetelemzés reális képet nyújt a tudományág fejlődéséről. Felhívja a művészettörténeti kutatóhelyek figyelmét arra, hogy az elért eredmények megszilárdítása és továbbfejlesztése érdekében fokozottan támogassák a szakmai tudományos és elvi-módszertani vitákat, biztosítsák a tudományos eredmények kritikai értékelését.

2. Az Elnökség felkéri a Filozófiai és Történettudományok Osztályát, hogy a vitában elhangzottak alapján a Művészettörténeti Bizottsággal együttműködve vizsgálja meg a művészetelméleti kutatások fellendítésének és kiépítésének lehetőségeit, s dolgozza ki erre vonatkozó javaslatait.

3. A művészettörténet-tudomány további fejlődése, a kutatóhelyek zavartalan és gyümölcsöző együttműködése érdekében a Művészettörténeti Bizottság tegyen erőfeszítéseket a különböző főhatóságokhoz tartozó intézmények terveinek és munkájának összehangolására, a tudományág és a társadalmi igények szempontjából fontos témaajánlások kidolgozására.

4. A magyarországi művészettörténet kézikönyvének előkészítésével és kiadásával kapcsolatos kollektív munkát mind a Kulturális Minisztérium, mind az MTA irányítása alatt működő intézmények tekintsek tudományos tevékenységük fő feladatának.

5. Az Elnökség ajánlja a művészettörténeti kutatásokat folytató kutatóhelyek főhatóságainak (Oktatási Minisztérium, Kulturális Minisztérium, MTA), hogy az egyetemes művészettörténeti kutatások hatékonyságának művelése és a kutatóbázis lehetőség szerinti fejlesztése érdekében az érintett intézményekkel (Szépművészeti Múzeum, ELTE Művészettörténeti Tanszék, Iparművészeti Múzeum, Kelet-ázsiai Múzeum) készítsenek közös tervezetet a kutatási bázis fejlesztésére, a kutatások koordinálására. Ugyanezen intézmények dolgozzanak ki tervet a kutatások megfelelő dokumentációs bázisának kialakítására is.

6. Ajánlja továbbá az Elnökség, hogy az érintett intézmények fordítsanak fokozott gondot a művészettörténészek egyetemi és posztgraduális képzésére. Megállapítja, hogy ennek fejlesztése céljából jelentős és sürgős szervezeti és oktatástechnikai fejlesztésre van szükség. Az egyes kutatóhelyek – összhangban tudományos terveikkel is – a kutatói utánpótlás érdekében lássák el hatékonyabban a tudományos minősítés keretében rájuk háruló feladatokat.

7. Ugyancsak az illetékes főhatóságoknak ajánlja az Elnökség, hogy a múzeumok és a műemlékvédelmi szervek kiállításpolitikáján és gyakorlatán keresztül gondoskodjanak mind a magyarországi művészet klasszikus emlékének állandó hozzáférhetőségéről és jó karbantartásáról, mind az új kutatási eredmények gyors és megbízható bemutatásáról.

8. Felhívja az illetékes főhatóságok figyelmét arra, hogy a kőtárak, középkori művészetünk szempontjából pótolhatatlan, ezért felbecsülhetetlen értékű anyagának megmentése azonnali és határozott intézkedést kíván. Az intézkedés rendezze a kőtárak jogállását is.

1. melléklet:

A MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÁS HELYZETE (1972–1978)

Középkor

Az áttekintett, 1972-vel kezdődő korszakban igen széles körű, mindenképp régészeti és műemlékvédelmi kutatások révén gazdagodott, bővült a magyarországi középkori művészettörténet emlékének. Viszonylag új vonás az, hogy a feltáró munkába az eddignél erőteljesebben bekapcsolódott a műtárgyrestaurálás mint tudományos vizsgálati módszer is (mindenekelőtt a későgótikus táblaképfestészet és faszobrászat emlékének esetében). A növekedésnek korszakunkra legjellemzőbb vonása az, hogy alapvetően extenzív: az emlékének gyarapításában főként külső, segédtudományok minősíthető diszciplínák játszottak vezető szerepet, míg magában a művészettörténeti kutatásban az összefüggések feltárása, rendszerezése, az írott források feltárása és értelmezése háttérbe szorult a részletkutatások, illetve a tudományosan megalapozott ismeretterjesztés mellett.

A korszak emlékanyaga igen nagy jelentőségű és középkorképünket lényegesen módosító felfedezések révén bővült. Különösen fontosnak ítéelhetők azok a kutatások, amelyek egy-egy jelentős kulturális központ egészének feltárása révén közelítenek művelődéstörténeti összefüggések feltáráshoz. Ezért kiemelkedőek azok a régészeti feltárások, amelyek céltudatosan koncentrálnak honfoglalás- és Árpád-kori várak kutatására, egyes jelentős egyházi központok, mint Pilisszentkereszt, Dömös, Somogyvár, Pusztaszer feltáráására. A későbbi középkor központjait érintő kutatási eredmények sorában kiemelkedő az egész városra kiterjedő műemlékvédelmi tevékenység során Sopronról felhalmozott ismeretanyag, s hasonló fontosságú a főváros művészettörténetének ismeretéhez mindaz, ami elsősorban Óbuda rekonstrukciója során vált megismerhetővé. Nem kevésbé jelentősek összefüggéseikben is azok a feltárások, amelyek egyes szerzetesrendek viszonylag kevésbé ismert művészeti kultúrájának képét egészítik ki: különösen jelentős a ciszterci és premontrai rendek építészeti emlékanyagának új feltárások útján történt gazdagodása. A legnagyobb feltűnést – méltán – egyes, kiváló minőségű emlékcsoportokat felszínre hozó leletek keltették: közéjük sorolható az 1974-es budavári szoborlelet, a készhelyi volt ferences templom 14. század végi freskódíszének feltárása, a pilisszentkereszti és pusztaszeri korai gótikus szobrászati együttesek feltárása. Végső soron hasonló lökést adhat a vonatkozó kutatásoknak a koronázási jelvények hazakerülése is. E legjelentősebb gyarapodásokon kívül – az összkép tekintetében nem kisebb jelentőséggel – az ország számos középkori emlékéiről, mindenekelőtt várakról, falusi templomokról, egyes esetekben városi lakóházakról is voltak nyerhetőek újabb adatok, régészeti és műemlékvédelmi munkák kapcsán. Számos épület történetét világították meg ily módon, nem lebecsülendő mértékben töltve ki a középkori magyarországi építészettörténet ismeretének hézagait, felfedezve jelentős épületdíszítő szobrászati részleteket, falképeket is. Különösen jelentősnek ítéelhető az a körülmény, hogy e műemléki munkák kapcsán az eddig aránylag legösszefüggőbben ismert Veszprém megye és Balaton-környék mellett olyan, elhanyagoltabb területek emlékanyaga is jobban ismertté vált, mint Vas és Zala megyék, Szabolcs-Szatmár, részben Baranya is.

A kutatások a tárgyi gyarapodás tekintetében tehát igen intenzívnek mondhatók. Nem mondható el ugyanez teljes mértékben a tudományos feldolgozásról. A publikációk jellegüket tekintve leggyakrabban közvetlen és empirikus kutatási – nemegyszer clózetesnek szánt – beszámolóik, amelyek a feldolgozás, a módszeresség és a megbízható dokumentáció különböző fokozatait mutatják, de teljességre sem mindig törekednek. Mivel a tárgyi anyag bővülése játssza a vezető szerepet, az első publikációkat kiadó szerzők gyakran újabb emlékek előzetes közlését végzik el anélkül, hogy tovább mélyítenék megkezdett kutatásaikat. Emellett – érthetően – gondot okoz az új kutatási eredményeknek a megfelelő gyorsaságú közlése is. Ezek a tényezők közrejátszanak abban, hogy az új ismeretanyag meglehetősen lassúsággal tükröződik a művészettörténeti koncepciókban. A rá vonatkozó közlemények jellegzetes megjelenési formája a régészeti folyóiratokban, műemlékvédelmi és múzeumi évkönyvekben kiadott, gyakran igen tekintélyes méretű és igen sokszor többé-kevésbé nyers anyagközlés, amely csak igen lassan épül be a tudományos publikációkba.

A tulajdonképpeni művészettörténeti közlemények az áttekintett szakaszban amúgy is strukturális változásokat mutatnak. A korábbi szakaszra jellemző korpuszok ebben az időszakban eltűntek, anélkül, hogy ezt a munkát kutatóink befejezték volna. Az alapvető anyaggyűjtések kiadási ütemének lanygulására jellemző, hogy a középkori művészeti emlékanyag ismerete szempontjából is nélkülözhetetlen műemléki topográfiai sorozatában a tárgyalt korszakban a háromkötetes Heves megyei topográfia már előbb megkezdett kiadása csupán befejeződött. A középkori művészet szintetikus áttekintéseként e szakaszban az 1956-ban kiadott magyarországi művészettörténet 4. kiadása forgott közkezen, a lényegesen módosított, 1970-es változatban. Az új szintézisnek, a nyolckötetes magyarországi művészettörténeti kézikönyvnek középkori részei még csak a szerkesztési elveket rögzítő operatív tanulmányok formájában kezdenek kirajzolódni. A tárgyalt időszak folyamán több felolvasó ankét, vita foglalkozott az új ismeretanyagnak az elkészítendő szintézis szempontjából való áttekintésével, az értékelés és a periodizáció kérdéseivel. A művészettörténeti kutatás új tudományos eredményei a szakfolyóiratokban közölt tanulmányokon kívül különböző, gyakran nem elsősorban tudományos igényű kiadói vállalkozásokban csapódtak le. Tudományos jellegű és formájú közlemények elsősorban az új Művészettörténeti Füzetekben jelentek meg. Mellettük jelentősebb

kiadói vállalkozások a középkori magyarországi könyvfestészet fő emlékeit közreadó facsimile-kiadások, a magyarországi építészet történetének korszakait bemutató albumok, a legfontosabb magyarországi műemlékek kézikönyve, a középkori falfestészet emlékeit bemutató album. Mindez igen kevés és elaprózott ahhoz, hogy új összképet alkosson. Modern szintézis megalkotására egyedül a főváros történetét feldolgozó munka művészettörténeti fejezeteiben került sor.

A tárgyalt korszakban a középkori magyarországi művészettörténet emlékényaga művészeti múzeumban egyedül Esztergomban került bemutatásra. Ezen kívül különböző történeti és helytörténeti múzeumokban elaprózva voltak láthatók a középkori művészeti emlékek. Sajnálatos, hogy az új emlékényag egyre nagyobb számú felszínre hozásával párhuzamosan sorra váltak használhatatlanná korábban létrehozott kótarak (Pécs, Veszprém, részben Esztergom). Ideiglenes kiállításon is egyedül az Árpád-kori kőszobrászat emlékényaga került bemutatásra. Példamutatóan gyors múzeumi kiállítás követte az 1974-es budavári szoborleletet.

Az áttekintett szakasz kezdetén, 1972-ben kerültek kiadásra az 1969-ben Budapesten rendezett XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus aktái. Ezekben viszonylag jelentős számú publikáció igen kedvező képet fest a magyarországi középkori művészet kutatásáról. A kongresszusi kommunikációk akkor átfogták a magyarországi művészet egész középkori történetét, a honfoglalás korától a késői gótikáig. Valójában ez a kép kedvezőbb a valóságosnál. A művészettörténet ma – és már jó ideje – elsősorban az államalapítás korától fogva foglalkozik művészetünk történetével, amelynek korai középkori szakaszaiból való emlékeit régészeti publikációk tárgyalják. Ugyancsak régészeti publikációkban – nagyrészt rész-közleményekben – rejlik a középkori iparművészet szinte egész története, amelyből a művészettörténet hagyományosan csak az ötvösség történetével foglalkozik intenzívebben. Ez aránytalanságok jelentős mértékben gátjai egy új összkép megalkotásának, de az aránytalanság valójában még nagyobb, ha tekintetbe vesszük, hogy középkori művészettörténetünk egyes területei az ismereteknek lényegesen korábbi, olykor csaknem évszázados szintjén állanak.

Igen jól jellemzik a kutatás súlypontjait a korszakban tudományos fokozatot nyert disszertációk. Ezek témái között szerepelt a román kori építészet, egy Árpád-kori vármegeye művészeti földrajzának áttekintése, helyet kaptak a korai gótikus, valamint a 14. századi építészet történetére vonatkozó vizsgálatok. Tudományos fokozatot szereztek továbbá a 14. századi könyvfestészet és falképfestészet emlékeivel foglalkozó disszertációk.

Jelenlegi középkori művészettörténet-írásunkban kétségekívül az Árpád-kor művészettörténete játszik vezető szerepet. Azon kívül, hogy az érdeklődés ez iránt a legnagyobb, az emlékényag itt gyarapítható a legtervszerűbben, szerepet játszik ebben az a tény is, hogy a megelőző kutatások itt hagytak a mai kutatásra teljesnek mondható koncepciót. A korábbi összkép éppen az áttekintett időszakban lényegesen módosult, mégpedig nemcsak az emlékényag tárgyi gyarapodását tekintve, hanem az abból levont következtetésekből is. A 11. századi magyarországi kőfaragóművészet kezdeteinek képét szinte tömegesen mondható új emlékényag feltárása módosította. Új kutatások foglalkoznak a 12. századi pécsi kőfaragóművészet megítélésével, a korai gótikus építészet és építészeti szobrászat megjelenésével. Igen jelentősnek mondható, hogy az e kutatások által kialakított összkép számos kutató műve, akik között nem egy tudományos kérdésben eredményes vita bontakozott ki (így Feldebrő művészettörténeti helyének, a 12. századi magyarországi szobrászat stíluseredetének és fejlődési ütemének kérdésében). Új, kritikai áttekintés foglalkozik a korszak falfestészeti emlékényagával, alapos monografikus feldolgozások készültek a könyvfestészet emlékeiről. Az eddiginél bőségebb emlékényag és újabb részletkutatások alapján hozzáférhető az Árpád-kori fémművesség és ötvösség története, s a koronázási jelvények és az uralkodói reprezentáció kérdéskörének megélenkült szakirodalmi tárgyalása feltehetőleg a közeljövőben új lökést kap.

Kevésbé hézagmentes kép bontakozik ki a későbbi, 14–15. századi periódusok művészettörténeti feldolgozásából. Itt jelentős kutatások folytak mindenekelőtt az Anjou-kori könyvfestészet és falképfestészet területén, továbbá – összefoglaló igénnyel is – a 14–15. századi építésztörténet és építészeti szobrászat emlékényagában. A 14. század építészetének történetét az írott forrásanyag új áttekintésére alapozott összefoglalás dolgozta fel, és sor került a középkori várépítészet újabb kutatási eredményeinek számbavételére is. Egyes jelen-

tős 14–15. századi építészeti alkotások az áttekintett szakaszban egyetemi doktori disszertáció formájában nyertek – egyelőre kéziratban maradt – új monografikus feldolgozásokat, ami a monográfiák általában nagy hiánya mellett biztató jelenségnek tekinthető. Intenzívebb kutatások folytak és folynak még az Anjou-kori udvari művészetről. A késői gótikus festészet-történeti kutatások mindenekelőtt az 1400 körüli és utáni internacionális gótikus művészetre koncentrálnak, amelyről néhány igen gazdagon dokumentált és magyarországi emlékművet európai összefüggésében megítélő tanulmány készült. Örvedetes Kolozsvári Tamás festészetének igen magasra értékelése. Ugyanennek a korszaknak kutatása megelégnél a budai gótikus szoborlelet feldolgozása során. Meglepőnek mondható ugyanakkor, hogy aránylag szegényes a 15. század végi és 16. század eleji emlékművek irodalma. E korszakról csupán egy-egy, a szárnyasoltár-művészet kérdéseivel, illetve a korszak ötvösművészetével foglalkozó tanulmány szólt. A későgótikus képzőművészet kutatásával kapcsolatos eredmények MS mester alakja körül látszanak kikristályosodni, akinek munkássága és művészi egyénisége a vele foglalkozó tanulmányok nyomán ma lényegesen világosabban rajzolódik ki, mint akár tíz évvel ezelőtt.

Amint a 14–15. század művészettörténetére vonatkozó feldolgozások áttekintése is mutatja, a középkori magyarországi művészettörténet helyzete nem ítélt meg teljesen egységesen, s nem is mondható egyértelműen pozitívna.

A középkori Magyarország művészettörténetírása ma csak nemzetközi együttműködésben képzelhető el. Ennek előfeltételei igen különbözőek. Az egykori Magyarországhoz tartozó területeken intenzív művészettörténeti munka folyik Szlovákiában, ahol a magyar kutatók információk lehetőségei is viszonylag jók. Erdély művészettörténetének művelése számos információs és szervezeti akadályba ütközik, s a romániai kutatás is igen egyenetlen. Jelenleg tudományos publikációk mindenekelőtt a szászok művészettörténetével kapcsolatban jelennek meg. Aránylag jók az információs lehetőségek a jugoszláviai emlékművekre nézve, amelynek számbavétele és feldolgozása meglehetősen egyenetlen. Ugyanakkor pl. a 11. századi szobrászat történetének igen jelentős emlékműve (Dombó) került felszínre. Nem kielégítően ismert a burgenlandi emlékművek sem. Hiányzik továbbá a külföldi gyűjteményekben őrzött magyar vonatkozású vagy eredetű középkori emlékek modern áttekintése és feldolgozása. A magyar vonatkozású külföldi kutatások figyelemmel kísérése, kritikai feldolgozása esetleges, egyes kutatók tájékozottságán és kapcsolatain múlik, számotartásuk, rendszeres referálásuk megoldatlan feladat.

Ugyanakkor jelentősnek mondható a magyarországi középkori művészet egyes emlékeivel foglalkozó külföldi munkák számának növekedése. E tekintetben nem lebecsülendő magyar kutatók idegen nyelvű közleményeinek a szerepe. Az Anjou-kor udvari művészetére vonatkozó lengyel, az 1400 körüli festészet magyarországi emlékműveivel is számoló cseh és osztrák kutatások mellett különösen fontosnak mondhatók azok a munkák, amelyek közép-európai összefüggésben veszik tekintetbe a magyarországi emlékművet. Ilyen kezdeményezések mindenekelőtt a román kori építészet történetében figyelhetők meg, és egybeesnek hazai kutatásunk tendenciájával is. E törekvések előmozdításához az emlékművek publikációjának bátorítása, a jól megfontolt kiállításpolitika további impulzusokat adhat.

Ma a magyar közvéleményben a középkor elsősorban az Árpád-kort jelenti. E korszak iránt a legjelentékenyebb az érdeklődés. Úgy tűnik, hogy a 10–13. század történetírása is támaszkodik legnagyobb mértékben a művészettörténet-írás eredményeire. Ugyanez az igény lényegesen kevésbé érvényesül a későbbi korszakok iránt. A történészek által írt művészettörténeti-művelődéstörténeti összefoglalók ugyanakkor gyakran az új kutatási eredményektől való generációs elmaradásról tanúskodnak, ami egyértelműen a szétszórta és a specialisták által is nehezen áttekinthető publikációkra vezethető vissza. A művészettörténetnek a társ tudományokkal való együttműködésében, a művelődéstörténeti összefüggések kidolgozásában mint vitafórumoknak is, igen jelentős szerepük van a különböző akadémiai munkabizottságoknak.

Nagyobb a szakadék tudományos produkció és a szélesebb olvasóközönség között. Lényegében hiányoznak azok a kommunikációs csatornák, amelyeken a tudományos ismeretanyag népszerűsíthető lenne, vagy a specialisták eleve megfelelnek ilyen jellegű feladataikról. Olvasmányos, népszerű művészettörténeti-régészeti-művelődéstörténeti áttekintések első-

sorban a késői középkorról, mindenekelőtt Budáról jelentek meg, ezek fogadtatása jelzi a hasonló igényű irodalom bővebb közreadásának szükségességét. A mai művészettörténet-írás másik adóssága abból ered, hogy alig foglalkozik az államalapítás előtti korszakokkal. Így olyan hézag keletkezett a magyar őstörténet és az Árpád-kor, e két, a laikus közvéleményt legerősebben foglalkoztató korszak között, amelyen át tudománytalan nézetek, fantasztikus spekulációk beszűrődhetnek. Nem véletlen, hogy e nézetek csak esetenként részesültek kellő kritikában. A jelen középkori művészettörténet-írásának egyik legfontosabb feladata a közvélemény megfelelő igényességű formálása és ehhez a szükséges kommunikációs lehetőségek megtalálása.

Reneszánsz és barokk

A magyarországi reneszánsz művészet kutatásának középpontjában az utóbbi évtizedben is a Mátyás kori művészet vizsgálata állt. Erre a korszakra esik a sok évtizedes Mátyás kori művészettudományt betetőző nagy összefoglaló monográfia szövegrészének megjelenése (nem a magyar könyvkiadás érdeme), amellyel, ha végül felemás módon is, teljessé vált s több kötetben összefoglalva és rendszerezve rendelkezésre áll egy viszonylag rövid korszaknak a magyar művészettörténetben páratlan részletességű, a legkülönbözőbb műfajokra kiterjedő anyaggyűjtése és feldolgozása. Erre bizvást támaszkodhat az erős nemzetközi érdeklődéssel kísért további kutatás is, amelynek középpontjában elsősorban már interpretációs problémák állnak.

A Mátyás kori művészet kutatásában részben objektív okokra visszavezethetőn ma is az építészet műfajára koncentrál a kutatás, de ezen belül olyan kutatási módszerek felerősödésére, tendenciává válására figyelhetünk fel, amely a hazai anyag vizsgálatánál korábban inkább csak szórványosan volt megfigyelhető. Elsősorban a korareneszánsz ideológiájának, a humanizmusnak konkrét építészeti, képzőművészeti kapcsolataival, valamint bizonyos technikai megoldások rendszerbe foglalásának s e rendszer művészetelméleti gyökereinek genezisével értek el kitűnő eredményeket, s egyúttal rámutattak arra is, hogy mennyire szükséges és hasznos a vizsgálati szempontok interdiszciplináris jellegű kiszélesítése és alkalmazása.

A Mátyás kori művészet másik nagy hagyományú kutatási területén, a könyvfestészet vizsgálatán ugyancsak látványos, publikációkon is jól lemérhető eredmények születtek. Ennek kapcsán azonban fel kell figyelni arra a jelenségre is, hogy újabban a hangsúly mintha aránytalanul a könyvtörténeti, gyűjteménytörténeti irányba tolódott volna el. Holott a korábbi hazai és nemzetközi kutatási példák bizonyították, hogy az anyag viszonylagos egysége és teljessége, a kutatás nagy hagyománya s a miniatűr kódexek rendkívül művészi és tartalmi gazdagsága olyan komplex művészettörténeti-eszmetörténeti vizsgálatokat tennének lehetővé, amelyeket a mai kutatás nem nélkülözhet, többek között azért sem, mert eredményei okkal kelthettek széles egyetemes művészettörténeti érdeklődést is.

A magyarországi reneszánsz művészet kutatása ugyanakkor a régi magyarországi művészet történetével foglalkozó hazai művészettörténet-írás talán legellentmondásosabb jelenségét is produkálta. Ez abban mutatkozik meg, hogy vannak korszakai és művészeti jelenségei, amelyekről igen alapos, kitűnően dokumentált s a nemzetközi szakirodalomban is jól ismert és számon tartott munkák állnak rendelkezésre, ugyanakkor más reneszánsz korszakok művészeti fejlődésének, sajátos karakterének felvázolásánál viszont még egy nem túlságosan részletes összefoglalás elkészítésénél is a kutatónak elemi nehézségekkel kell megküzdenie. Ez az ellentét elsősorban a Mátyás kori és a kései reneszánsz művészet kihatottsága között áll fenn. A probléma természetesen nem újkeletű, a magyar művészettörténet régi „hagyományára” épül. S ebben bizonyosan szerepet játszott az is, hogy a hazai közönség előszeretettel tüntetett ki és tüntet ki ma is kizárólagos művészettörténeti érdeklődésével politikai történeti szempontból kiemelkedő korszakokat; de az is, hogy a budai királyi udvar központi szerepének, művészeket és művészeti példákat adó funkciójának megszűnése után a hazai művészeti anyag gyengébb minőségű lett, s vonzása a kutatók és a közönség számára is egyaránt a korábbi periódusénál jóval kisebb lett.

Történeti szempontból ez a fajta, szinte egy egész korszak kutatását elhanyagoló szemlélet mindenképpen kárhóztató, sőt tartós állandósulása károsan hathat ki nemcsak a re-

neszánzs, de a gótikus és a barokk művészet kutatására, végső soron az egész hazai művészettörténet-kutatásra is.

E negatív előjelű örökség felszámolása úgy tűnik, több irányból épp az utóbbi évtizedben indult meg. Ide kell sorolnunk a különleges helyzete miatt nagy jelentőségű sárospataki vár építéstörténetének kutatását, a későreneszánsz kőfaragóműhelyekre vonatkozó részletes anyagközlés megindulását, a hódoltsági ötvösség műhelyeinek és szerepének s a későreneszánsz sokszorosított grafika eddig egyként szinte teljesen figyelmen kívül hagyott emlékeinek és mestereinek kutatását.

Ami most már a reneszánsz kutatás egészét, illetve a kutatás személyi feltételeit illeti, a kitűnő eredmények ellenére hosszabb távon a legkevésbé sem biztató, hogy egyetlen fiatal kutató sincs, aki hazai reneszánsz művészettel foglalkozna, s aki a mostani tapasztalt kutatók mellett sajátítaná el a kutatás metódusát, s vinné tovább a reneszánsz művészet kutatásának hagyományát. S ennyire rosszul egyetlen stíluskorszak esetében sem állunk. Pedig a feladatok egyre sürgetőbben jelentkeznek. Változatlanul monográfiákra, részletes feldolgozásokra lenne szükség, akár egyes emlékek, emlékcsoportok, akár egy műfaj reneszánsz kori történetéből, például, hogy csak néhányat említsünk: síremlék plasztika, a pártázatos reneszánsz, a későreneszánsz festészet, az északi reneszánsz művészet hatása témakörökből – s ezek mind olyan témák, amelyek kelet-európai művészettörténeszek együttműködése nélkül szinte megoldhatatlan feladatoknak tűnnek. S erre az együttműködésre a kezdeményező lépést talán a magyar tudományosságna kellene megtenni, mint ahogy sikerrel tette meg az 1965-ös reneszánsz konferencia összehívásánál is.

A barokk korszak kutatása a reneszánsz kutatással összehasonlítva az utóbbi évtizedben egységesebbnek tűnik. A kutatott korszakok, művészeti jelenségek, a közel két évszázadnyi periódusban megközelítőleg egyenletesen helyezkednek el, bár itt is akadnak intenzívebben kutatott korszakok, ezek kiemelése azonban tudománytörténetileg indokolt, és korábbi mellőzések korrekciójaként értelmezhető. Egészségesnek mondható a kutatói utánpótlás kérdése is, mivel a stíluskorszakok kutatói között szinte valamennyi művészettörténész generáció képviselve van.

Bár a barokk korszak magyarországi fejlődése az egyetemes európai művészet más koordináta-rendszerében helyezkedik el, mint pl. a Mátyás kori reneszánsz művészet, a barokk kori művészeti kapcsolatok relatíve szűkebb területet átfogó jellege általában nem hozza magával kutatói orientáció beszűkülését. Barokk kutatásunknak változatlanul egyik jellemző iránya maradt a vezető osztrák művészek tevékenységének nemcsak magyarországi, hanem az egész Habsburg-birodalomra kiterjesztett vizsgálata. A legismertebb eredményeket ezen a téren kétségkívül a barokk festészet kutatása mutathatja fel, de ezek mellett éppen az utóbbi évtizedben készült el az első olyan nagyszabású monográfia, amely ugyanezt a szempontot egy építész (Pilgram) tevékenységének vizsgálatával érvényesítette, s megjelent egy másik építész kismonográfia is (Hillebrandt), amely további kutatás kiindulópontja lehet. Ugyanakkor az építészettörténeti kutatásnak még változatlanul sok pótolnivalója lenne. A túlnál sok megoldatlan, alapvetően fontos attribúciós kérdések mellett építészmonográfiákra (Fellner, Hefele, Oswald), épülettípusok (pl. városi lakóház), szervezetek (uradalmi építési irodák) feldolgozására lenne szükség, amelyek előkészíthetnének egy igen hiányzó barokk építészettörténeti összefoglalást.

A két elkészült építészmonográfia a 18. századból, a hazai barokk kutatás hagyományosan preferált területéről választotta témáját, s a hazai publikációk nagyobb része is változatlanul erre a korszakra esik. Megélnkültek azonban a korábban eléggé mellőzött 17. századra vonatkozó kutatások is, amelyek szerencsés módon módszertanilag is, a kutatott műfajokat tekintve is sokoldalúan közelítették meg témájukat. Ezek között az ekkor igen fontossá vált sokszorosított grafika, a művészeti kontinuitás lényeges hordozója, a felvidéki faragó hagyomány kutatása s ezek megjelenési formáinak, szervezeti kereteinek kutatása éppúgy megtalálható, mint monumentális mennyezetdekorációk és reprezentatív világi építkezések történeti vizsgálata.

A hagyományos művészettörténeti stúdiumok mellett ki kell emelni a hazai barokk kutatásnak azt a tendenciáját, amelyben az egyetemes művészettörténet hagyományaira s a rokon területek metodikai tanulságaira építve a hazai barokk művészet jelenségeit a műalkotás funkciója felől közelítik meg, s eredményeiket a program- és mecénáskutatásra, a

művészetszociológiára s a Warburg-iskola tartalmi elemző módszerére támaszkodva érik el. E kutatások nemcsak a festészet elbeszélő, jellegű műfajának vizsgálatában hoztak első-sorban a hazai társadalmi valóság és a képzőművészet közvetlen kapcsolatára vonatkozó új felismeréseket, hanem példát adtak arra is, hogy ilyen jellegű vizsgálat az áttételesebb nyelvet használó építészet területén is elvégezhető, még a nem túl magas kvalitású művészeti anyagon is.

Az itt röviden említett eredmények mellett ismeretes, hogy a barokk kutatás, miként a régi magyar művészet kutatása általában, számos gonddal küzd. Ami elsősorban a barokk kutatást érinti, bár bizonyosan nemcsak rá vonatkozik, hogy nincs például aktív kutatója, specialistája az egyébként is elhanyagolt barokk szobrászat kutatásának. Alig van kapcsolata a barokk korszak specialistáinak a „gyakorlattal”, ami ez esetben a restaurálandó barokk műalkotások kiválasztását, a restaurálások lefolyását, az olyannyira szükséges tudományos feldolgozását jelenti. Csüggesztően nem megoldott, a mégoly jeles, feltétlenül szélesebb közönségigényre számottartó tudományos eredmények népszerűsítése s a reneszánsz és barokk művészet számára még az általában kárhozottat képes albumok világa is elérhetetlennek látszik. Mindez jelzi, hogy a szervezett tudományosság kapcsolata helyett a könyvkiadók inkább csak az egyes szerzőkkel, legfeljebb a múzeumokkal tartanak kapcsolatot, holott a többirányú kapcsolatnak mind a kiadó, mind pedig a tudományág és legfőképpen az olvasóközönség látna hasznát. Valamiféle változtatásra azért is szükség lenne, mivel a nagyközönségben és néha még a rokon tudományok területén is még mindig munkál hagyományos előítélet a barokk művészettel szemben.

A felvilágosodás korától 1945-ig

A hetvenes években tervszerűbbé vált és elmélyült a 19. és 20. század magyar művészetének történetének a tudományos kutatása. Annak ellenére, hogy az ötvenes években a kultúrpolitika ugyancsak szorgalmazta a hagyományok szempontjából a 19. század művészetének a felmérését, és az aktuális problémák miatt előtérbe került a 20. század kutatása is, kevés művészettörténész választotta kutatási területként a 19. század művészetét. Az újabb korral foglalkozóknál pedig sok kutatót elszívott a tudományos-népszerűsítő irodalom konjunktúrája. Nehezítette a folyamatos és tervszerű feltáró munkát, hogy a 60-as években lelassult a forrásfeltárások üteme, az adattárak nagy része jelenleg nincs olyan rendezettségi fokon, hogy lehető lenne a folyamatos kutatás és publikálás. E nehézségek ellenére megállapítható, hogy a korszak művészettörténeti jelenségcsoportjaival foglalkozó tanulmányok megalapozottabbak, anyagfeltárásuk gazdagodott.

Ugyancsak pozitív jelenség, hogy a tanulmányok többsége szélesebb összefüggésekbe helyezi a kutatott témát, mint a megelőző időszakban írt munkák, érződik a mindjobban megerősödő interdiszciplináris szemlélet érvényesülése. Ebben szerepet játszott az is, hogy az elmúlt évtizedben a társtudományokban nagymérvű fejlődés figyelhető meg, sok a megalapozott tanulmány, ez pedig segítséget nyújt mind módszertani szempontból, mind az összefüggések felismerésében. Részen ezek hatására megnőtt a művészettörténeti gondolkodásban is a művelődéstörténeti érdeklődés. Ezt segítette, hogy az elmúlt években – mindenekelőtt az Irodalomtudományi és a Történettudományi Intézet kezdeményezésére – több interdiszciplináris tudományos ülésszakot rendeztek, amelyeken részt vettek a művészettörténetírás képviselői is (pl. a felvilágosodás művelődéstörténetével, a művelődéstörténet és a társtudományok, illetve a népművészet és a „magas” művészet viszonyával foglalkozó ülésszakok, az Osztrák–Magyar Monarchia kultúráját elemző szimpozion stb.). Ugyancsak serkentően hatott néhány, külföldi kolléga részvételével megrendezett ülésszak (Közép- és Kelet-Európa iparművészete a felvilágosodás korában; A szimbolizmus Közép-Európában).

A kutatás tervszerűbbé tétele, az eddig feltáratlan területek kutatásának a megindítása szorosan összefüggött a kézikönyv programmal. A korszakra vonatkozó kötetkészítések összeállításánál kirajzolódottak a kutatásra váró fehér foltok, és a lehetőség határain belül megindult e területeken a kutatás – legalábbis az adatfeltárás vagy munkatanulmányok formájában. A kézikönyv előkészítése folyamán sor került a korszakra vonatkozó néhány elméleti kérdés tisztázására is.

A kutatás intenzitásának és mélységének foka összefügg a tudományos igényű kiállítások előkészítésével, illetve megrendezésével. Az elmúlt években ugyancsak a kézikönyv-program keretében sor került néhány ilyen jellegű kiállítás megrendezésére (pl. a gödöllői művésztelep kiállítása a kecskeméti Katona József Múzeumban). Az intézmények és szakemberek együttműködésének, a szakmában oly fontos *team* munkának jó példája az 1979-ben és 1980-ban megrendezésre kerülő, a 19. század elejének és második harmadának a művészettel foglalkozó kiállítás előkészítése.

Az intézeti tervekben koordinált közös munka mellett természetesen a korszak kutatásában is jelentkeztek az egyéni munkák, amelyek azonban így vagy úgy, lényegében beilleszkedtek a korszak kollektív feldolgozását igénylő kézikönyvmunkába.

Az utóbbi évtized hazai művészettörténet-írásának jellegzetessége a felvilágosodás korának intenzív művészettörténeti kutatása, amely a hagyományosan főként későbarokknak, korai klasszicizmusnak nevezett korszak vizsgálatát jelenti. A korszakelnevezés az irodalomtörténetből került át a művészettörténetbe, s talán vele együtt egyfajta kutatói igényesség is, amely a művészeti jelenségek önmagukon túlmutató jellegzetességeit, s ezek eszmetörténeti háttérét együttesen vizsgálja. Vezető szerepe ebben főleg a sokoldalú építészettörténeti kutatásnak s az iparművészeti kutatásnak volt, amely figyelmét elsősorban a feudális művészet felbomlásának folyamatára, a stílusváltás mechanizmusának, jellegzetességeinek nyomon követésére, s e változások megjelenésének kereteket biztosító intézmények (építési hivatalok, rajziskolák), uralkodói rendelkezések szerepének, érvényesülési módjainak analizésére fordította. Eredményei révén végre megkísérelhető lesz, hogy az 1800 előtti és utáni művészet ne mint két eltérő társadalmi formáció gyökeresen eltérő karakterű művészete kerüljön tárgyalásra, hanem a kettő közti átmenet szerves egységét, egymástól való függőségük törvényszerűségeit is érzékeltetni tudjuk.

Hiányok mutatkoznak a *reformkor* művészetének a kutatásában, az ötvenes években itt meginduló fejlődés lelassult, kevés forrásértékű tanulmány született, hiányzik a kor művészeinek modern monografikus feldolgozása és a szintetikus igényű feldolgozás. A legtöbb eredmény az építészet és a grafika történeti kutatásában mutatkozik. Eredményként könyvelhető el, hogy megindult a korszak iparművészetének a számbavétele.

Némiképp hasonló a helyzet a *neoabszolutizmus* és a *dualizmus* kora művészetének a kutatásában. A nemzeti romantika kivirágzása, a történelmi festészet, a historizáló iparművészet, a kor intézményes rendszerének, művészeti mozgásának a kutatása hiányzik, vagy csak épp megindult. Számottevő eredmény nem mutatkozott sem Munkácsy, Szinyei, Paál László, Izsó Miklós, Székely Bertalan, Lotz stb., tehát a nemzeti klasszikusok munkásságának az új szemléletű értelmezésében, sem a kor forrásanyagának a feltárásában. A kor építészetének a feldolgozása is lassú ütemű, számtalan a fehér folt, bár a historizmus és az eklektika kora iránt megnőtt a szakmai érdeklődés, úttörő jellegű a kor ipari építészetének, a magyarországi „mérnöképítészetnek” a vizsgálata. Az iparművészet területén inkább csak a Zsolnay gyár története kutatására vonatkozóan beszélhetünk némi előrelépésről.

Gyors ütemű fejlődés mutatkozott meg azonban a *századvég* és a *századelő* kora művészetének a feltárásában. E területen sok új tehetséges kutató jelentkezett és úgyszólván általános az interdiszciplináris szemlélet. Ez mutatkozik meg abban, hogy kísérletek történtek a kor vizuális kultúrájának a felmérésére, az eddigi elszigetelt kutatással ellentétben a kor polgári és paraszti művészetét, viszonyrendjét együttilátóan közelítik meg. Megindult az intézmények történetének, a művészeti élet struktúrájának a kutatása is. A nemzetközi szakirodalom érdeklődésének megfelelően előtérbe került és fellendült a szecesszió és a szimbolizmus kutatása, gazdagodott a Csonváryval, Rippl-Rónaival foglalkozó irodalom, tudományos szinten megindult a Gulácsy-kutatás, és eredmények találhatóak a munkásmozgalom és a művészet kapcsolatát elemző munkában is. Régi művészettörténeti adósság törlesztése kezdődött a gödöllői iskola és telep művészetének tudományos kutatásával. Hosszabb szünet után ismét megindult a korai plein air törekvések, a nagybányai mozgalom művészetének kutatása és új jelenség, a szolnoki művésztelep kutatása is tudományos alapokon folyik. A legnagyobb eredmények közé tartozik, hogy az interdiszciplináris szemlélet, a társtudományokkal való szoros és gyümölcsöző együttműködés mellett mind nagyobb szerepet kapott a komparisztika, a skandináv, az osztrák, a közép-európai és az angol fejlődéssel való öss-

sze hasonlító vizsgálat, illetve a hatások sokoldalú értelmezése. A kor építészetének történetének, különösen a nemzeti-népies szecesszió kutatásának is továbbfejleszthető eredményei vannak. Több publikáció foglalkozott a szecessziós iparművészet hazai sajátosságaival. A korabeli életforma, divat, környezetalakítás és ipari esztétika területén megindultak a tudományos vizsgálatok. A jelenleg nyomdában levő művek vagy feldolgozás alatt álló témák alapján megállapítható, hogy a századforduló művészete feltárásában és értelmezésében a közeljövőben jó eredmények várhatók.

Ugyancsak megbízható szakmai eredmények jelzik a Nyolcak, az aktivizmus és a Tanácsköztársaság művészetével, általában a korai magyar avantgarde művészettel foglalkozó tanulmányokat. A nyomdában levő monografikus és szintetizáló írások mellett több részlet-publikáció is történt, és tudományos igényű kiállítás is jelzi a munka alaposágát. Megindult a kor elméletének, kritikátörténetének a vizsgálata is. Eredményeit jelentős publikációk dokumentálják (Fülep Lajos gyűjteményes kiadás, Ady és a képzőművészet viszonya, Kmetty János művészeti írásai stb.). A korszak kutatásának elengedhetetlen feltétele a külföldi kapcsolatok sokrétű elemzése, e téren is születtek eredmények. Közeljövőben sor kerülhet a Tanácsköztársaság művészeti életének a monografikus feldolgozására.

A 19. századvég és a 20. század első két évtizede kutatása tehát a lehetőségeken belül megfelelő ütemben és tervszerűen halad. A fiatal művészettörténészek orientálásával lehetőség van a jelenleg még hiányzó kutatások megindítására is.

Viszonylag elmaradottabb a két világháború közti művészet tudományos feltárása, bár néhány területen egyértelmű az előrelépés. A legjelentősebb a kor szocialista művészetének, mindenekelőtt Derkovits Gyula, Dési Huber István, a Szocialista Képzőművészek Csoportja tevékenységére vonatkozó kutatás, az utóbbiról nyomdába került a tudományos megalapozottságú forráspublikáció. A korábban megkezdett munkának megfelelően halad a kor szobrászatának a felmérése és részben elkészült, részben az előkészítési stádiumába került néhány monográfia (Egry József). A korszakban az érdeklődés fókuszában maradt a szentendrei művésztelep. Összefoglaló igényű monográfia jelent meg a szentendrei iskoláról, ezt azonban inkább még a kutatások megkezdésének minősíthetjük. A kor festészeti áramlatai közül a részpublicációk tanúsága szerint jól halad a római iskola kutatása. Megindultak a kor művészeti élete struktúrájára vonatkozó kutatások. Jó kezdeményezések ellenére lelassult a kor magyar építészetének tudományos feltárása és a többi korhoz viszonyítva is elmaradt még az iparművészeti kutatás.

A jelenleg a megszövegezés fázisába került, a korszakkal foglalkozó kézikönyv munkálata a biztosíték arra, hogy a két világháború közti művészet elmélyültebb és teljességre törvő kutatása a közeljövőben fel fog lendülni.

A 20. század művészetének kutatásában új jelenség, hogy a publikációk tanúsága szerint megindult az ikonográfiai kutatás, a szimbólumértelmezés ikonológiai vizsgálata és irt is érvényesülni kezd a művészetszociológiai és művelődéstörténeti megközelítés, az interdisciplináris kutatás fontosságának a felismerése, amelyet egyébként általában az elmúlt évtized magyar művészettörténet-írása legnagyobb eredményének minősíthetünk.

Jelenkor

Közvetlenül a vizsgált időszak előtt, 1970-ben jelentek meg az első tudományos igényű összefoglalások, amelyek az 1945 utáni magyar művészetet hazai, illetve nemzetközi viszonylatban áttekintették: e periódus a művészettörténeti fejlődés folyamatába szervesen illeszkedő, nyitott, utolsó szakasz volt. A hetvenes évekre már tisztázódott, a korszak relatív legvégén kirajzolódó viszonylagos szakaszhatárt néhány éven belül már észlelte a művészettörténet-írás és a kritika.

E kultúrpolitikai, ideológiailag is fontos szakmai készütség megérlelődése nem volt könnyű. A kortárs művészek munkásságának folyamatos, önálló kötetekben való ismeretetését a hatvanas években még gátolta az értékeléstől féltő, fölös taktikai óvatosság. Csak a hetvenes években lett rendszeres ilyen kiadványok megjelentetése. Ezt lehetővé tette egyfelől az egyre nagyobb számú és volumenű egyéni kiállítás megrendezése, másfelől a kortárs

egyetemes művészet mind intenzívebb ismerete; mindkettő feltétele az összehasonlító értékelésnek, a viszonyításnak.

A számszerűen nagy publikációs tevékenység túlnyomóan ismeretterjesztő-népszerűsítő jellegű, habár nemegyszer módszeres tudományos kutatómunka és általánosítás előzi meg a többnyire egyívés terjedelmű publikált szöveg megírását (pl. Kondor Béláról); az egyetlen, kortárs művészekkel foglalkozó kandidátusi értekezés (Martyn Ferencről) is csak rövidített formában jelenhetett meg. Nem lebecsülhető az ismeretterjesztő albumok közművelődési, izlésnevelő haszna és a művészettörténészek a jövőben sem vonhatják ki magukat e feladat alól, még akkor sem, ha számolniuk kell a kiállítási és kiadói programok ad hoc jellegével. De a csak erre korlátozódó publikációs igény lassítja a szakemberek törekvését, hogy tudományos módszerességgel foglalkozzanak a jelenkorral vagy annak részjelenségeivel. Különösen szembetűnő ez olyan művészeti ágakban, illetve határterületeiken, ahol a jelenkori műfaji-funkcionális változások szorosan kötődnek a mindennapok gyakorlatához, mint amilyen az építészet, az iparművészetek, az ipari művészet területe. Az építészettörténeti munkák többnyire ismertető leírásokat tartalmaznak; értékelő áttekintés született az ipari formáról, a kerámiáról. Folytatandó, módszeresebb feldolgozást igénylő kezdeményezések.

Bármennyire indokolja is a közművelődési igény a publikációk túlnyomóan ismeretterjesztő jellegét, egyre inkább érezhető hiányt okoz, hogy kevés a „mélyfúrás”, alig van publikációs fórum, ahol mód lenne jelenségcsoportok általánosítására, a legfontosabb művészetelméleti kérdések megvitatott körvonalzására. Az utóbbi öt-hat évben ugyan egyre több a néha tudományos tanulmány igényű, a jelenségek regisztrálásán vagy egy-egy életpálya leírásán túlnövő történeti-elméleti vállalkozás és ezek természetszerűen nyitott és vitatott kérdéseket is tartalmaznak. A publikációs fórumok korlátozott volta azonban nem teszi lehetővé e tapasztalatok konfrontálását. Az egyetlen kortárs művészeti folyóirat, a *Művészet*, átmenetileg (1974–1975) vállalta a vitafórum szerepét, de 1976–1978 között szinte zárt műhelyként működött, igen vitatható ideológiai tendenciát képviselve. A folyóiratok közül a *Kritika* közöl néha egy-egy mélyebb összehasonlításra vállalkozó tanulmányt. A kutatóhelyek kiadványai azonban ritka megjelenésük, alacsony példányszámuk és a hosszú átfutási idő miatt nem biztosíthatják az ott közölt, tudományos igényű elemzések kívánatos visszhangját. Átfogóbb történeti-esztétikai elemzésre, műhelymunkára indítottak az agit. prop. témákból fakadó igények. De például olyan nagyobb volumenű áttekintés, mint a „Tizenöt év művészete és irodalma” téma anyaga nem került publikálásra; az effajta munka, éppen évszámhoz kötött frissége miatt, hamar elavul mint publikációs téma, és csak a további kutatás nyersanyagaként hasznosítható. Későbbi rokon anyagok (a közművelődési határozat előkészítésének vonatkozó témája, a „Pártosság, népiség, realizmus”) már hamarabb nyilvánosságra kerültek, illetve kerülnek. Ugyanez áll a Központi Bizottság, illetve a Kulturális Minisztérium által kezdeményezett elemző áttekintésekre, amelyek egyfelől hozzájárultak a képzőművészet-iparművészet 1945 utáni történetének, fejlődési tendenciáinak összegezéséhez, másfelől a mai képzőművészeti élet struktúráját érintő, állami döntést előkészítő munkához. A tanulmányigényű összefoglalók egy része folyamatosan publikálásra kerül, de a már említett körülmények miatt oly módon, hogy a nézetek, álláspontok konfrontálása csak hosszabb távon lehetséges. Ez a hetvenes évek eleje óta folyamatosnak tartható munka publikációs lecsapódása nem eredményez szorosabban vett tudományos értekezéseket, de folyamatos kutatómunkára épül, és ennek eredményeit gyakorlatilag hasznosíthatóvá teszi.

Az eddigi eredmények többsége szükségképpen érintkezik a művészeti kritika feladatkörével, illetve műfajával. A kritika sajátos problémáira, lehetőségeire, feladataira csak anynyiban térünk ki, amennyiben az szerves része a tudományos munkának. A kortárs művészetrel foglalkozó kutatók egyike sem kerülheti ki a kritikairást, és a nem par excellence kritikai írások sem kerülhetik meg a kritikusi állásfoglalást. Túl azon a folytonosan visszatérő kérdéskörön, hogy kiknek szól a kritika és mi a funkciója, jelen összefüggésben leginkább a kritika tárgyának az alakulása érdemel figyelmet. A kritika évtizedek óta és túlnyomórészt ma is a kiállításra koncentrált, vagyis egy rövid életű, időszakos nyilvánosságra, holott a jelenkori művészet fő csomópontjait inkább az állandó nyilvánosságra került alkotások, illetve együttesek jelzik. A kiállításról kiállításra való értékviszonyítást azonban rendkívül nehezíti az, hogy az 1945 utáni képzőművészetnek nincs és nem is volt a fővárosban állandó műzeumi kiállítása. Az ilyen profilú egy-két megyeszékhelyi kiállítás szükségképpen a kortárs művészet

valamely metszetével szolgál. A nagyszabású, általában ötévenként rendezett országos tárlatok válogatásának-értékelésének tehát nincs látható viszonyítási alapja. Ilyen feltételek között a kritika a valóságosnál bizonytalanabbnak, szubjektívebbnek hat, kiállításcentrikus volta miatt pedig alig van arra mód, hogy az olvasottak a látottakkal konfrontálódhassanak.

A tudományszakon belül a kritikát, akár a művészeti életet is az intenzívebb, célratörőbb művészetelméleti munka segítheti. Néhány, újabban többirányúan megközelített problémakör, amelyek szorosan kötődnek művészet és társadalom viszonyának felismert, illetve feltárt kérdéseihez: a vizuális kultúra és annak története, műfaj történeti és műfajelméleti kérdések, művészetszociológiai problémák, a művészet funkciójának a változása és magának a művészetnek a jelentésváltozása, a művészet és a piac viszonya. Elszigeteltebbek a stílusvizsgálatra koncentráló történeti-elméleti tanulmányok. E témakörökben a figyelem egyidejűleg irányul a hazai és az egyetemes művészetre: minden korábbi korszakhoz képest nagyobb és állandóan növekszik a világméretű hatás-kölcsönhatás. Gyorsulása miatt, még a megnövekedett utazási lehetőségek és a Magyarországon bemutatott egyre nagyobb számú és volumenű külföldi kiállítás ellenére sem lehetünk folyamatosan tájékozottak; ez áll mind a szocialista, mind a nem szocialista országok művészetére. Csak töredékesen lehet ismert nemcsak a mai polgári művészetnek a művészet-nem-művészet alternatíváig eljutott, illetve azon túljutott kritikai irodalma, hanem a szocialista országok egyre terebélyesebb, a hazainál többnyire mozgékonyabb publikációs anyaga is.

Számolva a nehézségekkel (beleértve a szocialista táboron belüli, művészetszemléletet is érintő vitákat), nagyobb nyilvánosságra tarthatnának számot a már kontrollálható ismeretek, akkor is, ha a jelenkorral foglalkozó, tudományos történelemszemlélet alapján álló, általánosításra, következtetésre képes tanulmányok szükségképpen nyitottabbak, inkább kérdésfeltevésre koncentrálóak, mint a régebbi korok feldolgozásai. Szakmai közéletünk (sokkal inkább mint más, szocialista vagy nem szocialista országban) a már lezárható bizonyítást, a végkövetkeztetésig eljutó elemzést tekinti tudományos eredménynek; ez nem serkenti a nyitott jelennel való foglalkozást.

A vizsgált időszakban, amelyet végső soron az 1945 utáni periódus első publikációs fellendülése jellemez, a kiadói-olvasói ismeretterjesztő igényeken túl is megalapozódott a továbblépés. A jelenkor művészetére is kiterjednek a szaktudományban új módszerű interpretációs kutatások; egyre fontosabb segédeszköz az ikonográfiai-ikonológiai elemzés. A kutatás tárgyismereti feltételeit teremti meg a rekonstrukciós kiállítások elkezdett sorozata (Európai Iskola, Magyar művészet 1945–1949). Magyar-szovjet nemzetközi munkaértekezlet foglalkozott a korszak fő tendenciájával („A szocialista művészet genezise és aktuális problémái”); ezt kiegészíti magyar kutatók folyamatos és aktív részvétele rokon témájú külföldi tanácskozásokon. Megindult a forráskiadás: az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának gondozásában megjelent a „Kritikák és képek 1945–1975” című nagy visszhangú kritikai dokumentum-válogatás, továbbá az 1945-ös év képzőművészeti vonatkozású levéltári iratanyaga; megjelenésre vár az 1946–1948-as évek vonatkozó iratválogatása.

Az 1945 utáni korszakokat magában foglaló kézikönyvkötet eddigi előkészítő munkája művelődéstörténeti igénnyel koordinálja a legújabb eredményeket, legyen az történeti-elméleti tudományos munka, új kutatást általánosító ismeretterjesztés vagy a gyakorlati teendők döntéseket előkészítő számbavétele.

2. melléklet:

AZ EGYETEMES MŰVÉSZET TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA

A kutatások hazánkban elsősorban a múzeumi gyűjteményekhez kapcsolódnak, s főként a hazai képzőművészeti és iparművészeti műtárgyvagyon korszerű, tudományos megítélését biztosítják. Ennek a feladatuknak országos múzeumaink általában megfelelő színvonalon tesznek eleget, régi európai műalkotásaikat mind a vonatkozó európai gyűjtemények anyagában, mind a szakirodalomban kellő informáltságot eláruló meghatározó, rendszerező kutatások dolgozták fel, s kapcsolták be az egyetemes művészettörténeti irodalomba.

A hazai egyetemes művészettörténeti kutatást a lehetőségek, de hagyományai is első-

sorban a Szépművészeti Múzeumhoz kapcsolják. A vizsgált időszakban a múzeum tovább gyarapította tudományos szakkatalógusait, így a Régi Képtár katalógusa mellett a szoborgyűjtemény és a grafikai gyűjtemény szakkatalógusai is megjelentek. Hasznuk a nemzetközi és hazai kutatás számára felbecsülhetetlen.

A keleti művészet emlékei múzeumaink (elsősorban a Keletázsiai Múzeum) hasonló módszerességgel és igényességgel dolgozzák fel.

Egyetemes művészettörténeti kutatásaink lehetőségei – amint a múzeumi szférát elhagyják – korlátozottak. Problémája, hogy a kutatásoknak nincs gazdája, nincs összehangolt programja, s legfőként nem kap megfelelő támogatást. A körülményekből következik, hogy ezek a kutatások nem jutnak, de nem is juthatnak az egyetemes művészeti fejlődés centrális kérdéseit érintő állásfoglalásig. S hogy egyetemes kutatásunkat mégis elismeréssel tartja számon a nemzetközi tudományosság, az mindenekelőtt tudományágunk néhány nagy egyéniségének köszönhető.

A kutatás helyzetét áttekintve megállapítható, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére, a vizsgált időszakban néhány területen megbecsülendő eredményeket ért el.

Ókori egyetemes művészettörténeti kutatás jelenleg egyedül a Szépművészeti Múzeumban folyik. Eredményeit az etruszko–korinthoszi vázafestészet témában elkészült alapvető kézikönyv, az antik gyűjtemény egyetemes anyagával kapcsolatos kutatások és a kelta művészettel foglalkozó kutatások dokumentálják.

A hazai egyszemélyes bizánci kutatás eredményeit a „Survivals of Greek zoological illumination in Byzantine manuscripts” c. munka foglalja össze.

A régi művészet kutatásán belül a legnagyobb hiányosságok a középkorral, főleg a korai középkorral kapcsolatosak. E korszak európai építészetével, szobrászatával, festészetével nem foglalkozik magyar kutató. A középkori művészet kutatása szempontjából különösen kívánatos lenne az intenzívebb együttműködés a szomszédos országok szakembereivel.

A magyar kutatás az olyan hazai vonatkozású emlékekkel kapcsolatban tudja leginkább a nemzetközi szakirodalmat gazdagítani, amelyek egyetemes jelentőségűek. Példa erre az 1974-ben a budai várban előkerült szobrok tudományos elemzése, amely a leletet a korabeli, elsősorban flandriai művészethez köti, új szempontokat vetve fel az 1400 körüli európai szobrászat kutatása számára is.

Jelentős eredmény született a későgótikus párizsi ötvösség egyik legjelentékenyebb emlékének, az esztergomi Mátyás-kálváriának kutatásával kapcsolatban. Tisztázódtak a mű keletkezésének körülményei – Flandriai Margit ajándéka 1402-ből Merész Fülöpnek –, s a későközépkori francia inventáriumok művészettörténeti szempontú tanulmányozása alkalmat adott nemcsak az esztergomi, hanem több más mű azonosítására is, új megvilágításba helyezve a párizsi rondbosse zománc történetét.

Az itáliai trecento festészet közép-európai hatásának témakörében születtek új eredmények. A Szépművészeti Múzeum kutatója készíti a Corpus des Primitifs Flamands magyar kötetét.

Az egyetemes művészettörténet kutatásának legnagyobb hagyománya nálunk az itáliai reneszánsz művészet – főleg festészet – terén van. A vizsgált időszakban reneszánsz kutatóink számos eredménnyel gazdagították e hagyományt. A portréproblemátika, a programrekonstrukciók kapcsán Masaccio-, illetve Verocchio-tanulmányok születtek. Tanulmányok készültek Mantegnáról, Francesco di Giorgioról, Leon Battista Albertiről. Jellemző, és a kedvezőtlen kutatási körülményekből következik, hogy ezek a tanulmányok elsősorban elméleti és nem stíluskritikai jellegűek. Az sem véletlen, hogy a hazai szerzők éppen az utazást kevésbé igénylő ikonográfiai-ikonológiai kutatások terén értek el nemzetközi eredményeket.

Jelentős eredmények születtek az olasz reneszánsz portrékkal kapcsolatos stílustörténeti, módszertani kutatásokban, s a Leonardóval foglalkozó kutatásban.

Különösen értékesek, nemzetközi érdeklődést kiváltók a barokk kutatás eredményei, a barokk festészet témakörében Maulbertsch életművével kapcsolatban, valamint az itáliai settecento és Kupeczki festészetével kapcsolatban. Önálló kutatásokra épülő, összefoglaló munka készült a németalföldi rajzművészetről, a Brueghel-tradícióról, a rudolfinus tájképfestőkről, F. B. Werner vedutáiról.

Az egyetemes művészettörténet-tudományt gazdagította, s a barokk kutatás nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált az 1974-ben három kötetben újból kiadott Barockthemen.

Az egyetemes művészettörténeti kutatások folyamatossága a barokkal látszólag megszakad, s legközelebb csak a szecesszióval, a Bauhausszal kapcsolatban találunk eredményes kutató tevékenységet. A szocialista képzőművészet jelképeinek feldolgozása témájában úttörő jelentőségű munka, valamint a fellendülőben levő összehasonlító kutatások remélni engedik, hogy a legújabbkori egyetemes művészettörténeti kutatások új lendületet vesznek.

Az egyetemes művészettörténettel foglalkozó magyar szakirodalom áttekintése meggyőző arról, hogy az önálló kutatásokra épülő, új eredményeket közlő, tudományos igényű munkákon túl, igen jelentősek az alapvetően ismeretterjesztési szándékkal, egy-egy művészeti korszakról vagy jelentős alkotó egyéniségről szóló munkák, melyek szerzői többnyire nem elégszenek meg az ismeretterjesztő feladattal. Az anyag egyéni rendszerezésével, új összefüggések megláttatásával, sok önálló megfigyeléssel, a tudományos művek színvonalát érik el. Ilyen munkákat találunk a „Remekműveink” sorozatban (idegen nyelven is megjelenik, s a külföldi olvasó számára is hozzáférhetővé teszi a magyar múzeumok műalkotásait). A művészettörténet nagy korszakait feldolgozó sorozat hasonló igényességgel készül. A római művészet, a román kor, a gótika, a 19. század művészete a historizmustól a szecesszióig, a klasszicizmus és romantika kötetei már megjelentek, az itáliai reneszánsz művészetről szóló kötet kiadás alatt van. Ezek a kitűnő, a nemzetközi irodalom legfrissebb eredményeit felhasználó munkák eredményesen szolgálják az egyetemes művészettörténet megismertetését, s kitöltik azt az űrt, amit a szorosan vett tudományos kutatás képtelen lefedni.

E sorozatok az egyetemes művészettörténeti kézikönyvet természetesen nem pótolhatják, de nem helyettesítheti a Lyka Károly-féle elavult munka, sem a magyarra áültetett Gombrich-féle mű. Csak a hazai kutatásokra támaszkodva, annak eredményeiből készülhet ilyen kézikönyv, ami hasznosan szolgálhatná az egyetemi oktatást és közművelődési céljainkat.

Hazai egyetemes művészettörténeti kutatásunk hiányossága, hogy kutatóink az interdiszciplináris kutatások fontosságát még nem ismerték fel kellő mértékben. Biztató kezdetnek tekinthetjük a művészetszociológia, művészetpszichológia, strukturális kutatásával kapcsolatban elért eredményeinket. A művészetelméleti kutatások is szaktudományunk adósságai közé tartoznak.

Sokkal nagyobb hangsúlyt kell kapnia a közép-kelet-európai kutatásoknak, mivel a magyarországi és egyetemes művészettörténeti stúdiumok kapcsolatának legreálisabb lehetőségét jelentik.

Megállapíthatjuk, egyetemes művészettörténeti kutatásunk érdeklődése változatlanul Európa-centrikus. Hagyományait, eredményeit, lehetőségeit figyelembe véve, eredményei továbbra is elsősorban a Magyarországra importált műalkotások, a hazánkban dolgozó külföldi művészek témakörében várhatók. Nem nélkülözheti azonban a ritkán művelt kutatások fenntartó jellegű művelését, s továbbfejlődése érdekében az interdiszciplináris, valamint a közép-kelet-európai kutatások művelésének a kiterjesztését.

3. melléklet:

KIÁLLÍTÁSOK

A tudományos munkában játszott szerepük szerint múzeumi kiállításaink három nagy csoportba oszthatók. Az első, mennyiségileg legnagyobb részt a népszerűsítőnek nevezhető tárlatok képviselik. Ezek ismert anyagokat, ismert összefüggéseket mutatnak be, s gyakran nem többek rutintevékenységnél. A rendezés, az anyagösszeállítás véletlenszerűen azonban még ebben a többnyire kiürült, elidegenedett formában is rámutathatnak eddig fel nem ismert kapcsolatokra.

A tudományos munka szempontjából jelentősebb az a kiállítási típus, amely feltáratlan, ismeretlen anyagokat mutat be. A műtárgy összegyűjtése, meghatározása, rendszerezése, a katalógus elkészítése, legalábbis elemi szinten tudományos munkát követel. Sajnos ezt az esetek egy részében nem követi további feldolgozás.

A harmadik, igazán tudományosnak tekinthető kiállítási típusban az anyag bemutatása nem öncél, illetve nem egyedüli cél. A kiállítás szervesen illeszkedik a tudományos munka

folyamatába, képviseli a már elért eredményeket, s eszközzé válik újabb problémák felvetésének, megoldásának, az érintett téma teljes feldolgozásának. A katalógus is ennek megfelelően valódi tudományos publikáció. Kiállítási gyakorlatunkban ez a harmadik típus a legritkébb.

A *Szépművészeti Múzeum* munkájában nagy részt foglal el a törzsanyag gondozása, publikálása, az állandó kiállítások frissítése, új formában való bemutatása. 1972-ben nyitották meg például az utóbbi időszakban gyűjtött anyagokból a 20. századi külföldi művészet állandó kiállítását, 1973-ban az antik kiállítást. A hozzájuk készített vezető nemcsak a színvonalas ismeretterjesztést szolgálja, hanem bibliográfiai és egyéb adataival tudományos segédeszköz is egyben.

A múzeum rendszeresen mutat be külföldről érkező anyagokat, amelyek fontos információ források és inspiráló erők a kutatás számára. A kulturális együttműködés véletlenei szerint ezeknek a kiállításoknak a sorában különböző korszakokat, gyűjteményeket váltakozó szinten bemutató tárlatok szerepelnek. Néhány példa: Angol portré (1973), Trák műkincsek (1978), Modern francia festészet szovjet múzeumok anyagából (1979).

A saját tudományos munkához kapcsolódó időszaki kiállítások az utóbbi időben megritkultak a múzeumban, ilyeneket keresve a hetvenes évek elejére kell visszamennünk. Anyagfeltáró jelentősége volt a külföldön élő magyar művészek kiállításának (1970), magyar és külföldi társintézményekkel való együttműködés révén született A középkor alkonya (1971), Az európai tájképfestészet 1550-1650 (1972), Maulbertsch és kora (1974), Renszánsz művészet Európában (1973) kiállítások. A kísérő katalógusok tudományos igényű műtárgyjegyzékkel, a vonatkozó irodalom felsorolásával segítik a kutatást.

A *Magyar Nemzeti Galéria* energiájának java részét az új épületben való berendezkedés kötötte le. A Galéria tevékenységének koncepcionális gyengesége már a publikált és megvitatt kiállítási tervezetekből kiderült, s a végeredmény nem hazudtolta meg a bírálókat. Régen vagy soha nem látott műveket mutatott ki a régi magyar művészeti gyűjtemény, a grafikai osztály értelmező, az összefüggéseket feltáró rendezésben. A 19. századi anyagban már kiütköztek az időrendi és aránybeli problémák, egy következetesen megvalósított rendezési elv hiánya. A szoboranyag a minőség szerinti szelekció mellőzésével lepett meg, az elmúlt 30 év magyar művészetét pedig valamiféle statisztikai átlag reprezentálta, furcsa egyenlősdivel füllasztva bele a kiemelkedő egyéniségeket a kis- és középszerű művészek dömpingjébe.

Az időszaki kiállítások közül figyelemre méltó volt az egyházi gyűjtemények kincseinek bemutatása (1971). Régi nagy adósságai közül is törlesztett néhányat a Galéria, életműkiállításával: Egry József (1971), Tihanyi Lajos (1973), Moholy Nagy László (1975), Vajda Lajos (1978). Egry és Moholy Nagy művészete már egy bizonyos alapszinten bekerült tudományos életünk vérkeringésébe, Tihanyi és Vajda művészete monográfikus feldolgozásra vár. hasonlóan a most bemutatott Ferenczy Noémihez. Kiállítási szerepeltetésük, akárcsak a nem említett művészeké, segíti, de nem helyettesíti a tudományos feldolgozást. Jó lehetőséget rejtett magában a szolnoki festőiskola magyar és osztrák múzeumok által rendezett kiállítása, de nem eredményezte a bemutatott művészeti jelenség elemző, kritikus, elmélyült vizsgálatát.

Az *Iparművészeti Múzeum* kiállító-tevékenységének elsősorban ismeretterjesztő karaktere van, történeti anyagok mellett mai magyar ipar- és képzőművészet bemutatásával gazdagítják művészeti életünket. 1973-ban itt kapott helyet a magyarországi szerb ikonok kiállítása, az újvidéki Matica Srpska Képtár által restauráltatott és feldolgozott művekből. A térművészetek határai kiállítássorozat (I. rész: Gótika, 1974) az iparművészetnek az építészettel, képzőművészettel és népművészettel való kapcsolatát kívánta reprezentálni, a folytatás azonban sajnos elmaradt.

A *Budapesti Történeti Múzeum* Középkori királyi palota a budai várban címmel rendezett kiállítást (1975), a múzeum életének nagy eseménye azonban a budavári gótikus szobrok feltárása és bemutatása volt, érdekes kísérő publikációkkal. Jelentős volt még a Képek, szobrok 30 év magyar művészetéből című kiállítás (1977), amely a Magyar Nemzeti Galéria hasonló témájú tárlatának fiaszkója után, a történeti összefüggések érzékeny feltárásával és kvalitatív válogatással mutatott példát.

A vidéki múzeumok közül a székesfehérvári *István Király Múzeum* és a pécsi *Janus*

Pannonius Múzeum emelkedik ki tevékenységével. A pécsiéknél a gyűjtőmunka, az állandó kiállítások, kisebb múzeumok létesítése jelentős (Reneszánsz kőtár, 1972, Csontváry Múzeum, 1973, Fülep Lajos emlékszoba, 1975, Vasarely Múzeum, 1976, Uitz Múzeum, 1978), a székesfehérváriak időszaki kiállításaiakkal játszanak úttörő szerepet. 1965-ben indult meg a 20 századi magyar művészet című kiállításorozat, amely ennek a korszaknak legjelentősebb mozzanatait mutatta be a századfordulótól kezdve a negyvenes évek végéig (Európai Iskola, 1973, Magyar művészet 1945–1949, 1977). Monográfikus tárlataik nem kevésbé hézagpótlóak, itt állították ki először az utóbbi húsz évben Csontváryt, Gulácsyt, Farkas Istvánt, Vajda Lajost.

A szombathelyi *Savaria Múzeum* egy meghatározott témakörben – Derkovits, Dési Huber, szocialista törekvések – folytat gyűjtő és kiállító munkát. Tudományos szempontból érdekes próbálkozásuk volt az Újrealista csoport 1936-os nyitó tárlatának rekonstrukciója, kellő előkészítés híján azonban nem sikerült igazán hitelesre, a katalógusból is hiányzott egy komoly, értékelő, problémákat felvető tanulmány.

Egy sor tudományos jelentőségű kiállítás az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja kezdeményezésére, vidéki múzeumokkal együttműködve született meg: A magyar aktivizmus története (Pécs, 1973), A korai plain air törekvések (Szolnok, 1974), A gödöllői művészcsoport (Kecskemét, 1977), Magyar művészet 1945–1949, Árpád-kori kőfaragványok (Székesfehérvár, 1978). Ezek a bemutatók két okból is figyelemreméltóak, egyrészt meghatározott tudományos program részeként, a művészettörténeti kézikönyv előkészítése jegyében jönnek létre, másrészt az előkészítés során végzett tudományos munkának maradandó nyoma is van a katalógusban, az anyag bemutatása nyomán publikált tanulmányokban. A katalógus adatokat közlő vékony füzetből terjedelme kiadvánnyá fejlődik, a bevezető szöveget dokumentum-szemelvények, kronológiai összeállítások, bibliográfia egészítik ki. Az Árpád-kori kőfaragványok kiállítás katalógusa eddig ennek a tendenciának csúcspontja, ahol az anyagot négy kísérő tanulmány mutatja be, ehhez csatlakozik a művészettörténeti jellemzés, bibliográfiai adatokat tartalmazó tudományos műtárgylista, mindez – a számok itt nem csak mennyiségeket jelentenek – 350 oldal terjedelemben.

4. melléklet:

MŰEMLEKVÉDELEM

Ritka és ezért emlékezetes tény, hogy a II. Osztály az 1974. évi akadémiai közgyűlés keretében zárt tudományos ülésen vitatta meg a műemlékvédelem elvi és gyakorlati problémáit. A téma napirendre tűzésének aktualitását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Entz Géza referátumához tízen szóltak hozzá, köztük Erdey Grúz Tibor, az időben az MTA elnöke és Berend T. Iván, Gerevich László, Major Máté, Szabó János akadémikusok.

Az ülés óta eltelt három esztendő a műemlékvédelem további eredményeit hozta, ami szűkebb szakterületünk vonatkozásában több szempontból jelentős. Mindenekelőtt a helyreállítási módszer szempontjából, mely mindeddig is szigorúan művészettörténeti, tehát az emlékek megóvását és élménykeltő bemutatását tekintette elsődleges céljának és tartózkodott a túlzott s megalapozatlan kiegészítésektől. Az így helyreállított műemlékek a magyar művészet emlékeinek, az épületeknek, a velük kapcsolatban levő szobroknak, falképeknek további létét s fennmaradásuknak biztosítása mellett jelentős tudatformáló erőt képviselnek és a művészettörténeti ismeretterjesztésnek is fontos elemei. Végül, de nem utolsósorban a helyreállítások tudományos megalapozása érdekében végzett feltárások, falkutatások az eddig nem ismert művészeti emlék felszínre kerülését eredményezték, s ezzel új anyagot szolgáltattak a korszerű marxista szellemű feldolgozás számára.

Túlságosan hosszúra nyúlna s céltalan is lenne az elmúlt évek helyreállításait felsorolni, csak néhány jellegzetes példát említnék. A soproni városfal-helyreállítás bizonyítva a római falak több formában történt helyreállítását, új távlatot nyitott szakmánk és a város-történet számára, bemutatása pedig monumentális történeti képeskönyvet a Műemlékvédelmi Európa-díjjal kitüntetett, 700 éves fennállását ünneplő város polgárainak és az odalátogató idegeneknek.

Csaroda kis román kori templomának helyreállítása nemcsak az Árpád-kori építészet egyik gyöngyszemének megóvását jelentette, hanem egy sor 13. századi freskó feltárását és restaurált bemutatását.

A gótikus építészet emlékei közül kiemelkedik a soproni második zsinagóga feltárása és helyreállítása, mely egy 13. századvégi emlékkal gazdagította az effajta középkori egyházi építmények Európa-szerte ritka emlékanyagát.

A szobrászati emlékek közül hadd utaljunk a budavári igen jelentős szoborleltre, mely egészen új távlatokat nyitott középkori plasztikánk megismerése terén és feldolgozása számára, kiemelni itt restaurálásának s ezzel bemutatásának rendkívül gyors és korszerű megoldását.

A szalonai, nógrádsápi, nyírbélteki freskók feltárása és helyreállítása az amúgy is gyér középkori festészeti anyagunk új emlékekkel való gyarapodását jelentik.

A kőszegi házak helyreállítása, a grafittós díszítés 1570 körüli virágzását tanúsítja, míg a festett és faragott reneszánsz ízlésű famennyezetekkel ékes soproni polgárházak ismét eddig emlékanyagunkból teljesen hiányzó műfajra derítettek fényt.

Az aszói egykori Podmaniczky-kastély barokk falképeinek helyreállítása egy a sok megújított nagy barokk falképciklus közül, melyek során külön ki kell emelni a székesfehérvári görögkeleti templom falképeinek helyreállítását, mely egy sor helyreállított ikonnal és fa felszerelési tárggyal együtt, a pravoszláv művészet eddig külön nem ismert és nem méltányolt emlékeire vet új fényt.

Sorsdöntő változás történt a népi építészet emlékanyagának megmentése terén. Egész faluktól, falurészletektől (Hollókő, Tihany, Szigliget) együtteseken át (Fertőszéplak) egyes emlékeket főként a helyi tanácsok segítségével lehetett megmenteni. A népi építészet együtteseinek védelméről sikeres nemzetközi konferenciát is tartottak 1977-ben.

További felsorolás helyett megemlítendő a műemlékvédelem határainak az elmúlt években történt kiterjesztése, hiszen most már védelem alá kerültek a munkásmozgalom történeti jelentőségű emlékei mellett, a 20. század építészetének egészen a második világháborúig jelentős emlékei.

Jól halad a tudományos feldolgozás is. Megjelent a Heves megyei topográfia III. kötete. A Műemlékvédelem c. folyóirat és a kétévenként megjelenő Évkönyv mellett a tudományág folyóirataiban s igen gyakran a vidéki múzeumok évkönyveiben, állandóan jelennek meg publikációk a helyreállításokról, s azok művészettörténeti eredményeiről. Súlyos hiányosság viszont, hogy az olcsó ismeretterjesztő kiadványok úgyszólván teljesen megszűntek. Ez a felettlőbb sajnálatos körülmény veszélyezteti a helyreállított műemlékek tudatformáló erejének közművelődési felhasználását.

A káderhelyzet alakulásában vannak pozitív jelenségek, de sajnos veszélyt jelző negatívumok is. Megjelentek és dolgoznak már az újjászervezett restaurátorképzés első végzettségi, de számuk csekély és messze van tőle, hogy a képzőművészeti restaurálás terén közismert lemaradásunkat behozzuk. Eredményesen folyik a műemléki szakmérnök képzés, az idén már régészek és művészettörténészek bevonásával. Egyes szakmák (régészet, művészettörténet) elnökesedése a műemlékvédelem területén veszélyes, mert az állandó terepmunka terhét és veszélyeit a nők természetesen nehezebben bírják. Egy generáció nyugdíjbavonulásával kettőre csökkent az egész ország műemléki szervezetében dolgozó, tudományos minősítéssel bírók száma.

5. melléklet:

KUTATÓHELYEK

A vizsgált időszakban elsősorban az MTA és a Kulturális Minisztérium főhatósága alá tartozó kutatóhelyek helyzetét tekintettük át, lévén az országos múzeumok és a Művészettörténeti Kutatócsoport a tudományos kutatás meghatározó bázisa.

A vizsgálat alapján megállapítható volt, hogy egyedül a Művészettörténeti Kutatócsoport rendelkezik a zavartalan kutatómunkához szükséges körülményekkel és költségvetési támogatással. Feladatait középtávú, ill. éves terv alapján, a kezdeti nehézségek leküzdése után, általában jó ütemben, színvonalasan oldja meg.

A tudományos tevékenység szempontjából az országos múzeumok helyzete nehezebb lett. A tudáspolitikai határozat egyértelműen pozitív hatású volt a múzeumok életében, a közművelődési határozat és törvény végrehajtása során azonban számos probléma adódott. A személyi fejlesztések elsősorban a szorosan vett közművelődési munka javítását célozták: a népművelők, múzeumpedagógusok, kiállításrendezők, grafikusok, tárlatvezetők személyi állományát gyarapították. A tudományos alkalmazottak létszáma stagnál, ugyanakkor az újonnan beállított népművelési alkalmazottak kvalitása, rátermettsége, tapasztalata nem mindig megfelelő, ami a tudományos dolgozók terheit nem csökkenti, sőt inkább növeli. A terhek méreteit illetően megemlítendő az évi 15 milliós látogatószám.

További problémát jelent, ha egy múzeumot, mint a Magyar Nemzeti Galériát, nem múzeumnak, hanem főként kiállítási intézménynek tekintenek. Emiatt a Galériának évi munkája kb. 40%-át kitevő részét az e szempont alapján reá osztott feladatok elvégzésének kell szentelnie.

Az állandó kiállítások a múzeumok legfontosabb tevékenységi formái. Ezen mérhető le egy múzeum igazi felkészültsége, anyagának gazdagsága, azonkívül ennek legnagyobb az oktatási, műveltségi haszna, még az idegenforgalom szempontjából is ezek jelentik a legnagyobb vonzerőt. Egyetlen országos múzeum sem nélkülözheti a profiljába eső szakág fejlődési vonalát világosan bemutató állandó kiállítást. A Szépművészeti Múzeum egykor európai színvonalú Régi Képtár Állandó Kiállítása létének harmadik évtizedébe lépett. Szoborkiállításának bemutatási körülményei siralmasak, s még így is csak az év egy szakaszában látható. Új állandó kiállítás tervezését és felépítését az épület állapota teljesen illuzórikussá teszi. E téren változás 10–15 év múlva várható. Az Iparművészeti Múzeumnak állandó kiállítása nincs, épületének állapota szintén rossz. Ezen a képen csak a Nemzeti Galéria állandó kiállításának fokozatos kiépülése javíthat.

A kedvezőtlen külső körülmények nehezítik a tudományos munkát, mérhető ez a tudományos fokozatszerzés adatain is. Súlyos következményei a következő években, évtizedben válnak majd nyilvánvalóvá, amikor vezetői utánpótlásról kell gondoskodni.

A kutatóhelyé nyilvánított Szépművészeti Múzeum, Nemzeti Galéria és Iparművészeti Múzeum kifejezetten kutatás céljaira fordítható évi költségvetési kerete 30 000,- Ft, 50 000,- Ft, illetve 60 000,- Ft, azaz összesen 140 000,- Ft. Az Akadémia „Kulturális hagyományok” kutatási főiránya keretében nyújtott segítsége enyhíti e téren a múzeumok gondjait.

A három kiemelt múzeum könyvtárának költségvetési támogatása 1978-ban: Szépművészeti Múzeum 250 000,- Ft, Nemzeti Galéria 250 000,- Ft, Iparművészeti Múzeum

A művészettörténészek megoszlása kutatóhelyek és tudományos fokozat szerint:

Intézmény	fő	kandi- dátus	tud. dokt.	akad. lev. tag.
Művészettörténeti Kutatócsoport	27	6	2	–
Művészettörténeti Tanszék	8	3	2	–
Szépművészeti Múzeum	24	1	2	1
Magyar Nemzeti Galéria	37	2	–	–
Iparművészeti Múzeum	27	5	–	–
* Magyar Nemzeti Múzeum	8	2	–	–
BTM és a fővárosi múzeumok	20	1	–	–
Megyei múzeumok	21	3	–	–
* Országos Műemléki Felügyelőség	10	–	–	–
* BME Építészettörténeti Tanszék	1	1	1	–
összesen:	183	24	7	1

* Becsült adat.

150 000,- Ft, a Művészettörténeti Kutatócsoport könyvtáráé 205 000,- Ft. Jelenleg a Szépművészeti Múzeum könyvtára van a legnehezebb helyzetben, mivel a profiljába tartozó könyv- és folyóiratanyag a legdrágább, a megjelenés itt a legnagyobb tömegű, s mint az ország legnagyobb művészettörténeti szakkönyvtára, gyűjtési körét saját szempontjainál szélesebbre kell kiterjesztenie.

A kutatóbázis lényegbevágó problémáinak summázása után, utalni kell a kutatóhelyek közötti együttműködés körütekintő összehangolásának megvalósítására, ami az illetékes főhatóságok hajlandósága nélkül kivitelezhetetlen.

IDEOLOGIA ÉS RENDSZERSTABILIZÁLÁS A BIZÁNCI ÁLLAMBAN

HERBERT HUNGER

H. Hunger professzort, az Osztrák Tudományos Akadémia elnökét, a Magyar Tudományos Akadémia 1976. évi közgyűlése a Filozófiai és Történettudományok Osztályának tiszteleti tagjává választotta. Az Osztály vendégeként 1978. április 20-án a szakemberek nagy érdeklődésével kísért előadást tartott, melynek teljes szövegét közreadjuk.

*

Ma már nem szükséges kategorikusan fellépni a felvilágosodás történéseinek, különösen E. Gibbonnak és Ch. Lebeau-nak a bizánci állam állandó hanyatlásáról alkotott nézetei ellen. Teljes bizonyossággal tudjuk, hogy ez a római birodalomból származó keleti állam változatos fejlődése során több hullámhegyen és hullámvölgyön ment át, és csak a megszűnése előtti utolsó évtizedekben indult végleges hanyatlásnak, miközben politikai és kulturális fejlődése nem volt mindig párhuzamos. Míg a 10. században a keleti provinciákat visszahódító nemzedékek, egyúttal az ún. makedon reneszánsz hordozói, fejlődésük csúcán álltak, a Palaiologosok idején, a 14. sz. első évtizedeiben végbemenő kulturális virágzás megfelelő külpolitikai és katonai párhuzama hiányzik. Az ideológia és az állam szoros összefonódása azonban folyamatosan és csorbítatlanul fennállt a bizánci történelem 1100 éve alatt.

Sokféle módon definiálhatjuk, mi az ideológia. Ha az ideológia meglétét csak ott ismerjük el, ahol ideológia-kritika is van, (L. Rosenmayer) akkor a középkorban, különösen Bizáncban aligha beszélhetünk ideológiáról. Előadásomban Josef Derbolav és Georg Mende definíciójának kombinációjára támaszkodom, mely kb. így hangozhatna: Az ideológia a politikai magatartás programja, mely bizonyos, a gazdasági élet alapjai által messzemenően meghatározott értékrenden, és társadalmi rendszeren nyugszik. Az ideológia a propaganda segítségével beavatkozik a politikai életbe, és megpróbálja azt programjának megfelelően átalakítani. Mivel minden program bizonyos normát is tartalmaz, a propaganda célja ezt a normát érvényre juttatni, ha nem is politikai tevékenységgel, legalább a programnak megfelelő politikai gondolkodással. Mindkettőnek az érvényben levő ideológiai irányvonal szerint kell fejlődnie.

Bizáncban a birodalmi, ill. császári és állami ideológia nem elválasztható. Ennek az ideológiának az alapjait a 4. sz. első felében, a széles látókörű Nagy

Konstantin uralkodása alatt, Eusebios, Caesarea püspöke rakta le, aki a császár tanácsadója és – ahogy ma mondanánk – vezető ideológusa volt. Konstantinos azzal, hogy székhelyét nyugatról keletre, Rómából Konstantinopolisba tette át, megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy a keletrómai birodalom túlélje a népvándorlást. Míg a nyugatrómai birodalom az 5. sz. második felében megdőlt a germánok támadásától, Bizánc konszolidálódott, és megvetette ezeréves történelmének alapjait. Ehhez azonban feltétlenül szükséges volt az ideológia és annak gyakorlatba való átültetése. Eusebios ideológiai programjához, melyet a *Vita Constantini* és a *Triakontaeterikos* c. műveiben fejtett ki, az jelentette a gazdasági és társadalmi előfeltételt, hogy a társadalmi piramis csúcsán vitathatatlanul a császár állt. Az évszázadok során a rendszerstabilizálás számos eszköze támogatta ezt a politikai modellt.

Eusebios érdeme volt, hogy a császárszeme elemeiből használható ideológiai programot alkotott. A kereszténység számára elfogadhatatlan isten-császárság pogány római elképzelésének élet vette az „Isten kegyelméből való császárság” fogalmának bevezetésével, így a császár az isteni szférában maradt – a császári hatalom intézménye „Istenből” (ek Theu) származik – és mivel számos párhuzamot vont a császár és Krisztus közé, Isten földi helytartójának és a második isteni személy megfelelőjének tűnt. Ezek a metaforák, melyek a császárt Isten képmásaként (mimesis Theu), Heliosként (Krisztus, mint Nap!), győztesként, békehozóként, alattvalóinak előrelátó és gondoskodó jötevőjeként és Krisztushoz hasonló igazságos bíróként és jó pásztorként, segítő és kegyosztóként említik, egészen a filantropia, az isteni jószág megszemélyesítéséig terjednek, ez is egy-egy párhuzam Krisztushoz, akit már a Titushoz írt levél (3,4) is úgy említ, mint megtestesült ember szeretetet.¹ A császármetaforáknak ezt a gyűjteményét a rendszerstabilizálás szellemében számtalan szónoki mű segítségével szinte beleoltották a nyilvánosságba. Ezzel párhuzamosan folyt az optikai ráhatás az ikonográfia segítségével, különösen pénzérméken és medalionokon, melyeken már Nagy Konstantin óta látható volt a császár feje fölé nyúló, koronát tartó isteni kéz, és a császárt, valamint hozzátartozóit nimbuszal ábrázolták.

Az egyetemesség igényéhez, mint római örökséghez az állami ideológia szívesen ragaszkodott. Az antikvitásból származó oikumene fogalom, a civilizált világ egysége, a hellének és barbárok ellentétén nyugodott. Az oikumenén kívül csak ethnosokat, barbár népeket és néptörzseket ismertek. Bizáncban ehhez még hozzájött a vallás, mint új és döntő kritérium. Az ethnosok egyúttal a pogányok voltak, azok a még meg nem térített népek, amelyek az oikumenén kívül éltek. A térítés a civilizált világba való felvételt, és legalábbis elméletileg a birodalomhoz csatolást jelentette. Maguk a bizánciak – mint az ószövetségi zsidók – választott

¹ A császárideológiához ld. H. Hunger, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden (WBS 1), Wien 1964. – H. Hunger, Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur, Graz-Wien-Köln 1965, 61–107.

népnek tartották magukat, és császárukat gyakran hasonlították Mózeshez, aki a zsidókat Egyiptomból az Ígéret földjére vezette.

Nagy Konstantinhoz különösen közel állt, mint *tertium comparationis* a Maxentius felett 312-ben, a Pons Mulviusnál aratott győzelem, amikor az ellenséges had a Tiberis hullámaiba veszett, ez hasonlít az egyiptomi sereg vörös-tengeri pusztulásához. – A politikai univerzalizációs igényhez hozzájött még a kulturális fölény miatt érzett büszkeség. Konstantinopolis évszázadokon át világcentrum volt, mely épületeinek pompájával anyagi és művészeti kincseivel és nagyszámú, kevert, nagyvárosi lakosságával igen mély hatást gyakorolt a nyugati utazókra. Még ma is olvashatunk egy sor enkomiát (laudes) és leírást (ekphraseis), amelyek a Boszporusz partján fekvő metropolis felsőbbbbségét gazdag szónoklatokban juttatják kifejezésre.² Bizánc középső századaiban a civilizáció nyugat felé érezhetően gyengült. Ennek bizonyítékai megtalálhatók Anna Comnena történeti művében, vagy Thessalonike normann meghódításának Thessalonikai Eustathios tollából származó leírásában (1185).³

Azt a misztikus királyi famíliát, mely a bizánci császárok és a külföldi fejedelmek közötti diplomáciai kapcsolatokban jelentkezett, felfoghatjuk stabilizáló intézkedésnek is, mely a külpolitikában volt hivatva állandóan támogatni az univerzalizációs igényt.⁴ Az uralkodóházak fiktív famíliájának csúcán a császár állt, mint patriarchális családfő, és partnereit mindenkor, mint fiakat, unokaöccsöket, unokatestvéreket stb. sorolta be. Csak *de facto* egyenrangú partnereket ismert el „testvéreinek”. Ilyenek voltak a 6. és 7. században a Sassanidák, később pedig Nagy Károly. Az okos házasságpolitika, megtisztelő címek és kitüntetések adományozása, de az is, hogy ifjú külföldi hercegeket hosszú évekig az udvarnál tartottak („asszimiláltak”), szintén előmozdította Bizánc egyetemességi törekvéseit. (Úgy tűnik, a modern nagyhatalmak tanultak ebből a bizánci asszimilációs politikából.) Mellékesen megjegyezve: Bizánc nem ismerte a nacionalizmust, mint soknemzetiségű birodalom, tekintettel az ortodoxia szigorú követelményeire is, nemigen adott helyt nemzetiségi gyűlölködésnek. Ezért a kozmopolitizmust – természetesen a keresztény oikumene határain belül – nagyra értékelték. Theodoros Metochites (1270–1332) Konstantinápolyban nemcsak a világ, hanem egy közösségi állam központját látja.⁵

Nyugattal ellentétben, ahol hosszú ideig érződött a pápaság és császárság közti harc rossz hatása, Bizánc nem ismerte a cesaropapizmust. Egyrészt a pát-

² E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* (Miscell. Byz. Monac. 9), München 1968.

³ Anna Komnenához: G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, London 1929, 456–468. Eustathioshoz: *Die Normannen in Thessalonike. Thessalonika 1185-ös normann bevétele, Eustathios érsek tanúsága szerint. Fordította, magyarázta és bevezetését írta H. Hunger* (Byz. Geschichtsschreiber 3), Graz–Wien–Köln 1967, Kap. 139, S. 142. –

⁴ F. Dölger, *Die „Familie der Könige” im Mittelalter*, *Hist. Jahrb.* 60 (1940) 397–420. = F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt 1964, 34–69.

⁵ Cod. Vindob. Phil. gr. 95, f. 282^v. V. ö. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd. I, München 1978, 75.

riárka alárendeltje volt a császárnak, és úgy kezelték, mint udvari püspököt, másrészt a császár integrálódott az ortodoxiába, és annak védelmére volt kötelezett. Nagy Konstantin óta hasznosnak bizonyult a „trón és oltár” szövetsége. Amint ez a császár 325-ben összehívta a niceai zsinatot, hogy megakadályozza az arianusok miatti egyházszakadást, ugyanúgy tett ő utána még sok más császár is. Az ideológia nyújtotta a teológiai igazolást a császár háborúihoz, pl. I. Iustinianus alánok elleni hadjáratához,⁶ de azoknak a császároknak is, akik több évszázaddal az első kereszties hadjárat előtt teljesen annak szellemében vezették hadaikat nyugatról a hit ellenségei ellen. Maurikios (582–602) és Herakleios (610–641) katonái azzal a még latin nyelvű harci kiáltással – *Deus adiuta Romanis* – vonultak a Sassanidák, a pogány tűzimádók és a csillagistenek szolgái ellen, amely Heraklius óta érdéken is ránk maradt.⁷ Hogy a kereszties hadjáratok gondolata már akkor mennyire fejlett volt Bizáncban, kivehető a kortárs történetírókból éppúgy, mint a költő Georgios Pisides műveiből, különösen a Herakleióból.⁸ Főleg a misszió kérdése volt az, amelyben állam és egyház tökéletesen egyetértett. Megmutatkozott ez a bolgárok 864-es térítésénél, mely erős konkurenciában zajlott a pápasággal, de Cyrill és Method, a két szláv térítő kazár, alán, majd morva útjánál is.

Mik voltak a rendszerstabilizálás gyakorlati feladatai, és hogyan oldották meg őket? Mivel Bizáncban nem volt írott alkotmány, e tekintetben a császárság többszörös megerősítésre szorult. A Bizáncban bevett szokások szerint, amit szokásjogi alkotmánynak neveznek,⁹ a császárválasztást legtöbbször néhány hatalomhoz közel álló vezető ember döntötte el, akik nemegyszer a császári özvegygel együttműködve prezentálták jelöltjüket a szenátusnak, a hadseregnek és a népnek. Amint ez a három csoport acclamatióval elfogadta a jelöltet, gyakorlatilag lezajlott a császárválasztás. Ezt a módot többek közt a ceremóniáskönyv bizonyos fejezeteiből ismerjük, mely archív anyag alapján több korabizánci császár koronázását részletesen leírja.¹⁰ A szavalókórusoknak a császárválasztás alkalmával nagy volt a pszichológiai jelentőségük. Egyrészt a közembernek azt az érzést nyújtotta, hogy valami lényeges dologgal járul hozzá eme politikai aktushoz – ami csak igen erős korlátok között igaz –, másrészt anélkül, hogy észrevették volna, beléjük nevelték a császárideológiát. A ceremóniáskönyvben ránkmaradt acclamatiókat, melyeket a pártvezetők intézkedésére a hippodromban rendeztek, átítették a fent vázolt ideológia alap gondolatai és hasonlatai, melyek a földi császárt az „égi császár” párhu-

⁶ Iust. Nov. 78,4,1 (a. 539): „Minden fáradozásunknak az a célja, hogy államunkban szabadság uralkodjon és virágozzon. Azért kezdtünk háborúkat Líbiával és a Nyugattal, hogy megőrizzük az Istenben való igaz hitet és az alattvalók szabadságát.”

⁷ C. Morrison, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, T. I, Paris 1970, S. 342 ff.: 13(Cp)AR = pl. XLIII.

⁸ Az *Expeditio Persicaról* és *Herakleiasról*: Giorgio di Pisida, *Poemi I. Panegirici epici*, ed. A. Pertusi (*Studia patrist. et byz.* 7), Ettal 1959.

⁹ Peter E. Pieler, *Zum Problem der byzantinischen Verfassung*, *JÖB* 19 (1970) 51–58, itt 53. utalás K. Löwenstein megfogalmazására „szellemi értelemben vett alkotmány”

¹⁰ De cer. I 91–95 I. Leó, I. Anastasios, I. Iustinos, II. Leó és I. Iustinianus koronázása.

zamaként értelmezték.¹¹ A hippodromban, ahol Bizánc nyilvános politikai élete zajlott, a felnövekvő bizánci ügy ismerte meg a hivatalos ideológia alapelképzeléseit, mint a szent császárt, a jótevőt, a napcsászárt, az „örökkévaló” hatalmat és más hasonlókat.

A rendszerstabilizáció gyakorlati eszközei még további területekre tagozódnak. Először is Bizáncban éppúgy, mint más monarchiákban a császári építkezések (paloták, templomok, kolostorok, kórházak, árva- és szegényházak, erődök, hidak, utak) nagy hatást gyakoroltak az álmélgodó polgárokra. Caesareai Prokopios *De aedificiis* c. műve, melyet a kormány megrendelésére írt, még ma is képet ad I. Iustinianus átfogó és költséges építkezési programjáról. Ezenkívül a császár portréit antik római mintára szétküldték a birodalom minden provinciájába és a legmesszebb fekvő városokba is. A pénzekre és pecséteken levő császárkép milliószorosan jelenlévővé tette az uralkodót a lakosság számára, kisebb méretekben pedig ugyanezt szolgálták a privilégiumlevelek, melyeket arany pecsétjükéről Chrysobulloi Logoi-nak neveztek, s amelyeket a megadómányozottak mély tisztelettel vettek körül. Az érmeiken, pecséteken, de az oklevelek egyes soraiban szereplő latin–görög keverék ábécé célja is az volt, hogy (a két világnyelv egybefoglalásával) a bizánci egyetemességet juttassa kifejezésre.

A bizánci szertartásokat is a rendszerstabilizáció szellemében értelmezhetjük. A számos pompázatos felvonulás, udvari és egyházi ünnepek részint pótolták a későantik kor óta feledésbe merült színházat, de a rendszer érdekeit is szolgálták, hiszen annak hatalmára és gazdagságára újra és újra felhívták az álmélgodó tömegek figyelmét. Ugyanakkor a ceremónián résztvevők hiúságának és játékos hajlamának kielégítésére is szolgált, akár az uralkodó osztály tagjaiként vettek részt az ünnepeken, akár csak a rendezés vagy a tömeg szaporítása volt a feladatuk. Ilyenkor léptek fel orgonáikkal a demosok (cirkuszi pártok), akik a nép szavalókórusait irányították a rendszer szellemében.

A bizánci tömegsport, a kocsiverseny, hasonló a mi mai futballrendezvényeinkhez. Néhányan, kevesen aktív sportolóként vesznek részt rajta, míg a tömeg élvezetének hódol. Egy-egy sportoló, még inkább egy-egy csapat iránti szenvedély – Bizáncban ezt a szerepet a cirkuszpártok töltötték be, melyek antik római mintára zöld, kék, piros és fehér színeket viseltek – könnyen tumultushoz vezetett, Bizáncban ebből veszélyes tüntetések, sőt forradalmak is fejlődtek. Költők és történetírók számolnak be a bizánciaknak ehhez az „népsportjukhoz” fűződő szenvedélyéről. Hogy ezek a rendezvények mennyire be voltak kapcsolva a rendszerstabilizációba, mutatja Theodoros Prodromos (12. sz.) egyik jellemző költeménye: Ezrek és ezrek ülnek a hippodromban, és feszülten várakoznak a „Nap felkeltére”, arra, hogy a császár megjelenjen páholyában, mely magasan a hippodrom ülőhelyei felett volt, és a palota belsejéből is meg lehetett közelíteni. Amikor II.

¹¹ V. ö. a klisé-formulákkal a Ceremóniáskönyv akklamációiban: H. Hunger, *Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz*, Sb. Öst. Ak. Wiss., phil-hist. Kl. 277, 3. Abh., Wien 1972, S. 21f., Anm. 55–57.

Ioannes megjelenik, tombolva üdvözlik, hogy azután, mint a görög mitológia kocsivezérlő Heliosa vezesse a versenyt. A költő természetesen nem feledkezik meg a császár politikai és katonai sikereinek dicsőítéséről sem, hiszen Prodromos 40 versét a demosok akkor adták elő, amikor a császár bevonult páholyába!¹² Egy ilyen jelenet udvari szertartásjellegéről árulkodik ma is a konstantinápolyi hippodrom egy, sajnos erősen kopott, korabizánci oszlopának reliefje, mely a merev tartású I. Theodosios császárt udvartartásának körében, a cirkuszi páholyban ábrázolja.¹³

A tömeg mindenesetre többet várt az uralkodótól, mint a részvétlen jelenlétet. Már a régi római cirkusz működéséből megtudjuk, hogy a rómaiak mind Caesartól, mind Marcus Aureliustól rossz néven vették, hogy a cirkuszi játékok alatt levelezésükkel foglalkoztak.¹⁴ Annál inkább kedvelték azokat a császárokat, akiket, mint Nerot és Commodust, nagyon érdekelt a lóspört. Bizáncban Theophilos (829–842) és III. Michael volt az, aki állandóan részt vett a kocsiversenyeken. Theophilost, mint „páratlan kocsihajtót” dicsőítették, Michaelt inkább lóbolondnak tartották, aki még koporsóul is lótakarót kívánna magának. Az kétségtelenül hozzájárult egy császár népszerűségéhez, ha érdeklődést mutatott egy cirkuszi párt iránt, és segítette, támogatta azt. I. Iustinianusról ismeretes, hogy a „kékek” barátja volt. Ez adott okot ellenfelének, I. Chusrónak, hogy az általa birtokolt Apameiában egy kocsiversenyen a „zöldeknek” szurkoljon, sőt a verseny lefolyásába is beleavatkozzon.¹⁵ A jelenkor vezető politikusai is tüntetően kimutatják érdeklődésüket a nemzetközi futballmérkőzések iránt, jóllehet gyakran csak azért, hogy népszerűségüket ápolják.

Hogy valóban megértsük a bizánci császárideológiát, tudatában kell lennünk a személy és intézmény különbségének. Hadd említsem itt Franz Grillparzer páratlan versét az „Ottokár király felemelkedése és bukása” c. művének harmadik felvonásából, ahol a következő szavakat adja a frissen megválasztott Habsburg Rudolf szájába: „Ami halandó volt, levettem, már csak császár vagyok, aki halhatatlan.” Pugnánsan állítja szembe a halandó embert a császárság „örök” eszméjével. Bizáncban, mint már előtte Rómában is, az *aionios* ill. *aeternus* szó az uralkodó állandó jelzője volt. I. Iustinianus 6. Novellájában ír az „örök” császárságról.¹⁶ A császári ornátus, melyet bíbor alapszíne miatt Bizáncban az igen jellemző *halugris* fogalommal jelöltek, mindig jelentős szerepet játszott. A piros cipő felvételét önmagában is bitorlási kísérletnek értelmezhatték. De a bíbor ornátus – mint minden császári előjog: bíbor tinta, a korai épületeken és plasztikában megjelenő bíbor és aranypénzverés stb. – csak addig volt érvényben, míg a császár hatalmon volt. A legtöbb császár, akit letaszítottak a trónról, szó nélkül, ellen-

¹² H. Hunger, Reich der Neuen Mitte 100–102, német fordítással. Görög szöveg: W. Hörandner, Theodoros Prodromos, Historische Gedichte (WBS 11), Wien 1974, Nr. XII, S. 261f.; vö. 83. – is.

¹³ Kép: D. Talbot Rice–M. Hirmer, Kunst aus Byzanz, München 1959, 5. tábl.

¹⁴ Sueton. Aug. 45, 1; Hist. Aug. Marc. 15,1; idézet: A. Cameron, Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium, Oxford 1976, 175.

¹⁵ Prokopios, Bella II 12, 31–35.

¹⁶ Iust. Nov. 6, S. 47,8: ἡ αἰ β α σ ι λ ε ι α – a témához: H. Hunger, Prooimion, 81–83.

állás nélkül megadta magát sorsának. Mindegyik meg volt győződve hivatala istenségéről vagy Istenhez való hasonlóságáról és emberi testének esendőségéről, halandóságáról.¹⁷

Még a bizantológia keretein belül is csak az utóbbi években kezdtünk számolni azzal, hogy a szónoklás jelentős szerepet játszott a társadalmi és politikai életben.¹⁸ Századunk tapasztalatai fokozatosan visszaszorították a szónoki produktumok haszontalanságáról alkotott régi nézeteket. Ahol régebben egy csomó történeti mag nélküli, ízléstelen dagályosságot akartunk látni, ma tudatosan alkalmazott üres formulák arzenálját ismerjük fel, mely az ideológiát szolgálta, és semmiképpen sem volt politikai jelentőség híján. A bizánci retorikák mesterien felismerték, hogyan kell a fent említett császár-ideológia részleteit kicsiben és páratlan *variációban* újra és újra hasonlatokba ültetni. Már Thukydides felismerte, és a kerkyrai forradalomról szóló fejezetben (III. 82) világosan kifejtette, hogyan lehet a szavak jelentésének tervszerű megváltoztatásával értékrendet átformálni. Számunkra ez a téma különösen aktuális, mivel ma minden káder azt a feladatot tűzte maga elé, hogy a nyelv megváltoztatásával lassú tudatváltozást, ezzel pedig társadalmi változást idézzen elő. A bizánciak láthatóan konyítottak valamit ezekhez a dolgokhoz. Így az antik *tyrannos* szó lassan, de biztosan átvette az „usurpator” szó jelentését, és mindig a jog szerinti basileus éles ellentétéként alkalmazták. A *demokrácia* pedig teljesen elvesztette antik alkotmányforma, ill. alkotmányosság jelentését, és úgy fogták fel, mint a nép, nyugtalanság vagy interregnum esetén jelentkező politikai aktivitását.¹⁹ Ezzel eleve kiküszöbölték, mint a monarchia esetleges alternatíváját. A bizánci kancelláriák zavartalan makacssággal deklarálták chrysobulloi logoi formában privilégiumnak vagy ajándéknak a győztes idegen hatalmakra kivetett adót.

A bizánci retorika hatásosságát sokan azért vonják kétségbe, mert szerintük a sok dicsőítő és temetési beszéd, előadás, alkalmi beszéd, sőt a nyilvánosan felolvasott költemények és levelek magas szárnyalású fogalmazásuk és a gyakorlatban meglevő kétnyelvűség (az irodalmi és a köznyelv erős különbözősége) miatt, a publikum nagy része számára érthetetlen volt. Ez a nézet csak erős fenntartásokkal fogadható el. Az biztos, hogy volt olyan dolog a szövegben, amit a tömeg nem értett meg. De az oly sokszor ismételt képeket és hasonlatokat, pl. a Heliosz-szimbolikát a „kisemberek” is kora ifjúságuktól ismerték a hippodrom és a tünemények szavalókórusaitól. Amikor a krónikás Theophanes azt írja, hogy IV. Konstantinos halálakor, akit anyja, Eirene megvakított, a Nap elsötétedett 17 napra, „és az egész nép egybehangozóan állította, hogy a császár megvakítása miatt veszi-

¹⁷ Találós példa erre III. Nikephoros Botaneiates egyik novellájának prooimionja 1079-ből, amely elődeinek kritikáját is tartalmazza: „Ezt már elődeinknek időben ki kellett volna javítaniuk. Meg kellett volna gondolniuk, hogy csak húsból és csontból állanak akkor is, ha bíborfalakkal vannak körülbástyázva, és Isten akaratából uralkodnak embertársaik felett, továbbá, hogy számot kell adniuk életükről az Örök Bíró előtt, aki mindenkinek érdemei szerint fizet.” – V. ö. Hunger, *Prooimion* 43f.

¹⁸ H. Hunger, *Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz*, Wien 1972.

¹⁹ A demokráciához: S. Vryonis, *Byzantine δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century*, *DOP* 17(1963) 289-314.

tette el sugarait”, akkor közvetlenül tűnik elénk a császár–Nap analógia, „egyfajta szellemi reflexmozgás”, mint ahogy ezt már régebben is neveztem.²⁰ A 7. századi pénzekben a császárt két társaszárral együtt, domborműszerűen ábrázolták, ez támogatta azt a gondolatmodellt, mely szerint a három császár a Szentháromság párhuzama. A katonák 681-ben azt követelték IV. Konstantinostól, hogy a továbbiakban testvéreit is ábrázoltassa pénzein: „Szentháromságban hiszünk, három megkoronázott uralkodót kívánunk!”²¹ Hogy itt nemcsak múltó kaszinóviccről volt szó, mutatja Petros Sikeliotes Paulikianos-történetében egy I. Basileos és fiainak pénzével kapcsolatos analóg elképzelés.²²

Az érthetlenség vádja a bizánci krónikákkal szemben annál kevésbé jogos, mivel az archaizáló atticizmus merevségei nélkül, árnyalt köznnyelven íródtak. Ahogy látom, még a köznapi irodalom eme termékei is a rendszerstabilizációt szolgálták. Itt mindjárt az általam olvasókönyvi tanmeséknek nevezett történetekre utalok. Ezek részben arra szolgálnak, hogy a császár személyét egy sor csodálatos mesével vegyék körül, melyek az olvasóban, ill. hallgatóban izgalmat, álmétködést keltenek. Ezek a csodálatos megjelenések – gyakran kapcsolatosak állatokkal, különösen sással, a legfőbb hatalom szimbólumával – már az anyai testben levő gyermekkel kezdődnek, és követik az ifjú trónörökös életútját, egészen a császárrá koronázásig.²³ Másrészt ezek a történetek példát adnak a császárnak a nép alávetett tagjaival szembeni szociális magatartásra. Itt említhetjük az erőszakos Rhodanos szenátor történetét, aki kicsalta egy asszony vagyonát, és akit az asszony panaszára I. Valentinianus császár megfosztott méltóságától, és a hippodromban elégettetett.²⁴ Theophilos császárról mesélték, hogy meghallgatta egy asszony könyörgő kérését, akinek a kunyhója elé a császár rokona, egy nagyhatalmú tisztviselő, név szerint Petronas nagy házat építtetett. A császár megkorbácsoltatta Petronast, és leromboltatta a házat²⁵. Más esetekben a császár elnyomott ifjúságát vagy származásának szegényes körülményeit hangsúlyozzák (I. Basileos, IV. Michael), mellyel azt akarták szuggerálni, hogy ő mint uralkodó, együttérez a szegényekkel.

Összefoglalva leszögezhetjük: Bizáncban a rendszerstabilizálás számos útja és formája sem tudta ugyan megakadályozni a tömegek elégedetlenkedéseit, extrém esetben, mint pl. 1185-ben I. Andronikos esetében a lincselést és mérsárlást, de mindez, mint ahogy utaltunk rá, nem a császárság intézménye, mindig csak egy-egy császár személye ellen irányult. Egyetlen példa sincs arra Bizánc ezeréves történelméből, hogy a császárság intézményét alapjában megkérdőjelezték vagy akár aktívan támadták volna. Véleményem szerint ez bizonyítja legjobban, mennyire sikeresen vetették be az ideológiát a rendszerstabilizálás folyamatában.

²⁰ Theophanes 472, 18ff.; Hunger, Reich der Neuen Mitte 102f.

²¹ Hunger, i. m. 83.

²² Travaux et Mémoires 4(1970) 41, 2–6. Hunger, Aspekte (ld. 11.) 19. p. és 50. jegyzet.

²³ Gy. Moravcsik, Sagen und Legenden Über Kaiser Basileos I., DOP 15(1961) 61–126.

²⁴ H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I., München 1978, 265f.

²⁵ Hunger, i. m. 266.

AZ ANTIK RABSZOLGATARTÁS ÉS A MODERN IDEOLÓGIA

M. I. FINLEY

M. I. Finley, a Cambridge-i Egyetem professzora, 1978. szeptember 28-án a Magyar Tudományos Akadémián nagy érdeklődéssel kísért előadást tartott. Előadásának teljes szövegét az alábbiakban közreadjuk.

*

A rabszolgartartás történetéről írott munkák nagy száma és a rabszolgaság kérdéséről folytatott éles viták, jellegzetes vonásai korunk historiográfiájának. Ez a jelenség könnyen érthető akkor, amikor az amerikai rabszolgartartásról van szó – hiszen az a „feketéék” rabszolgasága volt, és ennek a már több, mint egy évszázada megszűnt intézménynek „tisztán történeti” tanulmányozása sem kerülheti el, hogy a mai színesbőrűek–fehérek közötti ellentét szorításába ne kerüljön. Miért lett azonban az antik rabszolgartartás is, az előbbi kérdéshez hasonlóan beható, és az előbbinél nem kevésbé szenvedélyes kutatás tárgya? Hiszen manapság senki sem szégyenkezhet görög vagy római rabszolgaósei miatt, és egyetlen olyan társadalmi vagy politikai probléma sincsen, amelyet – bármilyen kerülő úton is – az antik rabszolgaságra vezethetnénk vissza.

Az érdeklődésre tehát valamilyen más magyarázatot kell keresnünk. A magam részéről bizonyos vagyok benne, hogy az ilyesfajta kíváncsiság mélységesen gyökerezik napjaink nagy ideológiai harcaiban. Ahhoz azonban, hogy elemzésükhöz hozzákezdhessünk, mindenekelőtt különbséget kell tennünk – bármily nyersenek és részben erőszakoltnak tűnjék is ez – a történeti folyamatok erkölcsi-szemléleti, illetve szociológiai és intézményelvű szemlélete között. Az antik rabszolgaság kérdésének tárgyalásánál kezdetben a morális-spirituális megközelítési mód volt az uralkodó – így az ún. akadémiai kutatásban is, olyannyira, hogy ennek hatására általában ma is úgy tartják, hogy az antik rabszolgaság iránti mai érdeklődés „a 18. sz.-ban keletkezett, és az újkori konstruktív társadalomkritikával egyetemben” a szabadságeszméből ered¹; a kutatás e kezdeti szakasza 1847-ben érte el csúcspontját, H. Wallon, „A rabszolgaság története az ókorban” (*Histoire de l’esclavage dans l’antiquité*) c. könyvének megjelenésével. Wallon, három köteté-

¹ S. Lauffer, *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*. In: *Rapports of the XIth International Historical Congress, Uppsala 1960, II 71–97*

nek publikálásakor bevezetőül egy 164 oldalas fejezetet közölt a következő címmel: „A rabszolgaság a gyarmatokon” (L’esclavage dans les colonies). Ennek indoklását ő maga adja meg „A rabszolgaság az ókorban” (L’esclavage chez les anciens) alcímet viselő rövid előszóban: „Furcsa, hogy a rabszolgaságot a régmúltban keressük, amikor pedig jelen van a mi társadalmunkban is. Ha az ókort választjuk is kutatásunk tárgyául, ugyanakkor nem tévesztjük szem elől a gyarmatosítás jelenségét, sőt, olvasóinkat e felé szeretnénk irányítani, hogy a kérdésben biztos megoldást találjunk.” Ez a „megoldás” nem is lehetett volna egyszerűbb: eltörlése egy olyan intézménynek, amely alapjában nem keresztényi volt, amely szolgákat és urakat egyaránt tönkretett, ennél fogva a társadalom egészét károsította.

Wallon *Histoire*-ja terjedelmét, valamint forrásainak – amelyek a patrisztikus irodalmat is magukba foglalják – gazdagságát tekintve páratlan munka. Manapság viszont általában csak protokolláris elismerést nyer, rendszerint néhány lekcicsinylő megjegyzés kíséretében. Wallon könyvének káros hatását Westermann abban látja, hogy a mű a rabszolgaság antik intézményét modern, valláserkölcsi szempontból értékeli; és ezt csak súlyosbítja az a tény, hogy ez a szemlélet a legkisebb ellenállás nélkül vonult be és maradt fenn a tudományos köztudatban.² Ez a különös keverék, a Wallonnal való szembenállás, illetve könyvének semmibe vevése sajátosan huszadik századi jelenség. A kritika, a látszat ellenére nem a kritikusoknak a történelem morális-spirituális megközelítési módjától való elfordulását tükrözi, hanem a történészek erkölcsi értékrendszerében bekövetkezett változást. Az adott kulturális környezetben ugyanis kereszténység és rabszolgaság viszonyának kérdése szükségképpen eredményezett heves ideológiai konfliktust.

Westermann támadása Wallon ellen könyvének egész polemizáló fejezetén végigvonul; ez a fejezet megcáfolja azt a nézetet, miszerint a kereszténység hatásának volna köszönhető – ha csak elkésetten is – az antik rabszolgaság megszűnése. Egy ideológiamentes világban ez a polémia feleslegessé vált volna; hiszen már majd egy évszázaddal előbb, Westermann kritikájánál részletesebben és mélyebb betekintéssel kifejtette az ellenérveket egy radikális teológus, Nietzsche barátja és Karl Barth előfutára, Franz Overbeck.³ Overbeck érvelésének, hangjának szenvedélyessége annak tulajdonítható, hogy szándéka nem egy történelmi tévedés korrigálása volt, hanem az ebből levont érveket a kereszténység jellegéről kialakított teológiai koncepciójához akarta felhasználni. A korai egyháznak a rabszolgasággal való szembehelyezkedése dogmává vált; a nehézség csupán abban állt, hogy ezt a dogmát a rendelkezésre álló adatokkal összeegyeztessék. Ebből a célból született az egyház és az antik rabszolgatartás kapcsolatával foglalkozó művek áradata a 19. sz.-ban. Mélységesen keresztény meggyőződésű emberek kötelességüknek érezték, hogy megmagyarázzák, miért maradt fenn a rabszolgaság a kereszténységnek az intézménnyel kapcsolatban tanúsított alapvető szembenállása ellenére még hosszú

² W. L. Westermann, *The Slave Systems of Graeco-Roman Antiquity*, Philadelphia 1955, 152.

³ *Studien zur Geschichte der alten Kirche*, Schloss-Chemnitz 1875, 3. fej.

ideig. Wallon könyvének harmadik kötete például ennek az ellentmondásnak felismerésével kezdődik, és a továbbiakban is gyakran visszatér a kérdésre.

Westermanntól eltérően, Wallon néhány más, mai kritikusa viszont ragaszkodik a hagyományos dogmához, anélkül, hogy valaha is figyelembe vennék azokat az érveket, amelyeket nézetük ellen korábban felhoztak. Wallonnal való vitájuk nem a kereszténységről folyik, hanem a pogány görög és római kultúra szellemi értékeinek tagadásáról. Ezért elkövetnek egy, az eszmetörténetben gyakran előforduló hibát, amelyet „teleológiai tévedés”-nek nevezhetünk. Ennek lényege, hogy a kutató saját értékrendszere érvényességét – ebben az esetben a rabszolgaságnak mint társadalmi rossznak a morális elutasítását – kezdettől fogva létezőnek tünteti fel, és minden korábbi elméleti rendszert és gyakorlatot úgy vizsgál, mintha a megelőző korszakban élt emberek ugyanazokat a kérdéseket tették volna fel, és ugyanazokkal a problémákkal álltak volna szemben, amelyekkel a történész maga és kortársai.

Az az álláspont, hogy az antik rabszolgaság iránti mai érdeklődés és kutatás a felvilágosodás eszmerendszerében és az abolicionista mozgalomban gyökerezik, másik példája a teleológiai tévedésnek. E nézet követői az „érdeklődés”-t és „tanulmányozás”-t állandó tényezőnek tekintik, és a 19–20. sz.-i akadémikus tudományosság mércéje szerint ítélik meg és értékelik. Talán fölösleges is megállapítanunk, hogy az érdeklődésnek különböző fokai vannak és voltak, vagy azt, hogy a monografikus kutatás nem egyetlen jele az érdeklődésnek. Ugyanígy magától értetődő az is, hogy a görög és római auctorok idézgetésének – ez számos területen jól ismert szokás – semmi köze sincs ahhoz a törekvéshez, hogy alkalmazói megértsék a görög–római társadalmakat vagy történelmet. Bizonyos célokból az antik írókat és gondolkodókat – stílusuk, műveltségük, erkölcsi felfogásuk vagy logikájuk miatt – a kiválóság példaképeiként tekintették, hogy a mindenkor aktuális kérdésekben követendő példának használhassák fel őket; ha pedig valamilyen okból nem voltak többé felhasználhatók, más tekintélyek váltották fel őket.

Ez volt a helyzet a felvilágosodás esetében is, minden ellentétes látszat ellenére. Jóllehet a történeti ismeretek fontos eszközt jelentettek a felvilágosodás gondolkodói számára ahhoz, hogy felszabaduljanak „a metafizikai és teológiai gondolkodás uralma” alól, a történelem iránti érdeklődés ebben a korban tisztán paradigmatis, nem pedig tudományos jellegű volt. Amikor a felvilágosodás korának emberei az antik rabszolgaságról írnak – és ezt gyakran teszik, bár rendszerint rövid terjedelemben – szembeszökő a paradigmatis megközelítési mód gyakorisága.⁴ Az uralkodó irányzat rabszolgaság-ellenes; a leghatásosabb támadást a rabszolgaság ellen ebben az időben Montesquieu „Törvények szelleme” c. műve XV. fejezetének néhány oldala jelentette. Montesquieu elemzése olyan széles körű kutatómunkán alapult, amely nagyjából egyenlő mértékben dolgozta fel a klasszikus auctorok műveit, a római és germán törvénygyűjteményeket, valamint az Újvilág,

⁴ E. Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen 1932, 244

a Közép- és Távol-Kelet szokásait és erkölcsseit megörökítő nagy „utazások” leírásait. Montesquieu művénél semmi sem illusztrálhatná jobban azt az elvet, mely szerint a tényeket nem önmagukért kell kutatni, hanem „a bennük megnyilvánuló törvényszerűségek kedvéért”⁵. A fő cél tehát nem a *történeti* kutatás volt, még kevésbé az antik rabszolgaság tanulmányozása.

Akadtak természetesen kivételek, hogy közülük csak a legnagyobbakat említsem, Edward Gibbon. Ő, jóllehet elfogadta a felvilágosodás uralkodó politikai, erkölcsi és vallási eszméit, ugyanakkor megírta „A római birodalom hanyatlása és bukása” (*The Decline and Fall of the Roman Empire*) c. művét is, az ókori történelem egy korszakának *első* modern történetét, és valószínűleg egyáltalán az első modern szellemű történeti összefoglalást. A római történet akkor már régóta elismert egyetemi tantárgy volt, gyakorlatilag azonban mindenütt csak egy vagy több latin történetíró munkáinak kommentárokkal kísért olvasásából állt. Gibbon azzal tett forradalmi lépést, hogy saját történetszemléletét mutatta be, nem pedig – vagy nem annyira – azzal, hogy az ismert történeti tényanyagot gyarapította volna. A rabszolgatartás kérdését viszont száműzte a második fejezet néhány szépen hangzó bekezdésébe, amelyek Montesquieu hatásáról árulkodnak, nélkülözik azonban ez utóbbi finom elemzéseit és morális hevét – a továbbiakban pedig a rabszolgatartás kérdéseit figyelmen kívül hagyja, és legfeljebb felületesen, néhány konkrét eseménnyel közvetlen kapcsolatban említi csupán.

Véleményem a fentiek alapján az, hogy azok a tudósok, akik szerint az antik rabszolgaság iránti érdeklődés korunkban a felvilágosodás és az abolicionizmus eszmeköréből ered, rossz helyen kutatnak. Elfeledték ugyanis, hogy – Momigliano tömör megfogalmazásában – „a 17. és 18. sz.-i »modernekk« »antiquitates«-t, »régiségek«-et írják, nem pedig római vagy görög történelmet”⁶. Ezek közt a régiségbúvárok közt pedig az antik rabszolgatartás tanulmányozása már korán monografikus szintet ért el. 1608-ban jelentette meg Titus Popma *De operis servis* c. munkáját, amely lényegében terminusok „definíciói”-nak sorozatából állt, olyasféle terminusokéból, mint a *vicarius* vagy a *dispensator*; a terminusokat antik szerzők műveiből vett néhány, a tárgyhoz tartozó idézet követ. Öt évvel később egy páduai pap és régiséggyűjtő, Laurenzio Pignoria tollából jelent meg egy 200 oldalas kötet, *De servis* címmel. Ez a könyv egészen modern szemléletű indexszel zárul, amely nemcsak irodalmi és jogi szövegeket, de feliratokat és képzőművészeti ábrázolásokat is feltüntet. A római városi rabszolgák munkaköreiről szóló részletes ismertetését a 19. sz. végéig nem múlta felül más, hasonló tárgyú munka. Mindkét könyv legalább három kiadást ért meg, és ez a szám eléggé mutatja a felvilágosodás kora *előtti* érdeklődést az antik rabszolgaság iránt.

Ezeket a régi munkákat jól ismerték a francia kutatók is, sőt, nem egy közülük folytatta is az antik rabszolgaságról megkezdett vizsgálódásokat. Nem szeret-

⁵ Uo. 280–281.

⁶ A. Momigliano, *Ancient History and the Antiquarian*. In: Uő., *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma 1955, 67–106, kül. 76.

nék ezzel kapcsolatban katalógust adni, inkább csak azt emelném ki, hogy mind-ezeket a régiségügyi kutatásokat csaknem kizárólag a rómaiaknak szentelték. A görög rabszolgatartás – kevés kivételtől eltekintve, amelyre később még visszatérek – nem váltott ki semmiféle érdeklődést, mindaddig, amíg J. Büchenschütz 1869-ben meg nem jelentette „Tulajdon és szerzemény az ókori görögöknél” (Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume) c. könyvét. Büchenschütz azzal a rövid megállapítással zárja munkáját, miszerint a rabszolgatartás nemcsak gazdaságilag volt káros – jóllehet az ókoriak ennek hatását nem tudták megítélni –, hanem morális és demográfiai szempontból is. Ez a megállapítás annak meggondolására kell késztesen bennünket, hogy az „antikváriusok” egyáltalán nem lélektelen krónikásai voltak a történeti eseményeknek. Általában rossznak tekintették az antik rabszolgatartást, ugyanakkor azonban választott műfajuk játékszabályaihoz is szorosan tartották magukat: ténybeli megbízhatóságra törekedtek, és nem az okok magyarázatára, vagy a következmények megítélésére.⁷ Büchenschütz széles körű végső általánosításai inkább pusztán kijelentések, amelyeket tulajdonképpen sem a mű végén nem fejt ki, sem a mű gondolatmenetébe nem illesztett bele szerves formában.

Lássuk most a korai „ökonomisták”-at – ezt a megnevezést tágabban azokra a szerzőkre alkalmazom, akik, főként a 19. sz. közepétől kezdve, a vagyoni helyzet, munka, termelés, kereskedelem kérdéseit vizsgálták elsősorban – ahogy mi mondanánk – gazdasági szempontból, de sokszor történeti perspektívában és látókörrrel. Az ökonomisták sem hanyagolták el a kérdéssel kapcsolatos morális kategóriákat – a rabszolgaságról folyó vitákat azonban gyökeresen új, intézményközpontú irányba terelték. A rabszolgamunka, véleményük szerint, drágasága miatt kevésbé volt hatékony, mint a szabad munkaerő teljesítménye. Ez annyira nyilvánvalónak tűnt, hogy a részletes érvelést fölöslegesnek is tartották. Számukra elegendő volt néhány általánosító megjegyzés is. Magyarázatuk a rabszolgaság tartós fennmaradására, annak viszonylagos drágasága ellenére, ugyanilyen rövid és egyszerű volt: B. Franklin a föld olcsóságában, John Millar a szokás hatalmában és a gazdasági gondolkodás hiányában, Adam Smith pedig az emberi hatalomvágyban látta a fennmaradás okát.

Mindezek a fejtegetések nem követeltek semmiféle komolyabb történeti kutatást, és nem is ösztönöztek ilyeneket. A rabszolgatartás kérdése azonban mindennek ellenére bekerült a 18. sz. folyamán meginduló és egyre szubtilisabb demográfiai vitákba. Ezekben a vitákban általánosan elfogadott elv volt, hogy – amint David Hume megfogalmazta – „minden emberben, férfiban és nőben veleszületett tulajdonság a szaporodás ösztöne és képessége”, olyan mértékben, hogyha egy, vagy más módon nem korlátoznák, „az emberi faj létszáma . . . minden nemzedékkel több mint kétszeresére növekedne”;⁸ másodszer pedig az az elv,

⁷ Uő., 95.

⁸ D. Hume, Of the Populousness of Ancient Nations. In: U. ő., Essays, London 1903, 381–451, küi. 384.

hogy egy nemzet virágzásához és jólétéhez növekvő számú népesség tartozik. Ezzel kapcsolatban témánkat két vitatott kérdés érinti: 1. Nagyobb volt-e a világ népsűrűsége az ókorban mint ma? 2. Milyen hatással volt a rabszolgák széles körű alkalmazása a lakosság létszámának növekedésére, ha ez a tényező egyáltalán gyakorolt valamilyen hatást?

Akkor még több megfontolás szólt amellett, hogy az első kérdésre igenlő választ kell adni – hiszen az ókort a matuzsálemi élettartam korszakának tekintették. David Hume azonban ennek a nézetnek a cáfolatát dolgozta ki 1752-ben kiadott, hosszú, széles látókörű esszéjében. „Az ókori népek népsűrűségéről” (Of the Populousness of Ancient Nations) c. munka kiindulópontja, a szerző saját szavaival a következő: az „alapvető különbség az ókoriak *családi* gazdasága és a modern gazdaság között a rabszolgamunka alkalmazásában áll”. A rabszolgaság, mint Hume megállapítja, nemcsak kegyetlenebb és elnyomóbb mint bármely más társadalmi alávetettségi forma, de „általában is káros az emberiség boldogulása és a népsűrűség szempontjából”. A skót lelkész, Robert Wallace, Hume esszéjére egy kétannyi terjedelmű értekezéssel válaszolt.⁹ Polémiajuk széles körű érdeklődést, és egy, a 19. sz. közepéig tartó vitát váltott ki. A vita legaktívabb résztvevői filozófusok és demográfusok voltak, érdeklődésük azonban, amely sohasem fordult sem a görög-római műveltség világa, sem pedig a rabszolgaságra vonatkozó speciális kérdések felé, előbb-utóbb elpárolgott. Malthus például, jóllehet ismerte Hume és Wallace demográfiai elméleteit, munkáiknak a rabszolgaságra vonatkozó részleteiről egyáltalán nem vesz tudomást. Az ókorspecialisták viszont, a demográfusokkal ellentétben az ókortörténetnek éppen azokat a kérdéseit emelik ki, amelyek fölött Malthus átsiklott; tudományos munkák egész sorát produkálják az ókori népességről általában, és a rabszolgák számáról különösen.

Ahogy azonban Malthus és követői a Hume és Wallace közötti vita egyik oldalát, nevezetesen a rabszolgák számának kérdését elhanyagolták, ugyanúgy feledték el a későbbi „antikváriusok”, régiségkutatók a kérdés másik, fontosabb oldalát, amely valójában Hume-ot is az ókori népek gazdaságának vizsgálatára indította. August Boeckh sem volt képes megragadni Hume gondolatmenetének célját, ugyanezt a hibát jóformán valamennyi későbbi „régiségkutató” vagy „történetkutató” elkövette, akik az antik rabszolanépesség kérdéseivel foglalkoztak. Példaként csak Wallont említem: művének két leghosszabb fejezete foglalkozik a rabszolgák számával, közben azonban a demográfia elvi kérdései iránt a legteljesebb érdektelenséget tanúsítja. Könyvében sehol sem teszi komoly vizsgálódás tárgyává a munka hatékonyságát. A rabszolgaságot alapvetően etikai szempontból tartja rossznak, és kiemeli a szabad lakosságra gyakorolt, morálisan romboló hatását: a rabszolgaság erkölcsi szempontból teszi tönkre a munkát, mivel semmittevésbe és züllésbe sodorja a szabad – különösen a szegény sorsú szabad – népeséget.

⁹ A *Dissertation on the Numbers of Mankind in Ancient and Modern Times*, Edinburgh 1753.

Más szóval Wallon a rabszolgaság kérdéseinek kutatását visszaterelte a historiográfia morális medrébe, és elfordult az ekkor már megfogható – jóllehet csak embrionális állapotban létező – intézményközpontú megközelítési módtól. Wallon „Histoire . . .”-ja távol állt attól, hogy kiindulópontot jelenthessen a modern kutatás számára – az a munka a rabszolgaság kutatásában inkább zsákutca volt, a *történeti* kutatás folytatásához semmilyen alapot nem nyújtott. Jóllehet akkor – Wallon hatására – sokasodni kezdtek az antik rabszolgaságról szóló tanulmányok és monográfiák, és közöttük néhány informatív értékű is található, összességükben azonban ezek a munkák érdektelenek, csupán a korábban népszerű „kuriozitáskeresések” (travaux d'érudition curieuse) 19., sőt gyakran 20. sz.-i megnyilvánulásai. Ha ezek a lapos munkák jelentették volna az ebben a tárgykörben végzett tudományos kutatások összességét, úgy sohasem jöttek volna létre a későbbi éles viták a rabszolgotartásnak a görög és római történetben játszott szerepéről. A lökést az addigi irányzatok megújításához valami más adta.

Az első, új gondolatokban gazdag munka egy régebben írott, és megjelenése után hosszú ideig hatástalan könyv volt, amely azonban megérdemli, hogy megemléskünk a feledéstől. 1789-ben Johann Friedrich Reitemeier Berlinben közölt egy esszét a következő címmel: „A rabszolgaság és a személyi függés története és helyzete Görögországban” (Geschichte und Zustand der Sklaverei und Leibeigenschaft in Griechenland). Jóllehet a munka a szerző tanárától, Christian Gottlob Heynéből lelkesült dicséretet váltott ki, szélesebb körben nem vált ismertté, hamarosan pedig a ritka könyvek listájára került. Wallon „kevésbé ismert és nem túlságosan gondos” (v. ö. I. 62.) munkának tartotta a könyvet, amely pedig valójában eredeti és finom elemzést tartalmazó történetpszichológiai esszé, 175 oldalon keresztül következetesen végigvitt érveléssel, amely iránt Wallon jellemző módon közönyös és érdektelen maradt.

Sajnos időnk rövidsége nem engedi meg Reitemeier teljes gondolatmenetének ismertetését, így csak a legfontosabb következtetésekre szorítkozom. A klaszszikus rabszolgotartásnak két előnye volt: olcsó munkaerőt jelentett, és megoldotta a munkaerőhiány kérdését. Hátrányai azonban legalább ugyanennyit nyomtak a latban: a szökések és lázadások bizonytalan légkört teremtettek; a társadalom osztályszerkezetének egyensúlya megbomlott; az információk és ismeretek terjedése még nehezkesebb lett; a társadalmi mobilitás túlságosan visszafogottá vált; az államhatalom gyenge maradt az erős „családi gazdaság” uralmával szemben. Éppen ezért a „szolgálatot teljesítő” lakosság jogilag szabad helyzete mind az állam, mind maguk az alávetett osztályok számára sokkal megfelelőbb „abban a formában, ahogyan az a mai Németország és más európai országok jogrendszerében ismert”. Az a szemléleti változás, amelyet a könyv mind a „régiségkutatáshoz”, mind pedig a rabszolgaság kutatásának kicsinyesen moralizáló szemléletéhez képest tett, alig felbecsülhető. Függetlenül attól, vajon Reitemeiernek igaza volt-e általánosításában és egyes részletekben, vagy pedig tévedett, félszáz évvel megelőzte a „családi (*oikosz*) gazdaság” Rodbertus–Bücher-féle koncepcióját,

valamint anticipálta Marxot és Weberet, amennyiben felismerte a rabszolgaság központi szerepét az antik társadalom fejlődése szempontjából. Ezt megelőzően soha nem jelent még meg a rabszolgaságról más ehhez hasonló könyv, és nem is követte hasonló egészen a 19. sz. végéig. A hivatásos „klasszikus filológusok” az újonnan alapított, kis egységekre tagolt német egyetemeken azonban nem érdeklődtek Reitemeier könyve iránt. Jóllehet azok közt az egyetemi oktatók közt, akik saját tudományukat „filológia”-nak, „klasszika filológia”-nak vagy „ókortudomány”-nak nevezték, épp elég példa akadt a rivalizálásra, valamennyien egyetértettek „védőszentjük”-nek, Wilhelm von Humboldtnak azzal az alapelvvel, hogy céljuk, kötelességük a szellemi fejlődés e hasonlíthatatlan példaképeinek, a görögöknek és a rómaiaknak – de legalábbis a görögöknek – elsősorban a gondolkodását, magas kultúráját, Geist-jét, vagyis szellemét megragadni. Kivételt ez alól a szemlélet alól csak a „régiségkutató” hagyomány folytatói jelentettek, valamint a görögség és Róma történetének új stílust képviselő történészei – de sem ezek, sem azok nem mozdították elő jelentősen az antik rabszolgatartás tanulmányozását, jóllehet néhányan közülük jelentősen gyarapíthatták volna rájuk vonatkozó ismereteinket.

Az új típusú klasszika-filológiáról és „filológiai módszer”-ről később még bővebben fogok szólni; előbb azonban egy másik szellemi áramlatot, éspedig a 18. sz.-i ökonomisták 19. sz.-i követőinek irányzatát szeretném bemutatni; közülük ugyanis néhányan, bár specifikus módon és korlátozottan, de mégis új dimenziót nyitottak meg az antik rabszolgatartás kutatásának szemléletében. „Új dimenzió”-n nem rendszeres vizsgálódást vagy kutatást értek: a 19. sz.-i ökonomisták közül egyik sem írt egyetlen jelentős munkát sem az antik rabszolgaságról. Kutatásaik újszerűsége abban áll, hogy az emberi társadalom történetében olyan fejlődési szakaszokat és fokozatokat különböztettek meg, amelyek mindegyikét egy-egy, csakis rá jellemző gazdasági szerkezet (tulajdon, termelés és elosztás) határoz meg. Az ilyen típusú történetiszemlélet elkerülhetetlenül nagyobb hangsúlyt helyez és átfogóbb jelentőséget tulajdonít az antik társadalom egészében a rabszolgaságnak, mint a megelőző történetiszemléleti rendszerek. Elegendő, ha szemügyre vesszük azt a módszert, amellyel W. Roscher egy először 1849-ben közölt tanulmányában David Hume egy általánosítása alapján – miszerint „az ókori és a mai emberek” „családi gazdaságai” közötti alapvető különbségeket a rabszolgamunka alkalmazása jelenti”¹⁰ – felépít egy egész történeti modellt.

Manapság az antik rabszolgatartás kutatóinak ebből a köréből elsősorban nem Roscher, hanem Marx neve jut eszünkbe. Az viszont már bizonyos szellemi erőfeszítést kíván, hogy azt is felidézzük, hogy Marx antik rabszolgaságról írt, elszórt megállapításai mindössze néhány nyomtatott oldalt tesznek ki, és ezeknek a legnagyobb részét mindössze hét kéziratomb tartalmazza, amelyeket ma általá-

¹⁰ Ueber das Verhältniss der Nationalökonomik zum klassischen Alterthum. In: Uö., Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte, Leipzig-Heidelberg 1871, 1. fejt.

ban „Grundrisse” néven ismerünk; ezeket a jegyzeteket Marx 1857–58 telén írta, és először Moszkvában adták ki, 1939-ben, azonban a berlini 1953-as kiadás megjelenése előtt kevésbé vették őket figyelembe. Fejtegetésünk számára lényeges a görög-római világ kérdései iránti érdeklődés természetének és határainak megítélése Marxnál. A Tőke Marx életművének csúcsa volt, és ezt a tényt összes következményeivel együtt a maga teljességében kell tekintetbe vennünk. A tulajdon és a termelés prekapitalista formái Marx számára igen nagy jelentőséggel bírtak, azonban nem önmagukban, mint az emberi történelem kibontakozásában nélkülözhetetlen struktúrák. Bármilyen mélyreható volt is Marx érdeklődése a történeti folyamat egésze iránt, sem ő, sem Engels nem tettek kísérletet az antik társadalom vagy az antik gazdaság önálló bemutatására. Azt is mondhatnánk, a paradoxia szándéka nélkül, hogy Marx magának a rabszolgaságnak kevés figyelmet szentelt. A rabszolgaság az ókor egyik termelési módja volt, és ezt Marx csak tömören és elvontan elemezte. Az újkori társadalomban a rabszolgaság először az „eredeti tőkefelhalmozás” egyik tényezője volt a gyarmatokon, később pedig specifikus és anomáliás jelenség Észak-Amerika déli részén, egy kapitalista gazdaság rendszerén belül.

A következő nemzedék, Marx követői érthetően nem tanúsítottak a Marxénál behatóbb érdeklődést általában a rabszolgaság vagy ezen belül speciálisan az antik rabszolgaság iránt. Ez a passzivitás csak a századfordulón tört meg, és pedig Itáliában Ettore Ciccotti és Giuseppe Salvioli, Németországban pedig Karl Bücher és Max Weber munkásságával.

Ciccotti 1899-ben megjelent „A rabszolgaság alkonya az ókori világban” (Il Tramonto della schiavitù nel mondo antico) c. könyve volt az első átfogó feldolgozás az antik rabszolgaságról, Reitemeier egy évszázaddal korábban megjelent műve óta. Ciccotti a rabszolgaság intézményét komplex és megszakítatlan történeti folyamat részeként vizsgálja. Egyik recenzense szerint a munka „csaknem teljes gazdaságtörténet”. Ez természetes is: az első, ilyen jellegű elemzésre vállalkozó marxista kutató nem válogathatott forrásanyagán belül. Ciccotti könyvének címe maga is a mű történetelméletére utal. Ahhoz, hogy az antik rabszolgatartás hanyatlását magyarázza, szükséges volt egész antik történelmét vizsgálat alá venni, amint azt Ciccotti meg is tette.

Könyve ennek ellenére sem mondható túl sikerültnek, még a saját célkitűzésének keretein belül sem. Tele van előítéletekkel a rabszolgaság morálisan elvetendő, másfelől pedig a rabszolgamunka gazdaságtalan voltával kapcsolatban; durván eltúlzott képet ad az i. e. 4. sz.-i nagyszámú görög proletárrétegről, és később ugyanígy a római birodalom szabad proletárrétegeről is, akik, véleménye szerint a rabszolgákéhoz hasonló helyzetben éltek; Marx elméletét a termelési módookról csak nagyon homályosan értette. Ami ez utóbbi, lényeges ellenvetést illeti, Ciccotti könyvét csak két kortársa munkáival kell összehasonlítani, olyan kortársakéival, akik ugyan maguk nem voltak marxisták, Marxot azonban igen jól ismerték, sőt erősen a hatása alatt álltak: Karl Bücherre és Max Weberre gondo-

lok – és rajtuk kívül még egy harmadik, ekkor még marxista szerző, Giuseppe Salvioli 1906-ban, eredetileg francia nyelven megjelent könyvét, „A kapitalizmus az antikvitásban” (Le capitalisme dans le monde antique)-ot vonnám be az összehasonlításba. E három szerző egyike sem magáról az antik rabszolgatartásról írt; számunkra azonban most az a fontos, hogy mindhárman bevonták műveikbe a rabszolgaság kérdését, és hogy módszerükkel jelentős eredményekre jutottak. Ezzel kapcsolatban ismét meg kell elégednem néhány rövid utalással. Bücher szerint éppen a rabszolgatartás volt az, ami lehetővé tette, hogy a „családi (oikosz) gazdaság” a görög-római antikvitásban elérhesse legfejlettebb formáját.¹¹ Ezzel a nézettel Salvioli is egyetértett, nem fogadta el azonban Bücher általános történeti sémáját, hanem Marx hatására a római rabszolgaságban fedezte fel az eladható és csereértéket jelentő árucikket, Ciccottitól eltérően pedig arra a következtetésre jutott, hogy az antikvitásban nem volt jelentékeny versengés a szabad és rabszolga-munkaerő közt, mivel ekkor nem jöhetett még létre igazi proletariátus és kapitalizmus sem.¹² Max Weber elméleteit semmiképp sem tárgyalhatjuk megfelelően e rövid előadás keretében. Legyen itt elég egy rövid idézet egy 1896-ban megjelent közismert tanulmányából, „Az antik kultúra bukásának társadalmi okairól” (Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur)-ból: „A haladás folyamatosan fejlődő munkamegosztáson alapul. Szabad munkaerő esetében ez mindenekelőtt a *piac* állandó *terjeszkedését* jelenti, . . . *nem szabad* munkaerő alkalmazása esetén az előrelépés a növekvő *ember-felhalmozás* segítségével lehetséges; minél több rabszolga vagy alávetett személy áll rendelkezésre, annál nagyobb fokú specializálódás lehetséges a *nem szabad* munkában. Míg azonban a középkorban minél inkább a *szabad* munka és az *áruforgalom* került túlnyomórészt győztesen ki a versenyből, az ókori fejlődés ezzel a tendenciával ellentétesen zajlott.”¹³

A fent említett kutatók egyike sem gyakorolt nézeteivel tartós hatást az ókortörténésekre. Ciccotti esetében ez tulajdonképpen rejtélyes; Büchertől, Salvioliotól és Webertől eltérően ő hivatásos ókortörténész volt. Az II. Tramonto . . .-t kedvezően fogadták többek közt Pöhlmann és Henri Francotte is. Könyve minden gyengesége mellett is számos élelemjű megfigyelést és következtetést tartalmazott – amellet ez volt az első (és utolsó) olyan modern munka, amely az antik rabszolgaság történetét az antik társadalom egészének keretében vizsgálta. A könyv megjelenése mégis majdnem bukást jelentett, legalábbis a klasszikus filológusok és az ókortörténészek körében. Elutasító véleményük látszólagos alapja – az, hogy a szerző marxista volt –, számomra nem tűnik elegendőnek; a jelenség magyarázatát más irányban kell keresnünk.

¹¹ Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte, Tübingen 1922, 2. fejr. A szerző utal a másik könyvére, Die Entstehung der Volkswirtschaft, Tübingen 1905, 98–103.

¹² Capitalisme, 119–121, 133–157.

¹³ Újra nyomva: Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1924, 289–311, kül. 293.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt Eduard Meyer befolyására gondolok. Éppen ezekben az években jelent meg Eduard Meyer „Az ókor története” (Geschichte des Altertums) c. művének a görög történelem klasszikus korával foglalkozó három kötete. A szerző az ortodox hagyományt követve a rabszolgaság problémájának mindössze három oldalt szentel, és csupán két-három további utalásban tér vissza a kérdésre. Ezt a három kötetet azonban részlettanulmányok sora előzte meg, valamint két, gyors egymásutánban publikált tanulmány: „Az ókor gazdasági fejlődése” (Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums) (1895) és a „Rabszolgaság az ókorban” (Die Sklaverei im Altertum) (1898).¹⁴ E két mű hatását alig lehet túlbecsülni. Egy, Eduard Meyerről nemrégiben megjelent összefoglaló azt közli róluk, hogy igen hamar „kötelező érvényűvé lettek”.¹⁵ Westermann pedig a következőképpen vezeti be a Pauly–Wissowa-enciklopédia „Rabszolgaság” címszavát: „a görög-római történelem rabszolgatartó rendszeréről alkotott mai ismereteink alapjait Eduard Meyer rakta le”. Meyer két, egymást kölcsönösen kiegészítő munkája egyetlen komplex ideológia kifejezője. A könyvek egyik alkotóeleme az a doktrína, miszerint a történelemben az állam a meghatározó tényező, és minden olyan kísérlet, amely az állammal szemben a kultúr- és gazdaságtörténetet akarja középpontba helyezni, szükségszerűen összeütközésbe kerül a „köztudott tényekkel”. Az elmélet másik eleme az a törekvés, hogy az antikvitas tanulmányozását megszabadítsa mind a 19. sz. elejének esztétikai-morális idealizálásától, mind ugyane század második felének antikvarianizmusától. Harmadik jellemzője, hogy elveti a történeti periodizáció minden olyan koncepcióját, amelyet a gazdasági struktúrák alapján határoznak meg. Természetesen ezek közé tartozik Marx elmélete is, Meyer azonban csak a „nemzetgazdászok” (Nationalökonomien) csoportjáról szól megvetően, Karl Bücher, nem pedig Marx számára tartogatva megszállott dühét.

Az antik rabszolgaság nyilvánvaló problémát jelentett annak a tudósnak a számára, aki azt írta, hogy az i. e. 5–4. sz.-i Athén „éppúgy a kapitalizmus jegyében áll, mint Anglia a 18. sz., és Németország a 19. sz.-től kezdve”.¹⁶ Mi hát valójában a rabszolgatartás? Meyer a jelenséget mint történetileg irrelevánsat egyszerűen figyelmen kívül hagyta, és csak a városállam specifikus politikai fejlődése melléktermékének tekintette. Ehhez az eredményhez a rabszolgaságról írott tanulmányában a következő lépéseken keresztül jutott: 1. Eredetileg a háború volt a természetes kapcsolat két törzs között. 2. A csoporton belül a rabszolgaság nem volt megengedett, a *függőség* (Hörigkeit) azonban nem csak hogy megengedett volt, hanem általános gyakorlattá vált. Ilyenformán az archaikus periódus jellege a középkorival azonos. 3. Az urbanizáció, a nagy vagyoni és életszínvonal-növekedés létrehozza a kapitalista viszonyokat. Miután azonban a polgárjogot az alsóbb néposztályokra is kiterjesztették, a szabad bérmunka nem elégítette ki töb-

¹⁴ Mindkettő újra nyomva: Kleine Schriften, Halle 1924.

¹⁵ K. Christ, Von Gibbon zu Rostovtzeff, Darmstadt 1972, 293.

¹⁶ Geschichte des Altertums, III. 550.

bé a kapitalisták növekvő szükségleteit, egyrészt, mivel a szabad szegények nem tudtak és nem akartak nehéz fizikai munkát végezni, másrészt pedig, mivel ez a munka (amennyiben a szabadok vállalkoztak volna rá) túlságosan drága lett volna. 4. Ilyenformán a kapitalisták, kihasználva az idegenekkel szembeni hadiállapot „természetes” voltát, széles körű rabszolgamunkát kezdtek alkalmazni. 5. Mindennek következménye: véget nem érő konfliktusok a rabszolgák és a tönkrement proletártömegek között, akik állami segítséget követeltek, nehéz helyzetbe hozva ezáltal az államot. 6. A fenti folyamat pontos párhuzama játszódott le az újkor kezdetén – ezúttal azonban a függő, jobbágyi jellegű munkaerőt a szabad, nem pedig a rabszolga-munkaerő váltotta fel, mivelhogy a „keresztény-germán középkor viszonyai a rabszolgaságot nem tették lehetővé”. „Semmiből sem – írja Meyer – tűnik ki világosabban az antik rabszolgatartás modern jellege, mint abból a tényből, hogy a rabszolga számára, kedvező viszonyok közt éppoly lehetséges volt a jólét és gazdaság elérése, mint a mai ipari munkás számára.” 7. Amióta azonban a római birodalomban nem volt elegendő számú megvásárolható rabszolga, a szabad munkaerő pedig továbbra is költséges maradt, s a bérbeadás sem volt már kifizetődő, a kapitalisták így visszatértek a függő munkaerő rendszeréhez. „A körforgás így bezárult. A fejlődés visszatért kiindulópontjára: a középkori világrend másodszor is uralomra jutott.”

Összefoglalómat Eduard Meyer nézeteiről „lépések sorozatá”-nak, nem pedig folyamatos gondolatmenetnek neveztem, hiszen nem érvek kifejtéséből, hanem ex cathedra állítások sorozatából áll. Negyven oldalon pontosan tizenegy utalást találunk szó szerint vagy tartalmilag idézett görög vagy római forrásra; közülük legalább kettőnek az értelmezése durván eltorzítja az eredeti szöveg értelmét. Büchert „tönkrezúzza” azzal a (hamis) érveléssel, hogy az ő értelmezése szerinti *oikos* nem szerepel a forrásokban; Meyer ugyanakkor megengedi magának, hogy olyan fejlődésvonalat rajzoljon, amelyet – saját szavaival is – „a kortársak sem ismer-tek fel”.¹⁷

Összefoglalva: Meyer munkája az antik rabszolgaságról nemcsak a legképtelenebb munkák közé tartozik, amit ilyen kiváló szerzőtől valaha is olvastam, de szerzője a történetírói tudományosság alapelveit is megsértette. Felmerül hát a kérdés: hogyan érhetett el ez a publikáció olyan gyors sikert?

Akadtak persze ennek a munkának is bírálói, rájuk azonban alig hallgatott valaki. Nem hiszem, hogy erre a jelenségre Eduard Meyer rangja kielégítő magyarázatot adna. Amit Meyer olvasóinak nyújtott, úgy vélem, az autoritatív támasz és megnyugtató volt, mégpedig inkább általános tendenciájában, mint konkrét eredményeiben; olyan, részükben vagy egészükben már elfogadott nézetek vagy legalábbis hajlamok számára, amelyek akkor a céhbeli ókortörténészek ideológiáját kifejezték. A társadalom- és gazdaságtörténet iránt érdeklődők szemében a rabszolgaság továbbra is egyike maradt azon intézményeknek, amelyekkel kap-

¹⁷ Kleine Schriften, 83 és 195.

csolatban a fölmerülő kérdések megoldása csakis a „tények”-et kutató szak-tudomány számára lehetséges. A Marx és a többi „nemzetgazdász” (Nationalökonom) által felvetett kényelmetlen következtetéseket figyelmen kívül lehetett hagyni; a főként politika- és kultúrtörténet iránt érdeklődő kutatók pedig nyugodtan elhallgathatták az egész problémát.

Később a 20. sz. húszas éveinek végén L. Westermann, M. Rostovtzeff ajánlására megbízást kapott arra, hogy a Pauly–Wissowa klasszikus enciklopédia számára elkészítse „a görög–római rabszolgatartás történetének összefoglalását”. Westermann a tradicionális német tudományosságra jellemző szorgalommal (amelyet mint Eduard Meyer egykori tisztelő tanítványa tökéletesen elsajátított) látott munkának. Westermann azonban Rostovtzeff iránt is tisztelettel viseltetett, és ez dilemmát okozott számára. Rostovtzeff ugyanis a túlzó „modernisták” közé tartozott, és elutasított minden gazdaságelméletet, különösen a marxizmust (amely címszó alá egyébként egész sor elméleti állásfoglalást sorolt). Mindazonáltal társadalmi háttere és világnézete tökéletesen eltérő volt Eduard Meyerétől, és annak a legtöbb, gazdasági kérdésekről alkotott véleménye iránt kevés megértést tanúsított. „Egyes mai kutatók” – írja – „visszariadva a marxizmusnak az antik rabszolgatartás szerepéről alkotott túlzó doktrínájától, arra hajlanak, hogy alábecsüljék a rabszolgák számát és az általuk játszott szerepet a hellénisztikus kor előtti görög gazdaságban.”¹⁸ Ennek az elvi megállapításának háttérében az a komoly erőfeszítés áll, hogy az i. e. 4. sz. „válság”-ával – különösen pedig a rabszolgamunka és szabad munka kölcsönösen egymásra gyakorolt hatásának kérdésével – megbirkózzék.¹⁹ Nem szükséges itt újra megerősítenem saját, Rostovtzeffével ellentétés véleményemet az antik gazdaság jellegéről; számunkra a lényeges most csak az, hogy Rostovtzeff a rabszolgaságot mégiscsak a maga történelmi dinamikájában akarta vizsgálni – nem pedig az, hogy e dinamika ábrázolása igaz-e vagy téves.

Rostovtzeffnek az i. e. 4. sz.-i poliszról írott elemzése vitatható – ugyanakkor Westermann ide vonatkozó fejezete, „A perzsa háborúktól Nagy Sándorig. A polisz-rabszolgaság társadalmi helye” c. (From the Persian Wars to Alexander. The Social Setting of *Polis* Slavery) teljes érdektelenséget tanúsít éppen a lényeges kérdések iránt, ha ugyan a szerző egyáltalán ismeri a problémát. Paradox módon azonban nem érezhető Meyer alapvető doktrínájának hatása sem, eltekintve az itt is folyamatosan érezhető „negatív” hangvételtől. Valójában lehetetlen fölfedezni, miért is állította Westermann a bevezetőben, hogy Meyer az antik rabszolgaság kutatásának alapjait vetette meg a modern tudomány számára. Mintegy tucatszor utal a munka Meyer „rabszolgaság”-ára – legtöbb esetben szükségtelenül. Meyer keresztes hadjárata a „nemzetgazdászok” (Nationalökonom) ellen

¹⁸ The Social and Economic History of the Hellenistic World I–III, Oxford 1941, II. 1258.

¹⁹ Uo., 2. fej.

Westermannra nem tett érdemleges hatást. Csupán Meyer-szellem az, amely mindenütt kísért a műben.

Westermann feldolgozásának tévedéseit már többször vitatták; és jóllehet a könyv tényanyagában figyelemre méltó tudományos teljesítmény, mégis fel kell tenni a kérdést, mi a munka egészének hibája. A Pauly–Wissowa-cikk egyik rövid recenziója a következőképpen zárul: „Ennek az enciklopédiának a felépítése és alapvetően antikvárius jellege megakadályozza a magas szintű elméleti megközelítést, és a valóban alapvető kérdések szintetikus tárgyalását. Az újfajta megközelítési módra várunk kell Westermann készülő kötetének megjelenéséig.”²⁰ Ezeket a szavakat én magam írtam 1936-ban, fiatal egyetemi hallgatóként, tojástáncot járva az illő elismerés és a szükséges kritika közt, miközben elkeseredve próbáltam vészjeleket adni. Mindhiába. Amikor a bejelentett kötet végre 1955-ben megjelent, semmi sem változott, legfeljebb még néhány további dokumentum és lábjegyzet került belé. Kivételt csak a második kiadás utolsó fejezetei jelentettek, amelyek újak voltak, és az egész kötet egyetlen következetesen kifejtett gondolatmenetét tartalmazzák; annak a véleménynek cáfolatát, amely szerint a sztoicizmus és a kereszténység lényeges hatást gyakorolt volna az antik rabszolgaság hanyatlására. Ezek a zárófejezetek élesen középpontba állítják azt a kérdést is, vajon lehetséges lett volna-e (vagy lehetséges-e) jobb „összefoglalást” írni a görög-római rabszolgatartásról.

Ez utóbbi kérdésre a továbbiakban még vissza fogok térni. Időrendben közben elértük a jelen század közepét, anélkül, hogy valamiféle nyomát találhattuk volna azoknak a heves vitáknak, amelyekre kezdetben utaltam. Eltekintve a kereszténység és rabszolgatartás kapcsolatának egyedi kérdésétől, az indulatok akkor csaptak magasba, mikor jellegének általános kérdése merült fel, s ehhez kapcsolódóan egy ennél is átfogóbb probléma, nevezetesen a történeti fejlődés periodizációjának rendszere, amelyen belül a rabszolgatartás csupán az egyik tényezőt jelenti. A rabszolgaságról folytatott vita az 1950-es években tört ki, és ekkor is csak kevés figyelemzértő jel előzi meg. Az első utalás a bekövetkező harcra a Mainzi Akadémia 1951-es bejelentése volt, amely szerint az intézet széles körű kutatási programot dolgozott ki az antik rabszolgatartás kérdéséről. A program vezetője Joseph Vogt lett, aki azóta is irányítja ezt a kutatást. A közelgő ideológiai összeütközés jelei világosan észrevehetőek lehettek volna az első mainzi publikációk megjelenése óta – ekkor azonban még alig valaki vett erről tudomást, egészen az 1960-as stockholmi történészkongresszusig, melyen az éles konfliktus kiobbant.

A vihar kiindulópontja ismét Németország volt, a vita azonban ezúttal minden korábbinál egyértelműbben a rabszolgaság kérdése körül összpontosult. Ennek a jelenségnek a forrásait az eltelt fél század két fejlődési tendenciájában fedezhet-

²⁰ Zeitschrift für Sozialforschung 5 (1936) 442.

jük fel. Egyik közülük a „klasszikus humanizmus” újjáéledése volt; ez az irányzat a német ókortudósok körében nagymértékben háttérbe szorult a múlt század második felében a „tisztán tényszerű” tudomány javára. Jóllehet ez utóbbi irányzat híveinek tisztelete a görög erények iránt nem csökkent, és a görögség iránti rokonszenvüket sem veszítették el, az antikvitás iránti korábbi áhítatos tisztelet eltűnt a növekvő számban megjelenő szakszerű tanulmányok tengerében. Ezzel együtt elsikkadt a kutatás célja iránti érzék is. Ezen irányzat elleni egyik fajta reakció Eduard Meyertől ered, a másik pedig az ún. „harmadik humanizmus” néven ismert irányzatban gyökerezik, amelynek vezéralakja korábban Wilamowitz, később Werner Jaeger volt. Wilhelm Humboldthoz való visszafordulásuk ellenére azonban a rabszolgasággal kapcsolatosan vezérüktől eltérő álláspontot képviseltek. Míg Humboldt nyíltan elfogadta a rabszolgaságot mint szükséges feltételét „annak a szabad szellemnek, mely egyetlen más népnél sem ért el ilyen magas fokot, és mely foglalata a szabad emberhez méltó nagy és nemes érzéseknek”,²¹ a „harmadik humanizmus” egyszerűen nem vett tudomást a rabszolgaságról. A Wilamowitz nyolcvanadik születésnapján elmondott üdvözlő beszédében Eduard Schwartz a következőket mondta: „Ön visszavezetett bennünket a görögségnek mint történelmi jelenségnek megismeréséhez, minden megnyilvánulásában: isteneiben, hőseiben és embereiben, egész rendszerében, költészetében és szónoklatának formáiban, mindabban amit tettek és amit szenvedtek, amit alkottak s amit gondoltak – létük kezdetétől annak végéig.”²² A görögség összetevőinek előbb idézett felsorolása szemmel láthatóan nem foglalja magában a rabszolgaság fogalmát. Wilamowitz „Állam és társadalom a görögöknél” (Staat und Gesellschaft der Griechen) c. munkájában a rabszolgaságnak egyetlen bekezdést szentel, és ezen kívül még vagy tucatnyi utalás vonatkozik rájuk. Jaeger még ennél is tovább ment: a „rabszolga” szó háromkötetes „Paideia”-jában elő sem fordul!

A második folyamat Németországon kívül zajlott le. Az 1917-es Októberi Forradalom a marxista történetírás példátlan kibontakozását hozta magával, a marxista szemléletű ókortörténetet azonban túlnyomórészt csak a Szovjetunióban művelték. Az első egy-két évtizedben a szovjet történészek idősebb nemzedéke elsősorban arra fordította igyekezetét, hogy tájékozódjék a marxista elméletben. Ez a törekvés ismét felkeltette az érdeklődést a Bücher–Meyer vita iránt, magát az antik rabszolgatartást azonban nem kezdték behatóbban kutatni, legalábbis az 1930-as évek közepéig. Ekkortól aztán hivatalos dogma lett, hogy minden ókori társadalom rabszolgatartó volt, és az antik termelési mód is rabszolgamunkán alapult. A kutatást a sémák helyettesítették, s kivételt csak néhány szűkebb szakkérdés jelentett. Amikor pedig 1951-ben a nagy vita megkezdődött, nyilvánvalóvá vált, hogy Ciccotti és Salvioli munkái óta nem született összefoglaló igényű marxista mű a rabszolgaságról sem a Szovjetunióban, sem azon kívül. Ezt a tényt a szovjet ókortörténészek is elismerték. 1966 elején Diligenszkij, a Vesznyik Drev-

²¹ Gesammelte Schriften, Berlin 1903, I. 271.

²² Gesammelte Schriften, Berlin 1938, I. 364.

nej Isztorii akkori szerkesztője sajnálkozását fejezte ki afölött, hogy „a személyi kultusz bizonyos fokig negatív befolyást gyakorolt a történettudományi kutatásokra, ezen belül pedig különösen az ókortörténet kutatására”.²³

A vízvázalástól ebben a tekintetben a második világháború ideje jelentette. Ebből a korszakból ismét két jelenséget emelnék ki; mindkettő az NSZK-ban figyelhető meg a legélesebben. Az egyik az egyre növekvő nyomás volt a felsőoktatás szükségessé vált újjászervezésének érdekében, különös tekintettel a klasszikus képzésre, amelynek bázisa német területen a hagyományos humán gimnázium volt. A másik alapvető jelenség a szocialista államok tömbjének létrejötte, a marxizmus hivatalos ideológiává válása, és erre válaszul a hidegháborús ideológia létrejötte. Az NSZK ebben a tekintetben is különleges helyzetben volt.

A vita célja kitűnt már magának Vogtnak és a „mainzi program” más munkatársainak a rabszolgaságról írott legkorábbi közleményeiből is. Ez a program különböző módszereket képviselő és különböző színvonalú közlemények megjelenését irányozta elő, közülük csak néhány jellemzőt ragadok ki, ezek közül is magának Vogtnak a legkorábbi közleményeivel kezdem. 1961-ben Vogt a Deutsche Altphilologischer Verbandban előadást tartott a következő címmel: „Az antik rabszolgaság mint kutatási téma – Humboldtól napjainkig” (Die antike Sklaverei als Forschungsproblem von Humboldt bis Heute).²⁴ Miért kezdi a szerző előadását Humboldttal, aki a rabszolgatartásról egyetlen önálló munkát sem írt, és magát az intézményt is ritkán említi gazdag életművében? A válasz: mert Vogt azonosítja magát a „humanizmus” német hagyományával, mely atyjaként Humboldtot tiszteli. Vogt első munkája a rabszolgaságról, a „Rabszolgaság és humanitás a klasszikus Görögországban” (Sklaverei und Humanität im klassischen Griechentum) a következő szavakkal zárul: „Az elementáris életvágy és az elvont szemlélődésnek való odaadás – e két tényező érvényesítésének előfeltétele volt az antik rabszolgaság. A hellénségnek ezek az alapvető energiái, leküzdve a térség szegénységét, a mostoha időjárását, az ellenséges természetet, hozták létre a polisz és polisz kultúra csodáit.

Ahhoz, hogy a görögök ezt az utat folytatni tudják, sok mindent fel kellett áldozniuk – és az eszmei áldozatok egyike a rabszolgaság intézménye is, és mindaz, amit rajta keresztül emberiségükben elvesztettek.”²⁵ Ez azonban még nem minden. „Talán – írja egy későbbi tanulmányában – a klasszikus tanulmányok humanizmusa rendeltetett arra, hogy az általános egyenlődsdi és egyetemes szabadság közepette legalább a tudomány és tudás világán belül fenntartsa az értékek rendjét.” Amennyiben a klasszikus tanulmányok humanizmusát fenntartani szeretnénk mai, „változó világunk”-ban is, fel kell adnunk a régi humanista elvet, „az embertelenség iránti elnézés”-t, amellyel a „görögök és a rómaiak humanitásu-

²³ Rivista Storica Italiana 75 (1963) 596, az ugyanabban az évben, a Voproszi Isztorii hasábjain közölt cikk olasz fordítása.

²⁴ Sklaverei und Humanität, Wiesbaden 1972² (Historia) Einzelschriften 8, 97–111.

²⁵ Uo., 98.

kat biztosították”; „az antik társadalom valóságát minden kendőzéstől és szépítéstől mentesen kell bemutatnunk”.²⁶ Úgy vélem, ez egyik kulcsa a Vogt-féle irányzatnak, vagyis „a jelenségek igazolásá”-nak egy fajtája, amelynek segítségével, bizonyos engedmények árán megmenti a „klasszikus humanizmus”-t. Szeretném hozzátenni, hogy „az antik társadalom realitása” Vogtnál nem is olyan rossz fényben tűnik fel, mivelhogy szerinte a „humanitás” elvei unos-untalan áttörnek a rabszolgaság gyakorlatát. Aligha lehet közömbös dolog, hogy a Humboldtól elinduló áttekintésben egyetlen jelentősebb alak marad sértetlenül – és ez éppen Eduard Meyer.

Vogt érdeklődése az antik rabszolgaság iránt alapjában morális, vagy inkább spirituális jellegű, és semmi esetre sem intézményközpontú. Éppen ezért maradhat mindig korlátozott keretek között a marxizmussal való szembenállása. Eduard Meyernek a rabszolgaságról írott műveiben Vogt számára legfontosabb az az eredmény, hogy „az ősközösségből a rabszolgatartó társadalomba, majd a függési viszonyon alapuló társadalomból a modern kapitalizmus proletariátusáig vezető, állítólagos törvényszerű váltások elméletét áttörte. Meyer a gazdasági tényezők mellett figyelembe veszi a politikai és különféle egyéb történelmi erők hatását is.”²⁷ A marxizmus, ezzel ellentétben „csak az anyagi termelés és osztálytagozódás összefüggésében volt képes” a rabszolgaság vizsgálatára. Vogt így a marxizmusról magáról sohasem mond többet, mint általános kifogásokat – saját értelmezése szerinti marxista elmélettel szemben. Őt a szellem érdekli – azt az anyag.

Vogt munkáiban tehát végig megőrzi jellegzetesen hűvös hangnemét – az 1960-as stockholmi nemzetközi történészkongresszuson azonban a hőmérséklet hirtelen magasra szökkent. A vita élessége valamit tompult a nyomtatásban megjelent közleményekben; az üléseken magukon azonban sokkal hevesebb harcok dúltak, és éppen az antik rabszolgasággal foglalkozó szekció volt a vita egyik fő harctere. A nézetek összeütözközése nem volt „spontán”. A Saeculum c., az NSZK-ban megjelenő folyóirat 1960-as évfolyamának teljes terjedelmét a marxizmus kritikájának szentelte: hogy ez mit jelentett, az már a közölt tizenkét tanulmány címéből is kitűnik. Három közülük Marxszal vagy a történelmi materializmussal foglalkozik, egy a cseh történelemmel, a fennmaradó nyolc pedig a szovjet historiográfiával. A kötetet a kiváló francia történész, Robert Mandrou „vádírat”-nak nevezte, amelyben egymást érik az „anathémák és kiátkozások” egy olyan perben, amelyben a vádlottól megtagadták az ülésen való részvétel jogát.²⁸ Az első füzet, amelyet a kongresszus résztvevői között osztottak szét, hosszú tanulmányt tartalmaz F. Vittinghoff tollából, a következő címmel és alcímmel: „A történelmi materializmus az antik rabszolgatartó államról. Az ókori történelem problémája a marxizmus „klasszikusai”-nál és a modern szovjet kutatásban.” (Die Theorie des historischen Materialismus über den antiken Sklaverhalterstaat. Probleme der al-

²⁶ Uo., 128–129.

²⁷ Uo., 104. és 69.

²⁸ Annales, E. S. C. 16 (1961) 518–520.

ten Geschichte bei den „Klassikern“ des Marxismus und der modernen sowjetischen Forschung). Erre a tanulmányra pontosan illik Mandrou jellemzése: Vittinghoff egyszerűen figyelmen kívül hagyja azokat a tanulmányokat, amelyek nem támasztják alá az ő tételét, és csupán általánosságokra és elvi igényű megállapításokra szorítkozik. Az antik rabszolgatartás egyetlen lényeges kérdését sem tárgyalja, egy lábjegyzetben pedig megelégszik az elkerülhetetlen hivatkozással, miszerint „erről Eduard Meyer, alapvető munkájában minden lényegeset elmondott”.

Vittinghoff a kongresszusi kötetben csak egy rövid közleményt publikált, amelyben annyi engedményt tett, hogy azt az „elmélet”-et, amelyet támadott, a mai szovjet történészek már nem fogadják el. Miért volt hát a nagy felindulás? Úgy vélem, erre magam is választ adtam már, két évvel ezelőtt: „az antik rabszolgatartás vitájának álarca alatt a marxista elméletet érte gyalázkodó támadás, amely azonban sem a marxizmus, sem az antik rabszolgatartás jobb megismeréséhez nem adott semmi lényegeset.”²⁹ Az 1960-as stockholmi kongresszus légkörében a nyugati fél megsemmisítő hatásúnak szánt beállítása és ragaszkodása ahhoz, hogy a marxizmust kizárólag a szovjet szerzőkre korlátozza, eltökélt politikai lépésnek látszik.

Szándékosan idéztem végletes megnyilvánulást, és türelmüket kérem, amiért ebben az irányban kissé még tovább is megyek. 1963-ban Vogt megbízást adott egy monográfia elkészítésére, amelynek témája a római császárkorban alkalmazott rabszolgamunka és technológia volt. A könyv, Franz Kiechle munkája, 1969-ben meg is jelent, és a következő, nem szorosan a témához tartozó mondatral kezdődik: „A különböző termelési módok vizsgálatának a marxista történetfelfogásban kezdettől fogva alapvető jelentősége volt.” A könyvnek magának sok lényeges mondanivalója van a római császárkor technológiájáról; minket azonban a könyv módszere és koncepciója foglalkoztat, amely nem más, mint a marxizmus elleni kíméletlen támadás, amely a modern tudományos kutatás egyezményes szabályait is semmibe veszi. Időközben a szerző, Franz Kiechle, tanítványának, Wilhelm Backhausnak azt javasolta, készítse disszertációját Marx, Engels és a rabszolgatartás kapcsolatának témájáról; az elkészült munka 1974-ben meg is jelent.³⁰ Az olvasót ismét meglepetés éri: az első oldalon olvasható első idézet nem Marxtól vagy Engelstől, hanem Sztálintól származik. A továbbiakban a „marxizmus” fogalmának értelmezésénél a szerző figyelme megoszlik egyrészt Marx és Engels, másrészt az ún. „marxisták” között, akik a szerző számára azonosak a kelet-európai kutatókkal. Az előszóban Backhaus a következő figyelemre méltó metodológiai elvet szögezi le: „a szerző »marxisták«-nak nevezi a következőkben mindazokat a szerzőket, akik önmagukat annak vallják, tekintet nélkül arra, hogy ezt a megjelölést maguk közt egyesekre vonatkozóan kétségbevonják-e. A szerző

²⁹ Was the Greek Civilisation Based on Slave Labour? *Historia* 8 (1959) 145–164. ld. 161.

³⁰ Marx, Engels und die Sklaverei, Darmstadt 1974, 8–9.

ebben a kérdésben nem kompetens, de nem is feladata, hogy ilyen vonatkozású terminológiai megkülönböztetéseket tegyen.” Az intellektuális felelősség visszautasítása Backhaus részéről azonban itt nem ér véget. Az antikvitásról közölt marxista írások nyugaton az utóbbi években egyre növekvő számban láttak napvilágot. Közöttük sok az útkereső, kísérletező munka, és hangjuk egymással szemben is gyakran polémikus. Backhaus minderről mit sem tud: könyvének bibliográfiájában Marx, Engels és Ciccotti könyveinek kivételével egyetlen olyan, az antik rabszolgasággal foglalkozó munka sem szerepel, amelyet angol, olasz vagy francia nyelven adtak közre. Ezzel az egyoldalú beállítással a marxista gondolkodás jelenlegi helyzetének csupán a karikatúráját képes adni. Amit Mandrou Vittinghoff 1960-as cikkéről állított, ugyanolyan érvénnyel vonatkozik erre a könyvre is: az előbbihez hasonlóan ez a szerző is politikai – nem pedig tudományos – célokat tart szem előtt.

Backhaus Marxról és a rabszolgaságról írott könyvét ezekkel a szavakkal zárja: „... őszintén sajnálni kell... hogy a rabszolgaságról készített, átfogó feldolgozáson csak olyan történészek fáradoznak, akik a Marx és Engels által kijelölt úton haladnak”. Ebből a megállapításból az a különös tény is következik, hogy az antimarxizmus önmagában nem „teljes értékű megközelítési mód”. Ezzel magam is teljes mértékben egyetértek – ugyanakkor azonban azt is szerettem volna bemutatni, hogy ez az ideológia mindazonáltal mennyire agresszív is tudott lenni.

A rabszolgaság súlyos társadalmi baj. Miért ne mondhatná ezt ki egy történész? Ilyen gazdag tényanyaggal a háttérben azonban olcsó módszer volna egy régmúlt társadalmat ócsárolni, a magunkét pedig ugyanakkor felmagasztalni. A mai moralizáló szemlélet új fordulatot vett. Kiindulópontja az antik kultúra magasra értékelése, és ezért ki akar egyezni annak legkínosabb vonásával, a rabszolgasággal. Az újklasszicisták számára azonban ez a módszer csak kevés játékteret enged; csupán annyi lehetőséget, hogy az antik rabszolgaság szegényét, amennyire lehetséges, tagadják, és – mint Vogt is teszi – ugyanakkor megtisztítsák ettől a szegénytől a korai kereszténység történetét is. Vogtnak az a végső célja, hogy valamiféle morális mérleget készítsen, és ennek alapján megítélje, vajon a rabszolgaságot „jóindulatú sejtképződésnek, vagy pedig az antik társadalom testében képződött rákos daganat”-nak tekintse-e³¹ – ez a célkitűzés számunkra etikailag érvénytelennek, intellektuális szempontból pedig lehetetlennek tűnik.

Azok számára, akik nem tartoznak az újklasszicistákhoz, egy másik út marad; a következő kérdéssel, amely egyben a folyamatos vita egyik kulcstémáját is jelenti, saját magunkhoz fordulok: vajon mi értelme van olyan kérdéseken vitatkozni, mint pl. az, hogy mekkora volt a rabszolgák pontos száma a klasszikus Athénban? A válasz Wilamowitz és Eduard Schwartz szellemében az lenne, hogy mindent tudni akarunk a klasszikus világról – ez a válasz természetesen nem ki-

³¹ Sklaverei und Humanität, 109.

elégítő. Először is, mert ez a válasz egy neoklasszikus értékrendet tételez; másodszor pedig a „mindent tudni” igyekezete könnyen átszaphat valamilyen fajta pilangó-, bélyeg- vagy gyufacímkegyűjtésbe. Az a feladat, hogy a rabszolgáság intézményét az antik társadalom keretén belül elhelyezzük, jóval nehezebb, ugyanakkor azonban kecsegtetőbb vállalkozás. Ez a feladat viszont a helyes kérdések feltevését követeli, és ezt a történésznek magának kell megtalálnia. A források ebben legtöbbször keveset segítenek, ha pedig igen, nem az igazi kérdésekre keresnek választ. Ők a maguk kérdéseit teszik fel, nem a mieinket. Ebben rejlik az ismert „filológiai módszer” alapvető hiányossága is: elfelejti, hogy a dolgokról való minden tényszerű állítás is „olyan koncepciókat előfeltételez, amelyeknek jelentése, legalábbis részben az elmélet összefüggésében van adva”.³²

A római jogtörténet nagy angol tekintélye, W. W. Buckland állapította meg, hogy a római jogban „alig van olyan kérdés, amelynek megoldását ne befolyásolná az a tény, hogy az ügy egyik résztvevője rabszolga”.³³ Ez a megállapítás azonban még mindig túlságosan szűk körű. Én inkább azt mondanám, hogy az egész görög–római ókorban nem volt olyan ügylet, szokás vagy intézmény, amelyet ilyen vagy olyan módon ne érintett volna az a körülmény, hogy valamelyik részese ne *lehetett volna* rabszolga. Vagyis, a rabszolgáságot nem szakíthatjuk ki összefüggéseiből. Korábban magam tettem fel azt a kérdést – azonban nem válaszoltam rá – vajon várható-e a rabszolgáságról egy, a Westermannéhoz hasonló, annál azonban magasabb színvonalú „szintézis” elkészülése? Most, ennek az előadásnak a lezárásaként megadhatom az egyszerű, biztos választ: nem, nem tudunk a görög–római rabszolgatartásról jobb összefoglalást nyújtani. Ilyen „szintézis”-sel csak maga a görög–római társadalom története lehetne azonos.

³² M. Hesse, *Theory and Value in the Social Sciences*. In: C. Hookway-P. Petit (szerk.), *Action and Interpretation*, Cambridge 1978, 1–16, ld. 1–2.

³³ *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908. v.

A MAGYAR–OSZTRÁK TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG I. (BUDAPESTI) TUDOMÁNYOS ÜLÉSE (1978. SZEPTEMBER 20–22.)

Az 1977-ben megalakult Magyar–Osztrák Történész Vegyesbizottság első budapesti tudományos ülését 1978. szeptember 20–22-én tartotta az MTA Székházában és az MTA Történettudományi Intézetében.

A vegyesbizottság megalakulását is kinyilvánító első napon Pach Zsigmond Pál, az MTA alelnöke köszöntötte az ülés résztvevőit. Dr. Otto Drischel, az Osztrák Köztársaság Tudományos és Kutatásügyi Szövetségi Minisztériumának miniszteri tanácsosa az osztrák delegáció részéről üdvözölte a két ország történészei közötti együttműködés ezen első akadémiai keretekben szervezett formáját.

Az üdvözlő szavak után került sor a vegyesbizottság magyar és osztrák tagozata elnökeinek tudományos előadására. Az alábbiakban közreadjuk Pach Zsigmond Pál megnyitó beszédét, valamint Richard G. Plaschka és Mátrai László professorok előadásait.

PACH ZSIGMOND PÁL MEGNYITÓJA

Tisztelt kolléganők és kollégák!
Hölgyeim és uraim!

Öröm és megtiszteltetés számomra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége, valamint akadémiánk filozófiai és történelmi osztálya nevében üdvözölhetem a Magyar–Osztrák Történészbizottság első budapesti tudományos ülésének résztvevőit.

- Tisztelettel köszöntöm dr. Johann Dengler urat, az Osztrák Köztársaság magyarországi nagykövetét,
- dr. Otto Drischel miniszteri tanácsos urat és Arthur Kremsner követségi tanácsos urat, akik jelenlétükkel tisztelték meg ülésünket.
- Szívből köszöntöm a Történészbizottság osztrák szekciójának elnökét, dr. Richard Plaschka professzor urat,
- az osztrák delegáció tisztelt tagjait,
- a magyar szekció vezetőségét és tagjait, valamennyi kedves vendégünket és hallgatónkat.

Hölgyeim és uraim!

Az utóbbi évtizedben egyre gyakorrabba váló nemzetközi tudományos konferenciák a felgyorsult tudományos fejlődés szimbólumának tekinthetők. Ezeken a konferenciákon egyre több ország szakemberei fejtik ki véleményüket tudományáguk helyzetéről és problémáiról, és keresik viták és eszmecserék keretei között a problémák megoldását, illetve a megoldásukhoz vezető utat.

A magyar és osztrák történészek konferenciáinak sajátos jelentősége van. Hiszen valamennyien tudjuk, hogy sok tekintetben közös történelmünk egy sor problémával és ellentmondással terhes; éppen ezért számunkra elkerülhetetlenül adódik az a feladat, hogy történelmünk számos mozzanatát közösen kutassuk fel, álláspontjainkat és eredményeinket kölcsönösen kifejtsük, és amennyire lehet, egyeztessük.

A második világháború országaink történelmi sorsában döntő fordulatot hozó befejeződése óta az osztrák és magyar történelemtudomány közötti kapcsolatok valóban újjáéledtek, és a jelzett irányban fejlődtek. Különösen a hatvanas évek elejétől kezdtünk állandó kapcsolatokat kiépíteni azzal, hogy közös forráskutatósokat és forráskiadásokat tűztünk ki célul. És a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől kezdve jelentkeztek már az első eredmények is: az osztrák–magyar közös minisztertanási jegyzőkönyvek kiadására szervezett bizottság tevékenységének köszönhető, hogy megjelentek e fontos forrásgyűjtemény első kötetei, és a szakkritika elismeréssel fogadta őket. Az osztrák történészek járnak ebben elől: már négy kötetet bocsátottak közre, miközben a magyar kiadóknál az első kötet megjelenése után bizonyos lanyhulás állott be. Újabban azonban nálunk is felgyorsultak a munkálatok: tudomásom szerint a közeljövőben további két kötet készül el, és szisztematikusan folytatódnak a levéltári kutatások a következő kötetekre vonatkozóan is. Felesleges ebben a körben részletekbe menően bizonygatnom, hogy a magyar történészek számára a bécsi levéltárakban végzett kutatómunkának elsőrendű jelentősége van, mégpedig természetesen nemcsak a szóban forgó forráskiadvánnyal összefüggésben, hanem úgyszólván hivatásunk gyakorlásának mindennapi szükségleteként. Éppen ezért szeretnék ez alkalommal is rámutatni azoknak a bécsi tanulmányutaknak a hasznosságára, melyek magyar történészek számára – a bécsi Collegium Hungaricum fölöttébb korlátozott számú ösztöndíja mellett – a két Akadémia szerződése alapján, nemkülönben az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európai Intézettel, vagyis Plaschka professzor úr intézetével kötött megállapodások alapján váltak lehetővé. És örömmel fűzhetem hozzá, hogy a magyar kutatók Bécsben és a bécsi archívumokban mindig előzékeny segítőkészséget élveztek. Köszönjük ezt, és biztosak vagyunk benne, hogy dr. Walter Goldinger úrnak és munkatársainak a támogatására a továbbiakban is építhetünk. Ami minket illet, természetesen mindig kollegiális barátsággal fogadtuk tisztelt osztrák vendégeinket Magyarországon. A jövőben is arra fogunk törekedni, hogy az osztrák történészek kutatómunkájukat kedvező körülmények között sikeresen végezhesék hazánkban.

A kölcsönös tanulmány- és kutatóutakon kívül, az utóbbi évtizedekben a két ország történészei és intézményei között a kapcsolatok egyéb formái is kifejlődtek. Magyar történészek tanulmányokkal járultak hozzá „A Habsburg Monarchia története 1848–1918” című gyűjteményes kötethez, valamint szócikkkel az *Osztrák Eletrajzi Lexikon*-hoz, – továbbá egy sor olyan tudományos ülésen és rendezvényen vettek részt, amelyeket Ausztriában tartottak –, így például az osztrák–magyar kiegyezés századik, az osztrák–magyar monarchia széthullásának ötvenedik évfordulója vagy a Magyar Tudományos Akadémia százötven éves fennállása alkalmából. Olyan tudományos eseményeken tehát, melyek valóban megérdemelték az osztrák és a magyar tudósok közös érdeklődését.

E tevékenységek során nagyon jó kapcsolat alakult ki az MTA Történettudományi Intézete és az Osztrák Kelet-Délkelet-Európai Intézet között. Ugyanezt lehet elmondani a Magyar Országos Levéltárnak és a Bécsi Állami Levéltárnak, valamint az Udvari Kamara Levéltárának kapcsolatairól, – osztrák és magyar egyetemi tanszékek és szemináriumok kontaktusairól.

Mindezt biztosítékául tekintem annak, hogy a közelmúltban létrehozott Osztrák–Magyar Történelemszövetség keretei között *rendszeres* tudományos együttműködés jön létre magas színvonalon, és mindkét fél számára hasznosnak és gyümölcsözőnek bizonyulónak.

Ebben annál inkább bízhatom, mivel az általános politikai feltételek kedvezőek, és a Magyarország és Ausztria közötti kapcsolatok az élet minden területén sikeresen fejlődnek.

Hölgyeim és uraim!

Mielőtt e gondolatok jegyében a tudományos ülést megnyitnám, engedjék meg, hogy eleget tegyek fájdalmas kötelességemnek, és néhány szóval megemlékezzem három kiemelkedő osztrák történész, három tisztelt kollégánk elhunytáról. Dr. Friedrich Engel-Janosi professzor úr személyében éppen az osztrák–magyar közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadásának fáradhatatlan kezdeményezőjét és munkatársát, tudományos együttműködésünk lankadatlan szorgalmazóját vesztettük el. Dr. Ludwig Jedlicka professzor úr halála hasonlóképp nagy veszteség számunkra is. Mindketten tagjai voltak a Magyar–Osztrák Történelemszövetségnek. S fájdalommal gyászoljuk dr. Hanns Leo Mikoletzky főigazgató urat, aki az Udvari Kamara Levéltára, illetve az Állami Levéltár élén hathatósan támogatta a magyar történészek kutatómunkáját.

Személyük és tevékenységük emlékét megőrizzük; arra ösztönöz bennünket, hogy folytassuk és továbbfejlesszük az osztrák és a magyar történészek együttműködését.

AZ ADRIA – KÖZÖS VONZERŐ A MAGYAR ÉS AZ OSZTRÁK TÖRTÉNELEMBEN*

RICHARD GEORG PLASCHKA

A déli tenger nem tartozott a Duna középső folyása mentén – egyrészt a magyar Alföldön, másrészt a bécsi völgyön és az Alpok lábánál – elterülő két politikai központ közvetlen hatalmi területéhez; ennek ellenére mindkét központot több mint nyolc évszázadon át állandó kétirányú törekvés jellemezte: politikai és katonai szempontból a tengerpart megszerzése és megtartása, gazdasági és társadalmi szempontból a terület feltárása és kihasználása. A feltárás és a kiaknázás azonban három további kezdeményezést feltételezett: a tengerrel való összeköttetés kiépítését, tengeri bázis létrehozását a parton, és végül: a bázistól induló tengeri közlekedés megteremtését.

Forrás- és irodalombibliográfia

A rendelkezésre álló szakirodalom a téma forrásanyagát még távolról sem használta fel kimerítően. A magyar és az osztrák tengeri uralomról adnak összefoglaló képet a következő munkák: Dezsényi Miklós–Hernády Ferenc: A magyar hajózás története Budapest, 1967.; Friedrich Wallisch: Ungarn und die See in: „Die Flagge” 1–4. Wien, 1914. és Anthony Eugene Sokol: Seemacht Österreich Wien, München, Zürich 1972. Az osztrák, illetve az osztrák–magyar haditengerészet történetéről nyújt átfogó képet Friedrich Wallisch: Die Flagge Rot–Weiß–Rot Männer und Taten der österreichischen Kriegsmarine in vier Jahrhunderten 2. Aufl. Graz, Wien, Köln 1956. Az egyes részletösszefüggéseket jól megvilágították: Fekete Nagy A.: A magyar–dalmát kereskedelem Budapest, 1926.; Zsigmond Pál Pach: La politica commerciale di Luigi d’Arogio e il traffico delle „mercanzie marittime” dopo la pace di Zara In: Studia Humanitatis Budapest, 1975., ugyanó: Levantine Trade and Hungary in the Middle Ages (Theses, controversies, arguments) in: Studia Historica, Budapest, 1975.; Adolf Beer: Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Josef II. Archiv für österreichische Geschichte 86. Wien, 1899., ugyanó: Die orientalische Politik seit

---

* Az előadás eredeti fő címe: Das Meer im Süden: A Déli Tenger. A nálunk nem szokásos elnevezés miatt Plaschka professzor hozzájárulásával szerepel címünkben az „Adria”. [Szerk]

1774, Leipzig 1883. A későbbi korszakot bemutatja Oskar Stark: Eine versunkene Welt. Die Geschichte des österreichischen Lloyd Wien, Wiesbaden 1959. és Hans Hugo Sokol: Österreich–Ungarns Seekrieg 1914–1918 Zürich, Leipzig, Wien 1929–33.

A Duna-Monarchia gazdasági alapjait és annak tengerre irányuló következményeit – különös tekintettel ennek fellendülésére a kapitalizmus kezdeti és virágzó korszakában – áttekinthetően mutatják be Jurij Krizek: Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch–ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914) in: Rozpravy Zeskoslovenske Akademie Ved, Praha, 1963, és Igor Karamann: Privreda i drustvo Hrvatske u 19. stoljecu, Zagreb 1972. A földrajzi viszonylatokat beleértve az akkori korszak politikai következtetéseit is, összefoglaló jelleggel tárgyalják Robert Sieger: Der österreichische Staatsgedanke und seine geographischen Grundlagen Wien, Leipzig 1918, és Alfred Grund: Landeskunde von Österreich–Ungarn Leipzig, 1905. Hatása jelentős maradt I. G. v. Hahn könyvének: Reise von Belgrad nach Saloniki, in 1868. A világméretű tengeri hatalmi politika általános keretek közé helyezéséhez járulnak hozzá Elmar B. Potter és Chester W. Nimitz (Hg.): Sea Power. A Naval History. Englewood Cliffs 1960. és Dieter Mahncke és Hans-Peter Schwarz (Hg.): Seemacht und Außenpolitik, Frankfurt/M. 1974. A nemzeti történelmek alapvető műveit a gyakorlathoz híven idézzük: Ervin Pamlényi (Red.): Die Geschichte Ungarns, Budapest, 1971. és Erich Zöllner: Geschichte Österreichs, 6. Aufl. Wien, 1978; ehhez kiegészítésképpen a cseh irodalomból Prehled ceskoslovenskích dein Praha, 1958–1960., Kamil Krofta: Deiny ceskoslovenske, Praha 1946, a jugoszláv irodalomból Jaroslav Sidak, Mirjana Gross, Igor Karamann, Dragovan Sepic: Poviest hrvatskog naroda g. 1860–1914. Zagreb, 1968; Ferdo Sisic: Pregled poviesti hrvatskoga naroda, 4. Aufl. hg. von Trpimir Macan Zagreb, 1975, és Grga Novak: Proslost Dalmacije 2 Bde. Zagreb, 1944. Ernest Bauer ismeretterjesztő jelleggel tesz kiegészítéseket könyvében: Der Leopardenköpfe in Gold. Österreich in Dalmatien Wien, München 1973.

Bevezetés

Dolgozatom bevezetőjében a magyar és az osztrák történelem közös alakjáról II. Premisl Ottokár cseh királyról szeretnék megemlékezni. Ez alkalommal két szempont kínál erre lehetőséget: egyrészt a korszak, mint a magyar és az osztrák együttműködés legkorábbi korszaka, másrészt pedig a tenger problematikája.

1. Premisl Ottokár volt az első, akinek történelmi szerepe folytán az osztrák–magyar együttműködés létrejött – tehát az, ami Magyarországot és Ausztriát a hagyományos történeti képen összeköti – kereken 700 évvel ezelőtt, az 1278. esztendő egy nyári napján, 1278. aug. 26-án a dürnkruti és a jedenspeigeni csatamezőn. Jól ismert annak jelentősége, hogy Habsburg Rudolf első ütközetében a magyarok részt vettek, hogy a fürge kunok reflexszerű elhajlásukkal Ottokár

cseh–morva seregeinek egyesülését megzavarták, hogy IV. Kun László – a kőszegiek és a csákok párt- és oligarchiaharcjai, ill. Henrich fiainak Ottokárral kötött szövetsége következtében – Rudolf oldalára állt. A székesfehérvári Bazilikára kitűzött, zsákmányul szerzett zászlók a győzelem napjára emlékeztettek, szándékosan magyar győzelemnek is elismerve azt.

2. Az egykori ellenfél, a rendkívüli hatalmi, politikai ambícióval rendelkező Ottokár személye is tervezett témánkhoz vezet, hiszen hódító törekvései tengertől tengerig terjedtek. 1254–55-ben egy északi-tengeri hadjáratban a Keleti-tenger partján, a német lovagrend oldalán, a poroszok elleni harcban találkozunk vele, és tudjuk, hogy Königsberg városa, a mai Kalinyingrád az ő tiszteletére kapta nevét. Míg azonban ez az északi hadjárat inkább csak epizód, rajtaütésszerű támadás volt, addig a déli előretörés területszerzésre irányuló terjeszkedés volt: Csehországból kiindulva Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna bekebelezése és 1272-ben dél utolsó védőbástyájának, Friaulnak elfoglalása lett az eredménye. Ottokár Friaul főkapitánya, s ezzel Aquileia ura lett, megvetette lábát a déli tenger partján. 1276-tól kezdve azonban nem tudta pozícióit megtartani, a csehekre alapozott hatalmi bázis ugyanis háborús viszályok csíráit foglalta magában, ami azt jelentette, hogy a fokozatosan elfoglalt országok képezte híd ellenére a cseh király előretörése – a déli tenger irányában – csupán múlandó epizód maradt.

Földrajzilag közelebb, a Duna-medence középső szakaszán kifejlődött azonban két hatalmi központ, melyek egyaránt a tengerpart és a tenger irányába törekedtek, a tengeri határt követelésként is megfogalmazták, és déli előrenyomulásuk tartósnak bizonyult. Ezek: Magyarország és Ausztria voltak. Az előrenyomulásnak időben három súlypontja volt: a középkor, a 18. század és a 19–20. század.

Végezetül a zárófejezetben fogom az Adria felé irányuló expanziós politika lényegét és annak összeomlását összefoglalni.

I. KEZDEMÉNYEZÉS A KÖZÉPKORBAN

Az Adria irányába történő terjeszkedés a középkorban sem Magyarországtól, sem Ausztriától nem választható el. Ugyanis azonos módon alakultak a két ország érdekei, s azok az okok, melyek a két országot a tenger irányában való politikai és katonai előretörésre ösztönözték.

A területi terjeszkedés, a hatalom kiterjesztése: inkább józan, birtoklásra koncentráló öröklési stratégia, semmint missziós elgondolásra épített önigazoló ideológia. Ellentétben azzal, mint azt északon a német lovagrendnél láthatjuk, ahol sokkal inkább a kereszténység régi pozícióira való hivatkozás érvényesül; mert itt kétségtelenül a közép-európai államok igényeinek a magyar korona, ill. a Szent Római Birodalom alárendeléséről volt szó, ahol a két hatalom, mint rendező, eleve az itt élő népek fölé rendelődő hatalomként lépett fel.

Mindehhez még különös módon hatott a tenger varázsa is: a tengerpart,

mint biztos határ és egyúttal ennek ellentétéként nyitottság a távolba, kapu a világ felé, s ehhez járult a déli tengerpartnak általunk is ismert minden szépsége: öblei és szigetei, klímája és növényvilága, római eredetű városai, antik kultúrája.

1. Magyarország bekapcsolódása

Magyarország erősebb és gyorsabb volt, mint a nyugati határán túl fekvő országok. Ez irányú szerepe a középkorban három szakaszra osztható: az indítás idejére, majd az Adria meghódításának legsikeresebb időszakára, és végül a déli orientáció feladásának szakaszára.

a) Magyarország első támadása

Az előrenyomulás már a 11. sz. végén bekövetkezett. Előfeltételei: a horvát királyság megszűnése, az összeütközéshez vezető rokon kapcsolatok, Zvojinimir halála, özvegye, Jelena Liepa, aki magyar hercegnő volt; I. László és Kálmán, magyar királyok erre alapozott trónkövetelései, a magyarok katonai nyomása. Az eredmény – formailag a „pacta conventa” 1102-ben, melyet a délszláv történetírás különösen mint perszonálunió felé vezető lépést emleget; – anyagilag pedig a magyar fennhatóság kiterjeszkedése Szlavóniára, Horvátországra és Dalmáciára, Szerbia és Bosznia egy részére, mint védőbástyára, a dalmát városokra, mint különleges tengeri támaszpontokra. A következmény: a Dalmácia birtoklásáért folyó harc ettől kezdve 300 éven át döntően meghatározta a magyar külpolitika jellegét. Ellenpólusként Bizánc és különösen Velence lépett fel. Velence az Adria keleti partján levő támaszpontok megszerzésére törekedett, hogy ezekkel – mintegy további Adria-bázissal – kibővítsé levantei birodalmát, de egyúttal egy második adriai hatalom kialakulását is meg akarta ezzel akadályozni, s végül anyagi és munkaerőforrást is jelentett számára Dalmácia. (Az ország fakészlete és a dalmát tengerészlet.)

b) Az Adria meghódításának legsikeresebb korszaka I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt

Az események a 14. században kulmináltak. Az előző évszázadokban kialakult helyzet nem bizonyult stabilnak. Dalmácia meghódítása bizonytalan maradt, Velence, amely mindvégig a tenger ura maradt, újra és újra lecsapott rá. Félelemben tartotta a tengerpartot, újra és újra megzavarta a tengeri kereskedelmet, és megtörte a magyarok dalmáciai uralmát. Így II. Endre már 1217-ben kénytelen volt Spalatót elhagyni, és a tengeren át keresztes hadjáratot indítani. Erre az újtjá-

ra Velence bocsájtott rendelkezésére hajókat, aminek fejében Velence Zara városát követelte tőle. Ezzel az előzménnyel szembesültek I. Lajos Adriával kapcsolatos lépései; egyrészt a tengert magában foglaló Adria-birodalom sikertelen terve, másrészt a tengerpartot elfoglaló sikeres terv – Dalmácia biztosítása.

Kétszeri nekirugaszkodása és erejének túlfeszítése ellenére is sikertelenül küzdött egy Adria-birodalom megteremtéséért; mint magyar Anjou, igényt tartott Nápolyra, bevonult Itáliába, elfoglalta a várost, majd ismét elveszítette. Az Adria-birodalom terve pusztá ábránd maradt.

Ami I. Lajosnak végül mégis sikerült, az a dalmát Adria-bázis visszaszerzése volt a Velencével szembeni harcban. Bár kirajzolódtak a magyar tengeri flotta keretei, s a dalmát városok hajóin is magyar zászló lengett már, a legfontosabb mozzanat azonban a rangos tengeri hatalommal, Genovával kötött szövetség volt. Genova leverte a velencei flottát, Nagy Lajos és a genovaiak Velence megostromlására készültek, Velence pedig már a békekötés eshetőségeit fontolgatta. I. Lajos azt követelte, hogy Velence a magyar fennhatóság elismeréseként minden nagyobb ünnepnapon kitűzze a Szent Márk templom tornyára a magyar zászlót. Ekkor Velence még egyszer koncentrált erőit, és véres tengeri csatában megverte a genovaiakat. Ez 1381-ben a Turini béke megkötéséhez vezetett, amely biztosította Velence egyeduralmát a Földközi-tenger keleti részén, s emellett megerősítette a magyarok uralmát Dalmáciában. Mindenesetre a magyar külpolitika döntő fordulat előtt állt.

c) Magyarország déli orientációjának feladása

A tengertől való visszavonulásra a 15. században került sor. A következő események álltak ennek hátterében: 1382-ben meghalt I. Lajos, férfiági örökös pedig nem maradt utána. 1387-ben Luxemburgi Zsigmond követte a trónon, aki megteremtette Magyarország és Csehország, 1410-től, német császárrá választásától pedig Magyarország, Csehország és Németország szövetségét.

Mit jelentett ez? Zsigmond kezdeményezései elsősorban Csehországra és Németországra irányultak, vagyis a Szent Római Birodalom válságának leküzdésére és az egyházban támadt feszültségek megszüntetésére. Az új helyzet ellentmondásait fokozta a magyar ellenkirályok, Károly és nápolyi László tevékenysége. László eladta Dalmácia feletti jogait Velencének, amely 1408-ban, 1409-ben és 1411-ben elfoglalta a dalmát városokat. 1420-ban és 1437-ben a hatalom végleg Velence kezébe került. Ezzel Magyarország feladta háromszáz évig tartó adriai orientációját.

2. Ausztria előretörése az Adria irányában

Az előrenyomulás a 14. században, viszonylag későn, Nagy Lajos halálának évében (1382) indult meg. Ebben az évben az adriai kikötő, Trieszt az osztrák herceg, III. Habsburg Leopold védnöksége alá helyeztette magát. A hatalom megragadásának előfeltételei a következők voltak: lépcsőzetes, északról indított, Stájerországon, Karintián és Krajnán át végrehajtott előrenyomulással a Habsburgok megvetették lábukat az Adria partján. Albrecht von Götz gróf halála után 1374-ben elfoglalták Istriát, és a tengerpartig törtek előre, végül pedig 1382-ben bekövetkezett Trieszt már említett lépése. Ezen előrenyomulás során még csak egy földrajzilag szűk területhez jutottak. Ezért következett be a második előretörés: 1466-ban a tengerparti területet sikerült egy második kikötővárossal, Fiumével megnagyobbítani. A birtokbavétel azonnal újabb frontvonalat nyitott meg: a triesztiek védelmet reméltek Velencével szemben, s így mint szövetségesek most már a Habsburgok is szembekerültek Velencével. Magyarország reakciója ezekre az eseményekre: Corvin Mátyás tudatában volt Fiume és Trieszt jelentőségének – ezek átengedése fejében még Bécs visszaadását is fontolóra vette.

II. A MERKANTILIZMUS KORSZAKA

A kiindulási alap a 16–17. században teremtődött meg. Adria stagnálását ezekben két mozzanat jelezte: a tengeri politikában világméreteken bekövetkező általános fordulat és a szárazföldi politika felvirágzása a Duna mentén.

A 16. századtól kezdve a tengereken alapvetően megváltozott a politikai helyzet. A Délkelet-Európában kialakult oszmán-török uralom elzárta a Földközi-tenger keleti részét. Az európai hajózás nyugat felé, az Atlanti-óceánra és a tengerentúlra orientálódott. Ennek következtében a Földközi-tenger s vele együtt az Adria elvesztette addigi jelentőségét, ezzel szemben Spanyolország, Portugália, majd később Németalföld és Anglia megerősödtek a tengeren.

Az előbb említett tengeri politika mozgásának keretében Közép-Európában a kontinentális politikához való visszafordulás következett be. A török uralma alatt álló Magyarország tengeri kapcsolatai megszűntek. A központi európai pozícióval rendelkező Habsburg-birodalom tengeri kapcsolatai pedig epizódokra korlátozódtak. A 16. században csupán egyetlen névre szorítkozik: Don Juan d'Austriára (1571, Lepanto). A 17. században marginális esemény egy flotta megteremtése. 1627-ben Wallenstein előretör a Keleti-tengerig, és amint megválasztották a „Balti-tenger és az Óceán generálisá”-vá, létrehozta Wismar központtal a császári flottát is, amelyet természetesen még ott, Wismarban azonnal blokád alá vettek. Az Adria-irányú kapcsolat stagnált. Ezt fokozta még az is, hogy az oszmán-török befolyás egészen Spalato vonaláig terjedt.

A 18. század fordulóján mégis új periódus következett az adriai kapcsolatok terén. A változás egy újonnan konszolidált dunai bázis létrejöttének köszönhető; amelyet két békekötés erősített meg: Karlovitz 1699. és Szatmár 1711. A Habsburg-birodalom ekkor már kiterjesztette fennhatóságát Magyarországra, Erdélyre is, és mélyen benyomult Szlavónia és Horvátország belsejébe. A változás alapjául szolgált a tengeri bázisok ugrásszerű gyarapodása is, a spanyol fennhatóság alatt levő Németalföld, Nápoly, Szicília. Ezzel a Habsburg-birodalom fontos tengeri pozíciókat nyert az Északi-tengeren és a Földközi-tengeren egyaránt. Természetesen csak ideiglenes győzelem volt ez, hiszen e tengeri bázisok Habsburg fennhatósága nem tartott még a század végéig sem.

Jelentős változásokat eredményezett végül a merkantilizmus jegyében megszülető új gazdaságpolitika, ami a gazdasági élet középpontjába a kereskedelmi mérleget állította, s ennek következtében nagy befolyást gyakorolt a kereskedelemre, a közlekedésre és a vámpolitikára. Ezen elgondolások a tengeri kereskedelemre is kiterjesztették a figyelmet, s ezzel együtt a déli tenger lehetséges objektumai is az érdeklődés középpontjába kerültek. III., ill. VI. Károly 1729-ben személyesen is megszemlélte az adriai partot. Mária Terézia pedig a kereskedelem fellendülésével az adriai pozíciót akarta erősíteni, kiépítette a kapcsolatot a tengerparttal, a tengerparti bázisokkal – Trieszttel és Fiumével – és a kereskedelmi hajózást is felfejlesztette.

1. A tengerparttal való összeköttetés kiépítése

A hátszággal való összeköttetés szempontjából Trieszt és Fiume földrajzilag kedvezőtlen helyen feküdt, karszt által elzárva és hajózható víziút-összeköttetés nélkül. Így egyetlen lehetőségként a szárazföldi út építése maradt. VI., ill. III. Károly útépítési programjában Trieszt és Bécs összeköttetését a Semmeringen és Loiblon át tervezte. Megépítette Karlstadt és Fiume között a Carolina utat. Végül Trieszt és Fiume között is útösszeköttetést hozott létre. A Karlstadt–Fiume vonal később a napóleoni időkben a Luisenstraße-val bővült.

Figyelemre méltó kezdeményezés indult el a Bánát vonalától: két tiszt elsőként végigvitt egy szállítmányt a Száván, Kulpán és a Karolina úton keresztül azaz a céllal, hogy megindítsa a tengerparti kereskedelmet, melynek fejlődését a folyók hiánya és a rablók gátolták. Ezek ellenére az előbbi vállalkozásra építve létrejöhett a Temesvári Társaság, amely azt tűzte ki célul, hogy Fiumével és Trieszttel kereskedjen a Bánát természeti kincseivel fűszer és különféle szatócsárú fejében.

2. Trieszt és Fiume, a két tengerparti központ kiépítése

VI., III. Károly szabad kikötőnek nyilvánította Triesztet és Fiumét. Mária Terézia arra törekedett, hogy – különösen Triesztet – a velencei szomszédság ellenére bekapcsolja a tengeri kereskedelembe. Intézkedéseit hat pontban lehetne összefoglalni:

- a) Piacpolitikai intézkedései: Triesztben piacot, azaz kereskedelmi központot hozott létre; Csehországba és Itáliába kereskedelmi ügynököket küldött, hogy a trieszti piacnak reklámot csináljanak, kereskedőket vonzzanak Triesztbe; kereskedelmi börzét és hitelbankot létesített.
- b) Technikai előfeltételek megteremtése: kikötői létesítményeket építtetett.
- c) Jogi intézkedései: kikötői rendszabályokat, továbbá tengeri kereskedelmi törvényt bocsátott ki, megkísérelte a tenger jogi szabályozását és a börzére vonatkozó rendszabályokat is előírta.
- d) Szociálpolitikai rendelkezései: a matrózokat felmentették a katonai szolgálat alól; olyan tengerészek özvegyeinek, akik tíz éven át osztrák hajókon szolgáltak, nyugdíjat helyeztek kilátásba.
- e) A munkaerő-utánpótlás biztosítására tengerészeti iskolát létesítettek „Studenten der Nautica” elnevezéssel.
- f) Vámpolitikai határozatai: Trieszt és Fiume vámkedvezményekben részesült; így akarta a cseh, a belső-ausztriai és a magyarországi kereskedelmi forgalmat Trieszt és Fiume felé fordítani, a Bozenen át vezető németországi kereskedelmet Velencét elkerülve irányították szintén Triesztbe.

Ezek az intézkedések együttvéve kétségtelenül átfogó fejlesztési programot tükröznek. Ehhez járult még az is, hogy Fiume különleges státuszt kapott azzal a céllal, hogy Magyarországhoz kapcsolódhasson: 1779-től Fiume mint a „Separatum sacrae regni Hungariae corona adnexum corpus” Magyarországhoz csatlakozott. Fiume, Buccari, Porto Ré és Novi kikötőivel létrejött a „Magyar Tengerpart (Litorale)”.

3. A kereskedelmi hajózás fejlesztése

Az új kapcsolatok megteremtésével, a kikötői támaszpontok megerősítésével és Velence politikai hatalmának visszaesésével fellendült a tengerpart által védett isztriai és dalmát adriai hajózás, majd pedig a levantei kereskedelem. A levantei kereskedelem fejlesztésére további védelmül kereskedelmi házakat akartak létesíteni a kereskedelmi gócpontokban. Természetesen még hiányzott a védelmi flotta. Ennek következtében az algíri, tuniszi és tripoliszi kalózoknak egy ideig még hadisarcot is kénytelenek voltak fizetni.

A Habsburg-állam tengeri hajózásának fellendítésével rövid időre nagyhatalmi jelleget öltött magára, s eljutott egészen a gyarmatosításig.

Ennek előzménye: 1722-ben Ostendében megalapították a „Császári és Királyi Indiatársaság”-ot az Indiával és Kínával folytatott kereskedelem fellendítésére; Elő-Indiában, a Koromandel partján, a Gangesz torkolatánál, a kínai Kantonban a Társaság képvisellel rendelkezett, profitáló kereskedelemmel, ami az angolokat és a hollandokat nyugtalanította. A következmény: a Pragmatica Sanctio elismerésének fejében Anglia és Németalföld követelte a Társaság beszüntetését.

A 18. század 70-es éveiben született meg Triesztben e „Kelet-Indiai Társaság” megalapításának a terve, melynek célpontja Kelet-Afrika és India volt. 1776-ban futott ki Trieszt kikötőjéből a „Theresia und Joseph” nevű hajó. Célja és eredménye: a kelet-afrikai Delagoa-öböl ellenőrzés alá vonása. A bennszülöttek törzsfőnökétől megszerezték a kikötő tulajdonjogát, Indiában pedig Mysore szultán átadta a Kamara tengerpartját. 1778-ban birtokba vették az uralkodó nélküli Nicobar-szigeteket, a Malabar parton három települést létesítettek. Végül II. József megvonta a Társaságtól támogatását, s az 1785-ben megszűnt.

4. A támaszpontok kibővítése a század végén

A század végén tovább bővítették a támaszpontokat: 1797-ben legyőzték a meggyengült Velencét; francia-osztrák szerződések útján megszerezték Leobent és Campo Formidót. A Habsburg-monarchia megkapta Velencétől az Adriatengerpartot, beleértve a várost és környékét is, az Etschtől keletre Istrián át Bocche di Cattoró-ig bezárólag.

Mindennek ideológiai előfeltétele az volt, hogy ekkorra Velence szellemi befolyása megszűnt. Az itt – Velencében – felbukkanó francia forradalmi eszmék Dalmáciában csekély visszhangra találtak. Dalmáciában az egyház bizonyult a szellemi-politikai életet meghatározó tényezőnek.

Elsősorban az ortodoxokkal szövetségben álló franciskánusok indították azt a mozgalmat, amely Dalmácia Horvátországhoz és ezzel Magyarországhoz való visszacsatolásáért szállt síkra. Ennek az volt a következménye, hogy a bevonuló Habsburg-csapatokat örömrivalgással köszöntötték – a dalmát hadihajók legénysége és a szárazföldi csapatok szalutáltak, ujjongó tömeg, harangzúgás és hálaistentiszteletek fogadták őket.

Az államjogi kérdés a következő volt: Magyarországra tették le az esküt, ugyanúgy, mint Boccheban, mivel a bevonuló csapatok parancsnokai úgy vélték, hogy – Magyarországhoz és Horvátországhoz hasonlóan a császárnak is megvannak a jogai Dalmáciában. Bécszet egyáltalán nem foglalkoztatta sem a jogi kérdés, sem pedig a dalmátok törekvései. Bécs számára Dalmácia csupán azoknak a területeknek a kompenzálására szolgált, amelyeket Itáliában és Németalföldön

át kellett engednie szövetségeseinek. Ebből nem következett az a kötelezettség, hogy Dalmáciát Magyarországhoz csatolják.

Az utolsó szerzemény: Ragusa. 1797-től e várost délről és északról egyaránt a Habsburg-birodalom vette körül. 1814-ben osztrák tartomány lett, a napóleoni közjáték után pedig az „Illír Tartományok” nevet kapta. A Bécsi Kongresszus a birtokbavételt megerősítette.

III. A KAPITALIZMUS KORSZAKA

A kapitalizmus kezdeti és virágzó korszakában a technikai feltételek, mint pl. a gőzhajó alkalmazása, a távközlő berendezések fejlesztése; az anyagi feltételek, mint a nagy tőkebefektetések; a kereskedelmi és politikai feltételek, mint a megerősödött termelői központok, a kiszélesedett piachálózat és a világméretű kereskedelmi kapcsolatok révén a Habsburg-monarchia tengeri helyzete is megerősödött.

Mit jelentett mindez a Duna Monarchiának és a tengerpartnak? Ezt a fejlődést a Habsburg-monarchia területei még nem azonos mértékben élték át, csak a központi helyekre, Csehországra, Bécsre és Budapestre terjedt ki a fellendülés. A dalmát tengerpartot mindenesetre válság sújtotta. A fejlődés ugyanis a gőz és a vas előretörését és tőkebefektetéseket jelentett. Az adriai tengerparton azonban az ott található természeti kincsek és az évszázados tapasztalat következtében fából készített vitorlás hajók épültek, s ezek terjedtek el. Így a jelentkező változtatási igény realizálása vagy erős saját tőkét kívánt, vagy pedig a tőkét investáló központokkal, a bécsi és a budapesti bankokkal és kormányokkal megfelelő visszkereseti lehetőségeket. Dalmácia és Isztria polgári rétegei nem bizonyultak elég erősnek ahhoz, hogy ezeknek a követelményeknek önállóan eleget tegyenek. Ezzel megnyílt a lehetőség a tőkebefektetésre és a Monarchia súlypontzónáiból és tőkecentrumaiból való beáramlásra. Ez a Monarchia gazdasági felülkerekedését biztosította.

A felülkerekedés nemzeti szempontból is impulzusokat nyert. A nemzeti gondolat a tenger eszményével bővült. Zászló a tengeren – ezzel zászló a világon – rendkívül hatásos szimbóluma lett a nemzeti érvényesülésnek, a nemzeti öntudatnak. Ebben a szellemben született a „Tengerre, magyar!” jelszó, amely Kossuth lapjának, a Pesti Hírlapnak 1846. januári számában jelent meg. Maga Kossuth is engedményeket tett: a tengerparttal való vasúti összeköttetés és az adriai hajózás kérdésével kapcsolatban javasolta a Vukovár–Fiume vasútvonal kiépítését; tanácskozásokat kezdeményezett az Adrián meginduló tengeri kereskedelemről. 1848/49-ben a magyar kereskedelmi és hadiflotta tervével bővítette elképzeléseit. A nemzeti törekvések később még tovább erősödtek a Lajtán innen és a Lajtán túl: itt a legszélsőségesebb gondolatként a tengerhez vezető német híd, amott pedig Fiumének, mint magyar támaszpontnak a gondolata született meg.

Az új gazdasági és nemzeti-patrióta impulzusok az elkövetkezendő évszázadban – az említett három fázist követve – még egyszer az állam tengeri állásának kiépítését sürgették.

1. A tengerrel való összeköttetés

Szorosan behatárolható alapgondolat vezetett ehhez: a gazdasági élet új, racionális végiggondolásával végképp egyértelművé vált az állam „szárazföldiségéből” és az idegen kikötők konkurenciájából fakadó hátrány.

- a) Szárazföldiség: az összes nagyhatalom közül az Osztrák–Magyar Monarchia volt a „legszárazföldibb”. Statisztikailag kifejezve a tengertől való távolság, egy 1910-ben végzett az Osztrák–Magyar Monarchiát és Németországot egybevető felmérés szerint a következőképpen alakult: a 348 km-es átlagos tengertávolság állt szemben a 220 km-essel.
- b) Az idegen kikötők konkurenciája: a német és az itáliai kikötők versenyét jelenti. Az északnémet kikötők vonzereje: jól meg lehetett őket közelíteni az Elbán és az Oderán keresztül is; vonzáskörük elsősorban Csehországra, Észak-Morvaországra és Sziléziára terjedt ki. Velence és Genova vonzereje a Tirolon át dél felé tartó utakat fogta össze; befolyásuk egészen a délnémet területekig hatott.

Életbe léptetett ellenintézkedések: az új vasútvonalak kiépítésével a középső Duna-medencét és Dél-Németországot próbálták egyre jobban a Monarchia felé irányítani. A Lajtán inneni oldalról a Pirnán, a Karawankákon és a Tauernon át lehetett elérni a Lajtán túli oldal 1873-ban befejezett Karlstadt–Fiume vasútvonalát, amely egyben a Budapest–Zágráb vonal folytatása is volt. Bécszet ezenkívül 1912-ben már Marburgon át gyorsvonatpár kötötte össze Trieszttel.

Dalmácia kétségtelenül elmaradott volt, amit bizonyított annak a vasútvonalnak a hiánya, amely Dalmáciát kötötte volna össze a hátországgal, mindenekelett Horvátországgal és Bosznia-Hercegovinával. A kiépítés halogatása elsősorban Spalato/Splitet sújtotta.

2. A tengeri bázis fejlődése

Trieszt és Fiume a tengeri kereskedelemben erősödött meg, Polában és Cattaróban a haditengerészet került előtérbe. A tengeri kereskedelem és a hajógyártás gazdasági feladatát látta el Trieszt és Fiume.

- a) Fiume és Trieszt mint a tengeri kereskedelem központja: Trieszt kikötői létesítményeinek modern kiépítése éppen befejeződött az I. világháború kitörése előtt. 1872-től folyt Fiume modernizálása. A kikötőhidat, ami eredetileg 150 m hosszú volt, most meghosszabbították 6,5 km-re. 1905-ben Triesztben kereken 3 000 000 t össztonna-térfogatú hajó futott be, 1913-ben 5 500 000 t, Fiumébe pedig ugyanebben az évben 2 900 000 t.
- b) A fiumei és a trieszti hajógyártás: a fiumei és a trieszti hajógyárak a kereskedelmi- és hadihajógyártásban teljes függetlenséget biztosítottak a Monarchiának. Egy példa Fiume előbb tárgyalt teherbírására: még 1914 januárjában vízre bocsátották a „Viribus unitis” osztály utolsó csatahajóját, a 21 000 tonnás „Szent-István”-t, amelyet a „Danubius” hajógyár gyártott. A két kiemelkedő gyorscirkálót, a „Helgoland”-ot és a „Novara”-t is itt építették.

3. A hajózás fejlődése

Világméretű kezdeményezések indították el a Habsburg-monarchia adriai kikötőinek a fejlődését: a technikai újítások és a tengeren túli területek felfedezése.

a) Technikai újítások

1829: Trieszt technikai premiernek, a világ első propelleres hajója próbatutazásának lehetett a tanúja. A hajócsavar a gőzhajózásban döntő fejlődést jelentett. Feltalálója: Joseph Ressel. 1867: Pola, később Fiume, újabb világméretű premiert nézhetett végig – kivételesen nem olyat, amikor egy nagyobb sebességű hajót bocsátanak vízre, hanem olyat, amikor a hajót elsüllyeszti – vagyis a torpedót. A feltaláló Johann Luppis volt.

b) Kutatóexpedíciók a világ felfedezésére

1857–59: Alexander von Humboldt támogatásával Triesztből elindult a „Novara” nevű fregatt hajó hét tudóssal a fedélzetén az Indiai-óceánon keresztül Jáva-szigetére és Ausztráliába. 1872–74: Sarki expedíció az Északkeleti átjáróhoz, az Északi-Jeges-tengerhez. Az expedíció a Ferenc József Föld, a mai Lomonoszov-sziget felfedezéséig vezetett. Az úttörő kezdeményezések, a földrajzi célkitűzések háttérében azonban meghatározó keretként a hajózás tulajdonosainak gazdasági előrehaladása állt.

A hajózás célpontjai:

1869-ben jelentős előfeltétel létrejött: a Szezei-csatorna megépítése a Földközi-tengernek egészen új kereskedelmi-politikai távlatot adott. Ettől a Földközi-tenger egycsapásra ismét a világkereskedelem központi útja lett.

A Habsburg-monarchia hajózási útvonalai: a kereskedelmi hajózás legfontosabb útvonalának az Adria délkeleti irányú vonala bizonyult. A délkeleti irány Egyiptomhoz és a Szezei-csatornához vezetett. Ennek megfelelően az osztrák és magyar tengeri hajózás legfontosabb célpontjai a következők voltak: Görögország, Levante, Egyiptom, India, Kelet-Ázsia. Az előbb említett fő útirány mellett Dél-Amerikával és különösen Észak-Amerikával kevésbé volt jelentős az összeköttetés.

A hajózás érdekeltjei: a hajózási vállalatok és a hajók

A legnevezetesebb hajótársaságok a következők voltak: az „Österreichische Lloyd”, az „Austro-Americana”, magyar részről az „Ungaro-Croata” és az „Adria”.

A hajók tonnatérfogata 1900–1913-ig a következőképpen emelkedett: a Lajtán innen 222 000 tonnáról 442 000 tonnára, ami arányítva annyit jelent, mint a 100:199, a Lajtán túl 69 000 tonnáról 144 000 tonnára, vagyis arányokban kifejezve 100:208. A teherszállítmányok mennyisége ugyanezekben a területeken a következőképpen alakult: a Lajtán innen kereken 24 000 000 tonnáról 47 000 000 tonnára (vagyis 100:198); a Lajtán túl 1 200 000 tonnáról 2 100 000 tonnára (100:175).

Az „Österreichische Lloyd” volt a legjelentősebb hajótársaság (alakult 1836-ban). A Szezei-csatorna megépítése után a Lloyd nagy körültekintéssel használta ki az új lehetőségeket, célkikötőit egyre távolabb, a Távols-Keletre helyezte: Bombay, Ceylon, Calcutta, a 80-as években Hong-Kong, 1892-től Sanghaj, 1893-tól a japán kikötők. A Társaság főügynökségei Konstantinápolyban, Alexandriában, Bombayban és Sanghajban voltak. A háború előtt a Lloydnak nyolc darab 12–14 000 tonnás gőzhajója futott ki a tengerre. 1914-ben összesen 60 db 24 000 tonna térfogatú hajóval volt felszerelve. Egy összevetés: a „Norddeutsche Lloyd” ugyanebben az időben 980 000 tonna fölötti tonnatérfogatú hajóval rendelkezett. Az osztrák hajótársaság az Államvasutak után az akkori Ausztria legjelentősebb közlekedési vállalatává vált, és ezzel a tengeri forgalomban jelentős mértékben részesült, annak ellenére, hogy a Monarchia a világon egyetlen saját támaszponttal sem rendelkezett. A magyar-osztrák érdekek találkozásának rövid epizódját jelenti, hogy a Társaság 1871–91 között Osztrák–Magyar Hajótársasággá alakult, 1891-ben azonban a magyar kormány kilépett a Lloydból.

Magyar részről az „Ungaro-Croata” látta el a dalmáciai kereskedelmi szol-

gálatot, az „Adria Társaság” pedig, miután feladta észak-amerikai területét, a közlekedést szolgálta. Egy példa a magyar fél messzemenően sajátos cselekvési módjára: az „Adria” az osztrákok nem nagy öröme, de ugyanakkor a Társaság saját hasznára együttműködött az angol „Cunard”-dal. A New York-i kivándorlások részvételi díja fejenként tekintélyes összeg volt.

Ezeknek a gőzösöknek a legénységét a legjobbnak, nemzetközileg a legelismertebbnek tartották. Azt lehet mondani, a legnagyobb szerep Dalmáciának, a szlovéneknek és Horvátországnak jutott. A hadiflotta legénységének egyharmada innen verbuválódott.

IV. EXPANZÍV VONÁSOK ÉS AZ ADRIAI POZÍCIÓ ELVESZTÉSE

Az új tengerészeti fejlődés új stratégiai szempontokhoz is vezetett. Jóllehet a Lissa melletti imponáló sikert joggal tekinthetjük defenzív akciónak. A tengeri háborúk történetét tekintve is jelentőséggel bír a nap: Trafalgar óta ez az első nyílttengeri csata és ezen felül az első páncélos hajók közötti csata is. Nem utolsósorban tengerészeti helyzeténél fogva azonban a dunai monarchia expanzióra való beállítottságában bizonyos imperialista hangsúly is érvényesült.

1. Expanzív hangsúly a Balkánra irányuló támaszpontstratégiában

- a) Offenzív stratégiában: Szaloniki és Valona szemügyre vétele. Hahn 1868-ban megjelent munkája óta újra és újra szóba kerül az a lehetőség, hogy az említett városokat a nyílt Földközi-tengerhez való kijutás érdekében foglalták el, mint a legkedvezőbb fekvésű kitörési területet a Szuezi-csatornához, általában mint a Balkánra való felvonulási területet, mely tartós gazdasági reményekkel kecsegtetett. Valona ebben az összefüggésben támaszpont az Adriáról a Földközi-tengerre való kijáráshoz szükséges biztosítására.
- b) Defenzív stratégiában: keresztezte Belgrádnak azt a törekvését, hogy előrenyomuljon az Adriáig, hogy támaszpontot szerezzen a tengerparton.

Mindezeket a szempontokat 1912 őszi balkáni válságban még mérlegelték – a bécsi Ballhausplatzon éppúgy, mint a Staudenringen –, de ugyanannyira elutasították, hogy gúnyolták is a delegációkban ugyanazon év őszi Bécstől és Budapesten, mindenekelőtt a szlávok, nem utolsósorban a csehek. Masaryk Szalonikit mint célorientációt több mint „utópikus politikának” nevezte, sőt értelmetlennek minősítette; Tusar ostromozta azt a formulát, miszerint a „Szalonikihez vezető utat szabadon kell tartani”, maró gúnnyal kérdezte: „Mit is akarunk mi Szalonikitól?”

2. *Expanzív hangsúly a tengertúli jelenlét stratégiájában*

Ausztria–Magyarországnak is, melyet előrehajtott a „The flag follows the trade” és amelyik fordítva éppen még nacionalistán–hazafiasan hangsúlyozta a zászlómutogatást, megvolt már a maga imperialista előjele: hatalmi demonstráció és harci bevetés válság esetén, válságbizottság flottademonstráció alatt. Parádés példa: a szövetséges nagyhatalmak problematikus Kína elleni akciójában 1900-ban, szövetségben, ha féltékenységgel teli szövetségben is együtt a befolyási övezetekért folyó rivalizálásban. Ausztria–Magyarország is ott van a nagy Nyolc között, négy cirkálóval és a partra szállt különleges tengerészeti alakulatokkal Taku-Reede-n, Shan hai kvan előtt és büntetőexpedíciókon Kína belső területén.

A gazdasági fejlődéshez és a tengeri stratégiai következtetésekhez a jelzett imperialista tendencia ideológiai kiegészítéssel is hozzájárul: az ún. „maritim” gondolkodással, azaz a terjeszkedés érzelmi tudomásulvételével és annak intellektuális adaptációjára tett kísérlettel. Már Mahan is a tengeri hatalom elemeihez sorolta a „nemzeti karaktert”. A történelem nagy tengeri hatalmaira gondolt, a föníciaiakra, Velencére, Németalföldre, Nagy-Britanniára. Hatalmukkal, jólétükkel, egész létükkel a tengerben horgonyoztak.

Nos, a dunai monarchia nemzeteinek „karakterét” – a dalmátoktól eltekintve – bizonyosan nem szabta meg alapvetően a tenger. Ellenkezőleg. Hogy ezt a hiányt megszüntessék, létrejött most, a század elején mint propagandamag egy szervezet: a Flottaegylet – Banjalukától Reichenbergig, Buenos Airestől Szalonikin át a Don menti Rosztovig terjedő helyi csoportok létrehozása, diákutaztatás és kirándulások, folyóiratok és csinos egyleti ruhák révén – 1914-ben kereken 45 000 taggal törekedett célja felé.

A cél egy 1911-es programcikk szerint: a dunai monarchia erős tengerészeti helyzetének biztosítása a Földközi-tengeren, ebből merítve három dolog: megerősödött hazafias öntudat, megjavult gazdasági fejlődés és eme új közös „életerő” által a „népek közötti áldatlan viszály” legyőzése. A következtetés: „... ne egy dreadnought-ot, ne két dreagnought-ot, hanem e nagy monarchia elhasználatlan népi erőihez méltó, nagyvonalú tengerészeti programot!” Az ellenzólgalom: Viktor Adler így mennydörgött a dreadnought-ok ellen: „58 millió minden egyes ilyen hajóért, ugyanabban az államban, amelyben a legfontosabb szociális tevékenységet is elhanyagolják.”

„Életerő” nemzetek fölötti közösségben – a flottaegyletnek ez a célja persze nem tűnt realiztikusnak. A nemzeti dezintegrációt már nem lehetett föltartóztatni. És nem utolsósorban Isztria és Dalmácia lakói álltak a mozgalom élén, előretörve eruptív megrázkódtatások közepette, nemzeti és szocialista előjelek mellett: riadójeleket adva ezzel az egész államnak.

Ehhez kapcsolódott még az olaszok ténykedésével szembeni ellenállás, nem utolsósorban az iskolaügyekben. Még 1866-ban, az olaszok Lissa elleni támadását

az olaszoknak Dalmácia horvát jellege elleni támadásaként fogták fel. Hamarosan azonban a nemzetekfölötti államnak, a Monarchiának kellett sorra kerülnie.

1912: Fájdalmas ellentét pár az 1797-es bevonulást fogadó ovációhoz képest – tüntetések a dalmát városokban, a háborúban, a Balkán-háborúban levő szláv testvérekért, a Monarchiával szemben: „Le Ausztriával!”, „Le Magyarországgal!”, „Le a kopaszokkal!”. És aztán 1918. A szocialista ellenállás évének kezdetén januárban: Trieszt a nagy sztrájk egyik kiindulópontja; februárban: felkelés a Cattarói-öbölben állomásozó hadihajókon. És végül 1918. októberében a startlövés a nemzeti átalakuláshoz: lázadás Fiumében, ami maga is hozzájárult a budapesti kormány bukásához. A Pulai és a Cattarói-öbölben levő hajókon azonban kék-fehér-piros lobogókat vontak föl – a „jugoszláv színeket”.

A konzekvencia: Magyarország és Ausztria visszavonulása délen a tengertől.

Befejezésként így foglalnám össze: A kihívás végül kétszeresen hatott a kölcsönös viszonyban. Nemcsak a Duna menti központokat, a tengerpartot is érintette. Három hatalmas nekirugaszkodásban próbálta Közép-Európa dunai régiója a tengerpartot megragadni és megtartani. Újra és újra, de főleg az 1918 előtti utolsó évtizedekben válasz is érkezett a kihívásra a tengerparti emberektől: megváltozott lojalitásuk, kifejezésre jutott nemzeti szabadságvágyuk. És az az idő, amely a nemzeteket a történelem végső felelőseivé nyilvánította – nem megfelelő beavatkozásuk eredményeképpen – Magyarországot és Ausztriát is eltávolította a tengerparttól.

A történész számára a kellő történelmi távlat lehetővé teszi, hogy a tényállást sine ira feljegyezze, és a déli tengerpart modellje alapján felismerje, hogy a nemzetek kevésbé járnak külön utakat, sőt ezzel ellentétben sokkal több a párhuzamosság, és a közös elem is a bejárt utakon, mint azt a történetírás gyakran hangoztatta.

A MAGYAR ÉS AZ OSZTRÁK KULTÚRTÖRTÉNET KÖZÖS VONÁSAI A SZÁZADFORDULÓN

MÁTRAI LÁSZLÓ

Az osztrák és a magyar történészek 1967-es grazi és 1968-as pécsi ülései mind tartalmi-tematikai, mind metodológiai-elméleti szempontból jó eredményt hoztak. Az azóta eltelt 10 év tapasztalatai bibliográfiai tisztasággal mutatják, hogy az így nyert eredmények eljutottak a történészek nemzetközi nyilvánossága elé. A századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájának története még divatosabb téma lett, és az azóta keletkezett szakirodalom azt mutatja, hogy közös kutatásaink a legfontosabb kérdéseket helyes módszerrel közelítették meg.

Egy „up to date” példával szeretném megmutatni, hogy hogyan és mennyiben tud *először*, ugyanannak a problémának a kétoldalú, osztrák és magyar megvilágítása produktív lenni, *másodszor* hogyan tudja a gazdasági, politikai és kultúrtörténeti – összefoglalóan infradisziplináris – tárgyalásmód, a téma azon oldalait megvilágítani, amelyek egyébként láthatatlanok maradnának. Különösen fontos a komparatiztika a művelődéstörténet területén, mert e diszciplína kategóriarendszere és metodológiája még nincs olyan pontosan kidolgozva, mint az esemény- vagy a gazdaságtörténeté, amiért is a művelődéstörténet kutatása viszonylag elmaradott. Ez a helyzet messzemenően negatív következményekkel járt a testvértudományokban, így a művészettörténetben vagy az irodalom- és az esztétikában.

A századforduló komparatív analízisének első jelmondata legyen klasszikus: *si duo facient idem, non est idem*.

Ami a második jelmondatot illeti, még a fülünkben cseng, ahogy Novotny professzor grazi ülésünkön olyan szépen idézte: *Noricum* és *Pannónia* bár két különböző római kolónia volt, őket a Lajta nemcsak elhatárolta, hanem össze is kötötte.

A századforduló nemcsak itt és ott, tehát a Lajta két oldalán, hanem az egész emberiség történetében sorsfordulót jelentett minden egyes történelmi kapcsolatban. Ma már senki nem akar Oswald Spengler nyomába lépni és a nyugati országok bukásáról általánosságban elmélkedni, de ugyanúgy nem tudunk egyetérteni Karl-Krausszal sem, ha az „emberiség utolsó napjai”-ról beszélt. Breycha és Fritsche szóhasználata valószínűleg közelebb áll a történelmi igazsághoz, amikor a századforduló osztrák kultúrtörténetét mint „finálé és nyitány”-t mutatja be a jelzett időszak osztrák irodalom- és művészettörténetét felölelő mintaszerű antoló-

giájában. Hogy néhány kritikus csak a finálé szót tartja helyesnek és a „nyitányt” tagadja, ez történetfilozófiai, (avagy ha tetszik: ideológiai) világnézeti kérdés, amely külön fórumon döntendő el.

Minden művelődéstörténész számára tény volt és marad, hogy a századforduló idején Európa filozófiai gondolkodását az irracionális látványos előretörése jellemezte azoknak a gazdasági, politikai és társadalmi eseményeknek a logikus kulturális következményeként, amelyek általános létbizonytalanságot okoztak az egész XIX. századi Európában, fokozott mértékben Ausztriában és Magyarországon.

A filozófus Nietzsche és Kierkegaard voltak azok, akik ezt az irracionális hullámot a két országban inspirálták, mégpedig az említett anti-kronologikus sorrendben, mert a fiatal Nietzsche volt az, aki radikális kultúrkritikájával a Kierkegaard-féle szubjektívizmust és irracionálisizmust előkészítette.

Nietzsche és Kierkegaard Magyarországon is szellemi divattá váltak, és ezért tud a művelődéstörténeti komparatiztika metodikai segítséget nyújtani ennek a sokat tárgyalt, nagyon nehezen megoldható esztétörténeti problémának a megvilágításában.

A modern osztrák teoretikus, Gustav Falk egy kissé túlságosan is esszéista megfogalmazásában úgy látja, hogy a századforduló fő szellemi ellentmondása az impresszionizmus és az expresszionizmus közötti ellentétben nyilvánul meg. Ez az esztétizáló vélemény a problémát és annak megoldási lehetőségét áthárítja az esztétikára, elrejtve ezzel a mögötte rejtőző szociális és filozófiai alapellentéteket.

Ami az expresszionizmus kérdését illeti, természetesen Magyarországon is ez az irányzat hat a századforduló kezdetén, de alapvetően más eszmei tartalommal. Közben ugyanis Ausztriában a Ludwig von Ficker által szerkesztett „Der Brenner” c. folyóirat kimondottan irracionális, szélsőségesen szubjektív, vallásos-misztikus jellegű szellemi irányzatot hozott létre, addig a Kassák köré csoportosuló, a „Ma” és a „Tett” című folyóiratot megjelentető magyar expresszionisták a költészet és a grafika megújítását a kormányzattal és a hagyománnyal szembeni ellenállás talajáról kiindulva, minden irracionális, vagy vallási tartalom nélkül, illetve szociáldemokrata célkitűzéseket szem előtt tartva képzelték el.

Ami a Kierkegaard-hatást ott és itt illeti: a Brenner-kör körül egy kimondott Kierkegaard-kultusz alakult ki, amely a lehetőségekhez képest teljességgel és hűen törekedett a példakép irracionális, szubjektívizmusának és pesszimizmusának megvalósítására, mint a költészetben Georg Trakl, vagy mint a hivatalos filozófiában Prof. Theodor Häcker, aki ezzel az ún. vallásos egzisztencializmus első képviselője lett. Jóllehet nem ilyen mértékben, de mégis az irracionális hullám termékeként jelentkezett Lukács György 1909-ben Magyarországon Kierkegaard-tanulmányával, mégpedig azzal a kierkegaardi felfogással, miszerint a „szubjektívizmus az igazság”, de nem misztikus vagy vallási tartalommal, hanem esztétikai, esztétizáló és morális felfogásban.

Tény, hogy 1910 körül a magyar szellemi életben is jelentkezett bizonyos

érdeklődés a középkori (és modern) misztika iránt (Lukács Györgynél Eckhart mester vagy Martin Buber, a nitscheiánus Fülep Lajosnál Suso irányában) azonban minden hasonlóság ellenére különbség volt az erősebb és ez az irracionális és miszticizmus iránti divatos vonzalom meg sem közelítette a Brenner-kör és képviselőinek, Georg Traklnak vagy Carl Dallagónak igaz vallásosságát és mélyleges metafizikus reménytelenségét.

Ludwig Wittgenstein életműve a Brenner-kört és a Bécsi Kört összekapcsolja egymással. A legújabb magyarországi Wittgenstein-kutatások is utalnak arra a művelődéstörténeti háttérre, amelyben azok az okok keresendők, melyek Wittgenstein intellektuális fejlődését meghatározták, s melyek a Tractatus fiatal, racionalista logikatudós Wittgensteinét a Philosophical Investigations idős irracionalista és metafizikus Wittgensteinével szembeállítják. Viszonylag sokat írtak arról, hogy e belső önellentmondások a századforduló monarchiájának valódi ellentéteiből és paradoxonjaiból származnak. Ami a Bécsi Kört illeti, a helyzet lényegét talán úgy lehetne definiálni, hogy azok a gondolkodók, akiknek a történelmi-szociális atmoszféra bizonytalanná vált, a természettudomány és a matematika egzaktságában keresték a bizonyosságot.

Azóta az angolszász világban a bécsi iskola filozófiai nagyhatalommá vált. Az ellentmondás ezáltal nem szűnt meg, csak áttelepült Bécsből Oxfordba, Cambridge-be és Amerikába. Újabban éppen a düsseldorfi Nemzetközi Filozófiai Kongresszus jóvoltából áttekintést kaphattunk a bécsi iskola utótörténetéről és jelenlegi helyzetéről. Ugyanaz a Karl Popper – és ez talán a mi történelemszövegeinket érdekelni fogja –, aki a bécsi iskola alapjain állva egykor a Historizmus nyomorúsága címmel éles támadást indított minden történettudomány tudományos jellege ellen, és emellett politikai érzelmektől vezérelve a marxizmust, mint utópikus platonizmust bírálta, most az agykutató John Ecclés-sel közösen új könyvet publikált, melyben a platonizmus harmadik világának meglétét hirdeti. Az egykori bécsi iskola pozitívizmusa, neopozitívizmusa, analitikus filozófiája stb. létrejöttéből megállapítható, hogy a különböző filozófiai táborok között a határvonal az antihisztórikus scientizmus és a humanista hisztórizmus között húzódik.

Jól tudjuk, hogy a századforduló Ausztriájában sok európai kulturális áramlat specifikus osztrák karaktert öltött magára, így jött létre a marxizmusból az ausztró-marxizmus, a pánszlávizmusból az ausztró-szlávizmus stb. Tudjuk azt is, hogy ezek a modifikált variációk Magyarországra is hatottak, mint pl. Alfred Adler revizionizmusa és kantianizmusa. Quae cum ita sint: hogyan lehetséges, hogy a Bécsi Kör, mint filozófiai áramlat oly sok és gazdag befolyás között itt nálunk nem érvényesült?

A kérdés megválaszolásához a művelődéstörténeti komparatiztika nyújt segítséget. Jóllehet, a századforduló szellemi helyzete Magyarországon és Ausztriában nagyon hasonló volt, a nemzeti történelemből adódó filozófiai befogadóképesség azonban különbözött. Nietzsche hatására napirenden volt minden érték átértékelése, folyamatban volt az abszolútum megkérdőjelezése. Míg azonban az

elveszett abszolútumnak a vallásban, az irracionizmusban, az expresszionizmusban stb. történő felfedezésére irányuló kísérletek Ausztriában csak félsikert hozhattak, addig – mint ahogy azt már említettük – az osztrák gondolkodók az elméleti bizonyosságot a természettudomány és a matematika egzaktóságában keresték.

Ezzel szemben Magyarországon az abszolútum iránti törekvés ugyan kapcsolatban állt a matematikával és a logikával, a természettudományokkal azonban nem. Ez úgy történt, hogy bár a Bécsi Kör összes nagy inspirátora, mint pl. Brentano, Bolzano, Frege, Husserl, Meinong, Russel stb. ismertek voltak, a következmények mégis másképpen alakultak: nem jött létre szellemi mozgalom, de megszületett a „tisztá logika” iskolája, melynek tanítványai a keresett bizonyosságot Pauler Ákos platonai rendszerében vélték megtalálni. Ezen az úton szerveződött meg egy konzervatív katedrafilozófia, melyben elsikkadtak a bécsi pozitivizmus és a budapesti „Bolzano-kör” progresszív vonásai.

Rövid előadásom befejezéseként, engedjék meg két történeti ténnyel demonstrálni azt, hogy a filozófiatörténetben a közös vonások a különbözőségek ellenére is milyen erősek. Az egyetlen külföldi tudós, aki Pauler Ákos munkáit alaposan ismeri és idézi, a filozófia bécsi professzora Leo Gabriel, aki a XIV. Filozófiai Világkongresszus elnökeként szép áttekintést adott közre az egykori osztrák filozófiáról, a Bécsi Körről, Wittgensteinről és a Brenner-körről a „Wissenschaft und Weltbild”-ben.

A Bécsi Kör utolsó bécsi tagja Viktor Kraft volt, aki a Kör belső történetéről magisztrális monográfiát készített. Az utolsó előtti bécsi tag a két éve elhunyt magyar Juhos Béla volt, aki a Kör alapítói közé tartozott, és a matematikai logika egy fontos teorémáját fogalmazta meg.

Ami a Bécsi Kör további utótörténetét illeti, szeretném befejezésként felhívni figyelmüket arra, hogy Karl Popper tanítványai és kritikai ellenzői között volt néhány magyar kutató is – és ami a mi témánk szempontjából fontos – több fiatal szakemberünk foglalkozik – nem is eredménytelenül – Wittgensteinnel: munkájuk talán hozzájárulást jelenthet majd az osztrák–magyar művelődés-történeti komparatistikához.

*

1978. szeptember 21-én a vegyesbizottság a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tanácsstermében folytatta nyilvános tudományos ülését, ahol két osztrák és két magyar történész előadására és ezek vitájára került sor.

Dr. Birgit Leuchtenmüller, az osztrák népesség-statisztika interpretációs lehetőségeiről és problémáiról, dr. Katus László, a magyarországi 1850–1914 közötti demográfiai átmenet kérdéseiről, dr. Roman Sandgruber, az agrárstatisztika kérdéseiről és dr. Puskás Julianna a magyarországi 1870–1914 közötti szántóföldi termelés trendjeiről tartott tudományos előadást. Az előadásokat élénk vita követte.

A tanácskozások második napján – ugyancsak az MTA Székházban – zajlott le a vegyesbizottság zárt ülése. A két tagozat együttesen értékelte az első tudományos ülés tapasztalatait, és megtárgyalta az elkövetkező évek terveit. Elvi megállapodást kötöttek, hogy a Magyar és az Osztrák Tudományos Akadémia közös kiadásában jelentetik meg az első tudományos ülés teljes anyagát. A megbeszéléseken megállapodtak abban, hogy a következő együttes ülésre 1980 tavaszán Bécsben kerül sor, és a tudományos ülészak témája: a felvilágosult abszolutizmus.

Nemzetközi tudományos ülések

BESZÁMOLÓ

A NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SIMPOZION „MOGERSDORF” 1978. ÉVI ESZÉKI ÜLÉSÉRŐL

A magyar, szlovén, osztrák (burgenlandi) és horvát regionális történeti kutatások fórumaként életrehívott Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion 1978. évi ülését 1978. június 3–8. között a horvátországi Eszék városában tartotta. A magyar történész delegáció részvételét a Kulturális Kapcsolatok Intézetének támogatásával a Magyar Történelmi Társulat szervezte meg. A korábbi hagyományok folytatásaként ezúttal is a régió történeti kérdései szerepeltek napirenden. Az első előadást RÁNKI GYÖRGY akadémikus tartotta a Pannon térség ipari fejlődésének összehasonlító regionális vizsgálatáról. Az alábbiakban e referátum teljes szövegét közreadjuk, és ismertetjük a tudományos ülés programját.

A PANNON TÉRSÉG IPARI FEJLŐDÉSÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ REGIONÁLIS VIZSGÁLATÁHOZ

RÁNKI GYÖRGY

A pannon térség ipari fejlődésének összehasonlító regionális vizsgálatához úgy vélem, elengedhetetlenül szükséges, hogy tisztázzuk: mit értünk mindenekelőtt az összehasonlítás bázisát képező régió alatt? Egy-egy régió nagyobb területi egység, melynek keretében nemegyszer több ország vagy birodalom helyezkedik el, sok vonatkozásban hasonló földrajzi-természeti meghatározottságok között, sok vonatkozásban hasonló politikai hatások és befolyások szférájában. Mégis az egyes régiók jellegét elsősorban történelmi tényezők határozzák meg. Történelmi folyamatok, melyek a földrajzi-természeti és politikai összekapcsolódások áttételein keresztül érvényesülnek, s melyek évszázadok során a fejlődés lényeges hasonlóságait, közös vagy rokon törvényszerűségeit alakítják ki. A konkrét történeti elemzés lehetővé teszi a történeti hasonlóságokat mutató és összekapcsolódó régiók többé-kevésbé pontos elhatárolását. A XV–XVIII. századra vonatkozó kutatások hívták fel leghatározottabban a figyelmet Közép- és Kelet-Európa sajátos gazdaságtörténeti különállására, elkanyarodására az európai fejlődés általános tendenciáitól. A XIX–XX. századra vonatkozó kutatások alaposan megerősítik a közép- és kelet-európai régió elkülönített vizsgálatának indokát.

Kelet-Európa közvetlen szomszédsága az ázsiai területekkel és elszigeteltsége a nagy világtengerektől, a világtörténelem XV. század végétől meginduló

nagy fordulatától sajátos történeti folyamatok kiindulásává válik. Míg előzetesen, ha lemaradva is, de követte a fejlődés élvonalában haladó nyugat-európai régió gazdasági fejlődési útját, ez időtől már késedelmesen sem követhette azt. Míg Amerika felfedezése, a világkereskedelmi útvonalak eltolódása és a kereskedelem szerkezetének átalakulása hatalmas lökést ad a nyugati fejlődésnek és a modern tőkés átalakulás folyamatait indítja meg, addig Kelet-Európa országai e fejlődés perifériájára kerülnek, az iparosodó Nyugat agrár függvényeivé válnak, s a jobbágyrendszer másodvirágzása következik be. Míg a polgárosodó Nyugaton a centralizált államhatalom fejlődik ki, s telítődik egyre inkább modern nemzeti tartalommal, addig az elkanyarodó Kelet török és mongol hódítások hatására jórészt elveszíti az önálló államiság lehetőségeit. Ilyen történelmi bázison a XVIII. század végétől meginduló, s a XIX. század első két harmadában kiteljesedő ipari forradalom, mely a kontinens nyugati felét néhány évtized leforgása alatt ipari jellegűvé alakította át, Kelet-Európában nemcsak 50–100 évvel elmaradt, de nyugati értelemben sohasem játszódott le: a nyugat-keleti egymásrahatások nyomán ugyan a XIX–XX. század fordulója körül lejátszódik vagy megindul a modern gazdasági átalakulás Keleten is, de nem tudja maradéktalanul szétzilálni a megcsontosodott agrár-struktúrát és túlsúlyt. Közép- és Kelet-Európa országai többségükben sajátos, közepesen fejlett, vagy az elmaradottságból még alig ki-mozduló gazdasági struktúrával léptek századunkba, ami gyökeresen új utak keresésére ösztönözte őket jelenünkben.

Vázlatunkban ezek a folyamatok adják meg Közép-Kelet-Európa történelmi egységének tartalmát, s teszik lehetővé, hogy a gazdaságtörténeti vizsgálódás szempontjából regionális egységként legyen kezelhető. A regionális egység azt jelenti, hogy a térség gazdaságtörténetének feltárása során a régió egészére jellemző gazdasági folyamatokból indulhatunk ki. Nem elsősorban az egyes országokat vizsgáljuk, hanem a térség országainak összességére jellemző folyamatokat. A modern kori Közép-Kelet-Európa példáján: a jobbágyi viszonyok felszámolásának és a modern tőkés mezőgazdaság kialakulásának folyamatát, az infrastruktúra kiépülésének és a bankrendszer születésének sajátosságait, az állam és a külföldi tőke szerepét az iparosodásban, az ipari forradalom általános sajátosságait.

Ez a regionálisan egységes vizsgálati módszer természetesen azonnal felveti a nemzeti különbségek, a nemzethatárokból adódó eltérések nagy súlyú problémáját. Olyan ellenérveket szolgáltat az egységes vizsgálati módszer ellen, ami még az általánosítás igényével fellépők körében is erős aggályokat kelt. A Gerschenkron pl. nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a XIX. század második felétől különös jelentőségre emelkedő nemzeti fejlődés, a politikai hatalom és az államhatárok kérdése, s mindaz, ami ezzel összefüggésben áll, erősen egyedivé teszi az egyes országok fejlődését, és akadályt állít a regionális általánosítás útjába. Az ilyen jellegű érvelés természetesen számos igaz, indokolt aspektust tartalmaz. Ennek ellenére túlértékeli a nemzeti keretek jelentőségét (részben talán

az állam szerepének túlhangsúlyozása révén). A regionális vizsgálati egység mellett érvelve mindenképp arra hivatkozhatunk, ami a módszer gyakorlati használhatóságát és történetiségét megalapozza: a regionális általánosítás, a gazdasági folyamatok egységes vizsgálatából való kiindulás egyáltalán nem ellentétes az országonkénti eltérések és egyedi vonások figyelembevételével. Az egyes folyamatok áttekintése ugyanis a régióon belül országonként történik, ami lehetőséget nyújt a sajátos mellett az egyedi feltárására is. Éppen az egyes gazdasági folyamatok konkrét történeti vizsgálata alapján vált meggyőzővé és bizonyítottá, hogy az agrárfejlődéstől a bankrendszer és közlekedés kiépítésén keresztül a külföldi befektetések problémáig a közép- és kelet-európai térség országainak számos alapvető hasonlósága mellett a különbségek és eltérések is meglehetősen egységesen jelentkeznek és önmagukban is tipizálhatók. A gazdasági fejlődés legfőbb folyamatainak hasonlósága ellenére ugyanis a térségen belül világosan elkülöníthető kisebb fejlődési csoportok (alrégiók) képezhetők, az osztrák–cseh területek, az orosz–lengyel–magyar fejlődési vonal és a balkáni típusú út sajátosságai indokolják a közép- és kelet-európai régió ezen hármasságának tagolását. (Korántsem zárva ki az alrégiókon belül is jelentkező eltéréseket, az átmeneteket, amit pl. Románia képvisel világosan felismerhetően az orosz–lengyel–magyar és a balkáni típus között stb.)

E különbségek feltárása és bemutatása, ami a regionális összehasonlítási módszer alapján válik igazán lehetségessé, ugyanakkor nem teszi indokolatlanná, hogy a térség világgazdaságban elfoglalt helyének alapvető azonosságát, fejlődésének minden más régiótól eltérő közösen sajátos vonását állítsuk a regionális vizsgálódás középpontjába. Ez az általánosítás jelöli ugyanis elsősorban meg Közép- és Kelet-Európa sajátos arculatát és a világgazdaság egységében elfoglalt sajátos pozícióját. Ez teszi a régiót világosan beilleszthetővé az egyetemes folyamatok rendszerébe.

S ezen a ponton jutottunk el a regionális összehasonlítás egyik legfontosabb módszertani problémájához, a különböző régiók összehasonlításának kérdéséhez.

Ha ugyanis egyes régiókat kutatunk, akkor elkerülhetetlen a régiók összehasonlítása. Még az összehasonlítás tudatos szándéka és törekvése nélkül is szükség van hallgatóságos mércékre, viszonyításokra, melyek minden értékítélet mögött meghúzódnak. A gazdaságtörténeti munkák szemléletének gyakorlatában – kimondva vagy kimondatlanul – úgyszólván általános az összehasonlítás-mércét a fejlődés élvonalában haladó, legfejlettebb országok útjában meghatározni, s minden mást, lemaradót és elmaradottat ehhez viszonyítani, ennek alapján értékelni. Ebből adódott, hogy az elmaradottság különböző fokán álló régiók gazdasági szintjének vizsgálatakor nemegyszer a kvantitatív tényezők domináltak: a különbségeket az összehasonlítóként főként abban látták, hogy az elmaradottabb terület (vagy ország) 50–100–200 év lemaradást mutat a legfejlettebb területekhez (országokhoz) képest. Ebben az ítéletben gyakran kimondatlanul is bennfog-

laltatik a lemaradás egyoldalú mennyiségi értelmezése, az a perspektíva is, hogy a lemaradott terület 50–100–200 év múlva jut el a legfejlettebb által reprezentált szintre. Sokkal egyértelműbben jut kifejezésre ez az álláspont egy-egy gazdasági jelenség megítélésében: az elmaradott régió országaiban valamely gazdasági ágazat akkor fejlett, ha hasonlít a vezető régió hasonló ágazatai szintjéhez, akkor sajátos, ha valmiben eltér attól stb.

Végül is mindez olyan fejlődési teóriát rejt magában, hogy az elmaradottabbak a fejlettebbek, az előttük járók példáját, útját követik. Az összehasonlítás ilyen szemlélete azonban már veszélyes, mert egyoldalú leegyszerűsítéseket idézhet elő. Igaz ugyan, hogy a fejlettebbekhez való viszonyítás, és ezen belül a mennyiségi összemérés, sok vonatkozásban indokolt, de korántsem kizárólagos. Indokolt, amennyiben a legfejlettebb régió a legtisztábban tartalmazza a fejlődés legbenső lényegének fő vonásait: a XIX–XX. századi tőkés fejlődés, az ipari átalakulás és modernizálódás esetében ez egyértelműen igaz Nyugat-Európára és az Egyesült Államokra. A legtisztábban fejezik tehát ki azokat a gazdasági jelenségeket, melyek így vagy úgy, de a későn jövők fejlődését is áthatják valamilyen formában. Nem lehet azonban kizárólagos, mert a későn jövők fejlődése mégsem az előttük járók útjának pusztá végigkövetése, hanem történelmileg (és regionálisan) meghatározott utak végigjárása. Az elől haladók csoportja maga sem pusztán vonzó hatású példa, de egyben új feltételeket, körülményeket kiváltó tényező is. Az időbeni késés, az időközben kialakult új feltételek, a történelmi meghatározottságok tehát ugyanazon folyamatok lényeges változásait idézhetik elő, egyes gazdasági folyamatok elmaradására, új jelenségek kialakulására vezethetnek. A regionális összehasonlítás esetében tehát korántsem elegendő a különböző régiókhoz való viszonyítás hagyományos formája, az elmaradottság szintjének megállapítására való törekvés, az egyes régiók pontos rangsorolása. Az egyes régiók sajátos történelmi útját kell feltárni, a régiók közötti fejlődési változat-különbségek vizsgálatát kell elvégezni. Csak az teszi lehetővé, hogy a regionális összehasonlítás legfőbb előnye érvényre jusson: hogy ne csak tipizáljuk az egyes régiókat, és meghatározzuk fejlettségi hierarchiájukat (vagy akár fejlődési eltéréseiket), hanem mindezen keresztül eljussunk az egyes régiók valódi egymásrahatásának felismeréséig is. Annak a bonyolult kölcsönhatásnak a tisztázásához, hogy az egyidejűleg, egymás mellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességeket képviselő régiók hogyan hatnak egymásra, hogyan és milyen irányban befolyásolják egymás útjait.

Ha a kérdés elsősorban teoretikus megközelítésére törekvő fejtegetés után a pannon térség gazdasági fejlődésének egységes vizsgálati szempontjait keressük, akkor azonnal két nehézséggel találjuk szemben magunkat.

1. Utaltunk arra, hogy a régió nemcsak földrajzi, gazdasági, de történelmi kategória is. Kérdés – beszélhetünk-e eme térség esetében Közép-Kelet-Európa nagyobb egységén belül valamiféle alrégióról?

2. Vitattuk a nemzeti egység mindent uraló szerepét. Ez azonban nem je-

lenti azt, hogy figyelmen kívül hagyhatnánk azt a tényt, hogy a részstruktúrák között az elmúlt közel 200 esztendő történelme szempontjából a nemzet és az állam mutatkozik legfontosabbnak. A kelet-európai fejlődés sajátosságai közé tartozik, hogy az a társadalmi és intézményes valóság, mely az emberi közösséget formálja a 19. században, nem nemzeti, hanem állami keretekben forinálódott. Az anyagi és a történelmi környezet, a termelőerők és a technika, az ebből adódó gazdasági struktúra (munkamegosztás, csere, akkumuláció, jövedelemelosztás) és a minderre épülő társadalmi struktúra központi specifikumát nem lehet tehát megtalálni, ha az állami keretektől eltekintünk.

Nem kell bővebben fejtegetni, hogy a kapitalizmus előtörténete és kifejlődése szempontjából aligha lehet a pannon térséget egységesen kezelni. A Dunántúl hosszú ideig megszállás alatt állt, vagy harcok színhelye volt. Szlovéniát a török háborúk legfeljebb közvetve érintették. De ezt követően is a nagyobb gazdasági egység részeként más fejlődési lehetőségek mutatkoztak Nyugaton, mint Keleten, melyet tájbeli, földrajzi közelség aligha hidalhatott át. Nem kétkelhetünk: bizonyos fáziskülönbség már a 18. század végén is mutatkozott. Az ezt követő ipari forradalom – mely szintén különböző hullámokban érte el a térség nyugati és keleti felét – önmagában is mélyreható és dinamikus változásokat eredményezett az ipar térbeli elhelyezkedésében. Nemcsak a régi iparágak megszűnése, illetve technológiai átalakulása, de rohamos új ágazatok kialakulása révén, amely a régi tradicionális telephelyek teljes átcsoportosulásához vezetett. A megváltozott energiaforrások, termelési eljárások, az új közlekedési feltételek – a vasút önmagában is aktivizál – következménye például az ipar arányainak megváltozása a szorosán vett cseh területek javára, a korábban iparosodott alpesi területekkel szemben. A munka-, nyersanyag- vagy piac-orientációjú iparfejlődés nagy dilemmája – melyben korábban a villamosság előtt a szén hatalmas szállítási költségei nemegyszer perdöntő tényezőt jelentettek – a térséget viszonylag kisebb mértékben érintette, hiszen egyik tényező sem szólt egyértelműen sem a Dunántúl, sem Horvátország, sem a szlovén területek mellett. Ámbátor bizonyos nyersanyagokban mutatkozott komparatív előny, mégis inkább a tengerhez vezető út hozta egységesen mozgásba a három terület iparosodását.

Trieszt és Fiume versengése már a 19. század negyvenes éveiben foglalkoztatta a magyar reformkor nagyjait, akik a Fiumébe vezető vasút kiépülését tartották Magyarország gazdasági fejlődése egyik kulcskérdésének. De amikor ez a kérdés napirendre került, nem utolsósorban a már kialakult lényeges fejlettségi különbség leküzdését célozta. Igaz, Ausztria vagy pontosabban a Habsburg Birodalom nyugati tartományai közül a szlovén még legkevésbé tapasztalta az ipari forradalom gyorsító, pezsdítő következményét, de az ötvenes években a Bécs és Trieszt között megteremtett összeköttetés technikai bravúrt eredményezett.

Ljubjana már 1849-ben vasúthoz jutott, és 1854-ben a Bécs–Trieszt vonal is készen állt. Közel egy évtized telt el, míg Zágráb, Fiume és a Dunántúl is megkapta a maga megfelelő összeköttetését. (A Dunántúl északi része természe-

tesen kedvezőbb helyzetben volt, hiszen a Bécs és a Magyar Alföldet összekötő egyik főútvonal itt ment át.)

És ha Szlovénia már a hetvenes évekre valamennyi fővonallal rendelkezett, hadd utaljak itt a Ljubljana–Maribor, Klagenfurt–Villach vonalra, majd az 1873-ra befejezést nyert St. Valentin–Steyr–Judenburg–Villach–Tarvisio–Ljubljana vonalra, addig a Dél-Dunántúl és Horvátország vasútvonalainak – pontosabban fő vasútvonalainak – kiépítésére csak a nyolcvanas években került sor. Az Alföld–fiumei, valamint a Budapest–pécsi vasút volt e tekintetben a legfontosabb.

A történelmi lépéselőny érdekes módon azonban mégsem vált e tekintetben tartóssá. Bármennyire fontos is volt a Monarchia számára a tengerhez vezető kijárat, más termelési tényezők – melyekre már röviden utaltunk – a gazdasági fejlődés súlypontját északnyugatra helyezték át. Így, míg Ober-Österreich esetében 125, Nieder-Österreich esetében 91, a cseh és morva tartományok esetében pedig 130, illetve 91 km vasút esett 1000 km² területre, addig Krajinában ez csak 51 km volt, a partvidéken pedig 76 km. A szlovén területen mindössze mintegy 1000 km vasútvonal húzódott, az összes vasútvonal alig 50%-a.

Sokkal jelentősebb volt a Dunántúl helye a magyar gazdaság fejlődésében. A tengerhez vezető út mellett itt lényeges fejlődésbeli előnyt jelentett az, hogy Magyarország más régióival összevetve, itt viszonylag fejlettebb volt a mezőgazdaság, magasabb a jövedelmi színvonal. Ez erősítette, továbbá számos más tényező, mely elválaszthatatlan volt Bécs és általában az osztrák piac közelségétől, attól a körülménytől, hogy a nyugatra orientálódó magyar gazdasági életnek a Dunántúl volt az átvonuló területe. Nem véletlen tehát, hogy itt viszonylag sűrű vasúthálózat épült ki.

Mindezt Horvátországról nem mondhatjuk el. Bár két alapvonat húzódott át területén, a belső vasútsűrűség messze elmaradt Magyarorszáéhoz képest. (Természetesen akár a Dunántúl, akár Szlovénia vagy Horvátország vasúthálózata összehasonlítása során aligha tekinthetünk el a természeti feltételektől, melyek a Dunántúlon lényegesen kedvezőbbek voltak a vonalvezetés szempontjából.)

Mégis úgy véljük – *ceteris paribus* – a Dunántúl gazdasági fejlődése szempontjából kedvező volt, hogy Magyarország nyugati területe volt Szlovénia, viszont kedvezőtlenül hatott az osztrák birodalomban való területi elhelyezkedése.

Következtetéseink az államhatárok szerepére vonatkozóan még inkább erősíthetők, ha az iparfejlődés adatait vesszük szemügyre. Azok a térképek, melyek Ciszlajthania ipari lakosságát területi megoszlásban tüntetik fel, 1869-ben négy helyen, Trieszt környéke, Gorizia, Radmansk és Ljubljana körül emlékeznek meg 15–20%-os ipari népességről. Az 1910-es népszámlálás eredményeként megrajzolt térképen már mind Gorizia, mind Ljubljana környékéről eltűnt a kis sárga folt, mely 15–20% közötti ipari népességet jelezne. Ha összevetjük mindezt az osztrák, és még inkább a cseh területek kiterjedő sárga, sőt barna (25–30% ipari lakosság), vagy ritkábban vörös (30% feletti iparos népesség) foltjaival, ak-

kor természetesen vonjuk le azt a következtetést, mely szerint a szlovén vidékek ipari jelentősége nemcsak relatíve esett vissza, mi több, egy bizonyos dezindusztriálódás is végbement ebben a térségben.

Valóban, a természetes ipartelepítő tényezők nem hatottak kedvezően a térség népgazdasági fejlődésére. A korszak nagyobb részében még a szén jelentette a legfontosabb energiaforrást, ez pedig itt alig volt található. A kor legfontosabb nyersanyagai közül a vasércet igen nagy mennyiségben bányászták – ez volt az egyetlen nagyobb jelentőségű iparvidék –, de az ismert elv alapján, mely szerint általában a vas megy a szénhez, a vas- és fémfeldolgozás bizonyos ágain túlmenő jelentősebb ipar nem épült ki. A piac a nem megfelelő városiasodás következtében gyenge volt, és a forgalom is nagyobb volt az Elbán – Hamburgon keresztül, hiszen így a cseh vidékek megtakaríthatták a drágább, vasúti szállítást. Igaz, a trieszti kikötő néhány olyan iparág kiépülését előmozdította, melynek nyersanyaga a kikötőbe érkezett. Így a háború előtt már a vastermelés 60%-át a trieszti kohók állították elő. Fejlődött a bőripar és a vegyészeti ipar is. Egészében mintegy félezer gyári jellegű üzemmel számolhatunk, mely a lakosság nagyságát is figyelembe véve, Krajnában alig teremtett lényegesen fejlettebb szintet, mint Dalmáciában, Bukovinában és Galíciában, a Monarchia legfejletlenebb és szegényebb tartományában. Egymillió lakosra 266, a peremterületeken 120 gyár jut (Trieszt és Isztria átlaga ugyan lényegesen jobb, 433 gyár egymillió lakosra), de ez is olykor a felét sem teszi ki a legfejlettebb cseh és osztrák ipari területek szintjének. Jóllehet, Trieszt környékén a kereskedelmi tevékenység is lényeges jövedelemforrást jelentett, Szlovénia alacsony fejlettsége tükröződött a nemzeti jövedelem elosztásában is. Egész Ciszlajthania területén 520 korona volt az egy főre eső jövedelem, de az osztrák területek közel 800 koronás és a cseh területek több mint 600 koronás átlagával szemben Trieszt és Isztria mintegy 450, Szlovénia pedig 350 koronás jövedelemmel rendelkezett.

Más számítások szerint a volt Ausztria és délszláv lakosságú területei a Monarchia nemzeti jövedelmének 5,7%-át termelték, a mezőgazdasági termelésben 5,2%, az iparban és bányászatban 4,9%-ig ereszkettek.

A lakosság aránya 6,5% volt, de ezek a számok a lényegesen gyengébben fejlett Dalmácia adatait is tartalmazzák. Csak a ciszlajtháni adatok alapján a szlovén terület 11,2%-os lakossága a mezőgazdasági termelésben 10,8%, az ipari termelésben 6,4%, a nemzeti jövedelemben pedig 8,8%-kal részesedett. Ez annyit jelent, hogy az egy főre eső nemzeti jövedelem mintegy háromnegyede volt az átlagnak, az egy főre eső ipari termelés pedig csupán 57%-a.

Nem kétséges, az átlagos mutatók alapján nem tekinthetjük kedvezőbbnek a helyzetet a pannon térség keleti felében sem. A Dunántúl sem érthette el, Horvátország pedig lényegesen el is maradt akár az ipari fejlettség, akár a jövedelem-szint tekintetében Szlovéniától. A termelési tényezők szempontjából ugyanis a Dunántúl helyzete nem lényegesen kedvezőbb, mint Szlovéniáé. A mezőgazdaság területén ugyan jelentkezik bizonyos komparatív előny, ebben is azonban az ún.

Kisalföld játszott döntő szerepet. A Pécs környéki szénbányák nyersanyag szempontjából nyújtottak némi lehetőséget. Ez azonban még kevés lenne a Dunántúl relatív fejlődésének megértéséhez. A magyar állami keretek – melynek a Dunántúl szerves részét jelentette – és ezen belül a legkedvezőbb földrajzi fekvés közlekedési helyzetét tekinthetjük a legfontosabb tényezőnek a Dunántúl ipari fejlődésében.

Bár a mezőgazdaság kérdéseire ez alkalommal nem térünk ki, mégsem tekinthetünk el két lényeges körülménytől. Az egyik, hogy a mezőgazdaság magasabb szintjében is közrejátszott az osztrák piacok és különösen Bécs közelsége. Másrészt a mezőgazdaság magasabb jövedelme feltétlenül előmozdította – jól lehet igen erős volt az iparcikk-behozatal – a terület belső iparosodását is.

A Dunántúl első ipari létesítményei tehát Ausztriához kapcsolódnak, a Sopron melletti szénbánya ugyanúgy, mint a Duna Gőzhajózási Társaság által elindított pécsi bányák. Osztrák tőkések indítják el Sopron és a Kisalföld környékén a cukorrépa-termesztést és létesítik az első cukorgyárakat is.

A korszak végéig a Dunántúl iparosodásának két központja van. 1. A Sopron–Győr térség. Kedvező földrajzi fekvése folytán a reformkorban egyik legfontosabb kereskedelmi központ volt, bár kereskedelmi jelentőségében hanyatlott, de a belső tőkefelhalmozódás folytán, és részben ismét a Bécshez való közelsége következtében viszonylag hamar iparosodott. 2. A Pécs vidéki ipari térség. A századforduló után a tatabányai szénmedence feltárásával és rohamos fejlesztésével, valamint Budapest erőteljesen bővülő piackörzete nyomán kezd kialakulni egy újabb ipari terület, de ennek kibontakozása már inkább az első világháború utáni időre esik.

A Dunántúl négy megyéjében a háború előtt több mint 500 ezer gyáripari munkás volt. (Baranyában és Komáromban 9–10 000 között mozgott a bányászokkal együtt, valamint Sopron és Győr megyében egyenként 5–6000 között.)

Egészében az ipari munkáslétszám a következőképpen alakult:

	1900	1910
Összes ipari munkás	282 581	481 330
Ebből gyáripari	281 410	464 491

A három, ipari szempontból legfontosabb város munkáslétszáma a következőképpen alakult:

Sopron	3422
Győr	4291
Pécs	5779

Győr és Pécs magas iparosodottságú város volt, melyhez hasonlót Szlovéniában legfeljebb Triesztben találhatunk. De kisebb mértékben a kikötő ipari

hatása már Fiume esetében is jelentkezett, hol 1910-ben már szintén több mint 8000 munkás, köztük 300 gyári munkás dolgozott. Ez a néhány kiemelkedő város és körzete jelentette tehát a Dunántúl iparosodását. Ezzel szemben a többi megye változatlanul megmaradt kimondottan agrár és helyi jellegű kisiparos területnek. Fejér és Zala megyében 2-2, Somogy megyében mindössze 3 nagyipari munkás jutott 1000 lakosra.

A Dunántúl lakossága az ország lakosságának 11–12%-a volt. A Monarchia lakosságának pedig 4,5%-a, az ország ipari termelésében mintegy 8%-kal részesedett és a Monarchia ipari termelésében 2,5%-kal.

A Dunántúl tehát az iparosodottság és feltehetően a jövedelemszint szempontjából sem mutatott a szlovén területeknél kedvezőbb képet. Bár Magyarországon a gazdaságilag fejlettebb – jóllehet, nem a legiparosodottabb – vidékei közé tartozott, mégis az egész Monarchia átlagos iparosodottságát és jövedelemszintjét tekintve az elmaradottsága nagyobb, mint Szlovéniáé. Mindebből két következtetést vonhatunk le.

1. Az ipari forradalom első szakaszában a pannon térség iparosítási feltételei nem voltak túlságosan kedvezőek. Egyetlen lényeges iparosítási tényező (nyersanyag, energia, piac) szempontjából sem volt kedvező a helyzet. És ha a térség különböző területeinek földrajzi elhelyezkedése, az egyes országok gazdasági struktúrája, fejlettségi szintje és nem utolsósorban nemzetközi gazdasági kapcsolatai szempontjából nem is volt azonos, mégis ez nem annyira általános fejlettségi szintjükben, hanem az egyes országokon belüli elhelyezkedésükben okozott lényeges különbségeket.

2. Bár ebben a korszakban az állami gazdaságpolitikának nem tulajdoníthatunk döntő jelentőséget, mégis alkalmas lehetett volna bizonyos állami regionális különbségek – ha nem kiegyenlítésre –, de lényeges csökkentésére.

Ausztriában Krajna kérését (1891 és 1905) ilyen regionális fejlesztésre elutasították, csupán Trieszt környékén dolgoztak ki regionális gazdasági programot. A Dunántúl viszont ha nem is részesült regionális fejlesztésben, de mint a magyar állami gazdaságpolitika része, bizonyos támogatást kapott.

Ahol a termelési tényezők kedvezőtlen kombinációja az állami támogatás korlátozottságával párosult, ott természetesen a különbségek még jelentősebbeké váltak. E tekintetben Horvátország gazdasági fejlődése, illetve iparosodásának elmaradása szolgálhat például.

Horvátország már a 19. század első felében, mikor az ország területének egy része még határőrvidékként különült el, érezhetően gyengébb volt gazdaságilag, mint Magyarország. Bizonyos kereskedelmi útvonalak áthaladása és kereskedő polgárságának kialakulása ezen a helyzeten alig változtatott. A század végén a faipar kezdődő csíráin a vízi és gőzfűrészeken túlmenően, legfeljebb a tengermellék néhány hajógyára és néhány malom jelentett szigetet a mezőgazdaság tengerében. Horvátország – értve a korabeli jogi egységet – lakosságának 84%-a élt a mezőgazdaságból, és csak 10% iparból, kereskedelemből és forgalomból.

Magyarországon a lakosság 16⁰/₀-a, Horvátországban csak 7⁰/₀-a élt városokban. 1910-re ez a helyzet odáig módosult, hogy ekkor a mezőgazdasági lakosság 79⁰/₀-ra csökkent és az ipari, kereskedelmi, forgalmi lakosság 13⁰/₀-ra emelkedett. Igaz, a mezőgazdaság fejlődése nem maradt el a magyarországi általános fejlődési ütem mögött – főleg a vetésterületek kiterjesztése és az állatállomány növekedése folytán –, de a vasúthálózat és az infrastruktúra egyéb ágainak fejlettsége már jóval alatta maradt a magyarországi szintnek.

Kevesebbet mondhatunk a horvátországi ipar fejlődéséről. A kilencvenes évek némi fejlődése után a századfordulótól az iparosodás ismét lelassul. Míg általában Magyarországon 1900 és 1910 között a gyári munkásság száma 85⁰/₀-kal nőtt, addig Horvátország területén mindössze 27⁰/₀-os volt a növekedés. Míg horvát Szlavónia lakossága a magyar birodalom lakosságának 12,5⁰/₀-ára rúgott, addig az ország gyári munkásságának mindössze 6,1⁰/₀-a élt és dolgozott itt. Az iparban alkalmazott lőerőszámnak és termelési értéknek mindössze 5⁰/₀-a volt ezen a területen. Az élelmiszeripar mellett a faipar és bizonyos kezdődő vegyipar települt csupán ide. Fiume mellett – mely ebben az időben közigazgatásilag nem tartozott Horvátországhoz –, Zágráb és Eszék mutatott csak némi ipari fejlődést. Az egy főre eső ipari termelés a világháború előtt 46⁰/₀-a volt a magyarországinak és 20⁰/₀-a az ausztriaiaknak. Ha a dunántúli szintet a magyarországi szint 70⁰/₀-ával azonosítjuk és a krajnait pedig az osztrák szint 60⁰/₀-ával, akkor nagyjából a következő arányok alakultak ki.

Krajna Szlavónia	100
Dunántúl	65–70
Horvátország	45–50

Természetesen nem állnak rendelkezésünkre összehasonlítható adatok a pannon térségen belül az ipari forradalom kapitalizmus előtti fejlettségi szintkülönbségére vonatkozóan. Ha Paul Bairoch legújabb számításai elfogadhatók, akkor a legfejlettebb és a legfejletlenebb európai ország között sem volt nagyobb az egy főre eső termeléskülönbség ebben az időben, mint 1:2. Aligha kétséges tehát, hogy a kapitalizmus nem szűkítette, de kitágította a pannon térségen belüli szintkülönbséget is.

Ha visszatérünk fejtegetéseink kiindulópontjához, akkor világos, hogy a különbségeket ugyan részben a múltból is származtathatjuk. (Mindenekelőtt a török háborúk.) De a tradicionális gazdaságok esetében általában igen nagy színvonalkülönbségek csak egészen kivételes természeti erőforrások, hatalmas népességnövekedés esetén tapasztalhatók, amikor is az egy főre eső gazdasági erőforrás egyensúlya valamilyen értelemben kibillen. A föld, a mezőgazdasági munka termelékenysége is idézhet elő lényeges különbségeket, hasonlóan a közlekedési és piaci feltételekhez, azonban az ollót a színvonalkülönbség tekintetében ez sem nyitja túl tágra. Igaz az is, hogy még az ipari forradalom után is mikroregio-

nális szinten, a természet és más termelési tényezők szociális adottságainak, sokkal nagyobb szerepe lehetett jelentős regionális szintkülönbségek előidézésében, mint makroregionális szinten országok között. Igen termékeny talaj, gazdag bányakincsek, kedvezőbb földrajzi fekvés mellett, az ipari forradalom korszakától az ipari és kereskedelmi tevékenység már elmaradhatatlan velejárója, a magasabb fejlettségi szintnek. Ez igaz még akkor is, ha 1914 körül számos mezőgazdasági országot is találunk igen magas jövedelemmel. Az 1:1, 6:2, 2 szintkülönbséget Horvátország a Dunántúl és Szlavónia között azonban aligha származtathatjuk a természetes erőforrások ily lényeges különbségéből, sokkal inkább az indulás lényeges időbeli eltéréséből, abból, hogy a kapitalista átalakulás hullámai lényegesen előbb érték el a nyugati területeket.

Lehetséges, hogy a különbségek, mondjuk 1880 körül mikor Magyarország kapitalista átalakulása még a kezdet kezdetén tartott, még nagyobbak voltak. Ismeretes ugyanis, hogy Ausztria és Magyarország között a fejlődési szintkülönbség a háború előtti negyedszázad folyamán csökkent. Feltételezhető, hogy a Dunántúl fejlődése is felgyorsult már, kérdéses viszont, hogy ez a folyamat mennyiben vonatkozik Horvátországra? De ha az iparosodással kitáguló különbségek az utolsó negyedszázadban csökkentek volna is, akkor sem juthatunk ellenkező következtetésre. A térség földrajzi egysége, az államhatárok, a gazdasági keretek különbsége, más gazdasági lehetőségek és eltérő társadalmi struktúrák és államhatalmi lehetőségek következtében, bizonyos méretekben részekre bomlott. A döntő szó – ha mindezt egy fogalomba kívánjuk összefoglalni – a történelemé. A térség problémáinak kutatásához tehát csak akkor juthatunk igazán közel, ha történelmi régiókban gondolkodunk, azt tekintjük kutatásaink bázisának.

BESZÁMOLÓ A TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁSOKRÓL

A szimpozion ünnepélyes jellegű, hivatalos megnyitása után az első előadást Plečaš *Dušan* professzor tartotta „Eszék a múltban” címmel. A vetített képekkel kísért, a történelmi múltat röviden összefoglaló referátum nemcsak a nehéz sorsú, a törökök hosszas igája alatt sínylődő város régebbi múltjáról, és fejlődéséről adott áttekintést, hanem részletesen foglalkozott – a város társadalmi átértékeződésén kívül – munkásmozgalmának, a Kommunista Párt helyi szervei történetének fontosabb mozzanataival is.

Az előadás elhangzása után a megnyitó közönsége az Eszéki Képtárba ment, ahol négy nemzet: a szlovén, a magyar, az osztrák és a horvát (*Slavko Kores, Soltra Elemér, Erwin Reisner és Rudolf Sablić*) képművészeti kiállításának megnyitására került sor. A négy festő alkotásai egy-egy különböző művészeti irányzat megismerését is lehetővé tették.

A szimpozion tudományos programja *Ránki György* akadémikusnak (Budapest) a pannon térség ipari fejlődésének összehasonlításáról, az összehasonlító gazdaságtörténet kérdéseiről tartott széles ívű és rendkívül nagy figyelemmel kísért előadásával kezdődött. (Mint hogy ennek teljes szövege e számban közlésre kerül, ennek ismertetésétől eltekintünk.)

A bevezető előadás után dr. *Herbert Hofmeister* professzor (Bécs) „Az Osztrák–Magyar Monarchia iparosításának jogi jellege (1873–1918)” címmel tartott referátumot.

Előljáróban leszögezte, hogy az újkor egyetlen fejlődési folyamata sem volt akkora hatással a jogrendszerre, mint az iparosodás. Elsőként az alkotmányjogi helyzetet tekintette át a Pragmatica Sanctiótól az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig, megállapítva, hogy az komoly befolyást gyakorolt a polgári, a kereskedelmi, a magán-, a cégvédelmi, az ipari, a munka és a szociális jogalkotásra is.

Az 1867. évi törvény szerint minden kereskedelmi és jogi kérdést, amely közvetve vagy közvetlenül az iparosodáshoz kapcsolódott, időleges szerződéses elvek szerint kellett elbírálni. Ennek a törvényhozásnak alapját a vám- és a kereskedelmi szerződések alkották, amelyeket 1867-től minden 10 évben újból megkötöttek. Ezek a szerződések, ill. az azokat megelőző megbeszélések bizonyítják legjobban a Monarchia két részének politikai és jogi eltávolodását.

Ezt követően az előadó körvonalazta az ipari jogalkotás fejlődését, foglal-

kozott az 1872. évi új ipartörvénnyel, majd az 1880-as évek iparral kapcsolatos magyar törvényhozását ismertette, részletesen foglalkozva a szociális törvényhozással is. (Társadalombiztosítás, betegsegélyezés stb.) Értékelése szerint Ausztria és Magyarország 1907-től relatíve magasan fejlett társadalombiztosítási törvényt hozott, de a gyakorlati megoldás terén Magyarország csak Ausztria után kullogott.

Az előadó a továbbiakban foglalkozott a kereskedelmi joggal és a részvénytársaságokkal is, amelyeknek döntő szerepük volt az iparosításban. Kiemelten tárgyalta a korlátolt felelősségű társaságokkal kapcsolatos jogi intézkedéseket, amelyek lehetővé tették a szellemi tőke hasznosítását (ez utóbbi Magyarországon nem hódított tért). Röviden tárgyalta a szabadalmi jogot is.

Végső következtetése szerint az 1867-ben kötött kiegyezési megállapodás Ausztriában és Magyarországon a gazdasági fejlődés egyensúlyban tartására törekedett, de a magyar ipar 1880 után megindult fejlődése ezt az egyensúlyt felborította. A két jogi forma politikai elidegenedéshez vezetett és az idők folyamán az elválasztó erők tovább nőttek. Bírálva a magyar kormány hazai árut védő intézkedéseit megállapítja, hogy ezek ellentétben állottak azzal a céllal, amely szerint az egész kereskedelmi és gazdasági térségnek egységben kellett volna maradnia. Arra a kérdésre, hogy az iparosodás további fejlődésével a birodalom két része közeledett volna-e egymáshoz, nem lehet választ adni, mert hiszen 1918-ban a Monarchia szétesett, *addig* pedig csupán az elválasztó erők növekedtek.

Az első nap befejező előadását Jože Šorn ljubljanoi egyetemi tanár tartotta: „A szlovén terület iparosításának jellemző zavarai 1873–1929” címmel.

Az előadó választa a terület nyersanyagkincsének elhelyezkedését, áttekintette az 1849 után kiépült vasúthálózatot és a kézműipar helyzetét (az ipari munkások számának és átrétegződésének alakulását), majd megállapította, hogy a szlovén üzemek elsősorban a vasércre épültek. Ennek kimerülése után újabb struktúra-átrendeződés jött létre. Megvizsgálta a vaskohászat történetét – részleteiben is –, majd foglalkozott a szén problémáival (az osztrák, majd 1905-től a francia tőke behatolásának kérdéseivel). Áttekintette a papíripar és a textilipar átalakulását, üzelemi számának és jelentőségének megnövekedését. Ezeknek az iparágaknak a fejlődését az egész korszakon át figyelemmel kísérve különös gondot fordított a technikai fejlődés bemutatására. Šorn professzor a városok szociális struktúráját is megvizsgálva a banktőke szerepére is kitért, ismertetve a sokasodó takarékpénztárak és bankok tevékenységét és szerepét a terület iparosításában.

Az előadás elhangzása után Stefan Karna (Graz) rövid hozzászólásában a Drávai Erőmű megépülésének történetét ismertette, amely 1919-ben készült el. Hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy Szlovénia iparának osztrák tőkével megépült erős bázisává vált ez az erőmű.

Az előadásokat követő vita során Othmar Pickl (Graz) professzor szólalt fel rámutatva arra, hogy az iparosodás terén nemcsak a Monarchia keleti része,

hanem pl. Tirol is hátrébb állott, mint a cseh területek, s ott a megélhetés fő forrását az idegenforgalom adta.

A szimpozion második napján került sor: dr. Paul W. Roth (Graz) docens: „Gazdasági fejlődés és nemzetiségi probléma 1900 körül Stájerországban” című referátumára. Az előadó az állam szerepének korlátozottságáról beszélt az iparfejlesztés terén, bár az ipar törvényes támogatása birodalmi vagy tartományi szinten lehetséges volt. Ennek illusztrálására megemlíti az 1890. évi helyi vasúttörvényt Stájerországban, amely közvetlenül javította meg a különböző vidékek infrastruktúráját. Az előadó kiemelte, hogy a magyar iparfejlesztési törvények Ausztria számára erős konkurrenst hoztak létre a magyar iparban. Megállapítja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában nem volt egyeztető regionális politika. Az ipar és a kereskedelmi kamaráknak joguk volt ugyan képviselőket delegálni a Parlamentbe és a tartományi gyűlésekbe, hogy ott a kézmű- és a gyáripar érdekeit védelmezzék, de erre kevés lehetőségük volt.

Részletesen foglalkozott a kiépülő vasútvonalak szerepével, amellyel azt kívánta bizonyítani, hogy Stájerország szlovén része semmiképpen sem volt hátrányosabb helyzetben, mint a többi terület. Stájerország 1910-ben még alapvetően agrár-ipari terület, ahol a lakosságnak több mint a fele mezőgazdasággal foglalkozott, a mezőgazdasági és ipari üzemek arányában az előbbi dominált. A területeken az ipar és a kézműipar súlya Grazban volt, és így érthető, hogy Felső-Stájerországban az összes költségből 27, míg Alsó-Stájerországban mindössze 10⁰/₀-ot juttattak az ipar támogatására.

1898-tól az iparhatóság újabb ipari ágazatok létrejöttét igyekezett előmozdítani, s ennek indítéka a haszonra törekvés volt elsősorban, nem pedig a terület érdekei. Ezt követően az előadó a kamarák magatartását ismertette, amelyeknek hivatalos nyelve a német volt, és érzelmileg is „deutsch-national” voltak, mindamellett a tagok saját, kétnyelvű területük érdekeit képviselték. Az a különbség, amely a stájer-szlovén területek között az iparosítás terén – az utóbbiak hátrányára – fennállott – az előadó szerint –, egy hosszabb történelmi fejlődési sor végeredménye, nem pedig nemzetiségi politikáé. Mindamellett az 1890-es években kiéleződtek a nemzeti ellentétek. Még az ún. kulturális küzdelmeknek is volt jelentőségük gazdasági téren, mert csak a németül tudó szlovének voltak abban a helyzetben, hogy megfelelően alkalmazkodni és önálló gazdálkodást folytatni képesek legyenek.

A vita során felszólalt Ránki György (Budapest), aki kiemelte, hogy ebben a korszakban, amely még a gazdaságpolitika liberális időszaka, az állami gazdaságpolitika túl kevés befolyást tud gyakorolni. Megítélése szerint az ipari támogatás forrásait is meg kellene vizsgálni. Rámutatott továbbá arra a konfliktusra, amelyet a gazdasági, a szociális és nemzeti érdek összeütközése rejtett magában ebben a korszakban. (Elmaradott és fejlett részek.) Érdeklődött, hogy az előadó milyen állást foglal el Körber gazdaságpolitikai kísérleteivel kapcsolatban.

Az előadó válasza szerint a legélesebb ellentét ebben az időszakban szo-

ciális téren mutatkozott meg, és a Körber-tervvel ez a kérdés nem oldódhatott volna meg.

A harmadik nap első előadását *T. Mérey Klára* (Pécs), az MTA Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa: „A tőkés iparfejlődés Dél-Dunántúlon az első világháború előtt” címmel tartotta. Az előadás területileg Tolna, Somogy, Baranya és Zala megyék iparfejlődésével foglalkozott, kitérve azokra a területekre is, melyek utóbb Jugoszláviához kerültek. Az előadó táblázattal és grafikonon mutatja be a régió ipari keresői számának és népességén belüli arányának megnövekedését, illetve annak ütemét. Ennek két nagyobb hulláma volt: az egyik az 1870–1880 közötti időszak, amikor a céhes keret felbomlott, majd az 1900 és 1910 közötti időszak, amikor a gyáripár fejlődése tört előre. Rámutatott arra, hogy a statisztika nem képes megmutatni azt a mély válságot, amelybe a területre vasúton jutó gyári áruk az egyes kézműipari ágakat sodorták. Rámutatott a kis egzisztenciák tönkremenetele révén, továbbá az úrbéri birtokperек lezárásával kevés földre szoruló, elszegényedő falusi lakosság soraiból kialakuló „ipari proletár” réteg számának megnövekedésére, amelyről az ipari kamarák felmérései adnak hírt. Ez képezte azt a szociális feszítő erőt, amely a magyar kormányt iparpártoló törvények megalkotására kényszerítette, s amely ipartámogatást a helyi hatóságok is megadtak, hiszen a megtelepülő gyárak nemcsak munkalehetőséget, hanem több adót is jelentettek a városoknak. Több térképen mutatta be az 1876. évi iparosodottabb települések elhelyezkedését az ipari üzemek és a lakosság számának összehasonlításával, továbbá az 1913. évi gyáripár üzemek területi elhelyezkedését a termelési értékek nagyságának bemutatásával. Két térkép az ipari címtárak adatai alapján megrajzolható munkásszám és a gépi teljesítmény nagysága szerinti ipari üzemek eloszlását mutatta be Dél-Dunántúl területén. Mindezek az adatok egyben a kialakuló ipari központok elhelyezkedését is megállapíthatóvá tették, míg további két táblázat az ipar átrétegződéséről, a gyáripár kialakulásának üteméről és mértékéről adott konkrét képet.

Az előadó végső summázása szerint a terület iparának szerkezete az élelmiszeripar túlsúlyát mutatja, amely ezen – a latifundiumok által uralt területen – mindenképpen érthető. A gyáripár nem tudott olyan gyors ütemben kifejlődni, mint a pannon térség, és – főként – az ország egészében. Termékszerkezete a helyi igények kielégítésére törekedett elsősorban, és csak néhány, ezen túlmutató nagyobb gyár alakult ki főleg a pécsi szénvidék környékén. A modern város és a társadalom tartóoszlopa: a gyári munkás azonban ennek a korszaknak a szülötte volt.

Az előadást *Antoša Leskovec* (Maribor): „Iparosodás Nyugat-Szlovéniában 1873–1929 között” című referátuma követte, amelyben az előadó körvonalazta az általa tárgyalt terület földrajzi elhelyezkedését, ismertette természeti kincseit, és az azokra épült legfontosabb üzemeket. Megállapítása szerint ez a Maribort, Ptujt és még néhány kisebb várost magába foglaló régió nem volt iparvidék, noha létrejöttek ott tőkés vállalatok is, többségük azonban kézmű-

ipari jellegű volt. A terület legfontosabb városa Maribor volt, amelynek iparát részletesen ismertette. Felvetette azt a problémát, hogy a szlovén területen oly gyakori „osztrák vállalkozó és szlovén munkás” típusú üzemek alapvetően a germanizálódást mozdították-e elő? Vajon Stájerország szlovén területén *nem* azért iparosítottak-e, hogy ezt az asszimilációs folyamatot elősegítsék? Problematikus pont szerinte a vidékről a városokba vándorolt szlovének nemzetiségének kérdése is, akiket – mivel a német nyelvet beszélték – már nem szlovéneként tartottak nyilván a Párizs környéki béketárgyalásokra készített felmérésekben. Az előadó ezután a kialakult ipar rövid keresztmetszetét adta.

A délelőtti utolsó előadását dr. Mira *Kolar-Dimitrijević* (Zágreb): „A gyáripari fejlődés alapjellege Észak-Horvátország területén 1918–1929” között címen tartotta.

Az előadó vázolta, hogy az 1918-as politikai változások nagy hatással voltak Észak-Horvátország társadalmi és gazdasági életére. A terület gazdasági virágzásnak indult, ez volt az új ország legiparosodottabb része. Állítását bőven alátámasztotta statisztikai adatokkal. A tárgyalt időszakban két korszakot különböztetett meg; az első: az inflációs folyamatok melletti ellenőrizetlen gazdasági fejlődés, és a második: a deflációs folyamatok melletti ellenőrizetlen gazdasági fejlődés időszaka volt.

Az első periódusra a tömeges gyárépítés volt a jellemző, amely a kiszélesedett új jugoszláv piacra számított. A háború alatt felhalmozódott kereskedelmi tőke iparivá változott. A külföldi tőkének (magyar, osztrák stb.) is szerepe volt a gazdasági fellendülésben, amely elsősorban a faiparra koncentrált. Erre az időszakra jellemző volt a külföldi vándormunkások alkalmazása, akiket a helyi, rendszerint a mezőgazdaságból jövő horvát munkásság nem kedvelt.

A második periódus (1924–29) a dinár újraértékelődésével, stabilizációjával kezdődött, amely után az iparosodás fejlődési üteme lelassult, több gyár tönkrement. Az 1925. évi vámvédelmi intézkedés a gazdaság átrétegződését hozta, megállt a készáru-behozatal Jugoszláviába, melynek eredményeként számos textilgyár épült. A kanadai olcsó búza megjelenése kiobbantotta a közel 10 évig tartó mezőgazdasági válságot, amelyet Észak-Horvátország nagyrészt idényjellegű és kis kapacitású ipara is megérezett. Az 1929. január 6-i diktatúra bevezetése után a terület iparát sok súlyos csapás érte, s az elsősorban a városokat sújtó válság 1931-ig elhúzódott.

Az előadó summázata szerint az Osztrák–Magyar Monarchia megsemmisítése Horvátország iparosításának használt, az idegen tőkét vonzotta az olcsó munkaerő és a sok nyersanyag (fa, bőr, élelmiszer). A gazdasági élet egésze fellendülést mutatott, ami egyben a munkásosztály megerősödését és elvi megszilárdulását is magával hozta.

Az előadásokat követő vitában dr. *Kopasz Gábor* főlevéltáros (Pécs) szólt fel, aki a kapitalista iparfejlődés néhány érdekvédelmi szervéről, így az ipartársulatok, majd az ipartestületek, a kereskedelmi és iparkamarák hatásköréről

és feladatairól beszélt. Röviden vázolta Baranya megye gyáriparának kialakulását és az iparos továbbképzés szervezeti formáját.

A tanácskozás utolsó napján egy előadás hangzott el mindössze: dr. Franz *Baltzarek* (Bécs): Szociálökonomiai feltételek és az iparosítás hatása a pannon területen 1873 és 1929 között címmel.

Az iparosítás időszakában Európa belterületei közül a pannon térség vonta magára legjobban a figyelmet. Ez az a terület, amely elsősorban agrár tájnak számított, de Európa magasabb fejlettségű régiótípusainak részint az erőterében, részint azok hatása alatt állt. Az előadó Európában három típust különböztet meg: 1. Az Atlanti-óceánnal kapcsolatos nagykereskedelemmel és exportiparral foglalkozó flandriai városok, 2. A nagy városok által fejlesztett régiók (Párizs, vidékek (pl. Svédország).
vidékek (pl. Svédország).

Az előadó szerint e három régió kovászként működve, elő- és keretfeltétele volt az ipari haladás megkönnyítésének.

Az iparosodás feltételei a pannon térségben hiányoztak, ez a terület eleve mezőgazdaságra és nyersanyagszállításra „ítéltetett”. Az a társadalmi berendezkedés, amely ezen a területen volt, a felgyülemlett tőkét luxus célokra elszóró felsőrétegekkel – nem volt alkalmas nagyobb változás létrehozására.

A Habsburg Birodalom három területet integrált: 1. a felső-olaszországi és az Adria melletti kézműipari, manufaktúrális és kereskedelmi tájat, 2. Bécs és a bécsi medence „korszerűsítő régióját”, 3. a feldolgozó zónákat (bányászat, nyersanyag stb.)

A modern piaci kapcsolatok fejlesztése olyan hatásokat váltott ki, amelyek a régió egy részében fokozottan jelentkeztek. Így Magyarországon a nemzeti öntudat és az állami beavatkozás vezetett egy rendkívül erős iparosítási tendenciához, amely végül is, elsősorban Budapest környékén, erős ipart hozott létre. Az előadó rámutatott ennek az iparosításnak nehézségeire: a szűk belső piacra, továbbá arra, hogy Pannóniában egyrészt hiányzott az a széles középréteg, amely a piacot élesíteni tudta volna, másrészt a szabad bér munkás-kapacitás, amelyet a nagy kivándorlás vitt el az országból. Rámutatott továbbá arra is, hogy a nemzetközi csere hagyományosan Pannóniát csak nyersanyagforrásnak, illetve készáru piacnak tekintette. Erős ipar csak ott jöhetett létre, ahol megvolt hozzá a megfelelő belső piac, és ezt csupán a főváros: Budapest környéke tudta biztosítani.

Az előadó vázolta az iparosítás lehetőségeit: az élelmiszeripar idényjelleget, üzemait, a Duna Gőzhajózási Társaság, a Magyar Államvasút megszervezését, létrejöttét. Beszélt továbbá arról a pszichológiai természetű iparpártoló mozgalomról („tulipán-mozgalom”), amely ugyancsak elősegítette az iparosodást. Magyarország élvezte a késedelmes iparosodás előnyeit: az érett technika átvétele elősegítette a gyors fejlődést.

Az előadó összefoglalása szerint a magyar ipar fejlődésében regionális

egyenlőtlenségek mutatkoztak, a pannon térség fejlődése elmaradt Budapesté mögött, mely utóbbi volt az ország egyetlen „haladó régiója”. (Koncentrált vasút, ipar stb.) Pannónia egyes bányaterületeinek fejlesztésével azonban együtt járt – az előadó szerint – az egyes peremvidékek elhanyagolása is. A nemzetiségi területeken hiányoztak a tőkeforrások, amelyek a magyar elemeknek rendelkezésére állottak. Ez volt az oka a burgenlandi terület ipari fejletlenségének, amely hozzájárult a Lajtán túli területek elszakadásához.

A trianoni béke után kialakuló új államok saját infrastruktúrájuk kifejlesztésére törekedtek, majd a második világháború után Jugoszlávia és Magyarország a tervgazdálkodásra, Ausztria pedig a piacgazdálkodásra térve, megszüntette az akkor kialakult alapvető egyenlőtlenséget.

Az előadást követő vita során *Ránki* György szóvá tette, hogy *Franz Baltzarek* elhatárolta magát a klasszikus és neoklasszikus teóriáktól, de vajon lehetséges-e az, hogy a kapitalista gazdaság ipari centrumokból terjedjen tovább és ez hozza létre az egyenlőtlenségeket? Vajon csak időbeli késéssel jelentkező hatást vált-e ki, vagy új strukturális lehetőségeket is ad ez? Vajon mi lehetett – ennek az itt felállított elméletnek alapjából kiindulva – az oka annak, hogy Magyarországon nemcsak *menyiségi* növekedés jött létre pl. a mezőgazdaságban, hanem olyan *minőségi* változás is, amely a gazdasági életnek az ipar felé tolódását eredményezte?

Baltzarek válaszában kijelentette, hogy az általa felállított modell még nem teljesen kidolgozott, csupán a keretek adottak. Véleménye szerint ekkor nem „duális gazdaságról” van szó, (a hagyományos és a modern egymásmellettségéről), hanem egy „háromarcú” gazdaság alakult ki.

Az elnöklő dr. Johann *Seedoch* (Eisenstadt) a délelőtti vitát úgy értékelte, hogy *Ránki* György szimpoziumot kezdő és *Baltzarek* záróelőadása jó elméleti keretbe foglalta a közben elhangzott regionális témájú referátumokat.

Rövid szünet után került sor a szimpozium záróülésére, amelyet Ivan *Kampus* (Zágreb) professzor, a rendező bizottság elnöke nyitott meg, leszögezve azt a tényt, hogy az 5 napos konferencia nagy eredményekkel zárult. Eszék jó házigazda módjára fogadta be és látta el a szimpozium résztvevőit. Ezt követően dr. *Vörös* Károly, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a rendező bizottság tagja kapott szót, aki az eszéki konferencia tanulságaként három gondolatot emelt ki. Az első: bebizonyosodott, hogy ilyen típusú regionális együttműködésre – az államközi kapcsolatokon kívül is – nagy szükség van, ezeknek megvan a funkciójuk és ezekre igény is mutatkozik. Második tanulságként említette meg, hogy tovább bővült a közösen fel dolgozott problémák köre, az oktatás, a munkásmozgalom-történet, a gazdaságtörténet alapvető kérdései (közlekedés és ipartörténet) szervesen illeszkednek abba a nagy problémakörbe, amely a régió történeti képének gazdagítását szolgálta. Ugyanakkor a kérdéssel foglalkozó szakemberek, a kollégák köre is jelentősen tágult. Harmadik eredményként szögezte le, hogy a szimpozium mun-

kájának eredményeként határozott körvonalakban bontakozik ki e régió sajátos történelmi profilja és politikai kapcsolatai, s mindez jelentősen szolgálja az egy területen lakó népek békés együttélését.

Ugyanakkor a jelen ülés további problémákra is felhívta a figyelmet: 1. minden ország szakemberei jelentős tényanyagot tettek a tudomány asztalára, amelyet azonban az egész régió szintjén kellene szintetizálni. 2. A régió különböző területi munkamegosztásokhoz tartozott, amelyek különbözőképpen befolyásolták népeinek életét, s mely területi munkamegosztás 1920 után felbomlott. 3. Fokozottan kellene figyelembe venni a továbbiakban a régió lakosainak, társadalmi rétegeinek emberi kapcsolatait, a migráció, a munkásvándorlás stb. problémáit.

A záróülésen osztrák részről felszólaló dr. Franz *Gall* professzor úgy értékelte az eszéki szimpoziumot, mint amely kitűnő áttekintést és állapotrajzot adott a témáról. Bejelentette, hogy a tizedik ülészakot a kezdeményező és a konferenciának nevet adó Mogersdorfban rendezik meg 1979-ben, amelyre meghívta a négy nemzet történészeinek küldötteit.

Szlovén részről dr. Vanek *Siftár* professzor mondott köszönetet a rendezésért, hangsúlyozva annak jelentőségét, hogy ez a konferencia végre átlépte az 1919-es korszakhatárt, amellyel a történészek azt is bebizonyították, hogy felelősnek érzik magukat a jövőért. Hangsúlyozta, hogy az eddiginél is intenzívebben kellene figyelni e konferenciák külföldi visszhangjára, amelyre egyes távoli területekről érkező publikációkérések, s egyéb jelzések is mutatnak. Felhívta arra is a figyelmet, hogy a konferenciák résztvevői közt egyre nagyobb számban megjelenő fiatal szakemberek már az utánpótlás meglétét is jelzik. A szimpoziumnak a kulturális kapcsolatokat is ápolnia kell, s ez utóbbi kiszélesítésének szükségességét hangsúlyozva fejezi be felszólalását.

Ezt követően dr. Othmar *Pickl* a stájer delegáció nevében mondott köszönetet, átadva a szimpozium résztvevőinek Stájerország meghívását is. Horvát részről dr. Josip *Adamček* (Zágreb) kiemelte a konferenciák előadásait közlő kiadványok jelentőségét, és külön köszönetet mondott mindazoknak a társadalmi szervezeteknek, amelyek a konferencia tudományos sikerén túl annak eredményességét – kulturális programmal is – előmozdították.

T. Mérey Klára

A NEMZETKÖZI SZLÁV RÉGÉSZETI UNIÓ TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁJA KIJEVBEN (1979. NOVEMBER 21–24.)

Az Ukrán Tudományos Akadémián tartották meg több szovjet régészeti intézmény közös szervezésében a Nemzetközi Szláv Régészeti Unió újabb tudományos ülészakát, melynek tárgya a szlávok etnogenezise volt. A konferencián az Ukrán TA Régészeti Intézetének igazgatója, *I. I. Artyomenko* elnökölt. Mint ismeretes, a szocialista országok régészeti intézetei vezetőinek kezdeményezése alapján létrejött nemzetközi szervezet – melynek Magyarország több régészeti profilú intézményéből is vannak tagjai – évente, a négyévenként megrendezésre kerülő nemzetközi kongresszusok között, többször is rendez speciális profilú tudományos ülészakákat, a társországok valamelyikében. Az Unió néhány, nem szocialista ország kutatóit is kooptálta a szervezetbe.

Kijevben a konferencia három napján összesen 34 előadás hangzott el a nyolc szocialista országból meghívott kutatók részéről.¹ A szovjet kutatók előadásainak egy kisebb részét *B. A. Ribakov* akadémikus 70. születésnapjára összeállított kis tanulmánykötetben tették előzetesen közzé.²

Nincs módunk arra, hogy az előadások mindegyikét érintsük beszámolóinkban. Csupán fontosabb momentumaikra szeretnénk felhívni a figyelmet, azokra, amelyek kutatási főirányokat tükröznek a szláv régészeten belül. Figyelemre méltóak voltak az első nap elvi-módszertani kérdéseket feszegető előadásai, így mindenekelőtt *W. Henselé* (Varsó), aki az etnogenezológiáról érkezett, kiemelve bizonyos kutatásszervezési fontosságú kérdéseket, egyrészt a komplex jellegű kutatások mibenlétét, másrészt pedig a régészeten belüli szervezési tennivalókat az etnogenetikai kutatások sikere érdekében. Közvetlenül utána *B. Chropovský* (Nyitra) a kultúra és az etnikai összetétel viszonyáról beszélt részletesebben, majd az első, szlávokhoz köthető csehszlovákiai régészeti kultúrákat jellemezte a IV.–V. sz. fordulójától kezdve. *V. D. Baran* (Kijev) előadása nyomtatásban megjelent a

¹ Magyarországot a beszámoló írója képviselte a konferencián. Előadásában a gergelyugornyai IX.–X. századi telepfeltárás (Szabolcs-Szatmár m.) eredményeiről beszélt, különös tekintettel a házak rekonstrukciójára. Erről l.: Erdélyi I.–Simonova E. Ásatások Vásárosnamény határában. „Találkozás Bereggel.” Vásárosnamény 1978. 155–163. (ill. nélkül).

² Problemi etnogenyeza szlavjan. szerk. V. D. Baran. Kijev 1978. A konferencia előadói közül itt található V. D. Baran, J. V. Maksimov, és O. M. Prihodnyuk dolgozata.

jelzett kötetben, így nem részletezzük. Nagy érdeklődést keltett *I. K. Szvesnyikov* (Lvov) előadása a szláv őshazáról, aki kifejtette, hogy az őshaza nem az Odera és a Viszla, hanem a Viszla és a Dnyeper folyók közén volt. Kifejezetten régészeti előadások mellett történeti, pl. *L. Havlik* (Brünn) és nyelvészeti előadásokat, pl. *O. N. Trubacsovét* (Moszkva) is hallottunk, az utóbbit közvetlenül a szlávok megjelenése előtti történeti korszak kérdéseiről. A konferencia második napján viszont kizárólag régészeti előadások hangzottak el, amelyek különféle részkérdéseket érintettek, így pl. a kora középkori szláv kerámiáét *J. Zeman* előadása (Prága), vagy a temetkezési szokások VI.–VII. századi topográfiáját *V. V. Szedov* (Moszkva), a zarubinyeci kultúrát *K. V. Kaszparova* (Leningrád) és *J. V. Mak-szimov* (Kijev), a csernyjahovi kultúrát *A. T. Szmilenko* (Kijev), az ún. kijevi típusú (öt éve ismert) emlékeket *R. V. Tyerpilovszkaja* (Kijev), a kolocsin-akatovói kultúrát *E. A. Szimonovics* (Moszkva).

A konferencia utolsó napján ismét csak régészeti kérdéseket tárgyaltak az előadók és vitapartnereik. Ekkor került sor a többi külföldi előadóra is. *L. V. Vakulenko* és *O. M. Prihodnyuk* közös előadása az V. századtól kezdve taglalta a Közép-Dnyeper vidék emlékeit, utalva többek között magyarországi párhuzamokra is (csákvári temető). Némelyek szerint az V. sz. második felében ezen a vidéken már volt szláv régészeti kultúra. *I. P. Ruszanova* és *V. A. Tyimoscsuk* (Moszkva–Csernovitz) közös előadásukban a Prut folyó melléke (Bukovina) VI.–VII. századi szláv kerámiájáról értekeztek. Érdeklődést keltett *D. Teodor* (Jassi) előadása is a közvetlenül a Kárpátoktól keletre és délkeletre fekvő vidék VI.–VII. századi szláv településeiről,³ melynek során néhány egyidejű erdélyi szláv település anyagát is érintette. *H. J. Brachmann* (Berlin) a NDK déli területeinek korai szláv településeiről beszélt, az Elba és a Saale folyók közén. Ezeket két csoportra osztotta, megállapítva, hogy az ún. lipcsei csoport Samo „királyságának” népét képezte és mai utódaikat a szorbok alkotják. *P. Donat* (Berlin) előadása széles körű átfogó és rendszerező jellegével tűnt ki. Bemutatta az 1979-ben kiadásra kerülő könyvének anyagát a VI.–VIII. századi szláv falutelepülések háztípusairól, az NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária területéről. Véleménye szerint a déli területeken a kőtűzhelyes házak jellemzőek a szlávokra. A külföldi kutatók további előadásai közül számunkra még többen tarthatnak számon érdeklődést, így pl. *Kurnatowskáé*, aki az alsó-dunai szláv kultúra jellegéről szólt és a bizánci hatás kérdését elemezte részletesen, vagy *Pleinerováé* (Prága), aki a korai szláv kultúrák gazdasági-termelési alapjait taglalta, bevonva ebbe a gabonaleletek, az állatcsontok vizsgálati eredményeit, a kő-, csont- és fatárgyak elemzését is.

Az egyes előadásokat széles körű és részletekbe menő szakmai vita követte. Az érdekesebb és átfogóbb jellegű megjegyzések közül kiemelhetjük *V. V. Kropotkin* (Moszkva) hozzászólását, aki rámutatott arra, hogy a IX. század előtti szláv régészeti kultúra elődei még ma sem eléggé világosan állnak előttünk. A csernyja-

³ Ezekről a konferencia előtt jelent meg monográfiája: *D. Teodor. Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI. e. n. Iași 1978.*

hovi kultúra eltűnése és az új szláv kultúra megjelenése, nem egyszerű evolúciós folyamat eredménye volt.

A szláv etnogenezist több, mint húsz éve szünet nélkül kutatják a szakemberek. Ez a konferencia is nagyon hasznos volt ebben az irányban. Megjelent előadásaival az új kutatónemzedék is. A tanácskozás másrészt jó felkészülést jelentett az 1980-ban Szófiában megrendezésre kerülő Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszusra.⁴

Erdélyi István

⁴ A konferencia során az Unió végrehajtóbizottsága zárt ülést tartott, amelyen elsősorban a szófiai kongresszus előkészítését tárgyalta meg. Részünkre sürgető feladat a nemzeti bizottság megalakítása.

Tanulmányok

A RÓMAI TÖRTÉNETI KUTATÁS HELYZETE

(A királyság és a köztársaság kora)

FERENCZY ENDRE

Róma legrégebbi történetének, a királyság és köztársaság korának kutatása az utolsó negyedszázadban jelentős előrehaladást tett, és jellegét tekintve is lényeges átalakuláson ment keresztül. Az előrehaladást elsősorban a rokon- és szomszédos tudományokkal való együttműködés tette lehetővé, ill. azoknak az eredményeknek a felhasználása, melyeket ezek a tudományterületek elértek. Itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy az ókortörténetnek a rokon- és határtudományokkal való együttműködés olyan egymásrahatást is eredményezett, hogy pl. az addig a jogtudománnyal szoros rokonságot tartó, dogmatikus irányzatú római jog teljességgel történeti tudománnyá alakult át, és ugyanígy a klasszika archaeológia is a művészettörténettel fennálló kapcsolatait a korábbinál jóval erősebb történeti orientációval szélesítette ki. Az ókori történet és ezen belül a római történet jellegében megfigyelhető átalakulás, a szemlélet és a kutatási módszerek változásán is lemérhető. A 2. világháború befejezéséig a történeti kutatás középpontjában – a Szovjetuniót kivéve – általában az uralkodók és a vezető (felső) társadalmi osztályok sorsa állott; az utolsó negyedszázadban viszont megnőtt a kutatók érdeklődése még a kapitalista világ országaiban is, a korábban kevés figyelemre méltított osztályok, a társadalom alsó szférái, köztük elsősorban a rabszolgák sorsa iránt. A történelmi materializmus uralkodó szemléletté és módszerré vált a szocialista országok történetkutatásában, de hatása, ill. vonzóereje megfigyelhető a nem szocialista országok haladó szellemű tudósai között is, előmozdítva a történeti folyamatok realista megközelítését és kitágítva a kutatók perspektíváit. A római történet legújabb alkotásait olyan komplex módszerek alkalmazása jellemzi, melyek túllépnek a hagyományos filológiai-kritikai módszer keretein, lényegesen kibővítve azokat a határ- és rokontudományok módszereinek az átvételével.

***

A római történet archaikus korszakának a kutatását az utóbbi évtizedekben elmélyítette az a specializálódás, mely (a Róma történetét megelőző és a legrégebbi római történettel egyidejű) itáliai történet részterületei között már korábban megindult. Ez utóbbiak közül az etruszkológia változatlanul megőrizte vezető

szerepét.¹ Erről tanúskodik a monográfiák és tanulmányok viszonylag nagy száma, és jogosságát igazolják a legutóbbi idők ásatási eredményei is (köztük a pyrgii bilinguis felirat; a clusiumi arany fibula felirata stb.).² Az etruszkológia mellett megnőtt a jelentősége a Magna Graeciával foglalkozó kutatásoknak, főleg pedig a görög civilizáció közép-itáliai terjedését nyomon kísérő régészeti vizsgálatoknak, melyek Latium (és Róma) korai történetét új megvilágításba helyezték. A Róma fellépése előtti itáliai történet jelentősége növekedésének és az ebből eredő új szemléletnek köszönhető, hogy Itália legrégebbi történetét ma már nem egyoldalúan, Róma szemével nézve rekonstruáljuk, hanem ellenkezőleg, a legrégebbi római történet minősül az itáliai történet egyik részterületének.³

Bár a klasszika archaeologia területén mozognak, (a nemzetközi kutatás egybehangzó véleménye szerint) eredményeik révén a történeti kutatás szempontjából is fontosak Szilágyi J. György tanulmányai az etruszk-korinthosi vázafestészetről.⁴ Ezek a tanulmányok rávilágítottak arra, hogy i. e. 630 és 530 között, amidőn Itáliában az etruszk expansio a legnagyobb mérvű volt, Vulciban, majd Caerében és Tarquiniában jelentős műhelyek jöttek létre, melyekből a korinthosi stílust utánzó etruszk vázafestészet alkotásai kikerültek. Szilágyi nemcsak mintaszerű leírást nyújt a vázákról, hanem stílusjegyeik alapján alkotómestereiket is meghatározza. Alföldi András *Römische Frühgeschichte*, Heidelberg 1976. c. művének egyik fejezetét Szilágyi J. György írta, aminek az adott aktualitást, hogy *Early Rome and the Latins* c. művének (Ann Arbor 1965) vitájában a Róma fölötti etruszk uralomra vonatkozó elméletét Alföldi nem utolsósorban Szilágyi eredményeire építette.⁵

A Róma-történetnek az első pun háborúig terjedő korszakában (i. e. 735–264) a királyság korát és a királyság és köztársaság közötti átmenet időszakát (i. e. 753–451) a racionalista hyperkritika (Pais, Beloch, Kornemann stb.) visszaszorulását követően (a 30-as évektől az 50-es évekig) az irodalmi tradícióhoz ragaszkodó irány képviselői (Altheim, Pareti, Giannelli stb.) erősen konzervatív szellemben rekonstruálták. Az utolsó két évtizedben – elsősorban magában Rómában és a környező területeken folytatott újabb ásatások eredményeire hivatkozva – E. Gjerstad, R. Bloch, Müller-Karpe, valamint R. Werner és Alföldi András kétségbeviták, ill. lényegesen revideálták a római tradíció és a

¹ Az etruszk kutatások állásáról: *Historia* 6. 1957. 1 skk., M. Pallottino: *Etruscologia*⁶, Milano 1973.

² Az erre vonatkozó irodalom: Pallottino id. m. 136.; J. Heurgon: *Mélanges de l'École française à Rome* 83, 1971. 9 skk.

³ Vö. Pallottino: *Sul concetto di storia italica*, *Mélanges offerts a Jacques Heurgon*, 1976. 771 sk.

⁴ *Wiss., Zeitschr. d. Univ. Rostock* 16. 1967. 543 sk., *Arch. Cl.* 20. 1968. 1 sk., *Studi Etruschi* 40. 1972. 19 sk.

⁵ *Entwurf der Geschichte der etrusko-korinthischen figürlichen Vasenmalerei*, Rom *Frühgeschichte*, 183. sk.

hozzá ragaszkodó kutatók megállapításait.⁶ Viszont a római tradíció megbízhatósága mellett foglalt állást az olasz történészeken kívül a francia, a német és a szovjet kutatók többsége. A jogtörténeti feldolgozások ugyancsak a konzervatív irányt támogatják.⁷

A magyar kutatás nemcsak figyelemmel kísérte az archaikus római történet területén elért kutatási eredményeket és a körülöttük kialakult vitákat, hanem állást is foglalt velük kapcsolatban. Hahn István új kutatásokon felépülő tanulmányában, mely az összehasonlító társadalomtörténet szempontjait érvényesíti, elemezte az archaikus társadalmak, főként pedig a legrégebb római társadalom szervezetét. Ennek során felhívta a figyelmet a nemzeti társadalmak bomlási folyamatának két, éppen annyira érdekes, mint fontos jellemzőjére: a terminológiai differenciálásra és a numerikus rögzítésre. Meggyőzően mutat rá továbbá azoknak az ókori és ezeket elfogadó modern nézeteknek a tévedésére, melyek a cliensek és a plebejusok eredeti azonosságát vallják és a plebs kialakulását egy különböző történeti eredőkből létrejövő fejlődés eredményének állítja be.⁸ A királyság és a korai köztársaság társadalmi és politikai intézményeinek fejlődését vizsgálta Ferenczy Endre: *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State* c. könyvében⁹ és több idevágó dolgozatában.¹⁰ Megállapításai szerint a római történet legrégebb korszakára vonatkozó későn kialakult annalista tradícióban

⁶ Gjerstad és Bloch mintegy 200 évvel későbbi időpontra teszi a város alapítását és a királyság korának végét i. e. 451-re helyezte; Müller-Karpe a város ősenek tekinthető települést a Palatinuson a 10. sz.-ra datálta, bár ő a szerinte a dél-itáliai görögség hatása alatt kialakuló várossá szerveződést az irodalmi hagyománnyal megegyezően – akárcsak Riemann – az i. e. 8. sz.-ra tette. R. Werner szerint a köztársaság 470 körül kezdődött; Alföldi tagadja a Latium fölötti római hegemoniát a királyság korában és kétségbe vonja a tradíció adatait, melyek szerint egyedül Tarquinii uralkodott volna az etruszk városok közül Róma fölött stb.

⁷ Vö. az ANRW I. 1–2.-ben közölt tanulmányokat, amelyekben a konzervatív irány hívei (De Martino, Frezza, Crifò stb.) és a kritikai irány képviselői (Gjerstad, Poucet, Bloch stb.) egyaránt kifejtik álláspontjukat.

⁸ A plebejusok és a nemzeti társadalom, *Ant. Tan.* 21. 2. 1974. 150 sk. = *Plebei i rodovoe obscseszivo*, *Studia Historica* 94. 1975. = *The Plebeians and Clan Society*, *Oikumene* 1, 1976. 45 sk.

⁹ Budapest, 1976. Eddig megjelent recenziói: J.–Cl. Richard, *REL* 55. 1977. 40 sk., A. Magdelain, *Revue historique de droit français et étranger* 55. 1977. 654 sk., H. Kalex, *Deutsche Literaturzeitung* 1977/10–11. 728 sk., Z. Péteri, *Acta Iuridica Acad. Scient. Hung.* 19. 1977. 223 sk., E. Gabba, *Athenaeum* 56. 1978. 424 sk.

¹⁰ *Die römisch-punischen Verträge und die Protohistorie des commercium*, *RIDA* 1969. 16. 259 sk., *Zur Verfassungsgeschichte der Frührepublik*, *Festschrift Altheim*, Berlin 1969. 136 sk., *Die „Grundgesetze“ der römischen Republik*, *Festgabe von Lübtow*, Berlin 1970. 267 sk., *Über das „Ius Flavianum“*, *Studi Grosso V. Torino* 1972. 181 sk., *Vom Ursprung der „decemviri stilitibus“ iudicandis*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung* 89, 1972. 338 sk., *L'adsertor libertatis nell'età della repubblica romana arcaica*, *Studi Donatuti I. Milano* 1973. 387 sk., *Die Bevölkerung von minderm Recht Roms zur Zeit der Frührepublik*, *Acta Ant.* 21. 1973. 153 sk., *Die erste Entwicklungsphase der Verfassung der römischen Republik*, *Ann. Univ. Scient. Budapestin.* 3. 1975. 65 sk., *Zum foedus Cassianum*, *RIDA* 22. 1975. 223 sk., *„Ufi legassit... ita ius esto“*, *Oikumene* 1. 1976. 173 sk., *L'immigrazione della „gens Claudia“ e l'origine delle tribù territoriali*, *Labeo* 22., 1976. 362. sk., *A római házasságjog kialakulása*, *Ant. Tan.* 23. 1976. 28 sk., *Sulla genesi delle servitù prediali*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano „Vittorio Scialoja“*, *Terza Serie*, Vol. XIX. (Volume LXXX della collezione) 43 skk.

az egykorú források (feljegyzések) hiánya, a nemzetségek visszaemlékezésében fennmaradt mondai színezetű forrásanyag heroizáló tendenciái, és a nemzeti büszkeségtől sugallt tudatos hamisítások ellenére, vannak olyan történeti értékű támpontok, melyekre Róma legrégebb történetének rekonstrukciója felépülhet (a Róma–Karthago közötti szerződések, a helyi (nemzetségi) tribus-szervezet bevezetése, a plebs önálló szervezkedése, a foedus Cassianum stb.). F. E. könyve a gall betörés utáni római külpolitika új koncepcióját mutatja be. Részletesen foglalkozik Appius Claudius Caecus életével és reformtevékenységével, mely céljának az athénihez nem egy tekintetben hasonló demokratikus alkotmány bevezetését tekintette. A római uralkodó osztály ellenállása következtében Appius Claudius célját nem érte el: reformjainak csak töredéke valósult meg.¹¹

A következő nagy korszak: a Földközi-tenger medencéjének meghódítása és Róma nagyhatalommá emelkedése (i. e. 264–146), teljességgel új helyzet elé állítja a kutatót. Míg az ezt megelőző korszakok rekonstrukciója elé a források hiánya, ill. megbízhatatlansága állít akadályokat, itt jelentős számú irodalmi forrásanyag mellett, már egykorú és közvetlen források (feliratok, pénzek stb.) is állnak a kutatás rendelkezésére. A rabszolgaság, melynek terjedése már a királyság és a korai köztársaság idején kimutatható, az Itália egyesítéséért folytatott harcok alatt vált jelentékennyé, majd a Földközi-tenger medencéje meghódításáért vívott háborúk nyomán Róma gazdasági és társadalmi életének meghatározó tényezőjévé emelkedett. A római társadalomban ezzel egyidejűleg mélyreható átalakulási folyamat ment végbe: egy új társadalmi réteg, a pénzembereké (equites) emelkedik fel, a plebs rustica gazdasági romlása viszont teljessé válik.

Az ezzel a korrall foglalkozó külföldi irodalom olyan terjedelmes, hogy be kell érnem azokra a legújabb művekre való utalással, melyek a kutatás jelenlegi állásáról számot adnak és a korábbi szakirodalmat is tartalmazzák. H. Bengtson,¹² K. Christ¹³ és Giannelli-Mazzarino¹⁴ jelentős bibliográfiát is nyújtó összefoglalásai mellett W. Hoffmann, R. Werner, L. Raditsa, E. Will és H. Helm tanulmányaira utalok, melyek a H. Temporini által szerkesztett ANRW I. 1. kötetben (Berlin–New York 1972) láttak napvilágot.

A magyar kutatók között Hahn István – akinek Appianusszal kapcsolatos munkásságát részletesebben később fogjuk ismertetni – fontos tanulmányt szentelt az alexandriai történetíró Annibaiké-ja forrásai vizsgálatának.¹⁵ Miután meggyőzően bebizonyította, hogy Appianus más forrásból merítette Hannibal jellemzését, mint a 2. pun háborút tárgyaló előttünk ismert többi történetíró, Appianus szövegének és Fabius Pictor fennmaradt töredékeinek kritikai elemzése alapján valószínűsíti, hogy az első római annalista görögül írt műve volt a forrása Appianusnak az Annibaiké megírásában.

¹¹ From the Patrician State . . . 120 sk.

¹² Grundriss der röm. Geschichte², München 1970. 82 sk.

¹³ Römische Geschichte, Darmstadt 1973. passim.

¹⁴ Trattato di storia romana³, Roma 1965. 206 sk.

¹⁵ Appian und Hannibal, Acta Ant. 20. 1972. 95 sk.

Maróti Egon munkásságának jelentékeny hányada ennek (és a következő) kornak a problémáival foglalkozik. Kutatásainak középpontjában az itáliai közepes nagyságú árutermelő birtok problémái állnak, és ennek megfelelően, módszeres és beható vizsgálatok alá veti M. Porcius Cato (és M. Terentius Varro) mezőgazdaságról írt művét, melynek magyar fordításához jelentékeny bevezető tanulmányt írt.¹⁶ Több tanulmányában foglalkozik M. E. magának Catónak, a nagy censornak az alakjával és élete és munkássága, valamint kora történeti eseményei adataiból igyekszik megrajzolni a valóságos Cato-arckép vonásait.¹⁷ Bár természetesen Cato egész írói oeuvre-je érdekli, főként a *De agricultura* speciális kutatásainak a tárgya. M. E.-nak az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozásáról írt doktori értekezése, mely az ezen a területen folytatott kutatásainak záróköve, a marxista szemléletű ókori gazdaságtörténet jelentős alkotása.¹⁸

E kor jogtörténeti problémái közül a szabad munkaerő bérbeadásának a kérdésével foglalkozik Csillag P. tanulmánya,¹⁹ míg Ferenczy E. az i. e. 2. században Róma szellemi életére befolyást gyakorló görög jogi gondolkodás hatásának tulajdonítja a római igazságszolgáltatásban nagy jelentőségű *bona fides* fogalom kialakulását.²⁰

A következő kornak (i. e. 146–78), bár jelentékeny küllháborúk is folytak, fő jellegzetességét az élesedő osztályharc, a sorozatos rabszolgafelkelések, a populares és az *optimates* küzdelmei és az itáliai szövetségeseknek az egyenjóságért vívott háborúja szolgáltatja. E kor primer forrásai: Poseidonios *Historiae* c. műve, Fannius, Calpurnius Piso és Sempronius Tuditanus *Annales-ei*, Aemilius Scaurus és Rutilius Rufus memoárjai (elenyésző töredékek kivételével) elvesztek, viszont a Gracchusok földreformjainak közvetlen forrásai az agrárkomisszió határkövei fennmaradtak (CIL I² 639 sk.). A szekunder források (Diodoros, Livius Periochai, Plutarchos, Appianus és Florus) súlyos forráskritikai problémákat vetnek fel, melyek megnehezítik e kor történeti rekonstrukcióját. A modern szakirodalom eredményeiben mutatkozó jelentékeny eltérések tükrözik a források ingatag voltát.

E korszak magyar kutatói közül Hahn István Appianusnak *A polgárháborúk (Emphyllia)* c. műve (görög–magyar) kiadásával tett szolgálatot a kutatás-

¹⁶ Cato és a „*De agri cultura*”, Bp. 1966., Varro és a *rerum rusticarum libri tres*, Bp. 1971.

¹⁷ Cato történeti értékeléséhez, *Ant. Tan.* 4. 1957. 306 sk., *Zum Problem der Ausgestaltung des überlieferten Cato-Bildes*, *Acta Univ. Debrecen. Ser. Hist.* III. 1964. 3 sk.

¹⁸ *Zur Frage der Warenproduktion in Catos De agricultura*, *Acta Ant.* 11. 1963. 215 sk., *Feriae in familia*, *VDI* 1970. 2. 60. sk. = *Acta Conventus Eirene XI*, Warszawa 1971. 63 sk., *Silva caedua*, *Actes de la XIIe Conférence internationale d'Études classiques Eiréné*, Kolozsvár (Cluj-Napoca) 1972. 169 sk. = *Acta Ant.* 20. 1972. 359 sk., *A vilicus és az itáliai villagazdaság*, *Ant. Tan.* 21. 1974. 189 sk., *Die zeitgenössische warenproduzierende Landwirtschaft in der Sicht Varros*, *Acta Ant.* 18. 1970. 105 sk., *The vilicus and the villa-system in ancient Italy*, *Oikumene* 1. 1976. 109 sk., *Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása*, 1977. Doktori értekezés.

¹⁹ *Die Formen der Arbeit im röm. Recht*, *Acta Conventus Eiréné XI*. 1974. 21 sk.

²⁰ *Fremde Einflüsse auf die Rechtsentwicklung der klassischen Republik*, *RIDA* 3e Série, 18. 1971. 501 sk.

nak.²¹ Az ehhez a műhöz írt bevezető tanulmánya mellett több dolgozatot szentelt Appianus történetírása értékelésének²² és behatóan foglalkozott e kor egy másik fontos forrása, Florus műve jellegzetességeivel is.²³ Maróti Egon e korszakot érintő kutatásainak középpontjában a szicíliai rabszolgafelkelések²⁴ és a kalózzokkal viselt háborúk problémája áll.²⁵ Több idevonatkozó tanulmányában e problémaköröknek eddig nem tisztázott részleteit tárta fel és a rabszolgafelkeléseket a kalózzok problémájával összefüggésben mint a római rabszolgarendszer válságának szimptomáit értékelte. Kertész István tanulmánya a római harcászatban az i. e. 2. és 1. sz. fordulóján Marius reformja nyomán bevezetett cohors-taktika előtörténetét vizsgálva arra világít rá, hogy ennek az új taktikának alkalmazására már mintegy 100 évvel korábban sor került a 2. pun háború idején, a hispaniai hadszíntéren.^{25/a}

A római köztársaság utolsó (hanyatlási) korszaka (i. e. 78–29) a Spartacus vezette nagy rabszolgafelkeléssel kezdődik és Octavianusnak az actiumi ütközetből való visszatérésével fejeződik be. A rabszolgarendszer elmélyülő válsága a birodalom intézményeinek, sőt magának az államformának az átalakulását is elkerülhetetlenné tette (Caesar diktatúrája). E korszak forrásai, bár szám szerint jelentékenyek, az egyes időszakokra való eloszlásuk egyenlőtlen, ami ismét forráskritikai problémákat helyez előtérbe. Cicero művei és a Caesar-féle corpus²⁶ jelentőség tekintetében kimagaslanak e kor forrásai közül, ellenőrző források hiányában mégis sok a homályos pont, ami szükségképpen teret enged a kutatói szubjektívizmusnak. Miután számos fontos primer forrásunk (Asinius Pollio, röpiratok stb.) elveszett vagy töredékekben maradt ránk (Sallustius: *Historiae*, Cornelius Nepos stb.), a másodlagos források (Appianus, Dio Cassius, Plutarchos stb.) szerepe itt is tényleges eleme a történeti rekonstrukciónak.²⁷

²¹ 1–2. kötet. Bp. 1967.

²² Zur Interpretation der Vulcatius-Prophetie, *Acta Ant.* 16. 1968. 229 sk., Legionsorganisation des zweiten Triumvirats, *Acta Ant.* 17. 1969. 199 sk., Appianus és helye az antik történetírásban. Doktori értekezés. 1971., Appian i Alekszandria, *VDI* 1968. 103. 72 sk., Appians Darstellung der sullianischen Diktatur, *Acta class. Debrecen.* 10–11. 1974–1975. 111 sk., Appian e le cerce de Sénèque, *Acta Ant.* 12. 1964. 169 sk.

²³ Florus prooemiumának kronológiai adatai, *Ant. Tan.* 11. 1964. 75 sk., Prooemium und Disposition der Epitome des Florus, Eiréné IV. 1965. 21 sk.

²⁴ De suppliciis. A Spartacus felkelés szicíliai összefüggéseinek kérdéséhez, *Ant. Tan.* 8. 1961. 161 sk., Eunus és Atargati, *Ant. Tan.* 13. 1966. 237 sk., Diodotos Trüphon és a kalózkodás, *Debreceni Kossuth L. Tud. Egyet. Tört. Int. ért. I.* 1962. 9 sk. = Diodotos Tryphon et la piraterie, *Acta Ant.* 1962. 187 sk., Bewusstheit und ideologische Faktoren in den Sklavenbewegungen. Eunus und Atargatis, *Acta Ant.* 15. 1967. 319 sk.

²⁵ A kalózkodás Szicília körül C. Verres propraetorsága idején, *Ant. Tan.* 4. 1957. 29 sk. = *Acta Ant.* 4. 1956. 197 sk., A delosi rabszolgapiac és a kalózkodás, *Ant. Tan.* 9. 1962. 1 sk., Der Sklavenmarkt auf Delos und die Piraterie, Helikon (Messina–Roma) 9–10. 1969–1970. 24 sk., Die Rolle der Seeräuber in der Zeit der Mithridatischen Kriege, *Ricerche storiche ed economiche in memoria di C. Barbagallo I. Napoli* 1970. 480 sk., Kalózkodás a római polgárháborúk korában, *Apolló könyvtár* 1. 1972.

^{25 a} The Roman cohort tactics. Problems of development, *Oikumene I.* 1976. 89 sk. *Vö. Emlékkönyv Hahn I. tiszteletére (az ELTE Ókori történeti tanszékének kiadványai, 5)* 1973. 99 sk. *Ua.: Das spätrepublikanische Rom, Klio* 56. 1974. 543 skk.

²⁶ L. Raditsa, *ANRW I.* 3. 457 sk., J. Harmand, *uo.* 523 sk.

²⁷ C. Becker, Sallust, *ANRW I.* 3. 720 sk. *Vö. Maróti E., A II. Sallustius-levél és Cicero, Ant. Tan.* 5. 1958. 45 sk.

A speciális kutatások szinte áttekinthetetlen sokasága ellenére, mely e kor történeti kérdéseivel foglalkozik, az előbb jelzett forráskritikai problémák miatt számos vitatott, máig sem tisztázott részletkérdés foglalkoztatja a kutatókat. A rabszolgafelkelések és a köztársaság válságával kapcsolatos problémák megoldásában jelentős szerepet vállalt a szovjet kutatás. (A. V. Misulin: Spartak c. műve Sz. L. Utcsenko kiadásában németül is napvilágot látott 1952-ben. Különösen jelentősek ezen a területen Sz. L. Utcsenko,²⁸ J. L. Livsic,²⁹ Sz. N. Benkliev³⁰ és E. Staerman³¹ könyvei és tanulmányai.) A marxista történelemszemlélet terjedésének a nyugati országokban konstatalható megnyilvánulásai közül a legjelentősebb: F. De Martino: *Storia della costituzione romana*², Napoli 1972, 1–5. köt.

A köztársaság utolsó korszakának történeti-társadalmi problémáival foglalkozó magyar kutatások között különösen jelentős Hahn István szovjet és nyugati kritika által egyaránt méltányolt tanulmánya: *Der Klassenkampf der plebs urbana in den letzten Jahrzehnten der römischen Republik*. A plebs urbanának a polgári történetírás által következetesen elbátellizált politikai szerepét és jelentőségét a köztársaság utolsó századában a források adatai alapján újszerűen, tárgyilagosan felméri és értékeli.³² Ugyanehhez a korhoz fűződik Hahn István nem egy, az előbbieket során említett tanulmánya is.^{32/a}

Maróti Egonnak a kalózkodás történetét tárgyaló tanulmányai, valamint a rabszolgamozgalmakat érintő vizsgálatai hasonlóképpen ennek a kornak a problémájához is kapcsolódnak.³³ Különösen figyelmet érdemlők Marótinak M. Antonius Creticus imperium infinitumával foglalkozó fejtegetései,³⁴ valamint azok a vizsgálatai, melyek a kalózkodás és rabszolgák szerepét a második triumvirátussal kapcsolatban világítják meg.³⁵

Főként a forradalmak korának problematikájához kapcsolódik Havas László munkássága. Az i. e. 70-es és 60-as évek társadalmi kérdései és politikai szereplői kötik le érdeklődését, de ezekkel kapcsolatban a külpolitika problémái

²⁸ Krizisz i padenie rimskoj reszpubliki, Moszkva 1965., Ciceron i ego vremja, Moszkva 1970.

²⁹ Szocialno-politicseszkaja bor'ba v Rime, Minszk 1960.

³⁰ Krizisz rimskoj demokratii 70–60 godov, in: Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum, Berlin 1961. 47 skk.

³¹ Raszcvet rabovladel'cseszkih otnosenij v drevnem Rime, Moszkva 1963.

³² In: Hermann–Sellnow: Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte der vor-kapitalistischen Gesellschaftsformationen, Berlin 1975. 121 sk. Vö. Hahn I.: A plebs urbana a köztársaság válságos időszakában, Ant. Tan. 16. 1969. 17 sk. A polgári történetírás álláspontját fejezi ki a plebs urbanával kapcsolatban Chr. Meier: Populares, RE X. 599 sk., Res publica amissa, Wiesbaden 1967. 107. sk., P. A. Brunt, Past and Present 35. 1966. 3 sk. Hahn I. tanulmányának értékelésére vö.: E. M. Staerman, VDI 1978. 3. 186 sk., A. Mehl, Gymnasium 84. 1977. 457.

^{32/a} Vö. Acta Ant. 17. 1969. 199 sk., Die Politik der afrikanischen Klientelstaaten in Zeitraum der Bürgerkriege, in: Afrika und Rom in der Antike, Wissenschaftliche Beiträge der Martin–Luther–Universität Halle–Wittenberg 1968. 207 skk.

³³ Vö. Acta Ant. 15. 1967. 319 sk.

³⁴ Ant. Tan. 18. 1971. 22 sk. = Acta Ant. 19. 1971. 259 sk.

³⁵ Ant. Tan. 6. 1954. 213 sk., 9. 1962. 214 sk., 11. 1964. 215 sk.

is foglalkoztatják.³⁶ Érdeklődésének középpontjában Catilina személye és összeesküvése áll, melynek szálait módszeres kutatómunkával törekszik kibogozni.³⁷

Mócsy András kutatásainak súlypontja a római császárkorra esik, egyik fontos tanulmánya azonban Julius Caesar polgárjog-kiterjesztő politikájával áll kapcsolatban.³⁸ Julius Caesar egyik colonia alapítása, Novum Comum (névleges) colonusai polgárjog adományozásának körülményeit vizsgálja és arra a kérdésre keres feleletet, milyen (jogi) lehetőségek nyíltak a római polgárjog megszerzésére azoknak a provinciákban toborzott katonáknak a számára, akik a légiókban teljesítettek szolgálatot. A tanulmányban felsorakoztatott bizonyító anyag mellett szól, hogy ezeknek a katonáknak (fiktív) illetőséget adományoztak valamelyik (latin vagy) római jogú városban és ezáltal nyertek jogcímet a római polgárjog elnyerésére.

***

A hazai római történeti kutatás – a vizsgált korszakokban – figyelembe véve a kutatók számát és az adott lehetőségeket, az utóbbi 25 év során – úgy hiszem – nem lebecsülhető eredményeket ért el és ennek megfelelő a nemzetközi tudományos életben szerzett tekintélye is. Ez utóbbit erősítette kutatóink részvétele diszciplínánk nemzetközi kongresszusain és a szakma más találkozóin. A nagyobb produkcióra ösztönzően hatott a publikációs lehetőségek bővülése itthon és a külföldön egyaránt, bár ezen a téren még szépen akad javítanivaló. (A nyomdai átfutás túlságosan lassú és ezért a folyóiratcikkek és könyvek megjelenése éveket késik; régóta várat magára az egyetemi oktatók időkedvezmény-igényének teljesítése; a könyvtárban dolgozó kutatók kutatónapjainak rendezése stb.) Nagy fontosságú támogatásnak számítana a kutatás számára, ha a külföldi rendezvényekre utazók nagyobb anyagi segítséget és útiokmányaik megszerzéséhez adminisztrációs könnyítéseket kapnának. Utoljára, de nem utolsósorban a külföldi kiadványok (szövegek, szakirodalom) beszerzésének meggyorsítása és a jelenleginél erőteljesebb (anyagi) támogatása megkönnyítené, gyorsítaná és ösztönözné kutatóink munkáját.

³⁶ Atticus pályakezdése, *Ant. Tan.* 8. 1961. 74 sk., Mithridate et son plan d'attaque contre l'Italie, *Acta class. Debrecen.* 4. 1968. 13 sk., L'arrière-plan politique du procès de perduellio contre Rabirius, *Acta class. Debrecen.* 12. 1976. 19 sk., Cicero: De signis. In *Verrem actionis secundae liber IV.* Kiad., bev., jegyz. – -. Bp. 1968., Verres et les cités de Sicile, *Acta class. Debrecen.* 5. 1969. 63 sk.

³⁷ A Catilina mozgalom külpolitikai hátteréhez, *Ant. Tan.* 12. 1965. 242 sk., Crassus et „la première conjuration de Catilina”, *Acta class. Debrecen.* 6. 1970. 35 sk., La monographie de Salluste sur Catilina et les événements qui suivirent la mort de César, *Acta class. Debrecen.* 7. 1971. 41 sk., Notes sur la candidature de Catilina en 66 avant notre ère, *Acta class. Debrecen.* 9. 1973. 33 sk., Le mouvement de Catilina et les esclaves, *Acta class. Debrecen.* 10–11. 1974–1975. 21 sk., Catilina en Hispanie ultérieure? *Wissenschaftliche Zeitschrift der Univ. Rostock* 23. 1974. 229 sk., La rogatio Servilia (Contribution à l'étude de la propriété terrienne à l'époque du déclin de la république romaine), *Oikumene* 1. 1976. 131 sk., Rome and Egypt in the 60s B. C., *Studia Aegyptiaca* 3. 1977. 39 sk.

³⁸ Die Novocomenses von Cäsar und die fingierte Heimatsangabe der Soldaten, *Oikumene* 1. 1976. 125 sk.

MATTHIAS VEHE-GLIRIUS ÉS DÁVID FERENC

DÁN RÓBERT

János Zsigmond erdélyi fejedelem Európa első és egyetlen unitárius uralkodója 1571-ben meghalt. Uralkodása alatt országa a vallási tolerancia szigete lett és annak ellenére, hogy a fejedelmi székben a katolikus Báthoriak követték, az 1569. esztendei nagyváradai hitvitán elhangzott kijelentése túlélte őt: „... mert a mi birodalmunkban miképpen arról az ország végzése is vagyon, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik.”¹ A két európai nagyhatalom közé szorult Erdély, Ausztria és a török birodalom hol hallgatólagos, hol aktív közreműködésével megőrizte politikai függetlenségét és az újabb központi hatalom is tiszteletben tartotta János Zsigmond vallástörvényeit. A hivatalosan elismert egyházak között maradt a Dávid Ferenc püspöksége alá tartozó unitárius felekezet is. A nemzetközi híró antitrinitárius orvos és polemista Giorgio Blandrata megtartotta udvari orvosi és bizalmasi beosztását. Az antitrinitárius ideológiai fejlődés sem torpant meg. Dávid Ferenc és az Erdélyben felbukkanó külföldi teológusok folytatták e tanok kimunkálását. Az olasz Niccolò Paruta, a görög Jacobus Palaologus, a német Johannes Sommer személyükben biztosságot, elméleteiknek hallgatóságot és híveket találtak Erdélyben az 1570-es években. Tanításaik széles körben terjedtek és egy kortárs kálvinista lelkésznek tulajdonított kijelentés szerint még a parasztok is teológiai kérdésekkel zaklatták.

Egy XVII. századi krónikás arról tudósít, hogy „*Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatit és pántolódást: falun, városban étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal a két religio, úgymint a calvinista és ariana religiokon valóktól disputálást hallottál volna.*”²

A trinitárius-antitrinitárius polémiák frontvonulata az 1560–1570-es évek

¹ Az 1557. évi tordai országgyűlés 7. cikkelye lehetővé tette, hogy az erdélyiek szabadon választhassanak a keresztény felekezetek közül és mindenki azt a vallást tartsa, amelyiket jónak és helyesnek tart. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. kiad. Szilágyi Sándor, Bp. 1876. 78. – A nagyváradai disputatio, kiad. Nagy László és Simén Domonkos, Kolozsvár 1870. 130–131.

² Nagy Szabó Ferenc krónikája. Erdélyi Történelmi Adatok. I. kiad. Mikó Imre, Kolozsvár 1855. 29. – A köznép körében is érdeklődést keltő teológiai kérdésekről és vitákról Esze Tamás: A debreceni disputa, *Studia et Acta* II., Bp., 1969. 451–460.

fordulóján, a debreceni református püspök Mélius Péter és munkatársa Károlyi Péter, valamint Dávid, Blandrata majd Johannes Sommer és külföldi elvbarátaik között húzódott. Mélius már 1569-ben három kis könyvecskében igyekezett bemutatni, hogy a „Servet-Blandrata-féle” eretnkségek középkori zsidó forrásokra vezethetők vissza és jó teológiai érzékkel Jozsef Albó és Dávid Kimhi műveiben kereste az antitrinitárius eszmék filológiai, gondolati bázisát. Ez az akciója része lehetett annak az általános mozgalomnak, amely az antitrinitárius gondolat visszaszorítására törekedett. Szervezői között találhatjuk a lengyel Christoph Tretiust, aki Johannes Lasitiusszal Svájcban és Németországban járt az 1560-as évek végén azzal a megbízatással, hogy megfelelő ellenfelet találjon éppen a lengyel és erdélyi háromságtagadó irodalomnak. Mélius és Tretius szoros baráti kapcsolatban álltak és valószínű, hogy a debreceni püspök utódja Károlyi Péter is nemzetközi összefüggéseiben ismerte és vette fel a harcot Dávidék ellen. A tudományos régiókban folyó teológiai küzdelem antitrinitárius oldalán, a kolozsvári iskola lektora Johannes Sommer, 1572-ben ideológiatörténeti szempontból igen fontos „Refutatio Scripti Petri Caroli” című munkájában határos filológiai és történeti bizonyítékok egész sorával utasította el Károlyi Péter: „Brevis explicatio orthodoxae fidei” című könyvének állításait. Sommer megállapította, hogy a Trinitás-dogmának nincs ószövetségi bázisa „*In veteri testamenti nihil habetur de Trinitate*” és ezt a fogalmat a kereszténnyé lett platonista pogányok vezették be hittételként. A hit alapjául egyébként is csak olyan tételek fogadhatók el, melyek logikailag bizonyíthatók.³

A korábban már idézett Jacobus Palaeologus az 1570-es évtized első felében készített kisebb-nagyobb irodalmi alkotásaiban a hagyományos keresztény felfogás alapdogmáit támadta meg. A „De tribus gentibus” című művében a három világvallásról megállapította, hogy tanításaik üdvösséget adnak híveiknek. Az Ószövetség a zsidóknak, az Újszövetség a keresztényeknek, és mindkettőből a Koránban megtalálható tanítások a mohamedánoknak. A „De peccato originis” című kis tanulmányában a paradicsomi történet, tehát az eredendő bűn koncepcióját érinti. Az „Ab omnes ab uno Adami descenderint” című miniatűr dolgozatban egyenesen kétségbe vonja azt. A „Catechesis Christiana dierum duodecim” című könyvében humanista dialógusformában mintegy összegezi meglepően modern mondanivalóját.⁴

³ Károlyi Péter könyvében számtalan esetben név szerint is támadja Dávid Ferencet és Giorgio Blandratát. Ditheistáknak tartotta az antitrinitáriusokat és bizonyítékait bőséges bibliai idézetekkel támasztotta alá. – Johannes Sommer válasza már 1572. június 24-én elkészült. Nyomatásban csak egy évtizeddel később Vehe-Glirius szerkesztésében jelent meg. Az idézett Sommer véleményt l. Refutatio scripti Petri Caroli. Ingolstadtiae [Krakow] 1583. 14. Legfontosabb ideológiatörténeti megállapításait see Refutatio. 13–33. – Pirnát Antal: Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961. 39–46.

⁴ Palaeologus életrajzának és irodalmi működésének bemutatását és értékelését Pirnát Antal: Die Ideologie etc. 54–116. és az ott idézett irodalom. 1. Szczucki Lech: W kregu myślicieli heretyckich. Wrocław etc. 1972. 12–121. – Palaeologus, Jacobus: Catechesis christiana etc. ed. Ružena Dostalova. Warszawa 1971. – Itk 1975. 384–389.

Sommer, Palaeologus és mások irodalmi művei és egyéb dokumentumai jelzik, hogy az erdélyi antitrinitarizmusban, az 1570-es évek első felében, már erjedni kezdett a Dávid Ferenc által kimunkált tiszta unitárius ideológia. Dávid és társai eljutottak odáig, hogy a teológiából kiinduló exegézist egy racionálisabb – az exegézisből következő teológiával helyettesítsék. Ez a tendencia lényegében minden hagyományos keresztény tanítást érintett, de elsősorban és mindenekelőtt a a chrisztológiát. Az elvont elméleti, tudományos rétegből az új tanítások hamar utat találtak az alsóbb papsághoz is. Már 1575. március 17-én a szász luteránus papi szinódus kénytelen volt foglalkozni egyes „eretnkségekkel” vádolt papok ügyével. Ezek a lelkészek a keresztény rituálékat is megtagadták, limitált értelemben fogták fel Jézus megváltói szerepét. A nonadorantizmus kérdése is napirenden maradt. Az 1570-es évek közepétől az unitárius táboron belül, többek között ez a problémacsoport választóvízként jelentkezett a konzervatívok és a radikálisok között. Az antitrinitárius csoportok lényegileg megegyeztek abban, hogy Jézus nem azonos minőségű az Istennel, de szerepkörét illetően folyamatosan viták folytak. A fejlődési udvarban mozgó Blandrata és hívei minden innovációt távol akartak tartani az unitárius egyháztól – józan politikai megfontolásból. Az újítások ugyanis veszélyeztették az egyház hivatalos működését. A radikálisok – élükön Dávid Ferruccel – következetesen kitartottak korábbi eredményeik mellett és azokból következőként fogták fel az újabb tételeket.

Dávidék már 1567-ben dialektikus folyamatként értékelték a reformáció történetét és úgy vélekedtek, hogy a megvilágosodás lépésről lépésre adatott meg. A megreformált kereszténység ebben a szemléletben nem az ortodoxtól halad a reform irányába, hanem a bibliai keresztény vallástól legjobban eltávolodott katolikus iránytól közelít az eredeti ortodox – az unitárius felé. Aligha lehet kétséges, hogy az unitárius ideológián belüli fejlődést is így értelmezték. E szemlélet indokolja Dávid és társai fogékonyságát a mindig új gondolatokat hozó eszmék irányában. A nonadorantizmus pedig az 1570-es évek második felében már nem is számított a legmodernebb gondolatok közé. Erdélyben 1572-ben viták indultak felette, egyes információk szerint 1578-ban Székelyföldön nyíltan hirdették, de a török hódoltságban levő temesvári szuperintendenciában 1576-tól teret nyert Jézus nem imádásának tana.⁵

Az unitarizmus két ellentétes szárnyán elhelyezkedő egykori elvbarátok és munkatársak, a konzervatívabb irányt képviselő Giorgio Blandrata és a radikálisok vezetője, Dávid Ferenc püspök között, a döntő ütközet az 1578 márciusában tar-

⁵ Dávid Ferenc a teológiai nézetek fejlődésének irányát és tendenciáját az 1568-ban Gyulafehérvárott kiadott *De falsa et vera unius Dei... cognitione* című munkában úgy határozta meg, hogy az egyik protestáns teológus követte a másikat az „igazság” feltárásában. Luthertől Servetig így lépésről lépésre bontakozott ki az „igazi” keresztény vallás. *Op. cit.*, Ebl. Eb. AAii. Gerézdi Rabán; Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Budapest 1968. 365 – A nonadorantizmus történetéhez Erdélyben *Defensio Francisci Davidis, Basileae 1581. Fol. 1b.* – Pirnát: *Die Ideologie etc. 168–169.* – Unitárius Egyháztörténeti Kézirat, I., fol. 191. ELTE Könyvtár példánya. Budapest.

tott tordai zsinaton indult meg. Dávid és a megjelent papok többsége elfogadta azt a határozatot, miszerint a lelkészek szabadon hirdethetnek olyan tanokat, melyekről hivatalos zsinat nem döntött. A világi hatalom ekkor még nem avatkozott a lelkészek dolgaiba, bár egyértelmű volt, hogy Dávid a nonadorantizmus zsinati elfogadtatására készül. Blandrata ezt mindenáron meg akarta akadályozni és sikerült oldalára vonnia a kolozsvári papokat. Dávid és hívei élénk propaganda-harcban védték álláspontjukat. E nyári és nyár végi polémiák következményeként Dávid az „aratás utánra” újabb zsinatot hívott össze Tordára. Döntés azonban ekkor sem született. Időközben, Blandrata egyházpolitikai manőverei eredményeként, hivatalos meghívó ment a Bázélban tartózkodó Faustus Socinus címére, amelyben Erdélybe invitálják és megbízzák Dávid Ferenc meggyőzésével.

Faustus Socinus 1578 októbere végén, valamikor 23. után érkezett Kolozsvárra.⁶ Tizenöt évvel később készült beszámolójában úgy nyilatkozott, hogy a nonadorandus elvek radikális képviselői között volt egy Matthias Glirius nevű személy, aki Sommerral és Palaeologusszal már Dávid előtt hirdette Jézus nem imádásának tanát. Ez a személy jelen volt a Dávid Ferencsel folytatott vitáin az unitárius püspök házában: „*Et sane memini, cum ipso Francisco praesente Glirium eius symmystam et ex parte praeceptorem inter colloquendum urgerem, ut mihi diceret, an crederet Jesum Nasarenum iam revera esse Christum, illum nihil respondere voluisse, et sermonem nostrum prae fracte alio detorsisse.*”⁷ Dávid Ferencnek Glirius nevű, ez alkalommal diplomatikusan viselkedő elvbarátja, kétségtelenül azonos azzal a „*sidó doctorral*”, aki egy másik korabeli forrás szerint tévútra vezette az unitárius püspököt.⁸ Antonio Possevino, az Erdélyt megjárt jezsuita diplomata, aki 1583–1584-ben írt beszámolójában, amelyet a kolozsvári eretnekségekről Báthori István parancsára összeállított jegyzőkönyvekből merített, ugyancsak fontos szerepet tulajdonít Mathia Glirionak az erdélyi radikális antitrinitárius eszmék és különösen Dávid Ferenc nonadorantizmusa kibontásában: „*Era stato molto in nanti in Transylvania un Mathia Glirio tutto dato al Giudaismo, il quale venuto di Polonia (dove ancor hoggidi si trattiene presso uno di quei palatini) haveva empiuto il cervello di Francesco di Davide di perniciosissimi errori.*” Mathia Glirio, Possevino szerint részt vett volna egy készülő arianus bibliafordítás munkálataiban Palaeologus mellett. Feladata lett volna az Ószövetség textusának gondozása. Glirio vagy latinosan Glirius erre a feladatra nagyon is alkalmasnak látszott. Possevino így jellemzi: „*. . . il quale dagli Ariani era tenuto per dotto nelle lettere hebree.*” és egy később készült munkájában megerősíti ezt: „*Mattiam quendam Polonum tanquam Hebraeicae linguae peritum . . .*” Possevino arra is utal, hogy Glirius a kolozsvári iskolában viselt valamiféle oktatói tisztséget. Egy erdélyi

⁶ Pírnát Antal: Die Ideologie etc. 174 szerint legkésőbbben 1578. november elején.

⁷ Socinus Faustus: Die Jesu Christo invocatione Disputatio. Rakow 1595. Praef. 5.

⁸ Pírnát Antal: Die Ideologie etc. 130.

arisztokrata fiatalember néhány évvel később írt magánlevele ezt megerősíti: „*Conveni insuper quendam Matthiam, qui quondam fuerat lector scholae Claudiacae.*”⁹

G. E. Lessing egyik tanulmányában szerényen megjegyzi, hogy vizsgálódásai során egy kis felfedezésre jutott: „*Glirius nichts anders als das übersezte Vehe zu sein scheint etc.*” A név körüli kutatásokban a teljes igazság azonban az, hogy ezt az azonosítást Lessing előtt közel fél évszázaddal G. G. Zeltner már elvégezte: „*Glirio, Germano sine dubio, et Neuseri perquam familiari, quem parum abest quin, cum natales obscurissimi sint, et tempus concordet, adhaec praenomen suffragetur, et alia plura suadeant, non alium, quam Matthiam Vehe, Diaconum in Palatinatu antehac Lutrensem, fuisse, et ejectum in exilium. A 1572 inclinato, nomen hoc, ut lateret tutius, assumsisse conjiciam. Cur enim Transylvaniam cum fugitivo Neusero (quem tamen longius progressum esse jam supra annotavimus) abiret, et publica ignominia notatus in patria, nomen mutaret, plus satis certe causae habuit. Neque etiam Glirii adscrititium cognomentum refragatur, utpote quod, seu pluribus Salmasius ad Solinum et Contr. Gesnerus demonstravere, animal δευζδοβατεγ in his terris Vehe, dictum sciuro simile, denotare solet.*”¹⁰ Zeltner a Vehe-Gliriusra vonatkozó információk egy részét Martinus Ruariustól vehette át. Ruariusnál, bár némi zavar van a szerző neve körül, lényegében feltárja a Vehe-Glirius problémát, sőt újabb álnevről is tájékoztat: „... *Dietrichus Dorsius, qui idem et Natanael Aelianus Matthiana, atquem etiam Matthias Glirius de regno Christi plane judaizat, ut qui non aliud illi quam terrenum tribuat per annos aliquando mille in Palestina gerendum, interea tempris eum ab omni rerum nostrarum cura absolvit. Glirii vestigia secuti sunt Jacobus Palaeologus, Franciscus Davidis, Johannes Sommer in scriptis posterioribus...*”¹¹ A Vehe-Glirius azonosítást a lengyel antitrinitáriusok egyik vezetője, Szimon Budny is igazolta már 1581-ben, amikor egy kérdéssel kapcsolatban kijelentette, hogy az illető egyik írását sem látta. „*On sie nie Glirusem ale Wegiusem zowie.*” Egy névtelen lengyel arianus krónika minden további magyarázat nélkül összevonja a két nevet és arról is tud, hogy viselőjük Erdélyben, majd Lengyelországban is tevékenykedett: „*Matthias Vehe-Glirius, de quo supra Germanus, in Transylvaniam, deinde quoque in Poloniam venerat Hebraicae linguae peritissimus, ut eam absque punctis legeret*

⁹ Possevino, Antonio: *Transilvania* (1584) Ed. A. Veress., Bp. 1913. 104, 136, 139. – Possevino, Antonio; *Atheismi, Lutheri, Melanchtonis, Calvinii... arianorum et ministrarum Transylvanorum cum thesibus Francisci Davidis... refutati.* Vilnae 1586. fol. 62b–63a. – Sand, Ch.: *Bibliotheca Antitrinitariorum.* 2nd. ed. Lech Szczuczki. Varsoviae 1966. 57. – Keresztény Magvető, XLIX. (1912) 209–211.

¹⁰ Zeltner, G. G.: *Historia Crypto-Socianizmi etc.,* Lipsiae 1729. 353. – Lessing, G. E. *Werke.* Hrsg. Leopold Zscharnack. Hildesheim-New York 1970. v. XXI. 234.

¹¹ Ruarius, Martinus: *Epistolarum selectarum centuria,* Amstelodami 1672. 217. – A Vehe-Glirius azonosítás már a XVII-től ismert volt és az a tény is, hogy Glirius azonos a „Mattanjah” szerzőjével Nathaniel Elianus-szal. Csupán D. L. Wundt kétkedett: *Magazin für die Kirchen und Gelehrten-Geschichte des Kurfürstenthums Pfalz. I.* Heidelberg 1789. 147–148. Wundt itt hivatkozva Ch. Sand: *Bibliotheca Antitrinitariorum etc.* 60-ra Glirius orvosnak mondja. Más ellenérve nincs, sőt maga is megjegyzi: „*Brenz in seiner bekannten Warnung and den Kurfürsten Ott’ Heinrich unter den Gliribus den Matthias Vehe verstanden habe.*”

et ea in re nulli Judaeorum cederet.” Végül pedig Socinus és Possevino fentebb idézett szavainak szinte szó szerinti mását adja a lengyel Wilkowski 1583-ban: „*Ismeretes milyen sok embert becstelénített meg Lengyelországban és Erdélyben és tanítványával Dávid Ferencsel a ronda zsidózásra vetemedett*” – Matthias Vehe-Glirius.¹²

A Ruarius-féle megegyezés lényeges eleme Matthias Vehe-Gliriusnak „*Nathanael Aelianus Matthiana*”-val való azonosítása, és annak a ténynek rögzítése, hogy a soknevű szerző „... *de regno Christi plane judaizat* . . .”. A Jézus királyságával és a teológiai tételek többségével kapcsolatban „judaizáló” Vehe-Glirius irodalmi hagyatékáról – aminek fontos szerepe lesz az erdélyi eszmetörténet XVI. század végi fejlődésében – 1590-ben készült az első hiteles feljegyzés. Akkoriban a gretzili várbörtön kazamatáiban raboskodó vádlott előéletéről és „Mattanjah” című könyvéről bírósági dokumentumok készültek. A fogoly akkor nem tagadta: Nataniel Elianus néven írta „Mattanjah” című eretnek könyvét. Hosszú évszázadokig ez volt az egyetlen hiteles információ a „Mattanjah”-ról, amely 1950. július 1. után eltűnt a kortársak és a tudományos kutatás látköréből. Már 1612-ben hiába kutatott utána Johannes Uytenbogaerd, a holland remonstáns felekezet egyik megalapítója. Conradus Vorstiusnak 1612. okt. 30-án küldött levelében érdeklődik a könyv iránt, majd okt. 31-én ugyancsak Vorstiusnak írja: „*Librum illum Mattanjah utinam videre liceat.*”¹³ Később valószínűleg hozzájutott a keresett könyvhöz, mert elvbarátja, Daniel Brenius látta és egyik fejezetét németből latinra fordította. Johannes a Lent 1694-ben ezt a részletet olvasta: „*Sic Nathanaelis Eliae scriptum Germanicum de Christo ejusque regno, contra Christianos, quod Brenius latinitate donavit, notisque, seu animadversionibus illustravit, in Bibliotheca Rotterdamsi aliqua absconditum vidimus et legimus*”. Christophorus Sand az antitrinitárius irodalom bibliográfusa, későbbi információk alapján e könyv kiadásának évéről is tud. A latin változatra hivatkozva közli, hogy a mű 1578-ban készült.¹⁴

A fontos munka felkutatása szempontjából csak Johannes a Lent megjegyzése volt értékelhető. Ennek alapján, ha nem is Rotterdamban és nem latin kéziratban, de Utrechtben rábukkantunk Nataniel Elia alias Matthias Vehe „Mattanjah” című, 1578-ban befejezett – talán akkor nyomtatott – eredeti munkájára,

¹² Budny, S., *O urzednie miecza używajacem* (1583) Ed. S. Kot., Warszawa 1932. 220. – Az idézett lengyel mondat fordítását Keszérű Bálint bocsájtotta rendelkezésemre: „Őt nem Gliriusnak, hanem Wegiusnak hívják”. Szezuczki Lech: „Nieznaney kroniki ariánskiej” część pierwsza. -Wokoł dziejow i tradycji arianizmu. Warszawa 1971. 172. Wilkowski, K.: *Przyczyny nawrócenia do wiary nowszecznej od sekt Nowokrzczeńców Samosateńskich, Wilno 1583.* 87–88. A lengyel szöveg néhány részletét Balázs Mihály fordítása után adom.

¹³ Rott, Hans: *Neue Quellen für eine Aktenrevision des Prozesses gegen Sylvan und seine Genossen.* = *Neue Archiv der Stadt Heidelberg.* VIII. 1910. 240–241. – *Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae ecclesiasticae.* Amsterdam. 1704. 320, 322.

¹⁴ Lent a Johannes: *De moderna Theologica Judaica.* Herbom 1694. 136. – Sand, Christophorus: *Nucleus historiae ecclesiasticae.* Coloniae 1676. 490.

aminek egyik fejezete a fentiekből jól ismert: „Die Regierung Christi” címet viseli.¹⁵

A Dávid Ferenc körüli ügyekben és a későbbi erdélyi eszmetörténetben fontos szerepet játszó „Mattanjah”-nak önálló címlapja nincs. Az első oldalon kiemelt típussal szedett cím után rövid előirat olvasható, melynek végén áll a szerző neve: „*Mattanjah, das ist ein kurtzes unnd nutzliches schreiben sehr notwendig einem ieden Christen der da lust und lieb zur warheit hat zulesen, dan in im viel und mancherlei stuck und puncten, die ware Christliche Religion aus der Bibel recht zu finden, sehr notwendig in dieser itziger zeit da mancherlei Lehr und secten sich erheben, aus Hailiger geschriff grundlich tractirt werden, geschreiben Von Nathanaele Eliano*”. A szerző erdélyi tevékenységével hozható összefüggésbe az utrechti példányon olvasható korabeli megjegyzés, miszerint Nathanael Elia „*vir ungarus*”. A mű végén levő kolofon szerint „*Datum Dansenbrugk Anno 78 im Sept.* A radikális antitrinitárius ideológiatörténet újabban előkerült forrásmunkája, lényegét tekintve minden korábbi teológiai koncepciótól eltérően, a szerző által igaznak tartott kereszténységet az Ószövetségből és nem az Újszövetségből kívánja kimutatni. És ehhez a rabbinikus irodalom számára meggyőző bizonyítékokat tartalmaz: „*In sonderheit vonn Doctor Joseph Albo im Buch Ikkarim ex professo sein verteidigt worden.*” – írja utalva forrására.

Vehe-Glirius ezek után megadja a „Mattanjah” programját. A könyvben bizonyítást ígér, hogy az Újszövetségnek tekintett könyvcsoport nem lehet Isten és ember között új szövetség, még átvitt értelemben sem. Mert, ha Jézus mint Messiás, betöltötte az Ószövetségi Törvényt és jelenleg a messiási korban élünk –, akkor az ószövetségi próféták jóslatai a messiási korszakról – azaz a jelenlegi világról – nem voltak igazak. Megfordítva a dolgot, ha az ószövetségi próféták jóslatai a boldog messiási korszakról igazak, akkor Jézus nem volt a Messiás és az Újszövetségnek tekintett könyvcsoport nem beszélhet az egyszer és mindenkorra eljött Messiásról.

E fogas kérdések megválaszolásához 4 fokozatból álló bibliaértelmezési rendszert dolgozott ki. A *legfelső* fokozatot képviseli Mózes. Szerinte a Tóra, a leghitelesebb isteni kinyilatkoztatás. Ez örökérvényű és megváltoztathatatlan. A *második* fokozatba sorolja a próféták könyveit és más ószövetségi iratokat. Ezek szavait teológiailag felhasználható alapnak tekinti, ha a vizsgált locus nem mond ellent Mózesnek és annak betű szerinti értelmétől nem tér el. Ezért természetesnek tartja, hogy a példázatok, irodalmi képek vagy az aktuális eseményekkel kapcsolatos kijelentésekből, kiragadva azokat eredeti összefüggésükből, nem lehet teológiai következtetéseket levonni. De a bennük rejlő próféciaik és más irányt adó textusaik isten akaratát, kinyilatkoztatott szövegét tartalmazzák. Ezek követendők és még rabbinikus értelmezésük is, természetesen ha azok a betű szerinti értelmet

¹⁵ Jelzete: Utrecht Univ. Library. T. oct. 117/5–6. Újabb példányát I. Gymnazial Bibliothek zu Köln: GB IV. 5152. – E helyt is köszönetet mondok Prof. Dr. Jan van Goudoevernek, aki hollandiai és németországi kutatásaimon segítségemre volt.

viszik tovább: *törvényerejűek*. Eddig az ihletett művek. A *harmadik* csoportba tartoznak nála az *evangéliumok*, amelyekről szerinte sehol nem áll az, hogy isteni ihletésre és általános törvényi funkcióra készültek volna. Végül a *legalsó* grádcison állnak az *apostoli iratok*, melyeket egyszerű magánközleményeknek tart. A két utóbbi könyvcsoport természetesen nem ihletett.

Vehe merész bibliakritikai rendszerének legfontosabb újítása nem is ez a négy fokozat. Hanem az az elemző módszer, amivel az evangéliumok és apostoli iratokból különválasztja a koncepciójához használható és nem használható részeket. Meglepő módon a rabbinikus exegézis módszereket véli felfedezni az Újszövetség könyveiben. Ezek szerint az Újszövetség könyveiben megtalálható az Ószövetség *betű szerinti, irodalmi* vagy áttételes és *kabalisztikus magyarázata*. A *betű szerinti* magyarázathoz tartoznak azok a részek, melyek sem értelmileg, sem filológiailag nem mondanak ellent az Ószövetségben kinyilatkoztatott tételeknek. Ilyen pl. az az általános kijelentés, hogy Jézus a Messiás, hiszen az Ószövetség egy helye sem nevezi meg az eljövendő Messiást. Vehe összeszedi Jézus Messiásságára vonatkozó újszövetségi helyeket, összeveti azokat az Ószövetség megfelelő locusaival és következtetése szerint azok betű szerint megfelelnek az Ószövetségnek – és igazolják: Jézus volt a Messiás. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy Messiás volt ugyan, de nem isten. Ezért ima nem illeti, születése előtt nem létezett, emberi úton született, halála nem lehet megváltás a bűnökért és nem volt pap. Ezekről ugyanis nincs szó az Ószövetségben. Ezzel szemben a Messiásnak királynak kellett volna legyen, de nem lett az. Tehát küldetése célja és annak megvalósulása nem voltak szinkronban. Ezek után szemügyre veszi a hagyományos keresztény christológiában kiaknázott bibliai locusokat, melyekből bizonyítják Jézus istenfiúságát, jogosnak tartják imáadását, igazolják, hogy születése előtt részt vett a teremtésben és a benne való hit üdvözített már emberi születése előtt is. Halála a bűnökért hozott áldozat volt és halála után istennel az égben uralkodik. Ezekről megállapítja, hogy ellentmondanak az ószövetségi Messiás próféciáknak. De szerinte azért sem vehetők teológiailag értékelhető locusoknak, mert íróik bár hivatkoznak az Ószövetségre, azt csak mint *általánosan köztudott*, kézikönyvként ismert forrást használják. Így minden idézetüket és hivatkozásukat ott kell megvizsgálni, ahonnan kiemelték azokat. Tehát az eredeti helyükön és eredeti összefüggéseikben az Ószövetségben. Mivel alaptétele szerint az evangélisták és az apostolok iratai csak akkor értékelhetők teológiai szempontból, ha állításaik az Ószövetséggel nem állnak ellentétben – így minden további kijelentésük egyszerű Jézus mellett elhangzott propagandanyilatkozat. Ilyen pl. a Jézus-Messiás tekintélyét bizonygató *Epistola ad Hebraeos* és más iratok, ahol a szerző olyan ószövetségi helyeket vonatkoztat Jézusra, amelyek az eredeti helyen egészen másról szólnak. Ez nem más, mint *irodalmi* fogás, mint pl. egy közmondás idézése egy konkrét esetre. Nyilvánvaló – mondja Vehe – a közmondás csak irodalmilag és nem tartalmilag függ össze azzal az esettel, ahol felidézik. Hasonló a helyzet a kabalisz-

tikus módszerrel is. Ha a kabala szót hagyományos értelemben vesszük, akkor tartalmazhat igazságokat, ha misztikus értelemben, akkor nem.

Vehe szerint ezeknek az Ószövetség-magyarázó módszereknek jelenléte az Újszövetség könyveiben nem meglepő. Hiszen az evangélisták és az apostolok zsidók voltak, akik a hagyományos zsidó irodalmi műveltséggel rendelkeztek és a többieket az akkoriban szokásos tudományossággal akarták meggyőzni arról, hogy az Ószövetségben meghirdetett Messiás, Jézus személyében eljött. Ezért használják a rabbinikus bibliamagyarázat eszközeit, a betű szerinti, az irodalmi hivatkozással és a kétféle kabalisztikus módszereket. Szövegeik tehát keresztényi céllal készült rabbinikus munkák, melyeknek csupán a bennük rejlő „jó hír” értékük van. A „jó hír” pedig az isten Jézust Messiássá tette és kísérlet történt általa az ószövetségi prófétákon keresztül ígért jóslatok beteljesülésére. De ennek a kísérletnek a sikeres befejezéséhez nem volt elegendő sem isten akarata, sem a Jézus-Messiás. Az isten és ember közötti új szövetséghez Jeremiás 31/33 értelmében a Törvénynek az emberek szívében való megjelenése is szükséges. Tehát szellemi minőségű új szövetség csak a szabad akarattal rendelkező emberek önkéntes hozzájárulásával jöhet létre. Ez az új szövetség pedig, éppen azért, mert spirituális minőség: nem írható le – ezért is lehetetlen írott Újszövetségről beszélni. Jézus-Messiás és az apostolok életében, egyes kortársak szabad akaratukból részt kaptak ebből a megkötendő új szövetségből – ezek szellemi, tehát hit-produkttal üdvözülhettek. A kortársak többsége azonban elvetette. Így a kísérlet kudarcba fulladt. Jézus és első tanítványai halála után a hit nem üdvözíthet. Újra érvénybe lépett az Ószövetség; zsidóra, keresztényre kötelezőek annak rituális és morális parancsai. A Messiás, aki egyszerű ember volt – még pap sem – csupán küldetésével és nem kereszthalálával lehetett a benne hívők segítségére és mártíromsága senkit sem válthatott meg. Erről ugyanis nincs szó az Ószövetségben. Erdemeiért jelenleg isten jobbán – ugyancsak az Ószövetség értelmében – mint Messiás várja, hogy isten ellenségeit lába alá helyezze, és megvalósuljon a neki, mint Messiásnak ígért földi királyság. De addig semmi köze a földi eseményekhez.

Az ószövetségi próféciákból és a „jó hír”-ből tehát az derült ki, hogy Jézus csak földi életében viselt funkciót, akkor is csak azért, mert isten Messiássá kijelölte. Ő pedig elfogadta a megbízatást. Az isten ugyanis Vehe, de főképpen forrása Jozsef Albo szerint nem mindenható, legföljebb mindentudó. Vehe sűrűn emlegeti a talmud egyik ismert mondását három nyelven is: הכל בידו שמים חים מראת שמים

Omnia sunt in potestate Dei, excepto timore ipsius . . . ; es sein alle ding in der Hand Gott ausserhalb die forcht Gottes.” Azaz minden isten kezében, van kivéve az istenfélelmet. Isten tehát nem befolyásolhatta Jézus nemzedékének túlnyomó többségét, legföljebb előre látta küldötte kudarcát. Így azt is tudnia kellett, hogy az ószövetségi Messiás-jóslatok ekkor nem következnek be, így új szövetséget sem köthetett az emberiséggel. Az egész ügynek – Vehe szerint – az volt a célja, hogy „jó hírt” közvetítsen az embereknek és előkészítse őket a Jézus-Messiás újabb földi megjelenésére, jeruzsálemi királysága elfogadására. Erre az újabb eljövetelekre az

Apokalypsis könyve ad útmutatást. Vehe szerint ez a könyv azonos grádicson áll az ószövetségi próféciákkal. Itt isteni kinyilatkoztatás közli, hogy Jézusnak ezeréves földi királysága lesz. Ez lesz az a kor, amikor az első eljövétel kudarca és az arról szóló „jó hírek” beérnek. Az eltelt időben az emberek ezekből az iratokból megtanulják, hogy a Jézus-Messias újabb eljöveteleig az Ószövetség érvényben marad, és követni kell a rabbinusokat. De utána meglesz isten és ember között az új szövetség, amikor a szívükkel fordulnak majd isten felé, úgy ahogy azt Jeremiás megjövendölte. Ez lesz az idő, amikor feltámadnak akik mindig ragaszkodtak a mózesi Törvényhez, vagyis a zsidók. Azok, akik a „jó hírben” elmondott első kísérlet idején hitték Jézus messiási küldetését, vagyis Jézus és az apostolok kortársai. Azok, akik a „jó hír” alapján várják Jézust nem hittek a kitalált Újszövetségben és megtartják a Törvényt, vagyis Vehe követői. Jeruzsálemben megvalósul majd Jézus ezeréves földi királysága és abban minden próféta jóslat. Ezt követi a végítélet, amikor az isten ítél elevenek és holtak felett.¹⁶

E tanításait tartalmazó könyve példányaival érkezett Vehe-Glirius Erdélybe. Jogosnak látszik Pirnát Antal feltevése, hogy Vehe-Glirius Jacobus Palaeologus ajánlólevelével kezében Lengyelország felől jött Kolozsvárra. Kettőjük kapcsolatáról Possevino is tud. Szerinte mindketten valamikor 1574 táján bukkantak fel Erdélyben, ahol egy új antitrinitárius bibliafordítás munkálataiban vettek volna részt. Palaeologus ez idő tájt valóban megfordult Kolozsvárott, az sem kizárt, hogy a bibliafordítási munkát Johannes Sommerrel tervezte, de annak 1574-ben bekövetkezett halála után a vállalkozás szünetelt. Palaeologus 1575-től Jetricz Kunovic morvaországi nemes birtokán húzódott meg. Itt kereshette fel Vehe-Glirius és innét indulhatott tovább Erdély irányába. A Palaeologustól kapott ajánlólevelében talán szó esett a bibliafordítási munkálatok újjászervezéséről és Vehe-Glirius héberben való jártasságáról is.

Amikor Vehe-Glirius szellemi és fizikai poggyászával 1578-ban felbukkan Erdélyben, már lebonyolódott a Dávid Ferenc által összehívott és lényegében eredménytelenül végződött „aratás utáni” fent emlegetett zsinat, de az olasz antitrinitárius polemikus, Faustus Socinus nem volt még a városban. Az utóbbi valamikor 1578. október végén, november legelején jött Vehe-Glirius követően és az érkezése előtti dolgokról bizonytalan tájékoztatást ad, közel 15 évvel később írt könyvében. De azt határozottan állítja, hogy Glirius már jóval korábban hirdette a nonadorantizmus elvét és részt vett volna a nyár végi vitákban. Mindebből csak annyi igaz, hogy Vehe-Glirius álnéven, Socinus megérkezésekor már a városban működött.¹⁷

¹⁶ A „Mattanjah” részletes elemzését forrásainak bemutatását és nemzetközi hatását I. Dán Róbert: *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian*. Bp. 1980. Uo. A teljes szövegkiadást is.

¹⁷ Vehe Glirius Németországból jövet nyilván követte a német anabaptisták szokásos tengeri útvonalát, amely Danzignál érte el Lengyelországot. I. J. Knox-Zeman; *The Anabaptists and the Czech Brethren in Moravia*, Den Hag 1968. 419. Socinus op. cit. 5. 15. l. m. RMK III. 702. fol. 46.

Vehe-Glirius, ahogy az adatok mutatják, a kolozsvári iskolában kapott állást és a szokásnak megfelelően a tanárok és diákok előtt egy teológiai kérdéstről szóló fejtegetéssel mutatkozott be új munkahelyén. Palaeologus és Dávid patronáltja élettapasztalatából merítve, jó diplomáciai érzékkel olyan témát választott, amely a forrongó antitrinitárius egyház legfőbb irányzatának megfelelt, és egyben módot nyújtott arra is, hogy burkolt formában tájékoztassa a radikálisokat valódi nézeteiről. Ebből az alkalomból hangzott el a „Declamatiuncula contra Praedestinationem Neoteritorum” című műve, amely még valamikor 1578 előtt készült. Itt a szerző az antitrinitárius mozgalomban általában megtagadott predestinációtan szétboncolása ürügyén, de kellő simulékonysággal az „első teológusok, régi bölcsek, tudós előkor” nevében egyik-másik talmudi tételt emeli ki. Lényegében utal egész koncepciójára. A bibliai textusok értelmezésénél előtérbe hozza az ószövetségi héber prioritását, az újszövetségi görög szentségének limitálását és így lényegében implicite érinti mindazokat a kérdéseket, melyek az egyházpolitikai élet centrumában álltak 1578 szeptemberében–októberében Erdélyben.

Ezek után érkezett Socinus Kolozsvárra, ahol Dávid Ferenc házában elszállásolva megkezdte polémiáit az unitárius püspökkel. Valószínű Vehe-Glirius is együtt lakott velük. Az tény, éppen Socinustól tudjuk, hogy vitáikon részt vett. Másrészt Possevino szavai nyomán nem kétséges, hogy Vehe-Glirius az ezt követő hónapokban egyre közlékenyebb lett és a „Declamatiuncula” diplomatikus hangvételétől eltérve, egyre radikálisabb eszméket terjesztett a városban.¹⁸

Közel négyszáz éve vitatott kérdés az egyháztörténetben, és az utóbbi évtizedekben az eszmetörténeti kutatás számára is fontos feladat, Dávid Ferenc ideológiai álláspontjának tisztázása az 1579 tavaszán fogatosított letartóztatása előtti és utáni hónapokban. Sorra véve a korábban is rendelkezésre álló forrásokat, hitelesnek fogadhatjuk el azt a négy pontot, melyekben Dávid 1578 őszén tömören megfogalmazta Jézus nem imádásának tanáról alkotott véleményét. E pontok Socinus megérkezése után mintegy vitaalapként szerepeltek. Dávid megállapította, hogy a bibliában Jézus imádásáról nincs nyilatkozat és az alábbi okokból nem illetti ima: *I. Dei mandatum extat severissimum, extra Deum partem creatorem coeli et terrae, neminem invocandum esse. II. Christum Magistrum veritatis docuisse praeter patrem coelestem. III. Invocatio vera esse definitur, quae fit in spiritu et veritate ad patrem. Ergo falsa est quae fit ad filium. IV. Formulae orationis directae, non ad Christum sed ad Patrem referuntur.*¹⁹ A nonadorandus-kérdésben tehát, Dávid határozott véleménnyel volt és ennek kialakításához semmi kétség, aligha volt szüksége bárki segítségére. Legfeljebb arról lehetett szó, hogy Sommer, Palaeologus és mások, azaz korábbi környezetével együtt már 1570-es évek közepe táján kialakított nézeteket fogalmazta egybe. Kevésbé egyértelműen

¹⁸ Possevino; Transsilvania etc. 136–145. – Vehe korábban már bemutatott „Declamatiuncula” című munkája kéziratban is terjedt az erdélyi radikálisok között. Egyik példányát 1638-ban kobozták el a szombatosoktól. Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 167.

¹⁹ Defensio Francisci Davidis, Basileae 1581. fol. 11.

hiteles, de elfogadható az Unitárius Egyháztörténeti Kéziratban fennmaradt 10 pontból való tételsor, amelyet Dávid 1579. febr. 24-én egy szűkebb unitárius zsinaton elfogadtatott egyháza papjaival. Ebben benne foglaltatott Blandrata és Socinus legfontosabb vádjának az innovációnak tagadása. Dávid és hívei szerint nem újítanak azok, akik lépésről lépésre közelednek az eltemetett igazság felé. Amint arról Dávid más helyen is világos véleményt mondott. Másrészt pedig itt is kijelenti, hogy a fides, cultus és invocatio csak az Atyát illeti.²⁰

Ezt megelőzően és közben zajlott a vita Dávid házában az unitárius püspök és újabban érkezett vendége, Socinus között. És részt vett ezeken az eszmecseréken Vehe-Glirius is. Socinus, Dávid első négy tételére hosszabb fejtegetésben válaszolt azt bizonygatva, hogy Jézust bizonyos fokig megilleti az imádság, mert beteljesedett vele a zsoltárok szava és az Atya jobbján ülve mint Fiú uralkodik. Dávid erre még terjedelmesebb írásban válaszolt és ebben a replikában sincs másról szó, mint a nonadorandus-kérdésről. Ez utóbbiról Dávid itt kifejti: Jézus imádása nem lehet helyénvaló, mert a bibliai szövegek szerint Jézus feltámadása óta semmit sem cselekszik az emberiségért. Küldetése mennybemenetelével véget ért és az Atya jobbján várja az utolsó ítélet óráját. Akkor majd eljön, ítéel és király lesz az emberiség felett. Érdemes e válaszban is felfigyelni arra, hogy a vita tárgya itt és Dávid minden hitelesnek tekinthető megnyilatkozásában, szigorúan Jézus imádása tárgykörében zajlik. Dávid tagadja, Socinus megengedhetőnek tartja, a fejedelmi hatalom támogatását élvező Giorgio Blandrata egyenesen kötelezőnek hirdeti.²¹ Ha most a fentiek ismeretében közelebről szemügyre vesszük Socinusnak Vehe-Glirius és Dávid Ferenc eszmei kapcsolatára utaló megjegyzését, ami szerint a német antitrinitárius „*ex parte*” a püspök tanítója volt, és már a püspök előtt is hirdette a nonadorantizmust Erdélyben. Ebből nyilvánvaló az is, hogy Socinus erre a kérdésre és nem ennél sokkal merészebb tételekre utal az „*ex parte*” kifejezéssel. Vehe-Glirius nonadorantizmusát jól ismerjük a „Mattanjah”-ból. Ez lényegileg nem sokban különbözik Dávidétól, de nem is mondható azonosnak azzal. Bár megegyeznek Jézus halála utáni mennybemenetelétől tartó passzivitásán, a bibliai szövegekben egyikük sem találja az invocatio indokát. Mégis, Vehe egész kereszténység-konceptiójának csak része, pontosabban következménye Jézus nem imádása – addig Dávidnál az 1578–1579-es esztendő fordulóján ez központi kérdés. Socinus a fentebb idézett helyen a valóságot írta le. Vehe-Glirius Dávidnak csak annyiban volt mestere, hogy a szövegben levő nonadorantizmus ügyben újabb értelmezési lehetőségeket tárt fel, esetleg addig nem tárgyalt forrásokra hívta fel figyelmét, talán része volt az egész koncepció megfogalmazásában. Socinus mindenestre nem késlekedett volna Vehe-Gliriust Dávid teljes értékű mesterének nyilvánítani – ha erre okot látott volna. Néhány szavas megjegyzésében sem mond

²⁰ A zsinati összehívólevél 1579. január 28-án kelt. L. Jakab Elek: Dávid Ferenc emlékezete. II. Budapest, 1879. 18. „Articuli Synodi Thordanae ad diem 24. febr. indictae A 1579.”

²¹ Socinus: op. cit., 8.

többet róla, mint annyit, hogy Glirius a neki feltett kérdésekre kitérően válaszolt. A Jézushoz intézett imát pedig egyenesen negálta.

Vehe-Glirius az 1578. esztendő késő őszén és a következő év legelején a kolozsvári iskolánál működött és korábbi diplomatikus magatartását félretéve, valószínűleg a Dávid körüli események felgyorsulásával egyidőben, nyílt és meglepően eredményes propagandába kezdett. Kolozsvárott széltében-hosszában hirdette ultraradikális tanításait és az újításokra fogékony kolozsváriak hallgattak szavára. De a fejedelemség távolabbi pontjain is tudomást szereztek merész bibliakritikai nézeteiről, Jézus-konceptiójáról és a más forrásokból is ismertté váló chiliaista elképzeléseiről. Possevino atya feljegyzései szerint a legeretnekebb nézeteket vették át tőle a kolozsváriak és „*haveva empiuto il cervello di Francesco di Davide di perniciosissimi errori . . .*” Annak ellenére, hogy a jezsuita diplomata számára összefolytak a különféle antitrinitárius irányzatok elképzelései, elbeszéléseiből kihámozható a „Mattanjah” jó néhány tétele. Báthori István parancsára készült jegyzőkönyvek alapján írt beszámolója adatai arról is árulkodnak, hogy ezeket a radikális antitrinitárius nézeteket a polgárok a „*sido doctor*”-nak tulajdonították: „*Ma interrogati onde questo sapevano, non potevano fare altro che, et pervertire le manifestissime profetie del testamento antico, stimolati da quel Glirio Giudaizante, et da altri . . .*”²² Feltűnő azonban, hogy sem a jól tájékozott Possevino, sem mások nem említik a „Mattanjah”-t. Pedig mint azt látni fogjuk, néhány példánya közkezen forgott Erdélyben. Ennek a feltűnő hallgatásnak vagy az volt az oka, hogy a Nataniel Elia álnevet nem tudták azonosítani, vagy az, hogy más személyt sejtettek, esetleg akartak sejtetni mögötte.

Dávid Ferenc helyzete az 1579. február 24-én összehívott, korlátozott résztvevőkkel tartott zsinatán elfogadott tézisek miatt tovább rosszabbodott. Ezek a tézisek lényegükben nem közöltek mást, mint amit a püspök és hívei már korábban is hirdettek. Jézus nem imádását kimondó nyilatkozatukat a lelkészek nem tartották innovációnak, véleményük szerint erről már szó volt és senki sem ütközött meg rajta. Valóban, az alapvető ideológiai nézetek nem változtak, de időközben az egyházpolitikai helyzet megmerevedett. Blandrata ezt felismerve, végezni akart azokkal, akik szerinte az unitárius egyház féltve őrzött legalitását és egységét veszélyeztették. Ellenfelei között Dávid volt a legnagyobb tekintéllyel és befolyással a lelkészekre és a hívőkre. Ezért a püspök meggyőzését vagy eltávolítását szorgalmazta. Az elmérgeedett helyzetben Blandrata formálisan Dávid ideiglenes felfüggesztését kérte a teológiai kérdések tisztázásáig. A katolikus fejedelem és udvarának tagjai örömmel vettek részt a radikálisok elleni hajszában – annál is inkább, mert azt az unitáriusok egy része maga kezdeményezte. Az intézkedések sorában, nem sokkal az átmeneti sikert hozó tordai zsinat után, Matthias Vehe-Glirius a „*sido doctor*” a kolozsvári tanács elküldte Erdélyből.²³

²² Possevino; Transsilvania etc., 136, 139. etc.

²³ Pirnát: Die Ideologie etc. 129–130. – Unitárius Egyháztörténeti Kézirat, I. 192. ELTE Könyvtár pld. Budapest.

A csupán néhány hónapig tartó erdélyi tevékenységét kényszerűségből megszakító német antitrinitárius Lengyelország irányába tartott. A nézeteit és tanításait összefoglaló „Mattanjah” egyik példánya valószínűleg a valóságban, de átvitt értelemben is, hatását illetően bizonyíthatóan Erdélyben maradt. Nem túlzás ha azt állítjuk: Matthias Vehe-Glirius könyvének az erdélyi eszmetörténetben jelentősége akkor bontakozott ki, amikor a szerző már elhagyta az országot. A „Mattanjah” főszereplője maradt a Dávid Ferenç ellen folytatott eljárásnak és forrása az erdélyi szombatosságoknak.

Faustus Socinus és Giorgio Blandrata együttműködése eredményeként a beteg püspököt 1579. március 29-én letartóztatták. A vádlók a számottevő ellenféllel szemben nem válogattak az eszközökben. A letartóztatási akció valószínűleg Blandratától indult ki, aki nem elégedett meg a Socinus–Dávid polémia eredményével, mert az kizárólag az invocatio kérdése körül mozgott és nem tartalmazott olyan elemeket, amelyek miatt a beteg püspököt vádhatóság elé állíthatták volna. Vehe-Glirius eltávolítása után, valamikor 1579. március elején, Socinus meglepő gyorsasággal egy 15 pontból álló, állítólag Dávid nézeteit tartalmazó tételsort produkált Blandratának. Ennek alapján már letartóztatható volt. Blandrata 1579. április 26-ra összehívta papjait egy megtartandó újabb tordai országgyűlésen való részvételre és a meghívólevélhez mellékelte az említett pontokat.

A „*Theses quibus Francisci Davidis sententia de Christi munere explicatur, una cum antithesibus Ecclesiae a Fausto Socino conscriptis . . .*” címmel ellátott szöveget Báthori Kristóf fejedelem előtt bemutatták. A dokumentum két szövegváltozatban maradt ránk. Az egyik, amelyet Faustus Socinus maga közölt, a korábban már idézett „*De Jesu Christo invocatione Disputatio*” című 1595-ben megjelent művében, ahonnet bekerült összegyűjtött műveinek még életében kiadott kötetébe. Socinus tömör pontokba szedve sorolja fel Dávid eretnek nézeteit és hasábosan mellettük vonultatja fel a hivatalos unitárius nézeteket. A Dávid-per előkészítése és lebonyolítása szempontjából az utóbbiaknak nagyobb jelentőségük volt, mint a szakirodalomban sokat vitatott állítólagos dávidi tételeknek. Az „*antithesibus Ecclesiae*” igazolta az antitrinitáriusok ellen fordult fejedelem előtt, hogy a Blandrata-irányzat nem lépte túl a törvényes kereteket. Egyben pedig zsinórmértékül szolgált a püspök innovációs nézeteinek bizonyításához. Ehhez viszonyítva minden minimális eltérés már „eretnecség”-nek számított. A püspök nevében összeállított tézisek a maximális programot képviselték. Feladatuk volt a hatalom és az ingadozó papság Dávid ellen hangolása. Ezt a kéziratot kapta kézhez Blandrata, és úgy látszik, nem elégedett meg a Socinus által leírtakkal, hozzájuk csapott még egy tételt. És nem is akármilyent. Nyilván abból a megfontolásból indult ki, hogy a tézisrendszer elején álló első pont, eleve megriaszthatja az olvasót. A Blandrata által terjesztésre kerülő Dávid-féle állítólagos tételek így kezdődnek: „*Homo ille Jesus Nazarenus, Mariae Josephi uxoris filius ex ejusdem semine Josephi conceptus et natus est; quocumque tandem ratione id factum sit: Credimus eum Messiam illum esse in Veteri Testamento a Deo*

promissum.” Ez a Socinus által közreadott anyagban nem szerepel. Így az eredetileg 15 pontból álló bizonyíték 16-ra növekedett. Ezt a kiegészített tételsort terjesztette Blandrata a lelkészek között.²⁴

Socinus a terhelő bizonyíték átadása után hamar eltávozott Erdélyből és így mit sem tudott arról, hogy az általa összeállított tételeket itt-ott megmásították és kiegészítették. Távozása után nyugodt szívvel adta ki a Blandratához benyújtott 15 pontot és mellette az „*antithesibus Ecclesiae*”-t. Talán nem is sejtette, hogy ugyanannak bővített változata 16 pontban terjesztésre került Erdélyben. Nyilvánvaló, hogy eredetinek a Socinus-féle változatot tarthatjuk. Eredetinek abban az értelemben, hogy ezt adta át Socinus Blandratának és nem abban az értelemben, hogy azok Dávid nézeteit tartalmazták volna. A 15, illetve 16 pont ugyanis a „Mattanjah” rövidre fogott kivonatát tartalmazza.

Pirnát Antal 1961-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a tézisek a XVI. századi kortársak szerint hamisak voltak. Így nyilatkozott Ovári Benedek simándi unitárius prédikátor, Karádi Pál temesvári szuperintendens és Trausner Lukács, Dávid Ferenc veje, a püspök ellen folytatott per krónikása. Pirnát megjegyzése szerint e téziseket „*Glirius talán írhatta, Dávid aligha*”, mert egyetlen korábbi nyilatkozata sem jelzi, hogy eljutott volna odáig, ameddig e tételek szerzője. E kértely jogosságát sok minden egyéb bizonyíték mellett az is alátámasztja, hogy Socinus és Dávid polémiájának tárgyáról beszámoló források csupán az invocatio problémájáról beszélnek. A 15, illetve 16 pontban alig esik erről szó – egyéb és ennél jóval merészebb nézeteket tartalmaz:

1. *Homo ille Jezus Nazarenus, qui Christus appellatur, non per spiritum propheticum, sed tantum modo per Spiritum sanctum locutus est. Id est, quamvis legatus a Deo fuerit, non tamen quaecunque verba docendo dixit, ex ipsius Dei ore processisse censenda sunt.*

2. *Hinc fit, ut illius et Apostolorum ejus verba, ad Mosaicae legis, et aliorum propheticorum oraculorum normam expendenda sint. Et si quid vel contrarium, vel diversum ab his in illis reperitur, aut reperiri videtur, id aut rejciendum, aut certe ita interpretandum sit, ut cum Mosis et prophetarum doctrina plane consentiat, quae sola morum vitae, et divini cultus regula nobis esse debet.*

3. *Nam inter Vetus per Mosen, et Novum per Christum percussum foedus, nulla penitus vel in doctrina (ea praesertim, quae ad mores spectat) vel in divinis promissionibus differentia statuenda est, sed in hoc tantummodo differe dicenda sunt, quod in vetere foedere Litterae, in novo vero Spiritus ministerium fuit, adeo ut caeteroquin per hoc illud nec antiquatum, nec immutatum ullo modo, sed confirmatum dici debeat.*

4. *Praesertim cum Novum illud foedus vere hactenus ad tempus tantum, idque per breve, extiterit, id est, usque ad Hierosolymae excidium, nec postea*

²⁴ Lampe, F. A. *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Trajecti ad Rhenum 1728. 306. – A Possevino, *Atheismi etc.* 89–96-ban felsorolt állítólagos Dávid tételeket Possevino az erdélyi hivatalos köröktől szerezte be, ezért természetesen nem azonosak az F. Socinus által közzétettekkel.

locum, nisi ex parte aliqua, habuerit, aut habiturum sit, donec Jesus iterum ad nos redierit, et in hoc mundo, in ipsa urbe Hierosolyma instaurata, super carnali populo Jacob, ut caeteri reges terrae solent, justissime tamen et sanctissime regnaverit.

5. *Interim Jesus est quidem Christus, sive rex populi Dei, sed designatione tantum, cum ex omnium prophetarum oraculis certum sit, Christum illum a Deo promissum, nullum aliud regnum quam terrenum, et quale supra dictum est habiturum.*

6. *Ut ejusmodi regnum statim haberet missus fuit Jesus a Deo in mundum, sed quia noluerunt eum Judaei, quibus promissus fuerat, et quorum rex esse debebat, recipere, postquam ab ipsis contra Dei propositum interemptus fuit, sustulit eum Deus ab illis, et in locum transtulit, ubi tuto in Dei protectione quiescit. Hoc siquidem est eum sedere vel esse in caelis, a dextris sive in dextera Dei.*

7. *Itaque ibi expectans, donec subjiciantur illi a Deo omnes inimici ejus, et ita regnum sibi promissum habeat, nihil interea agit.*

8. *Non igitur Deus amplius dici potest, quemadmodum fortasse, cum in mundo versaretur, poterat ratione officii. Nam ab officio, ut dictum est, nunc plane cessat.*

9. *Propter hanc eandem causam turpiter errant. Qui eum nunc absentem adorant, quod non nisi divina ratione fieri potest, cum ne tum quidem, cum praesens erat, sine maxima Dei offensione, aliter quam civili et humana quadam ratione adorari posset.*

10. *Quare etiam nec illi servire, nec cultum aliquem praestare alia ratione, quam ei obediendo, id est, ejus praecepta conservando, aut possumus aut debemus.*

11. *Neque etiam illi confidere, nisi quatenus ea quae nobis dixit, vera esse credamus, et quae nobis Dei nomine promisit, accepturos nos esse firmiter speremus.*

12. *Illum invocare, id est, auxilium ejus et opem in necessitatibus nostris implorare, perinde est, ac si quis Mariam, et alios sanctos mortuos imploret, qui nec quod exaudiant preces nostras, nec quod aliquid largiri nobis possint, nusquam ne minimum quidem testimonium habent.*

13. *Sed nec ipsum etiam ita invocare possumus, ut pro nobis Deum oret, vel nobis a Deo aliquid impetret, non magis, quam praedictos sanctos mortuos. Non enim amplius inter Deum et nos mediatoris officio fungitur. Nam quod scriptum est, eum adhuc pro nobis interpellare, nihil aliud sibi vult, quam preces, quas, dum hic erat, pro omnibus sibi fidem habituris Deo obtulit, efficaces etiamnum in ipsius Dei conspectu esse.*

14. *Porro ejus Sacerdotium, (si modo revera sacerdos umquam fuit) tunc reipsa finem habuit, cum in cruce expiravit, nec alia ratione ejus oblatio, nobis prodest, aut prodesse potest, quam propter ipsius oblationis, quamvis jam transactae, efficaciam, quae perpetuo duret, propter quod etiam ejus sacerdotium per-*

petuum, et ipse sacerdos in aeternum esse dicitur, et adhuc peccata nostra eum expiare alicubi fortasse scriptum est.

15. *Quamobrem Jesu Christo in quiete suo placide versari permissio nihil nos ab eo nunc juvari apud Deum, vel credamus, vel curemus, nisi quatenus dum hic inter nos fuit, salutisque viam nobis ostendit, et ad Deum accedendi modum docuit, donec ad nos regnum accepturus revertens vere Christus Dei fiat, et in hoc mundo personaliter praesens, nos Dei virtute foveat atque sustentet. Interim ad Deum ipsum solum, nulla Christi praesente alia ope aut potestate confisi, perpetuo confugiamus.*"²⁵

E tézissor koncepciója a „Mattanjah” bibliaszemléletén, krisztológiáján és chiliaizmusán nyugszik. Láttuk Matthias Vehe-Glirius megállapításait a mózesi Törvény prioritásáról, a prófétaíratok értékeléséről, és az azokhoz viszonyítandó evangéliumi és apostoli iratok teológiai szerepének limitálásáról. A Dávidnak tulajdonított tézissor 2. pontja ezt az elemzést tartalmazza. Következményeit, vagyis az ember és isten között létrejövő új szövetség spirituális minőségét és annak az Ószövetség betűit betöltő – és nem megváltoztató – lelki megváltást az 1. és 3. pontok Jézushoz kötik, aki isteni küldötként valósította meg az Ószövetségben betűkbe foglalt isteni ígéreteket. Azokon nem változtatott, hanem megerősítette azt. Vehe-Glirius egyik legjelentősebb teológiai újítása a 4. és 6. pontokban került megfogalmazásra. Az isten és ember közötti új szövetség csak rövid ideig jött létre és Vehe-Glirius szerint csak az apostolok koráig volt érvényben, Socinus fogalmazványa szerint Jeruzsálem lerombolásáig. Utána megszűnt érvénye és értéke csupán annyi, hogy jelzi a Jézus-Messias második eljövételét, amikor isten megadja neki a próféták által megígért földi királyságot. A Jézus-Messias ember volt és emberként fog újra megjelenni. De isteni küldetése után, amely az emberek akaratán megbukott, isten magához vette. Az 5. pont tömöríti Véhének Jézus jelenlegi, vagyis halála után elfoglalt helyzetéről alkotott véleményét. Az égbe került Jézus ezért újabb eljövételéig nem Messias és nem király, mert az isteni ígért földi uralkodást jelzett. A 7. pont megállapítja, hogy passzív létre korlátozódik égi jelenléte és várja, amíg isten lábai alá helyezi ellenségeit. A 8–13. pontok a „Mattanjah” érvei nyomán megállapítják, hogy semmi körülmények között nem nevezhető istennek és ezért imádása, vagy a hozzá intézett könyörgések hiábavalók és hibásak. A 14. pont érinti Jézus papságának kérdését. A Socinus-féle megfogalmazás

²⁵ F. Socinus, op. cit., Rakoviae 1616. 801–803. – A Dávid Ferenc nevében szétküldött tételekről nyilatkozik Basilius István blandratista unitárius prédikátor Óvári Benedekhez írt levelében. Megállapítja, hogy azok az Újtestamentum teljes elvetését, Jézus vérenek és a benne való hitnek megsemmisítését, jelenlegi égi királyságának tagadását tartalmazzák. Óvári más nézeteket vallott, mint levelezőpartnere, valószínűleg jobban ismerte a tételek valódi forrását mint Basilius, mert amint azt látni fogjuk egyik munkájában kivonatolta a „Mattanjah” egyik fejezetét. Basilius levelét I. Unitárius Egyháztörténeti Kézirat, I. fol 191–192. pld. – A hatásos propaganda hatására Dávid Ferenc állítólagos zsidózásáról még hosszú évtizedekig különféle hírek terjedtek. Trausch J.: Chronikon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, I. Brassó 1847. 71. – Hasonlóan nyilatkozott Arator Szántó István jezsuita páter 1600-ban I.: Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, XIX. (1884) 595. – Pirnát: Die Ideologie etc. 178.

is kétkedik abban, hogy pap lett volna, de ha mégis az volt, funkciója a kereszthalállal megszűnt. Vehével egyetértésben jelenti ki, hogy áldozata nem hozott megváltást, csak felhívta a figyelmet a bűnök megválthatóságára. A 15. pont megismétli azt a korábban már elhangzott vehej állítást, hogy Jézus istentől megkapja majd földi királyságát és itt fog uralkodni. Akkor lesz isten valódi Messiása, addig érvényben marad az Ószövetség betűje, az után megvalósul szellemi tartalma.

A Socinustól kézhez kapott „dávidi” tételsor valódi forrását Blandrata minden bizonnyal nagyon jól ismerte. Amint azt Possevinótól tudjuk, a kolozsvári polgárok is tisztában voltak azzal, hogy merész nézeteik nem Dávidtól, hanem a „*sido doctor*” Vehe-Gliriustól származtak. Ellenkező esetben nem a jöttment némethez, hanem a nagy tekintélyű püspökhöz kötötték volna szekerüket. Különös tekintettel arra, hogy a Possevino-utazás idején, 1589-ben Dávid már rég halott volt. Mivel a jezsuita diplomata nem utazásán szerzett saját tapasztalatait írta le, és minden állítása jegyzőkönyvek alapján készült, nyitva marad a kérdés, hogy mi akadályozta meg a polgárokat abban, hogy a jegyzőkönyvek felvétele idején előtárják a Dávid ellen felhozott vádak valódi forrását. Kérdésünkre közvetlen válasz aligha lesz, amíg a Dávid ellen 1579. június 1–3 között tartott gyulafehérvári per hiteles dokumentumai elő nem kerülnek. Addig csupán a jelenlevő, de elkötelezett személyek írásai állnak rendelkezésünkre.

Az eljárás lefolyásának ez idő szerint leghitelesebb informátorai homlok egyenest ellentétes nézőpontból vizsgálták az eseményeket. De Leleszi János jezsuita és Dávid Ferenc veje, Trausner Lukács írásaiból kibontakozik a per lefolyása, sőt néhány mozgató eleme is. Leleszi a per után néhány nappal 1579. június 9-én írta meg római főnökeinek az eseményeket és elbeszélésének a konkrétumokat tárgyaló része objektívnek látszik. Megtudhatjuk tőle, hogy Blandrata és egy társa, nevezett István pap [Basilius], a kolozsvári iskola vezetője, nyilvánosan esküt tettek, miszerint ők nem voltak Dáviddal egy véleményen és adandó alkalommal latin, német és magyar írásokból bizonyítani fogják a püspök újításait. Leleszi saját szerepe kihangsúlyozásaként elmondja azt is, hogyan beszélte le a fejedelmet egy esetleges hitvita megrendezéséről. Érdekes érvelése a hitvita ellen talán csak főnökeinek szólt. Mindenesetre az előzmények után alig hihető, hogy Blandrata polémiában akarta volna meggyőzni Dávidot. A források szerint az olasz orvos és barátai igazolni akarták a püspök újításait és nem vitában legyőzni. Leleszi 1579. május 31-én este megkapta a fejedelemtől a másnapi tárgyalás forgatókönyvét, ami ismét gyöngíti előző állítását. Ha ugyanis az utolsó percben ő beszélte le a fejedelmet a készülő vita megtartásáról, hogyan és mikor értesítették az érdekelteket? Röpké néhány óra alatt elkészíthető volt-e a peranyag? A vádlott és képviselője miért nem tiltakoztak? Az érdeklükben szóló kortársak miért hallgatnak arról, hogy eredetileg hitvitáról volt szó? A másnap olajozottan működő gépezet összeszereléséhez mikor volt idő? Hiszen az 1579. június 1-én kezdődő perben az előre megírt menetrend szerint vádolták Dávidot, mégpedig az új tanítások hirdetése miatt, az unitárius egyházközösségek jelentése alapján. Majd meg-

kérdezték szerzője-e azoknak a hittételeknek, melyek eltérnek a korábbi tanítá-soktól. Blandratának az volt a feladata, hogy egyrészt igazolja Dávid szerzőségét másrészt bizonyítsa azok innováció jellegét. A másik hitelesnek tekinthető beszámoló Trausner Lukács tollából maradt ránk. Ez a nagyon agilis és apósát a végletekig védő kolozsvári polgár, Vehe távozása után is kapcsolatban maradt a Lengyelországban élő német antitrinitáriussal. Pirnát jogos feltételezése szerint a perről készült beszámolója, amely a *Defensio Francisci Davidis* lapjain *Epistola fratrum Transylvanorum ad N. N.* címmel jelent meg, tulajdonképpen Vehének volt címezve.²⁶ E leírásból megtudhatjuk, hogy a perre teljesen elgyengülő Dávid vején keresztül nyilatkozott. Trausner Leleszinek egy másik megjegyzésével teljesen egybehangzóan állítja, hogy Dávid a nonadorantizmussal kapcsolatos kijelentéseit beismerte. De azokat a tételeket, melyeket nevében terjesztenek nem vállalta. A Dávid irányában érthetően részrehajló leírás szerint Blandrata ekkor szerepének megfelelően bizonyítani kezdte, mégpedig állítólag Dávid nyomtatott könyveiből, a püspök merész újításait. A „judaizmus”-hoz való visszatéréssel vádolta Dávidot. Ezek után elkezdődött a Socinustól kapott pontok felolvasása. Mivel e tétel sor primer forrását azonosítottuk a *Mattanjah*-val, jogosnak látszik a gyanú, Blandrata a Nataniel Elia álnéven megjelent könyvet nem akarta-e Dávid nyakába varrni? A jól tájékozott Possevinonak is van egy elgondolkoztató megjegyzése, amely alátámasztani látszik, hogy a hivatalos források Dávid magyarul, latinul írt könyvei mellett, németül megjelent művéről is tudni akartak. A jezsuita atya szerint Dávidnak „in lingua Unghera, Tedesca et Latina” írt könyvei nagyon népszerűek voltak az eretnekek között.²⁷ A bibliográfiai szakirodalom azonban csak latin és magyar Dávid-műveket ismer. Ezekben viszont nyoma sincs azoknak a pontoknak, melyeket Blandrata Dávid nyomtatott műveiből kívánt kimutatni. Másrészt viszont az olasz orvos nagyon jól tudta, hogy van egy német nyelvű munka, amely közkezen forog az eretnekek között Erdélyben – nyomait a későbbiekben felkutatjuk – és amely tartalmazza mindazokat az „elrettető” nézeteket, amelyek miatt Dávidot elítélheti a fejedelem. Ez a könyv a „Mattanjah”, amiből Socinus summázta a püspök állítólagos tanait.

A per eredménye közismert. Kolozsvár polgárai közül jó néhányan ugyan igyekeztek megmenteni püspöküket. Trausner Lukács is mindent megtett apósa érdekében, a konzervatívok azonban erősebbnek bizonyultak. Dávidnak buknia kellett, mert veszélyeztette az egyházpolitikai egyensúlyt. A volt püspök börtönben maradt és a dévai vár kazamatáiban halt meg 1579 november elején. Az unitárius egyházban eltávolítása után megindult a tisztogató munka. Ebben a legaktívabbak Blandrata és közvetlen párthívei voltak. Hunyadi Demeter – Dávid utódja a püspöki székben – Basilius István, Szakmári István és mások.

Vehe-Gliriusnak az erdélyi radikálisokra gyakorolt ideológiai hatása vizs-

²⁶ Pirnát: *Die Ideologie etc.*, 172. – *Defensio Francisci Davidis*. Basileae 1581. 251–273. – Leleszi levelére Pirnát hívta fel a figyelmemet. Kiadva: *Studia nad Arianiznem*. Warszawa 1959. 491–526. – *Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungariae unitis*, II. Romae 1965. 353–357.

²⁷ Possevino: *Transsilvania etc.*, 131.

gálatakor, nem mellőzhető egy további Dávid Ferencsel kapcsolatos probléma részletesebb elemzése. A „Mattanjah” szerepének tisztázása a püspök elítélésekor nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy Dávid, bár a tételek nem tőle származtak, elfogadott volna azokból valamit, esetleg egy egész koncepciót. Trausner Vehe-Gliriusnak írt beszámolójában olvasható védekezése ugyanis úgy is érthető, hogy a püspök nem vállalta e tételek szerzőségét – de azokról nem mondott véleményt.

Vehe-Glirius a kérdésre egyértelmű választ ad és maga határolja el saját nézeteit Dávid utolsó hitelesnek tekinthető hitvallásától. A német antitrinitárius a gyulafehérvári per után három évvel, 1582-ben Krakkóban Theodosius Schimberg álnév alatt kiadta Johann Sommer „Refutatio Scripti Petri Caroli” című könyvét. Ennek előszavában latin nyelven összegezi teológiai tételeit, melyeket németül a „Mattanjah”-ban fejtett ki részletesen. E mű függelékeként közzétette Dávidnak a börtönből kijuttatott hitvallását, melyet a fogoly az 1579. április 27-i zsinathoz küldött. Dávid ebben a legkésőbbi írásában semmivel sem mond többet, mint azokban az iratokban, melyekben nonadorantizmusát fejtette ki. A szerkesztő Vehe-Glirius számára Dávid hitvallása nem jelentett semmit. Mellékesen megjegyzi, hogy a kötetben néhány lap üresen maradt és ezeket felhasználva közli Dávid tételeit. A számunkra döntő bizonyítékot szolgáló szövegben a püspök vallja, hogy Jézus volt a megígért Messiás, isten fia, aki nem természet szerint, de hiténél fogva isten, akinek tisztessége, dicsősége és hatalma az egy istentől függ. Az isten pedig fiát az „írások” megtartása által akarja tiszteltetni. Jézus a Messiás, élők és holtak ítélő bírása, az igazság mestere, akinek hatalma van megnyitni és bezárni az élet könyvét, aki magát az emberiségért feláldozta. Ez az engedelmes áldozat, kérés, közbenjárás az örök szövetség az emberiség és az Atya között Jézus által jött létre. Ami Jézus égi uralkodását illeti, Dávid szerint a bibliai szövegek nem egyértelműek. Végeredményben tehát alapvető teológiai tételekben különbözik Vehe-Glirius tanításaitól. A német teoretikus nem is hozza összefüggésbe e tételeket saját nézeteivel.²⁸ Pedig ha valakinek, úgy Vehe-Gliriusnak tudnia kellett volna, hogy Dávid ezeken a nézeteken túljutott és nem kis dicsőségére válhatott volna annak kijelentése, hogy a nemzetközileg is jól ismert Dávid Ferenc, az antitrinitáriusok „szentje”, az ő nézeteit fogadta el. Itt, Lengyelországban, 1582-ben már senkit sem veszélyeztetett volna ez a bejelentés. A kolozsváriak püspöke már halott volt, Vehe pedig így is, úgy is, saját igencsak „zsidózó” tételeit terjesztette.

A további erdélyi események és azokkal kapcsolatos írásos források is bizonyítják, hogy Dávidnak a nonadorantizmuson kívül aligha volt Vehe-Glirius koncepciójával azonos felfogása.

Az 1579. esztendőben meginduló konzervatív restauráció első lépéseként, röviddel Dávid elítéltetése és halála után, az új unitárius püspök Hunyadi Demeter

²⁸ Refutatio scripti Petri Caroli. Ingolstadtii (Kraków) 1582. – Az a körülmény, hogy e hitvallás Vehe-Glirius kiadásában jelent meg, ismételten alátámasztja azt a feltevésünket, hogy a német radikális csupán ebben a tárgykörben hatott Dávidra. A Vehe-Schimberg azonosítást I. Dán: Matthias Vehe-Glirius etc.

adminisztratív eszközökkel hallgattatott el egy kisebb lelkészcsoporthoz, akik továbbra is ragaszkodtak a dávidi hitvalláshoz. Eőssi András szombatos szerző elbeszéli, hogy Hunyadi Demeter az unitárius egyházon belül elhelyezkedő, de vele meg nem egyező hiten levő papokat, vagyis a Dávid elveihez hűségesen ragaszkodó lelkészeket, kizárta az egyházból. Eőssi éppen azon háborodik fel, hogy ezek a lelkészek nem vallottak semmi mást, csak a nonadorantizmust – tehát unitárius hitet követtek – mégis a kiközösítés lett sorsuk. Érdeemes felfigyelni arra, hogy a szombatos Eőssi nem arról beszél, hogy e papok hűségesek maradtak Dávidhoz és szombatos elveket hirdettek – azaz a püspök ellen felhozott pontokat terjesztették, hanem *ex pressis verbis* azt állítja, hogy ezek nem voltak hajlandók megtagadni Dávidot – és a nonadorantizmus mellett foglaltak állást. Más kérdés az, hogy a kizárt lelkészek egyike-másika később szombatos lett.²⁹ Maga az itt idézett dokumentum szerzője Eőssi András a szombatoság propagandistája sem állítja azt, hogy Dávid Ferenc tanaiból jött volna létre ez a XVII. században, Erdélyben nagy sikereket elérő ultraradikális antitrinitárius felekezet.

Vehe-Glirius tanításai azonban nemcsak Dávidot hagyták hidegen, de a kizárt lelkészek között szereplő radikális antitrinitárius Bogáti Fazakas Miklós sem lett követője. A nagy tehetségű költő-teológus hitelvei csak az unitás kérdésben, a nonadorantizmus-problémában egyeztek a „Mattanjah” tételeivel és a Dávidnak tulajdonított tézissorban felsoroltakkal. De határozottan tagadta az Oszövetség korlátlan érvényét és a chiliizmust. Ha pedig Bogáti Dávidhoz ragaszkodott és ezért kizárták az unitárius egyházból, másrészt nem volt szombatos – akkor az egykori kolozsvári püspök, Dávid Ferenc sem lehetett szombatos. Azaz nem érthetett egyet a neki tulajdonított tézissorral, amely lényegében a szombatos tanításokat tartalmazta. Bogáti az 1579. esztendő őszén a kolozsvári iskola tanára volt, talán közvetlen utódja az *elküldött „sido doctor”*-nak. Az információkat közvetlenül az események során szerezte. A püspök bukása után néhány kisebb állomást maga mögött hagyva Pécsre menekült, ahol Válaszuti György unitárius prédikátor vendégeként élt. Válaszuti tőle szerezhetett első kézből tudomást az eseményekről és Dávid hitvallásáról. Az általa írt „Pécsi disputá”-ban ellenfele Skaricza Máté egyik kijelentése így hangzik: *„Azt tudtam én, hogy Dávid Ferencet és Basilius Istvánt követitek, az szerint az mint könyveik kinyomtatva vannak, de azokat régen elhagytátok és ő tőlük igen messze vagytok.”* Válaszuti nem tiltakozik és megmagyarázza vitapartnerének, hogy *„azoknak a könyveknek kiadása első zsenében volt, kit sokszor Dávid Ferenc is megbánt. Ez b i z o n y s á g a lett az ő fogsága, melyben isten ki is vette ez világból. Mert ő azokat akarta felfricálni és helyre állítani . . .”* Ezek után közel hatszáz kézzel írt oldalon olvashatóak Válaszuti

²⁹ Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 5. kiad. Varjas Béla, Budapest, 1970. 517. – Az itt felsorolt lelkészek: Erdődi András, Pankotai Tamás irodalmi tevékenységéről, *op. cit.*, 99, 465–466. – Bogáti Fazakas Miklós, aki ugyancsak szerepelt ebben a felsorolásban nem lett szombatos. I. Dán Róbert: *Humanizmus etc.*, 183–195. és Itk 1977. 355–361.

nézetei, melyek meghaladták Dávid hitvallását, amelyért börtönbe vetették az egykori püspököt. Ebből könnyűszerrel megállapítható, hogy Válaszuti, aki maga sem lett szombatos és mégis radikálisabbnak tartotta magát, mint Dávidot, egyrészt pontosan tudta a halott püspök utolsó hitvallását, másrészt azokat a hamis vádakot, melyekkel felléptek ellene. Bogáti és Válaszuti tehát egyetértésben a Vehe-Glirius által idézett, az 1579. április 27-i zsinatra készített Dávid-hitvallással, nem tudtak a püspök állítólagos „zsidózsásáról”.³⁰

De nem tekintették hittársuknak Dávidot a legilletékesebbek, azok sem, akik elfogadták és hirdették Vehe-Gliriusnak a „Mattanjah”-ban, valamint Socinusnak az abból készített és Dávidnak tulajdonított tézissorban lefektetett elveket. A kolozsvári polgárok nyilatkozatait láttuk Antonio Possevino jelentésében. Ott szó sem esik arról, hogy a legradikálisabb „eretnekségek” Dávidtól származtak volna, sőt arról sem kapunk pontos információt, hogy Dávid ezeket mennyiben tette volna magáévá. A jezsuita Possevino szemében az egyik eretnekség annyi mint a másik. A kolozsvári polgárok számára azonban kétségtelenül nagyobb érv lehetett volna, ha Dávidra hivatkoznak, mint „*Glirio judaizante*”-ra. Hasonló a helyzet – Vehe és Dávid ideológiai kapcsolatát véglegesen eldönti, Eőssi András korábban már idézett nyilatkozata. A szenterzsébeti székelő főnemes, a szombatos felekezet ideológusa, költője, szervezője és propagátora egyik vitairatában kijelentette, hogy a szombatos nézeteket Johannes Sommer halála után, azaz 1574-et követően elsőként „*Glerius Mattias*” hirdette, és az ő vallását követik a szombatosok.³¹ Ez a vallás pedig az Oszövetséget az Újszövetség elé helyezi, a hitből való üdvözülést az apostolok korára korlátozza. Jézusnak földi uralmat jósol stb. Pontosan úgy, ahogy a „Mattanjah”-ban láttuk, a Socinus által összeállított tézisekben olvastuk. A kolozsvári események forgatagában élő Eőssi, aki minden fontosabb dologról tud, ami Dávid környezetében történt, sehol egy szóval sem jelzi, hogy az egykori kolozsvári püspök hittársa lett volna. Pedig ennek deklarálása nem kis jelentőségű lehetett volna alakuló felekezete szempontjából. De számára is éppúgy, mint a kolozsvári polgároknak Dávid és a szombatosság két különböző dolog. Dávid Ferenc a nonadorantizmus, Vehe-Glirius a szombatosság bajnoka.

Sorsuk rövid ideig, ideológiájuk viszonylag kis területen kapcsolódott össze. Dávid számára Vehe-Glirius erdélyi jelenléte különösebb inspirációt nem nyújtott. Nézetei nagyjában és egészében Jacobus Palaeologus és Johannes Sommer hatására fejlődtek az 1578. esztendőben erőteljesebben meghirdetett nonadorantizmus irányába, amelynek áldozata lett. Matthias Vehe ugyancsak nem sok újat tanulhatott az unitárius hitelvekhez konokul ragaszkodó és azokat továbbfejleszteni mindig kész püspöktől. Sorsközösségüket ellenfeleik aknamunkája, nézeteik állítólagos azonosságát a konzervatívok táborának érdekei domborították ki. Bland-

³⁰ Válaszuti György: Pécsi Disputa. 1588. Ms. Quart. Hung. 313. fol. 42, 143, L. Dán Róbert: A „Pécsi Disputa” Itk LXXX. (1976) 1–14. (Reneszánsz füzetek 31.)

³¹ Dán Róbert: The works of Matthias Vehe-Glirius and early Sabbatarian Ideology in Transsylvania. = Armarium. 1977. 87–94.

rata és társai arra azonban nem számítottak, hogy Vehe-Glirius tételeinek Dávid nevében való körözésével olyan olvasottságot és tekintélyt biztosítottak a német antitrinitárius ultraradikális nézeteinek, amihez azok máskülönben sohasem jutottak volna. E visszájára fordult propagandaakció nyomán a „Mattanjah” tétel-rendszere találkozott az unitárius papság és közönség szélesebb rétegeivel és alapjává vált a XVI. századi protestantizmus utolsó keresztény hitújításának – a szombatosságnak. De a dévai vár kazamatáiban 1579. november elején mártírhalt szenvedett Dávid Ferenc erről már aligha tudhatott. Pere és halála 400. évében az európai eszmetörténet kiemelkedő egyéniségét tiszteljük személyében. Olyan teoretikust és szervezőt rejt máig keresett sírja, aki felismerte százada merész ideológiai újításait, részt vett azok továbbfejlesztésében és terjesztésében. Tételei az unitárius teológia rendszerében és korlátai között, a későbbi korok szabadgondolkodói útját egyengették.

A MAGYAR PSZICHOLÓGIA FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE A PUBLIKÁCIÓK MENNYISÉGI ELEMZÉSÉNEK TÜKRÉBEN¹ (1958–75)

PLÉH CSABA

Jelen dolgozat pszichológiai életünkben, a pszichológiai kutatásokban az utóbbi évtizedekben végbement változások elemzéséhez szeretne hozzájárulni, a publikációkban kvantitatívan nyomon követhető fejlődés elemzésén keresztül. A munka célja nem az, hogy a bemutatandó mennyiségi elemzésekkel helyettesíteni próbálja a tartalmi értékelést, az utóbbi évtizedek változásait jellemző kvantitatív adatok azonban fogódzót nyújthatnak éppen e minőségi értékeléshez is.

A nemzetközi pszichológiai életben már meglehetősen hagyománya van a kvantitatív „önreflexiónak”. A sort Kenneth Clark átfogó munkája nyitotta meg, mely az *Amerikai Pszichológiai Társaság* megbízásából idézési statisztikákat, folyóiratok olvasottságát, kiemelkedő pszichológusok életrajzi háttérének elemzését, egyetemi hallgatók nyomon követő vizsgálatát s egyéb módszereket használva, elemezte a II. világháború utáni Amerikában robbanásszerűen elterjedté vált pszichológusi foglalkozást, a szakmai sikert meghatározó tényezőket, a tudományos kiválóság lehetséges mércéit, a szakma egyes ágazatainak orientációit stb.² Azóta a pszichológia mint tudomány s mint szakma önvizsgálatában egyaránt vizsziatérően nagy szerepet játszanak a hasonló kvantitatív módszerek, ami módot ad néhány tanulságos összehasonlításra a magyar és a külföldi pszichológia között.

Az elemzés során a pszichológia szerteágazó szakágai miatt olyan általános szempontokat és módszereket kellett felvennünk, melyek egyaránt alkalmazhatók a különböző területekre; ebből fakad azután, hogy az egyes szakterületek részkerdeire a szempontok sokszor szegényesnek tűnhetnek.

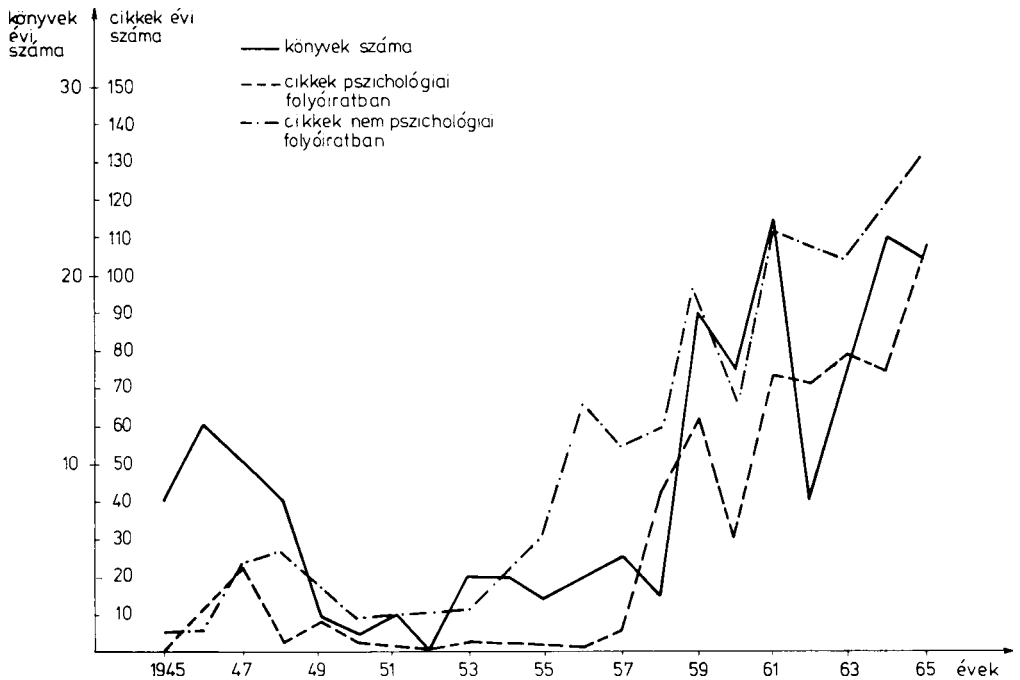
¹ A tanulmány alapját képező adatgyűjtés az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya felkérésére készült a Pszichológiai Bizottság számára, s az ebből készült beszámolót a Bizottság 1977. június 14-i ülésén megvitatta. A szerző ezúton is szeretné megköszönni az Osztály támogatását, valamint a bizottsági ülésen elhangzott értékes megjegyzéseket, melyek sokban segítettek a jelenlegi megfogalmazás kialakításában.

² Kenneth A. Clark: *America's psychologists: A survey of a growing profession*. Washington, D. C.: American Psychological Association, 1957.

1. A publikációk számának alakulása

Első, legdurvább mutatóként a magyar szerzők pszichológiai közleményeinek számát vizsgáltuk meg a felszabadulás utáni években, évenkénti bontásban. Ehhez forrásként az egyetlen rendelkezésre álló reprezentatív magyar pszichológiai bibliográfiát használtuk fel, amely a vizsgáldást az 1945 és 1966 közötti időszakra korlátozta.³

A bibliográfiából kigyűjtöttük a könyvek, a pszichológiai tematikájú időszakos kiadványokban s a nem pszichológiai időszakos kiadványokban megjelent munkák számát. Pszichológiai tematikájú időszakos kiadványnak csak a kifejezetten ilyen célú magyar publikációkat – tehát a *Magyar Pszichológiai Szemlét* és a *Pszichológiai Tanulmányok* köteteit – és a külföldi pszichológiai lapokat vettük. A nem pszichológiai tematikájú időszakos kiadványok közé sorolódtak tehát a különböző pedagógiai, biológiai, orvostudományi és általános társadalomtudományi folyóiratok. Az összegezésbe minden megjelent könyvet beszámítottunk, a cikkeknel viszont csak a kifejezetten tudományos munkákat vettük fel, a népszerűsítőket nem. Végül – bár a bibliográfia ezeket az adatokat is közli – kihagytuk

1. ábra:
A publikációk számának alakulása 1945–65 között

³ Benedek László: Magyar pszichológiai irodalom 1945–1966. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

az 1966-os év adatait, mivel az előfordulások számának drasztikus csökkenése mindegyik kategóriában felveti azt a gyanút, hogy az adatgyűjtés 1966-ra előbb fejeződött be, mintsem az 1966-os impresszumú közlemények mind megjelentek volna.

Az így kapott eredményeket a három kategóriában az 1. ábra mutatja. Az ábrából nem annyira a publikációk számának általános növekedése az érdekes számunkra, hanem az ezen belül megfigyelhető részváltozások. A felszabadulás utáni hazai pszichológia történetét elég kézenfekvő három szakaszra bontani. A felszabadulást követő néhány év szegényes intézményes bázison meginduló intenzív tudományos és szakmai aktivitását, a negyvenes évek végétől néhány éven keresztül az ismert körülmények között a pszichológia diszkreditálása és intézményes visszafejlesztése követte, majd az ötvenes évek végétől – a hatvanas évek elejétől indul meg a pszichológiai kutatás és intézmények a rendszeres fejlődést biztosító folyamatos támogatása.⁴ E folyamat a publikációk számában is jól tükröződik. A kezdeti aktivitást szinte teljes „hallgatás” váltja fel, majd a folyóirat-közlemények – a pszichológiai fórumok hiányában – nem pszichológiai tematikájú lapokban kezdenek először szaporodni az ötvenes évek közepén, hogy azután a *Pszichológiai Tanulmányok* (1958) megindulásától és a *Pszichológiai Szemle* újraindulásától (1960) saját fórumot is kapva számuk nagyjából egyenletesen növekedjen.

2. A közlemények szakterület szerinti megoszlása

Itt és a további elemzéseknél csak az önálló pszichológiai fórumokon megjelent tanulmányokat vettük tekintetbe, a feldolgozás anyagát a *Magyar Pszichológiai Szemle* 1960 és 1975 közötti évfolyamai, valamint a *Pszichológiai Tanulmányok* 1958 óta megjelent kötetei képezték. Azonnal felmerülhet persze az az ellenvetés, hogy az ezek elemzéséből kimutatható esetleges tendenciák talán nem is a magyar pszichológia változásait, alakulását tükrözik, hanem például pusztán a folyóirat szerkesztési elveinek változásait. Mivel azonban itt hosszabb ideig többé-kevésbé monopolhelyzetben levő kiadványokról van szó, talán jogos az a feltételezés, hogy a belőlük kiszűrhető kép egész hazai pszichológiánknak is tükrö.

A különböző szempontú feldolgozások során az említett két kiadványból csak a magyar szerzők által írott munkákat vettük éppen ezért figyelembe (társ-szerzős tanulmányok esetén akkor, ha legalább egy szerző magyar), s a *Pszichológiai Szemlé*ből, ahol több rovat van, csak az eredeti közlemények rovatban megjelent munkákat dolgoztuk fel, ismertetéseket, vitacikkeket s hasonlókat tehát

⁴ E szakaszcól, azok társadalmi és tudománypolitikai meghatározottságát is elemezzük. Putnoky Jenő: A pszichológia huszonöt éve Magyarországon 1945–1970. MTA II. Oszt. Közl. 1970. 75–82.; ill. Pataki Ferenc: A magyar pszichológia történeti útjának néhány időszaki tanulsága. Magyar Pszichológiai Szemle, 34, 1977. 563–586.

nem. (A *Pszichológiai Tanulmányok*nál ez a megkülönböztetés nem szükséges, mivel az csak eredeti közleményeket tartalmaz.)

A szakterület szerinti megoszlást az 1. és 2. táblázat mutatja. A szakági bonthatás, besorolás közben a következő fontosabb konvenciókat alkalmaztuk: az álta-

1. táblázat

Szakterületek százalékos aránya a Magyar Pszichológiai Szemlében

Évek	általános	fejlődés	pedagógiai	személyiség	szociál.	munka	klinikai	történeti	kriminál	gyógy-pedagógia
1960-65	14	8	15	5	8	12	20	3	4	11
1966-70	26	14	12	5	8	7	21	2	1	4
1971-75	27	16	9	6	11	6	18	0	2	5

2. táblázat

Szakterületek százalékos aránya a Pszichológiai Tanulmányokban

Évek	általános	fejlődés	pedagógiai	személyiség	szociál.	munka	klinikai	történeti	kriminál	gyógy-pedagógia
1958-65	12	16	13	5	6	11	23	2	5	7
1966-70	11	10	18	5	8	10	23	4	5	6
1971-75	10	13	34	2	11	7	13	0	7	3

lános lélektanhoz soroltuk az összehasonlító és fiziológiai lélektani munkákat is, a szociálpszichológiához a művésztélektant, s minden pályalélektani munkát – melyek között vannak pedagógiai pszichológiai indításúak is – a munkalélektanhoz. „Történeti” címszó alatt szerepelnek a pszichológiatörténeti és a filozófiai pszichológiai munkák. Végül személyiséglélektan címszó alá csak a kifejezetten *nem klinikai* személyiséglélektani munkákat soroltuk.

Az összehasonlíthatóság végett a *Pszichológiai Tanulmányok* köteteit is ugyanolyan évhatároknak megfelelően csoportosítottuk, mint a *Szemlét*. Ez azonban sokban torzítja az adatokat; míg az első csoportban ugyanis nyolc kötet szerepel a *Pszichológiai Tanulmányok*ból, addig az utolsóban csak kettő. Egyébként is a *Tanulmányok* utolsó kötetei inkább már tematikus jellegűek voltak, ami szintén befolyásolja az adatokat. Ez indokolja például a pedagógiai lélektan magas arányát az utolsó csoportban. A szakterületi megoszlás szempontjából tehát elsősorban a *Szemle* adatai tekinthetők mérvadónak.

A vizsgált időszakban jellegzetes tendencia az általános és fejlődéslelektani közlemények arányának megduplázódása s ezzel szemben a gyogyopedagógiai és a munkalelektan csökkenése. Az utóbbi betudható annak a közismert tényezőnek, hogy az utóbbi évtizedben a munkalelektan specializált publikációs fórumot – az *Ergonómia* c. folyóiratot – is kapott. Az általános és fejlődéslelektan megnövekedett aránya azonban feltehetően az alapkutatói aktivitás valóságosan is megnövekedett arányait tükrözi.

Ezzel a ténnyel kontrasztban áll viszont két másik elméleti szempontból jelentős kutatási terület alacsony reprezentáltsága. Igen kevés s a vizsgált legutolsó időszakra nullára csökkent a történeti publikációk száma, s nagyon alacsony a személyiséglelektani alaputatók aránya is. Ennek értelmezéséhez olyan abszolút adatokra is szükség lenne, melyek a nem csak kizárólagosan pszichológiai fórumokon megjelenő munkákat is feldolgozó tematikus bibliográfia segítségével lennének megbízhatóan összegyűjthetőek.

3. A közlemények módszertani színvonala

Már említettük, hogy az igen eltérő módszereket alkalmazó különböző részterületek együttes kezelhetősége érdekében az elemzéshez nagyon általános szempontokat vettünk fel.

3.1. Először azt nézzük meg, hogy milyen arányban jelennek meg *empirikus, elméleti és ismertető* jellegű közlemények a vizsgált időszakban. *Empirikusnak* vettünk minden olyan közleményt, mely kísérleti vagy vizsgálati személyekkel a szerző(k) által végzett kutatásról – kísérletről, megfigyelésről vagy egyéb adatszerezésről – számol be, a kutatási beszámolóknál nemzetközileg szokásos szinten részletezve az anyagot. *Elméleti* dolgozatnak soroltunk be minden olyan munkát, mely a szerző saját, önálló elméleti felfogását fejt ki (akár saját kutatásaira, akár mások munkáira alapozva). Az *ismertető* kategóriába a dolgozatok két típusa tartozott: olyan problémaösszefoglalók, irodalmi áttekintések, melyek nem jutnak el önálló elmélet kifejtéséig, valamint a szerző saját empirikus kutatásait nem részletesen, kutatási beszámolóként, hanem csak utalásszerűen, hozzátvetőlegesen ismertető munkák. Az „elméleti” besorolás elég szigorú volt, csak a valóban önálló elméleti koncepciót kifejtő tanulmányok kerültek ide; sok olyan munka sorolódott az „ismertető” címke alá, mely olyan problémaösszefoglaló, melyet a szerző feltehetően elméleti munkának tart. A besorolásnál azonban nem az elméleti igényesség, hanem az önállóság, a koncepció volt a kritérium. E feldolgozástípusok előfordulási arányait mutatja a 3. táblázat.

A táblázatból leolvasható egyik jellegzetes tendencia az, hogy a *Pszichológiai Szemlénél* az első évekhez képest megnő az önálló kutatásból származó empirikus közlemények aránya. Ez az aránynövekedés elsősorban az „ismertető” jellegű közlemények rovására történik. A táblázat nem tükrözi azt, hogy az első

3. táblázat

Az empirikus, elméleti és ismertető közlemények százalékarányának alakulása

Évek	EMPIRIKUS		ELMÉLETI		ISMERTETŐ	
	Szemle	Tanulmányok	Szemle	Tanulmányok	Szemle	Tanulmányok
1960–65 (1958)	41	67	15	14	44	19
1966–70	70	59	9	6	21	25
1971–75	70	67	4	5	26	28

években sok olyan közlemény sorolódott az „ismertetők” közé, melyek meglehetősen semmitmondó általános „elmélkedések” valamilyen pszichológiai fogalomról vagy problémáról, míg az utóbbi évek közleményeiben az „ismertetés” többnyire alapos, orientáló problémaösszefoglalót takar, vagyis ezeken az ismertető közleményeken belül is megnőtt a *tárgyszerűség* szerepe. Ha ezt összekapcsoljuk a táblázatban is tükröződő adatokkal, az empirikus közlemények arányának növekedését a szakszerűség és tudományosság erősödéseként értelmezhetjük.

Nem ilyen egyértelmű a növekedés a *Pszichológiai Tanulmányok* esetében. Ez főként szerkesztési okoknak tudható be. Az empirikus közlemények aránya az 1958 és 1965 közötti időszakban, amikor a *Tanulmányok* többnyire a magyar pszichológia teljes panorámáját felvonultató évkönyvként funkcionált, jóval magasabb, mint a hasonló időszakban a *Szemlénél*, s a továbbiakban alig változik, míg az ismertetések aránya némileg megnő, egyszerűen azért, mert a későbbiekben tematikussá vált kötetek (pl. az 1970-ben megjelent XII., módszertani kötet) eleve ilyen problémaismertető munkákat kértek.

3.2. Második módszertani szempontunk az *adatok feldolgozásának és az eredmények bemutatásának* módja volt. Nem akarjuk fetisizálni a statisztikai eljárások szerepét a pszichológiában, az azonban, hogy a kutató mennyire részletesen beszél saját adatairól s ezt milyen szinten teszi, a különböző pszichológiai szakágakat jó közös nevezőre hozó mutatója lehet annak, hogy a kutató általában mennyire *igényes*. E feldolgozásban természetesen csak a fentiekben *empirikusnak* osztályozott munkákat vettük figyelembe.

Az osztályozás négy kategóriája:

- semmi:* a szerző semmilyen számszerű tény nem közöl adatairól, csak „beszél” róluk. Bármennyire furcsa is, különösen a vizsgált első időszakban viszonylag sok ilyen munka van, túlmenően az esettanulmányokon, melyek bizonyos megszorításokkal jogosan alkalmazzák ezt a hozzáállást;
- leíró:* elemi számtant, illetve leíró statisztikát használó adatbemutató – átlag, százalékszámítás, gyakorisági táblázat;
- próba:* a nemzetközi szakirodalomban kötelezőnek számító sztenderd sta-

tisztikai hipotézisvizsgálatok (szignifikanciapróbák) és korrelációszámítások alkalmazása;

magasabb: a *próba* kategóriába felvetteknél nagyobb felkészültséget és apparátust igénylő, egyedibb statisztikai eljárások használata. Ide soroltuk a faktoranalízist, általában a több dimenziós módszerek használatát, s a kutatással kapcsolatos eredeti statisztikai eljárás vagy matematikai modell kidolgozását.

A feldolgozás eredményeit a 4. táblázat mutatja. Látható, hogy kezdetben igen magas az adatközlés és feldolgozás hiánya – empirikus tanulmányoknál! –, s ez, különösen a reprezentatívabb *Szemlénél*, a későbbiekben szerencsésen csökken. A valamilyen adatfeldolgozást adó munkákon belül is eltolódás van azonban – a leíró statisztikán túlmenő, igényesebb feldolgozások aránya a *Szemlénél* az első szakaszhoz képest 4–5-szörösére, a *Tanulmányoknál* háromszorosára nő.

4. táblázat

Az adatközlés és statisztikai feldolgozás színvonalának alakulása

Évek	SEMMI		LEÍRÓ		PRÓBA		MAGASABB	
	Szemle	Tanulm.	Szemle	Tanulm.	Szemle	Tanulm.	Szemle	Tanulm.
1960– (58)–65	38	30	53	60	6	10	3	0
1966–70	17	24	42	40	32	23	9	14
1971–75	10	23	29	48	49	23	23	6

Az igényesebb adatközlés és feldolgozás elterjedését joggal értékelhetjük a megnövekedett módszertani igényesség általános jegyeként. A statisztikai módszerek elterjedése persze nem a magyar pszichológia valamilyen specialitása. Az angolszász szakirodalomban például a negyvenes évektől, elsősorban Fisher munkásságának hatására, a matematikai statisztikai feldolgozás a kísérleti eredmények prezentálásának gyakorlatilag kötelező keretévé vált a pszichológiában. A magyar pszichológia tulajdonképpen megkésve, a hatvanas években ezt a nemzetközi trendet követi. Bár a fejlődés látványos és következetes, ha a táblázat mögött álló egyedi módszereket nézzük meg, a helyzet nem ennyire rózsaszín. A „próba” kategóriába sorolt feldolgozások között ugyanis igen ritka ma még a varianciaanalízis használata, mely a nemzetközi szakirodalomban a nálunk is gyakran használt többváltozós vizsgálati és kísérleti elrendezések feldolgozásának szinte egyeduralgó módszere; helyett nálunk még jóval gyakoribbak az egyszerűbb, egyváltozós feldolgozások.

4. A hivatkozások megoszlása

A hivatkozási statisztikák készítése a kvantitatív tudományelemzés egyik legvitatottabb módszere. E módszer hátrányait sokat bírálták abban az esetben, ha az idézett szerzők tudományos kiválóságának mércéjeként használjuk az eljárást.⁵ Mi azonban – amellett, hogy több hibaforrást (pl. az önidézést) igyekeztünk a lehetőségek szerint kivédeni – a módszert itt elsősorban nem a „kiválóság” valamilyen jellemzésére használtuk, hanem a hivatkozók, a magyar pszichológusok tájékozódási irányainak jellemzésére. Azt is mondhatnánk, hogy az általában szokásos felhasználással szemben számunkra a hivatkozási statisztika nem a *hivatkozottakról* hanem a *hivatkozókról* nyújt képet.⁶

A közlemények hivatkozásait két szempontból dolgoztuk fel. Egyrészt megnéztük, hogyan alakul a magyar és külföldi szerzőkre történő hivatkozások átlagos száma az évek során, másrészt a hivatkozott szerzőket név szerint feldolgozva vizsgáltuk a preferenciákat s azok időbeli változásait. Mindkét feldolgozásban összevonva kezeltük a *Pszichológiai Szemle* és a *Tanulmányok* fentebb említett évfolyamait és köteteit, valamint csak az *explicit* hivatkozásokat vettük tekintetbe, vagyis csak azokat az eseteket, mikor a szerző pontos irodalmi utalással egy meghatározott munkára utal. Az utóbbi eljárás némileg torzítja az adatokat, mert egyes esetekben a szerző vagy a szerkesztő teljesen elhagyta az irodalomjegyzéket, miközben a szövegben név szerinti utalások lehetnek, ezeket azonban nem dolgoztuk fel.

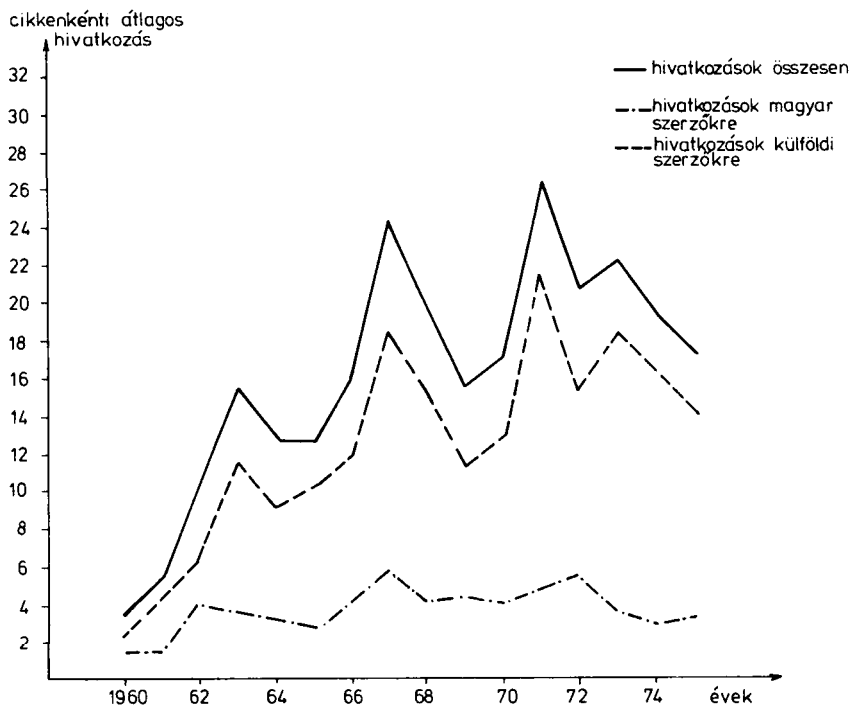
4.1. A hivatkozások átlagos száma

Az átlagos hivatkozásszám számításánál kiindulópontunk az egyes cikkek bibliográfiájában szereplő tételek száma volt (annál a kisszámú dolgozatnál, ahol a pszichológiában szokásostól eltérően a lábjegyzetben történik explicit hivatkozás, természetesen a lábjegyzetekben szereplő tételek száma). Itt tehát az önhivatkozásokat is figyelembe vettük, s egy szerző több hivatkozott munkája automatikusan több tételnek számítódott.

Az átlagos hivatkozásszám alakulását összességében s magyar és külföldi szerzők szerinti bontásban a 2. ábra mutatja. A hivatkozások száma nagymér-

⁵ Az ezzel kapcsolatos vitatott kérdésekre vö. Ruff Imre és Braun Tibor: A tudománymetria alkalmazása tudományágazati elemzésre I. Magyar Tudomány, 1977. 22. 117–125; az idézési statisztikáknak a pszichológiában történő felhasználásával kapcsolatos vitákra, s a módszer körütekintő alkalmazásának validitására pedig C. R. Myers tanulmányát: Journal citations and scientific eminence in contemporary psychology. American Psychologist, 1970, 25. 1041–1048.

⁶ A hivatkozási statisztikák ehhez hasonló alkalmazására a magyar társadalomtudományi szakirodalomban. L. Berend T. Iván, Berend Zsuzsa és Sárosi Márta: Jegyzetek a lábjegyzetről. Valóság, 1977. 20. 11. szám, 42–52. A tanulmány adataira alább még visszatérünk.

2. ábra

A hivatkozások alakulása 1958–75 között

tékben megnő, különösen feltűnő ez a növekedés a *Pszichológiai Szemlénél*. Az eddig is használt idői csoportosítást alkalmazva, mint az 5. táblázaton látható, a

5. táblázat

A hivatkozások átlagainak alakulása az éveket csoportosítva

Évek	ÖSSZÁTLAG		MAGYAR ÁTLAG		KÜLFÖLDI ÁTLAG	
	Szemle	Tanulmányok	Szemle	Tanulmányok	Szemle	Tanulmányok
1960(58)– 65	7,9	13,3	2,8	3,0	7,3	10,2
1966–70	18,6	20,7	4,5	4,6	14,1	16,0
1971–75	21,2	11,9	4,1	3,5	17,2	8,5

Szemlénél a hivatkozások száma több mint két és félszeresére nő a kiinduló értéknek, s ez elsősorban a külföldi szerzőkre történő megnövekedett hivatkozásszámnak tudható be, a magyar szerzőkre hivatkozás többé-kevésbé állandó és alacsony szinten marad. Míg kezdetben a külföldi szerzőkre történő hivatkozás

mintegy két és félszerese a magyar hivatkozásoknak, az utolsó szakaszban ez már a négyszeres érték felett jár.

Hasonló tendencia látható a *Pszichológiai Tanulmányok*nál is az első és a második szakasz között, itt azonban a kiinduló érték magasabb. Miért csökken itt viszont az utolsó szakaszban a hivatkozások száma?

Az átlagos hivatkozásszám, ahogy itt feldolgoztuk, egyszerre tükrözi a szerzők és a szerkesztők munkáját. Az átlagba ugyanis a hivatkozások nélküli tanulmányokat is beleszámítottuk. Ezek százalékaránya a három idői csoportban a *Szemlénél* rendre 39,2, 15,6, 7,7 a *Tanulmányok*nál 17,6, 2,6, 28,0⁰%. Abba tehát, hogy a *Tanulmányok*nál a kiinduló átlagérték magasabb s hogy a végén csökkenés van, az is belejátszik, hogy az első szakaszban itt jóval kisebb a hivatkozás nélküli munkák aránya, a végén viszont újra emelkedik. Ez elsősorban szerkesztési elvek változásait tükrözheti (elfogad-e egyáltalán hivatkozás nélküli munkát a szerkesztő, pontosabban bibliográfia nélkülít, mert a szövegben ilyenkor is vannak név szerinti utalások), s azt mutatja, hogy míg a *Szemlénél* folyamatosan vált egyre igényesebbé a szerkesztés, a *Tanulmányok*nál – éppen a tematikus kötetek miatt – ez a tendencia időnként meg is szakad.

Ha a nulla hivatkozású tanulmányok torzító hatását is figyelembe vesszük – torzító, mert nemigen tételezhetjük fel, hogy a bibliográfia nélküli cikk szerzője semmit nem olvasott a területről – akkor is elmondható, hogy a hivatkozások átlagos számának alakulása szintén növekvő szakmai igényességre és – mint a külföldi szerzők aránynövekedése mutatja – táguló nemzetközi horizontra utal.

A pszichológia itt állja az összehasonlítást más társadalomtudományokkal. Berend T. Iván és munkatársai említett dolgozatában a vizsgált három folyóiratban (*Valóság*, *Közgazdasági Szemle*, *Történelmi Szemle*) az átlagos hivatkozásszám 8,4, illetve csak azokat a tanulmányokat számítva, ahol van hivatkozás, 11,8. Vagyis a pszichológusok hivatkozás-átlaga a többi szakmáénál valamivel magasabb. (Csak valamivel valójában, mivel az említett munka idézett szerzők átlagát nézte, vagyis egy szerző több hivatkozott tanulmánya ott feltehetően egy adatnak számított, nálunk viszont többnek.) A *Pszichológiai Szemle* hivatkozás nélküli tanulmányainak aránya pedig nagyjából a *Történelmi Szemle*-nek felel meg (7⁰%). Ami a magyar és külföldi szerzők arányát illeti viszont, itt a pszichológusok „nemzetközibbek” más társadalomtudós társaiknál. Az említett folyóiratok közül a legmagasabb az aránya a külföldiekre hivatkozásnak a *Valóságban* (magyar szerzők 32,4⁰%), míg a *Pszichológiai Szemle*-ben 19,2, a *Tanulmányok*-ban 29,2⁰% a magyar szerzőkre hivatkozás aránya a vizsgált időszakban. A külföldi szerzőkre hivatkozás nagy aránya tulajdonképpen azt mutatja, hogy furcsa módon éppen nyelvi elszigeteltsége révén is a magyar pszichológia a nagyobb bázissal rendelkező országokhoz képest jobb esélyekkel rendelkezik arra, hogy elkerülje a bezárkózást saját hagyományos kérdésfeltevéseibe. A név szerinti statisztikáknál még látni fogjuk, mennyivel alacsonyabb s csak a „sztárokra” korlátozódó például Amerikában a külföldi szerzőkre hivatkozás.

4.2 A leggyakrabban hivatkozott szerzők

Szerzői hivatkozási statisztikák készítésére különböző megoldásmódok állnak rendelkezésre, melyek részben abban térnek el egymástól, hogy milyen publikációs körből merítik adataikat, részben pedig abban, hogy mennyire „válogatás nélkül” dolgozzák fel egy-egy közlemény hivatkozásait (pl. feldolgozzák-e az önhivatkozásokat, többször vesznek-e tekintetbe egy cikknél több utalást azonos szerzőre stb.). Feldolgozásunkban a lehetséges módszerek közül Myers⁷ eljárását használtuk fel, egyrészt azért, mert eljárását speciálisan pszichológiai anyagra alkalmazta, így követése módot ad összehasonlításokra, másrészt mert igyekszik kivédeni a mechanikusabb eljárások adattorzító tényezőit. A módszer lényege az, hogy azt számolja, hány tanulmánynál fordul elő az anyagban hivatkozás egy-egy szerzőre. Viszonylagos hátránya, hogy eközben sok kontrolltényezőt, lépést tartalmaz, számítógépes felhasználása tehát költségesebb és körülményesebb, mintha mechanikusan minden utalást kigyűjtenénk. Ez a szempont nálunk azonban nem játszott szerepet, mivel kézi adatfeldolgozást végeztünk.

A módszer fontosabb megkülönböztető jegyei a következők:

i. a hivatkozásoknál (a iii alatti eseteket kivéve) minden szerzőt számolunk, az összes társszerzőt egyenként felvéve (sok eljárás csak az első szerzőket dolgozza fel)

ii. egy hivatkozott szerzőt egy cikknél csak egyszer veszünk tekintetbe, függetlenül attól, hány munkájára történik hivatkozás. (Ezzel kizárjuk azt, hogy például egy szerző munkásságát elemző egyetlen cikk „előreugrassa” a statisztikában a szerzőt.)

iii. nem számoljuk az önhivatkozásokat. Számoljuk viszont egy cikknél a más, a cikknél nem szereplő társszerzőkkel írott tanulmányokra történő hivatkozásoknál ezeket a társszerzőket. Ez persze nem zárja ki egy „iskola” rejtett önhivatkozásait, de ez semmiképpen sem zárható ki.

A két vizsgált kiadvány hivatkozásaiból kigyűjtött mintegy 4400–4700 nevet egyelőre csak igen durván, az abszolút leggyakoribb előfordulások szempontjából dolgoztuk fel. (A finomabb feldolgozáshoz az összes szereplő név alapján készített gyakorisági eloszlásokból kellene kiindulni, azokat összevetve például abból a szempontból, hogy melyik korszakban nagyobb a hivatkozások átlagos „konvergenciája” stb.).

A háfom vizsgált időszakra, a két kiadványt összevonva a 6–8. táblázat ismerteti a legtöbbet hivatkozott szerzőket. A három időszakban sorra 341, 255 és 248 tanulmányról van szó, ezért rendre 7,55 és 5 előfordulásig ismertetjük az adatokat, ami azt jelenti, hogy a táblázatokban felsorolt szerzők a tanulmányok 2%-ban vannak idézve. A magyar hivatkozásokat nem ismerjük,^{7/a} ugyanis

⁷ Myers, i. m.

^{7/a} Ennek legfőbb oka az, hogy a hazai szerzőkre való hivatkozás gyakorisága sokszor szeszélyes függőségekkel kapcsolatos tényezőket is tükröz.

a 2%-os határig lemenve magyar szerzők között csak jelenleg is élők fordultak elő, pedig ebből a feldolgozásból az önhivatkozás ki volt zárva. A táblázatok második oszlopában az előfordulási gyakoriság szerepel; a harmadik, negyedik és ötödik oszlop azonban némi magyarázatra szorul. A harmadik oszlopban akkor található + jel, ha a szerző szerepel a Myers említett művében közölt amerikai idézettségi statisztikában. Ez a munka 7200 cikk 140 000 citációját dolgozta fel, 1962 és 1967 között, 14 amerikai pszichológiai szakfolyóirat alapján. (Időben tehát csak részben van átfedésben a mi korszakainkkal). Akkor adtunk plusz jelet, ha a szerző ebben a statisztikában az idézettség gyakorisági eloszlásának 98-ik percentilise felett volt, vagyis az idézettség felső 2 százalékába tartozott.

A negyedik oszlop pedig azt mutatja, hogy szerepel-e a szerző egy Morre és Sebenhagen által végzett felmérés összesítésében a „legbefolyásosabb” pszichológusok között.⁸ A két kutató amerikai pszichológiai tanszékek vezetőit kérte fel, hogy nevezzék meg azt a 10 pszichológust, akinek a legnagyobb befolyása van a mai pszichológiára, majd a válaszokból kiemelték a legbefolyásosabbnak tartott ma élő és régebbi pszichológusokat.

Végül az ötödik oszlop szintén egy amerikai vizsgálattal való összevetést mutat; azt, hogy szerepel-e a szerző a Boring-féle több mint ötszáz nevet tartalmazó elhunyt kiemelkedő pszichológusok listáján. Néhány szót magáról a listáról. A listát Edwin Boring, a pszichológia történetírás „doyenje” szervezte a hatvanas években. A lista egy szélesebb, ezernél több nevet tartalmazó listából indult ki; az ezen a listán szereplő neveket azután Boring s 8 más kiemelkedő amerikai és külföldi pszichológus egy négyfokú skálán ítélte meg a következők szerint: 0 pont ha a megítélő szerint a személy nem tartozik a pszichológia történetéhez, 1 pont, ha a pszichológiatörténethez kapcsolódik, 2 pont, ha ezen felül a megítélő tudja, hogy mivel járult a szerző hozzá a pszichológia történetéhez, 3 pont, ha a megítélő szerint a névnek szerepelnie kell az 500 legkiemelkedőbb pszichológus „örökranglistáján”. A skála így 0-tól 27 pontig terjedhet, s Boringék a 11 pont feletti neveket kiemelve kaptak egy 538 fős listát. A mi táblázatainkban ez a pontszám szerepel, ha a szerző szerepelt a Boring-listán, mínusz jel, ha szerepelhetne (1967-ig elhunyt) de nem szerepel, 0 ha nem is szerepelhetne, mert 1967-ben még élt, végül + jel szerepel akkor, ha a személy a Boring-listán ugyan nem kapott pontszámot, de bekerült egy Zusne által szerkesztett pszichológiatörténeti „who is who”-ba, mely a Boring-listán alapul, de azt néhol kiegészíti, pl. azóta elhunyt szerzőkkel.⁹

⁸ A nem publikált vizsgálat adatait Myers i. m. közlése alapján használtuk fel.

⁹ A Boring-lista: Annin, E. L., Boring, E. G. és Watson, R. I.: Important psychologists, 1600–1967. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 1968. 4. 303–315. A lista alapján készült kitűnő forrásértékű életrajzi kötet: Leonard Zusne: *Names in the history of psychology: A biographical sourcebook*. New York: Hemisphere Publishing Co., 1975. Talán érdemes megemlíteni, hogy a Boring-lista, s az életrajzi könyv is több magyar, illetve Magyarországról indult pszichológust tartalmaz – ezek közül egyik sem szerepel a magyar publikációkban a legtöbbet idézettek között. A csak az életrajzi könyvben szereplő Nobel-díjas Békésy György mellett 12 ponttal a listán találjuk a magyar kísérleti lélektan egyik

6. táblázat

A leggyakrabban hivatkozott szerzők 1958–65 között

Név	Gyakoriság	Myers idézési lista	„Befolyás” lista	Boring- lista
Rubinstein, Sz. L.	71	-	-	12
magyar	38	-	-	
Wallon, H.	34	-	-	12
Pavlov, I. P.	32	-	+	27
Piaget, J.	30	+	+	0
[magyar]	21			
[magyar]	20			
Szokolov, E. N.	16	-	-	0
[két magyar]	15			
Woodworth, R. S.	15	+	-	27
Claus, G.	14	-	-	0
Mencsinszkaja, N. A.	14	-	-	0
Bohm, E.	13	-	-	0
Szmirnov, A. A.	13	-	-	0
Tyeplov, B. M.	13	-	-	+
[magyar]	13			
Mjasziscsev, V. N.	12	-	-	0
[magyar]	12			
Hiebsch, H.	11	-	-	0
Bühler, Ch.	11	-	-	0
Jakobszon, P. M.	11	-	-	0
Lurija, A. R.	11	-	-	0
Meili, R.	11	-	-	0
Kretschmer, E.	11	-	-	26
Zulliger, H.	11	-	-	0
[magyar]	11	-	-	0
Rorschach, H.	10	-	-	26
Bowlby, J.	9	-	-	0
Elkonyin, D. B.	9	-	-	0
Inhelder, B.	9	-	-	0
Levitov, N. D.	9	-	-	0
Lewin, K.	9	+	-	26
Lindsley, D. B.	9	-	-	0
Morgan, D. O.	9	-	-	0
Arjamov, I. A.	8	-	-	-
Bozsovcics, L. I.	8	-	-	0

úttörője, Ranschburg Pál nevét, s 23 ponttal Révész Gézát, aki a Tanácsköztársaság után emigrálva Hollandiában vált az európai pszichológiai életnek nemcsak vezető kutatójává, de fő szervezőjévé is. 26 ponttal szerepel Brunswick Egon neve, aki a valószínűségi szemlélet és az ökológiailag reprezentatív kutatás-tervezés gondolatának úttörője a mai pszichológiában. Előkelő helyet kapnak a pszichoanalitikus mozgalom magyarországi, illetve innen indult képviselői is: Ferenczi Sándor 19 ponttal szerepel a listán, a pszichoszomatikus elmélet egyik úttörője, Alexander Ferenc pedig 18 ponttal, míg a néprajz és pszichoanalízis összekapcsolásán fáradozó Róheim Géza 11 pontot kapott. Itthon talán kevésbé ismert Rapaport Dezső (Dávid) neve, aki a pszichoanalízis komoly tudományos elméletté alakításának egyik szószólója, s itt 21 ponttal látjuk viszont, valamint Angyal András neve, aki a pszichiátriában, s személyiséglélektanban az „egészséges” rendszerű szemlélet egyik úttörője volt, hatását a Boring-lista is jól mutatja. (13 pont)

Név	Gyakoriság	Myers idézési lista	„Befolyás” lista	Boring- lista
Claparède, E.	8	-	-	26
Freud, S.	8	+	+	27
Gastaut, J.	8	-	-	0
Graf, O.	8	-	-	0
Gottschaldt, K.	8	-	-	0
Guilford, J. P.	8	+	-	0
Jasper, E.	8	-	-	0
Nowogrodzki, T.	8	-	-	0
Stern, E.	8	-	-	0
Stern, W.	8	-	-	26
Schlosberg, H.	8	+	-	26
[4 magyar]	8			
Beck, S.	7	-	-	0
Hernandez-Peon,	7	-	-	0
Katz, D.	7	-	-	25
Kovaljov, A. G.	7	-	-	0
Kräpelin, E.	7	-	-	27
Spitz, R.	7	-	-	0
Wechsler, D.	7	-	-	0
[1 magyar]	7			

7. táblázat

A leggyakrabban hivatkozott szerzők 1966–70 között

Név	Gyakoriság	Myers idézési lista	„Befolyás” lista	Boring- lista
Rubinstein, Sz. L.	30	-	-	12
Leontyev, A. N.	22	-	-	0
Piaget, J.	21	+	+	0
[magyar]	18			
Lewin, K.	14	+	-	26
[magyar]	13			
[magyar]	12			
Bühler, Ch.	11	-	-	0
[magyar]	11			
Lurija, A. R.	10	-	-	0
Vigotszkij, Sz. L.	10	-	-	20
[2 magyar]	9			
Bohm, E.	8	-	-	0
Elkonyin, D. B.	8	-	-	0
Galperin, P. J.	8	-	-	0
Osgood, C. E.	8	+	-	0
Pavlov, I. P.	8	-	+	27
Reuchlin, M.	8	-	-	0
[5 magyar]	8			
Allport, G.	7	-	+	27

Név	Gyakoriság	Myers idézési lista	„Befolyás” lista	Boring- lista
Festinger, L.	7	+	-	0
Hebb, D. O.	7	+	+	0
Hiebsch, H.	7	-	-	0
Miller, N.	7	+	+	0
Moréno, J. L.	7	-	-	0
Wallon, H.	7	-	-	12
Woodworth, R. S.	7	+	-	27
Freud, S.	6	+	+	27
Haider, M.	6	-	-	0
Katz, D.	6	-	-	25
Kretschmer, E.	6	-	-	26
Lomov, B. M.	6	-	-	0
Lindsley, D. B.	6	-	-	0
Magoun, H. W.	6	-	-	0
Rosenzweig, S.	6	-	-	0
Schlosberg, H.	6	+	-	0
Stern, E.	6	-	-	26
Tyeplov, B. M.	6	-	-	0
[3 magyar]	6	-	-	+
Bartley, D.	5	-	-	0
Bruner, J.	5	+	+	0
Guilford, J. P.	5	+	+	0
Hull, C. L.	5	+	+	27
Inhelder, B.	5	-	-	0
Kovaljov, A. G.	5	-	-	0
Pichot, F.	5	-	-	0
Jakobszon, P. M.	5	-	-	0
Spence, K. W.	5	+	+	25
Tolman, E. C.	5	-	+	27
Grey Walter	5	-	-	0
[3 magyar]	5	-	-	0

8. táblázat

A leggyakrabban hivatkozott szerzők 1971–75 között

Név	Gyakoriság	Myers idézési lista	„Befolyás” lista	Boring- lista
Rubinstein, Sz. L.	30	-	-	12
Piaget, J.	26	+	+	0
[magyar]	28	-	-	-
[magyar]	19	-	-	-
Woodworth, R. S.	17	+	-	0
Schlosberg, H.	15	+	-	26
Vigotskij, L. Sz.	15	-	-	20
Eysenck, H. J.	14	+	-	0
Leontyev, A. N.	13	-	-	0

Név	Gyakoriság	Myers idézési lista	„Befolyás” lista	Böring- lista
[2 magyar]	13			
Allport, G.	12	-	+	27
Inhelder, B.	11	-	-	0
Lomov, B. Sz.	11	-	-	0
[magyar]	11			
Bruner, J.	10	+	+	0
Bühler, Ch.	10	-	-	0
Freud, S.	10	+	+	27
Guilford, J. P.	10	+	+	0
[2 magyar]	10			
Fraisse, P.	9	-	-	0
Hiebsch, H.	9	-	-	0
Osgood, C. E.	9	+	-	0
[3 magyar]	9			
Bowlby, J.	8	-	-	0
Murrrens	8			
Lewin, K.	7	+	+	26
Miller, N.	7	+	+	0
Mencinszkaja, N. A.	7	-	-	0
Suci, G. J.	7	+	-	0
Tannenbaum, P. H.	7	+	-	0
[3 magyar]	7			
Cattel, R. B.	6	+	-	0
Dührsen, K.	6	-	-	0
Reuchlin, M.	6	-	-	0
Anzieu, M.	5	-	-	0
Aichorn, K.	5	-	-	0
Cronbach, L. J.	5	+	-	0
Eccles, J. C.	5	-	-	0
Fechner, G. T.	5	-	-	27
Hebb, D. O.	5	+	+	0
Hull, C. L.	5	+	+	27
Olds, J.	5	-	-	0
Skinner, B. F.	5	+	+	0
Wallon, H.	5	-	-	12
Berlyne, D. E.	5	+	-	0
[4 magyar]	5			

Milyen tendenciák olvashatók le – magán a névlista leíró tényén túl – ebből a három áttekinthetetlennek tűnő táblázatból?

a) A magyar szerzők – a fentebb látott alacsony abszolút hivatkozási arányukkal szembeállítva – gyakoriságuknál jobban vannak reprezentálva a gyakran hivatkozott szerzők között. Erre utal például az, ha összehasonlítjuk a külföldi és magyar szerzők arányát az első 30 idézett szerző között azzal, hogy milyen arányban vannak általában az adott szakaszban külföldi és magyar hivatkozások. Míg az I. szakaszban a külföldi hivatkozások összaránya a magyarokénak, 2,61-szerese, addig az első harminc szerző között arányuk csak 2,33-szorosa a magyarokénak.

A II. szakaszban a két arány 3,13 és 2,20, míg a III. szakaszban 4,19 illetve 1,90. Vagyis a viszonylag kevés magyar hivatkozás aránylag nagyobb konvergenciával, azonos szerzőkre hivatkozással jár együtt. Tulajdonképpen felmerülhet az a gyanú, hogy ebbe belejátszik az is, hogy a magyar szerzőkre történő hivatkozások egy része nem valóban szakmai hivatkozás, hanem „presztízshivatkozás”. Erre utal az is, hogy ez alatt a végeredményben igen rövid idő alatt is jellegzetes átrendeződés van a preferáltan hivatkozott magyar szerzők között. Csak az első 10 hivatkozott szerző között szereplő magyarokat nézve (ez mindegyik szakaszban 4–4 szerző), a második szakaszra ezek közül egy, a harmadikra azonban már három kicserélődik.

b) Érdekes az is, hogyan alakul a leggyakrabban hivatkozott szerzők között a kortársak s nem kortársak viszonya. A magyar szerzőknél ez a szempont mint már említettük irreleváns – a gyakran hivatkozott magyarok mind kortársak. A 6–8. táblázaton szereplő külföldiek megoszlását ebből a szempontból a 9. táblázat mutatja. A táblázatban „kortársnak” vettünk minden olyan szerzőt, aki legalább az ötvenes évek közepén még aktív publikációs tevékenységet folytatott.

9. táblázat

Kortárs és nem kortárs szerzők a gyakran hivatkozottak között (csak külföldiek)

	kortárs		nem kortárs	
	n	%	n	%
1958–65	37	79	10	21
1966–70	35	74	12	26
1971–75	31	88	4	12

Vagyis a külföldi szerzők között az utalások 4–5-ször annyi kortársra vonatkoznak, mint régebben élt szerzőre. Ez nagyjából megfelel annak az aránynak, ahogyan más társadalomtudományok művelői is hivatkoznak nem kortárs külföldiekre – a már többször idézett vizsgálat szerint a vegyes tematikájú *Valóság*-ban az ilyen hivatkozások aránya az összes hivatkozás között – leszámítva a marxizmus klasszikusaira történő hivatkozásokat – 13,90%.¹⁰

c) Érdeemes megnézni, hogy kik azok a szerzők, akik állandóan szerepelnek a gyakran idézettek listáján, illetve *milyen változások* – megjelenések és kimaradások – *jellemzőek a vizsgált időszakokra*. Mindhárom listánkon a következő szerzők szerepelnek (névsor s nem gyakoriság szerint rendezve őket): Charlotte Bühler, S. Freud, Guilford, Hiebsch, Inhelder, Leontyev, Lewin, Piaget, Rubinstein, Schlosberg, Wallon, Woodworth.

¹⁰ Berend T. Iván, Berend Zsuzsa és Sárosi Mária, i. m. 47. l.

A 12 szerzőből Freud és Lewin kivételével mind kortársunk; vagyis a vizsgált másfél évtized állandó, közös referenciakeretét adó szerzők szinte mind kortárs pszichológusok közül kerülnek ki. Az is jellemző, hogy az így kiugrott szerzők jórésze vagy átfogó igényű kézikönyvek szerzője (Bühler, Rubinstein, Woodworth-Schlosberg, és a gyermeklélektani és szociálpszichológiai összefoglaló munka társszerzőjeként is szereplő Hiebsch), vagy fontos összefoglaló módszertani munkák fűződnek a nevéhez (Guilford), s ezeknél a szerzőknél a hivatkozások jórésze ezekre az átfogó munkákra is történt. Később is látni fogjuk, hogy – legalábbis a pszichológiában – általános tendencia az, hogy az átfogó munkák szerzői, illetve a nagy módszertani művek kerüljenek az élre. Ezek mellett a 15 év során állandó kiindulási pontként – Lewin és Freud mellett – a Piaget iskola (Piaget és Inhelder), a Vigotszkij-iskola (Leontyev s lentebb látni fogjuk más képviselőit is) és Wallon marad. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy ezek közül Piaget az, aki a többször említett átfogóbb társadalomtudományi vizsgálatban is szerepel, az első 20 külföldi szerző között. Piaget-nek meglehetősen átfogó munkássága – például a strukturalizmussal kapcsolatos vitákban kifejtett álláspontja – révén ez nem véletlen. (Az említett statisztikában meglehetősen előkelő helyen szerepel egy másik pszichológus, Erich Fromm neve is. A pszichológiai szak fórumokban azonban a több mint 15 év alatt egyetlen explicit hivatkozás nincsen rá, ami arra utal, hogy legalábbis a tudományos igényű pszichológiában nincs különösebb félnivalónk a neofreudizmus „inváziójától”).

Érdemes megnézni azt is, hogy kik azok a szerzők, akik az első két korszakban mindkétyszer szerepelnek, s akik a második két korszakban állnak folyamatosan az élen. 1958–70 között ezek (természetesen kiegészítve a végig szereplőket): Bohm E., Jakobszon P. M., Elkonyin, Katz, Kretschmer, Lurija, Lindsley, Pavlov, E. Stern, Tyeplov, akik közül Kretschmer, Lindsley, Tyeplov tankönyv, illetve kézikönyv, Bohm és E. Stern pedig módszertani kézikönyv révén kerülnek az élre. 1966–75 között folyamatos viszont G. Allport, Fraisse, Hebb, Hull, Bruner, Lomov, N. Miller, Osgood, Reuchlin, Vigotszkij, akik közül Allport, Fraisse, Reuchlin, Lomov és Osgood megint csak kézikönyv, illetve módszertani munka révén kerülnek élre. Tartalmilag egyrészt jól látható itt a Vigotszkij-iskola folyamatos előtérben állása (Elkonyin, Lurija, Vigotszkij), illetve a modern pszichofiziológiai szemléletet képviselő munkák nagy súlya (Hebb, N. Miller, Lindsley).

Megnéztük a jellegzetes „kimaradásokat” is, azokat a szerzőket, akik miután egy előző korszakban a legtöbbit idézett – itt csak az első húsz külföldi szerzőt vettük tekintetbe – szerzők közé tartoznak, később „eltűnnek”, a 20%-os limitet sem érik el. Ezek egy jó része módszertani munka: a 2. szakaszra eltűnik az elsőben még élen álló Rorschach, Meili és Zulliger neve, akik voltaképpen egyszerű tesztleíró módszertani munkákkal szerepeltek, helyüket a leírásen túlmenő, szofisztikáltabb munkák veszik át. Hasonló a helyzet a szociometrikus módszer leírása révén a második szakaszban „népszerű”, de a módszer általános

elterjedésével a harmadik szakaszra „eltűnő” Morénóval. A kimaradások egy másik tipikus esete olyan tankönyvekkel kapcsolatos, melyek egy ideig „hiánypótlóként” vagy presztízs okokból szinte kézikönyvszerűen gyakran idéződtek, majd – elévülésükkel vagy éppen a reálisabb értékrend révén – megszűnik rájuk a hivatkozás. Ez lesz a sorsa a harmadik szakaszra Kretschmer munkáinak vagy Tyeplov tankönyvének, s már a második szakaszra Mjasziscsev tankönyvének, a Clausféle gyermeklélektanának, s P. M. Jakobszon bizony igen sok kívánnivalót hagyó érzelemlélektanának. (E munkák jó része magyar kiadásában töltött be hosszabb ideig „hiánypótló” szerepet.)

d) A hivatkozásoknak a hivatkozott művek *nyelvterületi hovatarozása* szerinti megoszlása sem érdektelen, bár a statisztikában együtt kezeltük a magyarul (is) megjelent műveket az idegen nyelvűekkel. A megoszlást a három szakaszra a 10. táblázat mutatja. Látható, hogy a legtöbbet idézett szerzők között a francia nyelvterületről származó munkák aránya a három időszakban állandó, az angol nyelvterület képviselője nő, míg a németé és az oroszé csökken.

10. táblázat

A hivatkozások nyelvterület szerinti megoszlása a három szakaszban a legtöbbet hivatkozott szerzők százalékában

Évek	angol	francia	német	orosz
1958–65	22	11	34	33
1966–70	44	13	18	25
1971–75	51	17	17	15
összesen	38	14	23	25

Hagyományaiban a magyar pszichológia meglehetősen szorosan kapcsolódott a német nyelvterülethez; az, hogy a német nyelvterülethez kapcsolódó pszichológusok aránya csökken a legtöbbet idézettek között, tulajdonképpen annak a folyamatnak a következménye, hogy a II. világháború óta a pszichológiai kutatás súlya egyértelműen eltolódott a német nyelvterületről. Saját adatainkban ez a folyamat tulajdonképpen azzal párhuzamos, hogy a kortárshivatkozások száma nő.

Az angol nyelvterületre vonatkozó hivatkozások számarányának megnövekedéséhez különösebb kommentár nem kell – tulajdonképp ez mutatja a kutatások eltolódását. Érdeemes azonban megemlíteni egyrészt, hogy ez a magas arány nemcsak a pszichológiára jellemző – az átfogóbb társadalomtudományi statisztikában a legtöbbet idézett 20 külföldi szerző 55%-a az angol nyelvterületen publikál. Másrészt az is említésre méltó, hogy az angol nyelvterületre történő hivatkozások aránya nemcsak a legtöbbet idézett szerzők között ilyen magas. Az

1972 és 77 között a *Magyar Pszichológiai Szemlében* megjelent tanulmányokra vonatkozó felmérés szerint az összes hivatkozások 53,30%-a vagy a külföldi szerzőkre történő hivatkozások 710%-a angol nyelvterületen publikáló szerzőkre vonatkozik.¹¹

Az orosz nyelvterületre vonatkozó hivatkozások arányának csökkenése a legtöbbet hivatkozott szerzők között elsősorban annak tudható be, hogy a presztízs s nem szakmai okokból történő hivatkozások aránya, a tulajdonképpen nem is tudományos célból készült könyvekre történő hivatkozások (pl. Tyeplov tankönyvére, Kovaljov, Jakobszon vagy Arjamov magyarul megjelent, de nem a szovjet pszichológia élvonalába tartozó munkáira), melyek az első szakaszban a nagy gyakoriság mögött részben álltak, megszűnnek. Bár teljes, az összes hivatkozást feldolgozó statisztikát nyelvterületek szerint nem készítettünk, a gyakran idézett szerzők közötti előfordulás arányánál talán realisabb képet ad, ha megnézzük, ezen gyakran idézett hivatkozásokat a hivatkozás gyakoriságával súlyozva, mint azt a 11. táblázat mutatja. Eszerint a német hivatkozások összaránya jobban, az oroszoké kevésbé csökken, s az angolé kevésbé nő, mint azt az előbbi durvább kép mutatta.

11. táblázat

A hivatkozások nyelvterület szerinti megoszlása a leggyakoribb hivatkozások között a gyakorisággal súlyozva, százalékban

Évek	angol	francia	német	orosz
1958–65	17	16	26	41
1966–70	31	14	22	30
1971–75	45	18	15	22

Végül talán azt is érdemes megemlíteni, mivel a pszichológia szakirodalmi orientálódásának nemcsak nálunk jellemző tünete, hogy ezeken a világnyelveken publikáló szerzőkön kívül az egész anyagban egyetlen (!) eredetileg más nyelven publikáló szerző került be a gyakran hivatkozottak közé, a lengyel Nowogrodzki fejlődéslélektani könyvével.

e) Hogyan viszonyulnak a magyar pszichológusok preferenciái más országok preferenciáihoz? Ennek elemzéséhez a 6–8. táblázatok 3., 4. és 5. oszlopát érdemes szemügyre venni.

A mi kiemelt szerzőink közül a Myers-féle citációs lista felső két százaléká-

¹¹ Az adatot közli: Illyés Sándor: *A Magyar Pszichológiai Szemle publikációs tevékenysége 1972 és 1977 között*. Kézirat, készült az MTA Pszichológiai Bizottsága számára, 1978. 21. lap.

ban az I. szakaszban a szerzők 14⁰/₀-a, a másodikban 26⁰/₀-a, a harmadikban 51⁰/₀-a szerepel. Emlékeztetünk arra, hogy a Myers-féle statisztika 1962 és 67 között dolgozott fel 14 amerikai folyóiratot, melyek tematikájukban hasonlóan az itt elemzett magyar anyaghoz, a pszichológia egészét felölelik. A százalékos átfedés azt mutatja, hogy a magyar pszichológia viszonylagos késéssel, s részlegesen követi a volumenében domináló amerikai kutatások preferenciáinak alakulását. Azt hogy csak részlegesen mutatja, hogy a majd tíz évvel későbbi adatoknál is csak 50⁰/₀ körüli az átfedés. Ez érthető is, hiszen közismert, mennyire angolszász – s Amerika-centrikus sok szempontból az amerikai pszichológia, legalábbis a kutatás mindennapi gyakorlatában, amit a folyóirat-közlemények jól tükröznek. (Ez nem feltétlenül igaz az elvi orientációra, a vallott értékrendre, mint alább még látni fogjuk.) A Myers-féle lista első hatvan szerzője között például összesen három nem angolszász szerző szerepel – Freud, Piaget és Lewin – s az utóbbi munkásságának egy jó része is Amerikához kötődik. Sőt – az angolszászok között is csak kettő az angol – Eysenck és Broadbent, a többi mind amerikai.

Éppen ezért érdemes megnézni, kik azok a kortárs szerzők közül, akik nem szerepelnek a Myers-lista felső két százalékában, nálunk viszont az első húsz közé tartoznak. (Itt az idői viszonyok miatt csak az 1966–75 közötti szakaszt vettük figyelembe.) E szerzők egy része azt mutatja, hogy a magyar pszichológia európaiabb orientációjú, elsősorban a módszertani munkák között európai szerzők munkái dominálnak: Bohm, Fraisse, Reuchlin, Inhelder, Ch. Bühler neve sorolható ide. A másik csoport a szovjet pszichológia hatását mutatja: Elkonyin, Galperin, Leontyev, Lomov, Lurija azok a szerzők akik nálunk „elől vannak”, míg az amerikai listán nem.

Durván fogalmazva tehát azt mondhatjuk, hogy a hivatkozások megoszlása is mutatja a magyar pszichológiának azt a helyzeti előnyét – mellyel határozottabban kellene élnie –, hogy szakmailag tág látókörre van lehetősége, az európai és a szovjet pszichológia is formálja értékrendjét.

Érdekesen egészíti ki ezt a képet, ha az idézési statisztikákat összevetjük a Moore és Sebenhagen féle „befolyás” listával, bár ez a lista két szempontból is korlátozott: pusztán amerikai pszichológusok véleményét tükrözi – bármilyen exkluzív legyen is a több mint kétszáz tanszékvezető véleménye –, s csak két tizes listát ad meg a vélemények alapján – a tíz jelenleg élő legbefolyásosabb pszichológus listáját, – s egy tíz fős „örökranglistát” arról, hogy kik befolyásolták leginkább a pszichológia alakulását.

A mai pszichológusokra vonatkozó rangsor (csökkenő sorrendben) Skinner, Rogers C., Miller N., Harlow H., Hebb, Allport G., Piaget, Boring, Spence, Bruner. Ezek közül a magyar idézési listákból csak az újonnan feljutott humanisztikus pszichoterápiás irányzatok egyik vezéralakja, Rogers, a főemlősök vonzalmi rendszereinek kutatásaival híressé vált Harlow és a pszichológia-történetírás doyenjeként tisztelt Boring hiányzik. Érdekes, hogy szinte pontosan ugyanez a helyzet az amerikai pszichológusoknál is – ez a három szerző hiányzik a gyak-

ran hivatkozottak közül a hirdetett értékekből, valamint a személyiséglélektani rendszerező Allport.

A „minden idők legbefolyásosabb pszichológusainak” listáján az idézési statisztikákhoz képest már nagyobb a külföldi pszichológusok aránya (Amerikához képest külföldieké): Freud S., James, Wundt, Watson, Pavlov, Hull, Thorndike, Tolman, Skinner, Binet alkotják a listát. Az amerikai idézési statisztikában a gyakran idézettek között ezek közül hiányzik James, Wundt, Watson, Pavlov és Binet neve. Ez arra utal, hogy számos olyan pszichológus van, aki szakmai értékhierarchiánkban magasan áll, de mindennapi kutatási és publikációs gyakorlatunkban ritkán hivatkozunk rájuk, egyszerűen azért, mert átfogó jelentőségű munkájuk közvetlen gyakorlatunk szempontjából nem közvetlenül releváns. A klasszikusok közül az értékrendben elől állók csak akkor kerülnek előre a hivatkozási listában is, ha a közvetlen kutatásban állandóan felhasznált vagy abban operacionalizálódó fogalmakat bevezető munkájuk van – ilyen az amerikai helyzetben e klasszikusok közül egyedül Freud, a tanuláselméleti munkáival állandó kiindulási alapot jelentő Hull s Thorndike, aki viszont nem azok miatt az úttörő jelentőségű tanuláslélektani kísérletei miatt kerül a gyakran idézettek közé, melyek a szakmai értékrendben a nevéhez fűződnek, hanem egy elméletileg érdektelen, de a mindennapi gyakorlatban állandóan használt szógyakorisági lista készítőjeként.

Az értéklistával összehasonlítva a magyar idézési gyakoriság is hasonló képet mutat, azzal az eltéréssel, hogy nálunk Pavlovot és Tolmant viszonylag gyakrabban idézik, Thorndike-ot viszont – éppen – mivel említett módszertani munkája itt nem releváns – nem. Értékrend és hivatkozás eltérése a klasszikusoknál magyarázza azután azt is, hogyan csökken pl. az utolsó korszakra nálunk a Pavlov-hivatkozások aránya.

Ennél a befolyás-listánál jóval szélesebb viszonyítási alapot ad a Boring-lista, mivel ott nagyságrendileg is kimerítő – 500-on felüli – listáról van szó, s nem pusztán amerikai pszichológusok állították össze. Értelmetlen feladat lenne itt is az összes, ötszázegynéhány névből kiindulni, s azon meditálni, ki miért nem idéződik, hol van az értékrend és a hivatkozás eltérésének oka. Érdekes viszont az, hogy azoknál a szerzőknél (a magyar hivatkozási listákon), akik egyáltalán szerepelhetnek a Boring-listán a szerepeltek, s nem szerepeltek aránya a következő: 1958–65 – 14:1; 1966–70 – 14:0; 1971–75 – 10:1. Ez a nagyfokú képviseltség azért érdekes és meglepő, mert a nem élő pszichológusok között igen sok nem angolszász nyelvtérületről való található a gyakran idézettek között a magyar listákon, akik az amerikai idézési listák csúcán egyáltalán nem szerepelnek. Itt tehát azt láthatjuk, hogy egyrészt – a magyar pszichológia felől nézve – (a már nem élő szerzőkre való) hivatkozási preferenciáink a más országok pszichológusainak értékrendje szerint is fontos szerzőket emelnek ki, másrészt – az amerikai pszichológia felől nézve, hiszen a nemzetközi részvétel ellenére mégiscsak amerikai kiadványról, s vállalkozásról van itt szó – a hirde-

tett értékrend jóval nemzetközibb és nyitottabb, mint a publikációs gyakorlat, mely a hétköznapi kutató munka tényeit jobban tükrözi.

f) Végül azt is érdemes mint gyakorlati tanulságot kiemelni, hogy kik azok a ma is aktív szerzők, akik elől állnak a magyar hivatkozási listán, ugyanakkor magyarul nem jelent meg munkájuk, vagy munkásságuk egésze szempontjából csak periférikusabb rövidebb műveik. (Itt természetesen csak az 1971–75-ös listát tekintettük.) Ilyen adóssága a magyar könyvkiadásnak – a szakma orientációjához viszonyítva – az idegrendszeri személyiségtipológiai kutatás egyik vezéralakja. Eysenck munkáinak bemutatása; az emberi életpálya egészét vizsgáló fejlődéslélektani gondolkodás egyik úttörője, Charlotte Bühler; az anya-gyermek kapcsolat komplex szemléletének kifejtője, Bowlby; a modern tanuláslélektan egyik legjelentősebb, a pszichofiziológiában is központi szerepet játszó képviselője, Neal Miller; a mai kognitív pszichológiai szemlélet egyik vezéralakjaként ismert Bruner; a nyelvpszichológiában és a szociálpszichológiában nagy szerepet játszó jelentés-vizsgálati módszer kidolgozója, s jelentős neobehaviorista teoretikus Osgood; s végül a pszichometria egyik legsokoldalúbb képviselője, Guilford munkáinak kellő reprezentálása.

FEJEZET A GÖMBÖS-KORMÁNY KELETI POLITIKÁJÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

PRITZ PÁL

A Trianon utáni magyar külpolitika fókuszában az európai rend megőrzésére, illetve megbontására törekvő erők küzdelmének a figyelemmel kísérése állt. Az ország helyzetéből, a rendszer jellegéből fakadóan e politika nem lehetett pártatlan: maga is a status quo megbontására, az ellene ható erők tömörítésére irányult. Mégis: a magyar diplomácia ezen alapvető iránya nem jelentette – mert nem jelenthette – a húszas években és a harmincas évek első (egyben nagyobbik) hányadában azt, hogy vezető politikusai vállalták volna a győztes nagyhatalmakkal történő látványos és frontális szembefordulást. Ellenkezőleg: a húszas években elsősorban arra törekedtek, hogy beilleszkedjenek a kialakult viszonyok közé, de még a harmincas években is – amikor egyrészt észlelték, másrészt mélyítették a békerendszer épületén mutatkozó repedéseket – igencsak ügyeltek arra, hogy az angolszász országokhoz fűződő viszony a lehető legjobban alakuljon. Mindebből következőleg az ellenforradalmi Magyarország sorsának irányítói olyan külpolitikát inauguráltak, amely az el nem kötelezettség elvét hangoztatta. Így volt ez a Gömbös-kabinet esetében is. A miniszterelnök – és főleg külügyminisztere, Kánya Kálmán – a szabad kéz politikáját folytatta.¹

A magyar külpolitika vezető alakjai elsősorban a négy európai nagyhatalomra, valamint az ország első számú külpolitikai ellenlábására, a kisantra voltak figyelemmel. A keleti politika Budapest számára nem volt elsőrendű fontosságú. A Szovjetunió nagyhatalmi jellegéből, valamint a békerendszert elítélő álláspontjából ugyan az ellenkező következett volna. Bethlen István is úgy látta: „külpolitikailag akár szövetségesek is lehetnénk”.² Azonban a két rendszer ellentéte (amely nemcsak gyökeresen eltérő jellegükből táplálkozott, hanem tetemes mértékben létrejöttük történelmi körülményeiből is fakadt) a politikai szférára oly közvetlenül és erőteljesen gyakorolt hatást, hogy a kínáló külpolitikai lehetőséget a Horthy-rendszer nem tudta hasznosítani. Az 1924-es kísérlet, amely a szovjet állam az évi nemzetközi elismerési hullámának volt része – kiváltképp,

¹ A korszak magyar külpolitikájára általában I. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1975. (A továbbiakban: Juhász)

² Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Bp. 1967. (A továbbiakban: Karsai) 265/c. sz. Vö. Juhász 125. l.

ha figyelembe vesszük, hogy a középkelet- és délkelet-európai államok közül ebben az évben egyedül Görögország létesített diplomáciai kapcsolatot Moszkvával, a többiek pedig (Albániát kivéve) még kísérletet sem tettek a viszonyok rendezésére³ – egyszerre mutatja a magyar politika viszonylagos rugalmasságát és egyben súlyos kötöttségeit.

A balkáni térség – politikailag ide kapcsolva Törökországot is – jelenthette a keleti politika másik terepét. Minthogy Bulgária és Törökország a világháború vesztes hatalmai közé tartozott, az érdekközösség szálai – ha nem is azonos módon – eleve adottak voltak. Törökország ugyanis – ahol a vereség egy nemzeti-társadalmi újjászületés folyamatát indította el, amely egyben bázisul szolgált a nemzet érdekeire sérelmes békefeltételek fegyverrel történő visszautasítására – a végül 1923-ban elfogadott lausanne-i békeszerződéssel olyan helyzetbe jutott, amelynek révén legfeljebb megértéssel fogadta a többi vesztes revizionista törekvését, ám maga ilyen törekvéseket nem táplált. Sőt Bulgáriával – minthogy annak mindegyik szomszédjával, így Törökországgal szemben is revindikációs igényei voltak – valóban harmonikus, jószomszédi viszonyt nem tudott kialakítani.

Ismeretes módon az ellenforradalmi rendszer „aktív” külpolitikai kurzusa csak 1927-tel vette kezdetét. Törökországgal 1929 elején kötöttek semlegességi, békéltető eljárási és választott bírósági szerződést, Bulgáriával pedig ugyanez év júliusában jött létre egy békéltető eljárási és döntőbírói szerződés.⁴

Ezek voltak a hivatalos külpolitika faktumai. Ellenben a szélesebb politikai közvéleményben ismét feléledt a magyar külpolitika korábbi évszázadokban elő-előtérbe kerülő keleti orientációs gondolata. A lökést ehhez a „Nyugat trianoni árulása” adta. A szélsőjobboldali társadalmi körökben felerősödött faji eszmék jegyében nagy erővel éledt a „turánizmus”, a „turáni orientáció poétikus gondolata”⁵. A korabeli magyar őstörténeti kutatások, amelyek a finnugor nyelvi rokonság tényétől elválasztották az etnikai keveredés kérdését és a török elem meglétét bizonyították a magyar őstörténetben, bizonyos értelemben szintén ebben az irányban hatottak. Fokozta a törökök iránti népszerűséget szembefordulásuk az antant békediktátumával. A lausanne-i békeszerződésre pedig mint a békerendszer megváltoztathatóságának, mulékonyosságának első dokumentumára hivatkoztak.

Kérdés volt, vajon az 1932 őszen a miniszterelnöki székbe emelkedő Gömbös Gyula – aki korábbi pályafutása során nemegyszer hivatkozott a magyar-

³ L. erre részletesebben A. A. Шевяков: Установление дипломатических отношений СССР со странами Центральной и Юго-Восточной Европы. Вопросы Истории 1975. I. 33. стр.

⁴ A húszas évek második felének magyar–török kapcsolataira l. Juhász 123–125. l. A bolgár külpolitika alakulására, illetve a magyar–bolgár kapcsolatokra: Országos Levéltár, Külügyminisztérium politikai osztályának iratai (a továbbiakban: K 63.) 1933–5–2908 (szn.) X. 3-i külügyminisztériumi tájékoztató feljegyzés Bulgária külpolitikájáról.

⁵ Hóman Bálint: Külpolitikai irányok a magyar történetben. Bp. 1931. 27. l.

ság „keleti nép” voltára, aki többször fontosnak tartotta a balkáni és török kapcsolatok intenzívebb ápolását, illetve a revízióval kapcsolatos egész gondolatvilágában a Berlin–Róma tengely szükségszerű létrejöttéről vallott felfogását igyekezett ötvözni e keleti orientációs elképzelésekkel – mit fog most akarni, és főleg mit tehet majd ennek érdekében.

A politikai cselekvés lehetőségei természetesen Gömbös lépéseinek sorrendjét is megszabták. Az ő külpolitikájában is a „nyugati” orientációnak volt elsődleges jelentősége. Ennek jegyében törekedett először is a Rómához fűződő viszony megszilárdítására, a magyar–osztrák – akkor lényegbevágóan fontos – kereskedelmi kapcsolatok normalizálására, a fasizmus jegyében újjászülető Németországnak a magyar revindikáció ügyéhez történő megnyerésére, és ezért helyeselte külügyminiszterének párizsi látogatását is 1933 szeptemberében.

A nemzetközi élet fejlődése azonban úgy hozta, hogy 1933 őszére politikai szükségletté vált egy ankarai–szófiai látogatás lebonyolítása, és ismét komolyan kellett fontolgatni a Szovjetunióval való viszony rendezését.

A balkáni térségben is folyt a küzdelem a nagyhatalmak, elsősorban Franciaország és Olaszország között. És minthogy „úgy látszott, Törökország az a kulcsállam, amelynek magatartása döntő szerepet játszhat abban, hogy melyik nagyhatalomnak sikerül befolyását érvényesítenie a Balkánon”⁶, e térségben olasz–francia rivalizálás egyik fő célja Ankara megnyerése volt. A húszas években úgy tűnt, hogy Róma lesz a győztes, később azonban mind több jel jelezte meg ezt a reményt. A török külpolitika fordulatában minden bizonnyal a négyhatalmi paktum létrejöttének volt elhatározó jelentősége, mert abban egyenesen az ország újabb felosztásához is elvezető veszélyt látták lábra kelni.⁷

A magyar külpolitika számára önmagában már az olasz–török viszony elhidegülése is gondot okozott, amelyet csak fokozott Törökországnak a londoni konvenciókhoz történt csatlakozása. Ezen egyezményeknek a létrejötte Törökország részvételétől függetlenül is kellemetlen volt Budapest számára. Több okból is. Nemcsak a Szovjetunió növekvő európai jelenléte miatt, hanem még inkább azért, mert az a szovjet nagyhatalom európai kapcsolatai átrendeződésének nyitányaként volt értelmezhető. Az egyezsége lépők sorában ott volt a kisantant három állama, a konvenciók tárgya pedig az agresszor meghatározása volt. A magyar külügyminiszter számára – mint egy vesztes és annak tényében meg nem nyugvó, ezért a jövőbeni erőszakos út létrejövételével számoló állam képviselőjének – egy ilyen meghatározás, főleg ha az a status quo olyan intranszigenz képviselőinek mint Politisnak és Benešnek a keze nyomát viselte, elfogadhatatlan volt. „Mert tudjuk – jelentette ki a budapesti török követnek –, hogy bármit is tar-

⁶ Juhász 123. l.

⁷ A négyhatalmi paktum létrejöttére, fogadtatására, törökországi hatására I. Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Bp. 1969. (A továbbiakban: Ormos) 190–224., 203. l., valamint Külügyminisztérium rezervált politikai iratai (a továbbiakban: K 64. 1933–32–516 (465) Kánya dátum nélküli összefoglalója Király–Lukács római ideiglenes ügyvivőnek az ankarai és szófia útról.

talmazzanak azok, nemzetközi konfliktus esetén az 'agresszor' bélyegét minden bizonnyal ránk nyomnák.”

Törökországtól a konvenciókhoz történt csatlakozást rossz néven vették Budapesten az előzetes értesítés elmaradása miatt is. „Bennünket – mondta Kánya az utólagos tájékoztatást nyújtó török követnek – nagyon kellemetlenül érintett a . . . paktum híre, melyről csak az újságokból értesültünk, s melyről bennünket informálni a török kormány, dacára a köztünk fennálló barátsági szerződésnek, érdemesnek nem tartotta.” A török fél hiába érvelt a sietséggel, az egyezmények megkötésének gyorsaságával. Néhány nappal később Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter nagy gyakorlati múlttal rendelkező állandó helyettese a nála szondírozó török diplomatával szemben egyáltalán nem törekedett arra, hogy a diplomácia hímes nyelvén fejezze ki magát. „Megmagyarázta” neki, hogy „bármily rövidék voltak is a tárgyalások, egy ily szerződés nem köttethetett meg csak úgy, mint mikor a nyúl kiugrik a bokorból”.⁸

Ezért már a nyáron megérlelődött annak a gondolata, hogy Ankarában kell tisztázni a török politikai fordulat pontos mértékét, valamint meg kell kísérelni az ottani irányvonal lehetőségek szerinti befolyásolását.

A változó török politika még inkább megnehezítette az egyébként is szorongatott Bulgária helyzetét. Magyarországhoz hasonlóan Bulgáriának is – mint említettük – minden egyes szomszédjával szemben területi követelései voltak és nem tudta rászáni magát arra, hogy legalább egyikükkel – kézenfekvő módon Törökországgal – szemben a határt véglegesnek ismerje el. Minthogy szomszédait nem osztotta meg, várható együttes fellépésük ellen érdemben nem tudott cselekedni. Számolni kellett egy olyan eshetőséggel, hogy az immár a status quo stabilizálása jegyében folyó Balkán-blokkalakítási kísérletek nemcsak hogy eredményesek lesznek, de egyúttal Bulgária csatlakozását is kikényszerítik. A térség élénk diplomáciai mozgásából Szófia sem vonta ki magát, és ez Budapesten azt az aggodalmat keltette, hogy a bolgár politika engedni fog a csábításnak. Ezért magától értetődő volt, hogy az ankarai utazást szófiai érdemi tárgyalásokkal is összekapcsolják.

Gömbös és Kánya október 18-án hagyták el a magyar fővárost, útjuk először Ankarába vezetett. Jugoszláv részről kísérlet történt arra, hogy a magyar miniszterelnök átutazását felhasználják tárgyalásokra. Gömbös azonban – aki egyébként a húszas években nemegyszer a délszláv orientáció híveként is fellépett – kitért a belgrádi kezdeményezés elől. Még a belgrádi pályaudvaron megjelenő újságíróknak sem volt hajlandó nyilatkozni.⁹

⁸ A két londoni paktum histórikumára: Ormos 225–234. l., K 63. 1933–24–2358. Jungerth-Arnóthy revali ügyvivő VII. 22-i jelentése, 1933–39–788(2503) Tahy ankarai követ VIII. 16-i jelentése; K 63. 1933–32/7–2144. VII. 11-i napijelentés Kánya és a török követ beszélgetéséről, uo. 2165. VII. 15-i napijelentés Khuen-Héderváry és a török követ tárgyalásáról.

⁹ K 63. 1933–5/7–2501. Rudnay szófiai követ VIII. 18-i jelentése, uo. VIII. 25-én a Külügyminisztérium válasza, mely szerint Gömbös tervbe vette, hogy „az év őszén teendő ankarai látogatása alkalmával Szófiában is látogatást tesz.” Uo. 2501(2600) Rudnay IX. 2-án visszajelenti Szófia fogadási készségét. A bolgár külpolitikára: K 63. 1933–5–2980 (szn.)

Sajnos, sem az ankarai, sem a szófiai tárgyalásokról a magyar források közvetlen feljegyzéseket nem tartalmaznak, csupán utólagos összefoglalások állnak rendelkezésünkre. A megbeszélések lényegét ezek alapján kíséreljük meg rekonstruálni.¹⁰

Az államfővel, a miniszterelnökkel és a külügyminiszterrel folytatott tárgyalásokból a magyar politikusoknak azt a következtetést kellett leszűrniök, hogy Bethlen István éppen három esztendővel korábban tett látogatása óta „ugyanazon török államférfiak ma más nézetten vannak a kisantatra vonatkozólag.” Akkor ugyanis még teljes volt a nézetazonosság: „mindkét ország érdekével ellentétes egy szláv nagyhatalom vagy hasonló erejű hatalmi csoport képződése a Balkánon . . . a kisantant ezzel a kritériummal bírván, mindkét kormány érdeke annak gyöngítése”. A törökök ugyan változatlanul hangoztatják, hogy érdeküket sértené egy balkáni nagyhatalom létrejötte, de nem akarták belátni, „hogy jelenlegi politikájukkal a hatalmon levő kisantant államokat erősítik.” Kánya természetesen tudta, hogy Ankarának nem célja a kisantant erősítése, balkáni hegemoniája megvalósulásának a támogatása, de azt is látta, hogy a török politikának a nemzetközi helyzet alakulásából levont azon következtetése, mely szerint biztonsága érdekében garanciális szerződésekkel kell körülbástyáznia magát, a kisantant törekvéseivel konvergál. E konvergenciának pedig a Balkán volt a terepuma és az, hogy ebből az együttműködésből melyikük jut előnyösebb helyzetbe, a jövő talánya lehetett, de ahhoz nem férhetett kétség, hogy a magyar politikának egyik fejlődési irány sem vág az érdekébe, mert mindenképpen Bulgária status quo ellenes fellépésének tényleges és jövőbeni lehetőségeit emészti el.

A magyar politikusok pedig már nem csupán arról győződhetek meg, hogy „gyanakvó és ideges hangulat uralkodik ma Ankarában” Bulgáriával szemben, de meg kell hallgatniuk Tevfik Rüşdü külügyminiszter ultimátumszerű kijelentését is. „Amennyiben – szögezte le Rüşdü – Bulgária nem hajlandó a török határt garantálni, úgy Törökország garanciális szerződést köt Bulgária összes szomszédjával a status quo alapján és így kényszerrel gyakorol majd Szófiára.” A török diplomata azt is megemlítette, hogy Titulescuval erre vonatkozólag már megegyezett.

A magyarok természetesen „az argumentumok sorozatával” igyekeztek partnereiket meggyőzni ezen politikájuk helytelenségéről. Annak bizonygatása,

Akten zur deutschen auswärtigen Politik. 1918–1945. Serie C: 1933–1937. Das dritte Reich: Die ersten Jahren. Band II/1. Göttingen 1971. 104. sz. Hassell római német nagykövet 1933. XII. 7-i jelentése Mussolinivel folytatott beszélgetéséről, K 63. 1933–5–2604. Ambro párizsi ideiglenes ügyvivő IX. 2-i jelentése, uo. 2919. sz. Király-Lukács X. 7-i jelentése, uo. 2172(5548) Villani párizsi követ X. 16-i jelentése, Hadtörténelmi Intézet Levéltára Vkf. 2. 1933. 124.438/eln. XII. 21-i írásbeli eligazítás az újonnan kinevezett szófiai katonai attasé számára; MTA Történettudományi Intézete, Antal István visszaemlékezései (Kézirat) 303. l., Budapesti Hírlap 1933. X. 19.

¹⁰ A szófiai találkozóóról bolgár források – ha egyáltalán maradtak fenn ilyenek – egyelőre nem hozzáférhetőek.

«О встречах венгерских официальных лиц в Софии не располагаем доступными документами» — írja Миланова Егена: Болгарско-венгерские политические отношения 1929—1941. c. kandidátusi értekezésének kéziratában. Вр. 1977. 92. l. Az ankarai és szófiai útról l. még uo. 81–95. l.

hogy „Bulgáriától távol áll minden, még a legcsekélyebb agresszív szándék”, nem lehetett kifejezetten meggyőző. Nem elsősorban az akkori Bulgária magatartása miatt. (Bár a trákiai komité tevékenysége, illetve – Szófia ígérete ellenére – fel nem oszlatása nem lebecsülendő diszharmónia forrása volt.) Hanem sokkal inkább, mert a török politika arra a jövőre gondolt, amikor majd e gyenge és kicsiny ország aspirációinak nagyhatalmi támogató vagy támogatók fognak erőt kölcsönözni.¹¹

A török politikusok inkább elgondolkozhattak akkor, amikor partnereik a kisantant és ezen belül főleg Jugoszlávia várható és mindkét ország számára káros hatalomnövekedésével érveltek. Végül is Gömbösnek és Kányának sikerült annyit elérniük, hogy Izmet pasa miniszterelnök és Rüsdü külügyminiszter megígérte: „a Bulgária ellen elhangzott fenyegetés valóra váltását el fogják halasztani és igyekezni fognak vele megegyezésre jutni.” A rendelkezésre álló magyar források alapján nem tudjuk eldönteni, vajon a törökök kérték-e fel *közvetítésre* vendégeiket (Kánya a római magyar követségnek küldött tájékoztatójában így állítja be a kérdést), esetleg a magyarok maguk ajánlották fel jószolgálatukat, hiszen alapos érdekük volt, hogy a két magyarbarát állam közötti feszültség enyhüljön. Vagy csupán arról volt-e szó, hogy – mint azt hazaérkezésük után, de még a látogatás (később bemutatandó) utójátékának lezajlása *előtt* Kánya a budapesti olasz ügyvivőnek, Baldoninak mondta – a török kérés csak arra irányult: a magyarok igyekezzenek „a bolgár kormányt engedékenységre bírni”

Legvalószínűbbnek az látszik, hogy a magyarok készek voltak a közvetítésre, és azt Szófiában meg is kísérelték, holott Ankarától erre nem kaptak felkérést. A törökök arra számíthattak, hogy a magyar politika kalkulációjában a gyenge Bulgáriával szemben nekik van prioritásuk. Ezért tárhatták fel olyan nyíltan bolgár politikájukat, és ezért is tarthatták elegendőnek, hogy ne közvetítést, hanem egyoldalúan engedményre késztetést kérjenek.¹²

A törökországi látogatás mérlegét megvonva Kánya azt állította, hogy az utat „egy félsikernek kell minősíteni”, valójában e következtetés sem tűnik teljesen megalapozottnak. A magyar külügyminiszter négy ponton látta a látogatást eredményesnek, ám ezek áttekintése is mutatja, hogy a látogatás haszna a félsikernél is csekélyebb volt.

Első helyen említi Kánya Kemal pasa kijelentését, mely szerint „semmi körülmények között nem akar olyat cselekedni, ami Magyarországnak árt.” A szubjektív szándék őszinteségét nem vitatva, nem ezeken a szép szavakon, hanem azon a szükségszerű megszorításon volt a lényeg, hogy ennek a jószándéknak a török érdekekkel való összeegyeztethetőség szab határt. Márpedig ekkor már ezek, éppen Bulgária vonatkozásában, erősen divergáltak.

¹¹ K 64. 1933–32–516(465) Kánya dátum nélküli összefoglalója. A trákiai komité egy bolgár irredenta szervezet volt, amely főleg a Törökországhoz tartozó Kelet-Trákia viszszaátolása érdekében fejtett ki propagandát. A komitéra l. K 63. 1933–5/7–1820(2137) Rudnay VII. 7-i jelentése, a komité török megítélésére; uo. 1820. Tahy VI. 9-i jelentése.

¹² K 64. 1933–32–516(465) Kánya dátum nélküli összefoglalója; uo. XI. 4-i napi-jelentés Kánya és Baldoni beszélgetéséről.

Eredményként könyvelte el Kánya a Bulgária ellen elhangzott fenyegetés valóra váltásának elhalasztását, és az pillanatnyilag valóban eredmény volt, ám távlatilag mégsem oldott meg semmit. Mert a török külügyminiszter mindössze 6–8 hónapos várakozást ígért. „Ezen idő elmúltával azonban szabad kezet tart fenn magának a Bulgáriával szemben foganatosítandó lépések tekintetében.” Tehát még az ígélet szerint sem volt sok idő a bolgárok befolyásolására, a valóság pedig ennél is rövidebb határidőt szabott. Nem egészen négy hónappal később, 1934. február 9-én – ismeretes módon – Törökország részvételével létrejött a Bulgáriát körülkerítő Balkán-paktum.

A találkozó alkalmával sor került az 1929. évi szerződés meghosszabbítására, amelyhez egy titkos jegyzőkönyvet szerkesztettek. Ez egyrészt állást foglalt a Duna-konföderáció ellen, másrészt pedig kimondta Bulgária függetlensége megtartásának a szükségességét. Ezen jegyzőkönyvet tartotta Kánya a harmadik eredménynek, pedig másfelől – az addigi tapasztalatok alapján – ő maga jegyezte fel, hogy értékét nem tartja nagyra.

Végül eredménynek tudta be a magyar diplomácia irányítója magának az 1929. évi egyezménynek a meghosszabbítását és a látogatásról kiadott közleményt, mert az – úgymond – „a magyar közvélemény megnyugtatását szolgálta.” Ez valóban így lehetett, de mégsem feledtethette azt a tényt, hogy a magyar külpolitika eredeti célja a kommunikációval az volt, hogy a balkáni török–magyar érdekközösséget deklarálják. E törekvés nem járhatott sikerrel.¹³

Ha csekélyebb mértékben is, de nem volt pontos Kányának a szófiai tanácskozások mérlegét megvonó összegezése sem, amennyiben azt állította, hogy a kitűzött célokat „teljes mértékben” sikerült elérni. Félrevezetőleg hathatott a két fogadtatás atmoszférájának a különbsége. A sajtóban e differencia nyomait hiába is keresnénk, a közvetlen résztvevők azonban Ankarában az udvarias formások mögött hűvösséget tapasztaltak és ennek hatását még fokozta annak a készülődésnek a bensősége, amellyel a köztársaság 15. évfordulójára érkező szovjet küldöttség fogadtatására készültek. Ellenben Bulgáriában a lakosság szélesebb körei részéről is meleg ünneplésben részesültek, amelyet nemcsak a két ország sok szempontból azonos helyzete magyaráz, hanem az a támogatás is, amelyet az ekkor még nagy befolyással rendelkező macedon nacionalista terrorszervezet, az ORIM a magyar kormánytól kapott.¹⁴

¹³ K 64. 1933–32–516(465) Kánya dátum nélküli összefoglalója; a 6–8 hónapos időtartamra: uo. XI. 4. napi jelentés Kánya és Baldoni megbeszéléséről; uo. a titkos jegyzőkönyv szövege.

¹⁴ K 64. 1933–32–516(465) Kánya dátum nélküli összefoglalója. A látogatások mérlegének megvonásában az egyes orgánumok pártállása természetesen megmutatkozott – l. erről Kánya áttekintését a Felsőház külügyi bizottsága előtt tartott expozéjában. Budapesti Hírlap 1933. XI. 11. – ám a sajtó a két látogatás közötti különbséget, az ankarai fogadtatás bizonyos fokú rezerváltságának a tényét nem tükrözte. A törökországi út légkörére Antal im. 303. l.; a szófiai fogadtatásra K 64. 1933–32–516(465) Kánya dátum nélküli összefoglalója. Az ORIM-ra, illetve magyar kapcsolataira Ormos Mária: Merénylet Marseilleben. Bp. 1968. 43–49., 93–95., 97–98. l.

Valóban eredményes volt az út abból a szempontból, hogy erősítette a bolgár kormányt addigi politikája töretlen továbbvitelében. Gömbös és Kánya azzal a megnyugvással hagyta el Szófiát, hogy a bolgárok „minden bizonnyal ki fognak tartani a szabad kéz politikája mellett, azaz a mostani határoknak elismerésébe semmi esetre sem fognak belemenni.”

Eredményként lehetett elkönnyvelni azt a bolgár ígéretet is, amely szerint – a leszerelési tárgyalások keretében – nem hajlandók aláírni olyan szerződést, amely a katonai egyenjogúságot ténylegesen valóra nem váltja.

A magyar politikusok eleve számoltak azzal, hogy Bulgária szorult helyzete nem engedi meg, a már meglevő – egyébként teljesen szokványos – szerződés szorosabb kötelmeket jelentő szakaszokkal való kiegészítését. Ennek megfelelően nem is szándékoztak egy semlegességi klauzula beiktatását kezdeményezni. Ezért ennek elmaradása nem tekinthető olyan mozzanatnak, amely a magyar külpolitika kudarcára vallana.¹⁵

Ellenben nem hozott eredményt a bolgár–török viszony javítása érdekében – most mindegy, hogy felkérésre vagy anélkül – végzett jószolgálat. Ezt pasztikusán mutatja a látogatás utójátéka.

Az ekkor már a 60. életévén jóval túl levő és egyébként is betegeskedő magyar külügyminiszter a hosszú külföldi turnéről visszatérve először néhány napos pihenésre ment és csak azután tájékoztatta a budapesti török követet a szófiai utazás lezajlásáról. Ankarában önmagában e tény sem talált megértésre, de amikor megérkezett követük beszámoló távirata, teljesen elképedtek. A követ beállításában ugyanis Kánya csupán két közlésre szorítkozott. Az egyik szerint a bolgár fővárosban azt a meggyőződést szerezte, hogy a bolgárok a törököknek „igen őszinte barátjai”. A másik pedig úgy szólt, hogy Musanov miniszterelnök ugyan megértette a török aggályokat, de kijelentette, hogy a tráki komiténak nincsenek török területi követelései, ő pedig igyekezni fog Izmet pasáival és Rüsüdü bey-jel „szoroson együttműködni.”

A távirat a török fővárosban kimondottan rossz visszhangra lelt, mert annak tartalmát nemcsak kurtának, de furcsának is találták. Ugyanis – legalábbis török beállítás szerint – az év nyarán tett szófiai látogatásuk alkalmával a török államférfiak vendéglátóiktól nemcsak a tráki komité 6 hónapon belüli és feltétel nélküli feloszlására kaptak ígéretet, hanem Musanov a határbiztosító kétoldalú szerződés létrejövetelét is „remélni engedte”. Mindehhez képest a magyar közvetítés nemhogy eredményt nem hozott, hanem – minden látszata ellenére – inkább a bolgár álláspont megmerevedéséről tanúskodott. Tahy ankarai magyar követ pórén megtáviratozta a miniszterelnök kifakadását: 'Ha ezt sejtettem volna, bizonyára nem estem volna abba a hibába, hogy (a) magyar urak előtt poli-

¹⁵ K 64. 1933-32-516(465) napijelentés Kánya és Baldoni XI. 4-i találkozójáról; uo. Kánya dátum nélküli összefoglalója. A semlegességi klauzula fontolgatására, valamint elvetésére K 63. 1933-5/7-1820. Tahy VI. 9-i jelentése, uo. Kánya VI. 30-i válasza.

tikai helyzetet és speciálisan Bulgáriához való viszonyunkat annyira minden rezer-váltság nélkül feltárjam.⁷

Most a magyar külügyminiszter rökönödött meg. A török követet november elején ugyanis lényegesen részletesebben tájékoztatta. Mindenesetre ekkor Tahyn keresztül még bőségebb információt küld és ebből szintén az tűnik ki, ami a dolgok logikájának is megfelelt. Nevezetesen az, hogy sokoldalúan feltárta a bolgár politikával szemben uralkodó rossz török hangulatot, és „amennyire lehetett” igyekezett a bolgár politikusokat rávenni arra, hogy e hangulat megváltozásához a maguk részéről is járuljanak hozzá. Kánya változatlanul úgy érzi, hogy minden megtehetőt megtett az ügy érdekében, és ezért most ő fakad ki: a török kormány-tól köszönetet és nem szemrehányást várt volna.

A kölcsönös sértődésekre a részletes és őszinte eszmecserék csillapítólag hatottak, mindez azonban nem változtatott azon a lényeges tényen, hogy a török–bolgár viszony megjavítására irányuló magyar közbenjárás kudarcot vallott. Ez egyben azt is jelentette, hogy a Balkánra irányuló török és magyar politika összehangolására tett kísérlet nem járt sikerrel.¹⁶

A keleti utazásból Kánya azzal a szilárd meggyőződéssel tért haza, hogy a török külpolitika irányváltozásának okait nem csupán a Balkánon, hanem távolabb – és még hozzá a leglényegesebb motívumot megtalálva – a Szovjetunió-ban kell keresni. A szovjet hatalmat Távol-Keletről fenyegető japán agresz-szió tényéből kiindulva – függetlenül a proletárállam háborúra való anyagi-mű-szaki felkészülésének mértékétől is – kézenfekvő volt az a következtetés, hogy Moszkvának fontos érdeke a Balkán nyugalmanak a megmaradása. Ankarában közlőről szemlélvén a szovjet–török szövetségi kötelékekből fakadó bensőséges viszony megnyilvánulásait, a magyar külügyminiszter arra a feltevésre jutott, hogy a szovjet kormány felszólíthatta Ankarát: „a fenyegető háborúra való tekin-tettel fedezze a hátát Délkelet-Európában és bármi módon nyugalmi helyzetet teremtsen ott, nehogy két fronton legyen kénytelen küzdeni.”

December elején Litvinov szovjet külügyi népbiztos az olasz kormány meg-

¹⁶ Néhány hónappal később az ankarai bolgár követ ottani új magyar kollégájának, Jungerth-Arnóthy Mihálynak elmondja, hogy szófiai látogatásuk alkalmával a magyar poli-tikusok átadták Rüsdü bey üzenetét. „Bulgáriában ezt rossz néven vették, s semmi közele-dési hajlandóságot nem mutattak.” Az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma (a továbbiakban: PIA) 685. f. 4. öe. (Jungerth-Arnóthy Mihály magániratai) 39. dosszié, 1934. I. 12-i bejegyzés. K 64. 1933–32–512(474) Tahy XI. 7-i 49. és 50. sz. számmeltáviratai, uo. 512. sz. Tahy XI. 27-i jelentése. K 63. 1933–32/7–5701. Kánya XI. 2-i napijelen-tése a török követtel folytatott beszélgetéséről. K 64. 1933–32–512(474) Kánya XI. 8-i 80–83. sz. számmeltáviratai. A törökök a szófiai közbenjárás kudarcából levonták a tanul-ságot, hogy a magyarok nem közvetíthetnek olyanban és nem ajánlhatnak olyant a bolgá-roknak, amit ők maguk nem akarnak és nem fognak tenni. Ezért a török külügyminiszter – amint januárban a magyar követnek elmondta – az olaszokat és a németeket kérte fel közvetítésre. „A németek mindenkinek ajánlanak non agresszion szerződéseket, tehát köz-vetítsenek ebben.” (Németország november derekán otthagya a leszerelési konferenciát és bejelentette kilépését a Népszövetségből. Ezután – súlyos lépéseinek kedvezőtlen vissz-hangját enyhítendő – taktikából Hitler úgy nyilatkozott, hogy hajlandó szomszédaival megneemtámadási szerződéseket kötni. L. részletesebben Ormos 256. l.) PIA 685. f. 4. öe. 39. dosszié, 1934. I. 14-i bejegyzés.

hívására Rómában időzött. Ezt az alkalmat használta fel Kánya arra, hogy a balkáni szovjet politika befolyásolására kísérletet tegyen. November 29-én – Suvich olasz külügyi államtitkárral történő közlés végett – utasítást küldött Hory András római magyar követnek, amelyben azt fejtegette, hogy a kisantantnak kedvező balkáni török politika szovjet érdekből nézve is „teljesen elhibázott.” Kánya az egyensúlypolitikai elmélet logikáját követve azt jósolta, hogy a kisantant megerősödése nemhogy a nyugalmat nem hozza meg, hanem Romániában és Jugoszláviában „új ambíciókat és új hatalomgyarapodási vágyakat ébresztene”. Ezek pedig éppen a Szovjetunió távol-keleti lekötöttsége esetén érvényesülhetnek. Ezért, éppen ellenkezőleg, a Szovjetunióknak az lenne az érdeke, hogy „ezen országokat az olaszbarát országok segítségével” fékentartsa és igyekeznie kellene, hogy „ezen olaszbarát csoport támogatásával, amazok túlságos hatalmának gátat emelve, Kelet-Európában megfelelő egészséges egyensúly létesüljön.”

„Ha a Litvinovval folytatott konverzációból – folytatódik az utasítás – olasz kormány azt a meggyőződést merítené, hogy szovjet kormány hajlandó volna fent jelzett irányban haladni, s ennek a magyar–oros diplomáciai összeköttetés szünetelése képezi akadályát, úgy a magyar kormány a közös olasz–magyar cél érdekében hajlandó volna odahatni, hogy azon tisztán belpolitikai okok, melyek eddig a szovjet–magyar diplomáciai összeköttetés útját állták, megszüntessenek.”

Az utasításban tükröződő felfogás több komoly fogyatékosagra vall. Először is Kánya erősen eltúlozza a kisantant várható megerősödésének a veszélyét, arról nem is szólva, hogy a szovjet politikának a török külpolitikai vonalvezetésre gyakorolt – egyébként kétségtelen – hatását is túlbecsüli, túlságosan közvetlennek tételezván fel azt. A fentiekből kitűnően, alapjában a magyar külügyminiszter is osztozott a korabeli polgári politikusok tipikus hibájában, akik a Szovjetunió politikáját csak úgy tudták elképzelni, hogy az vagy a revizionista erőket erősíti, vagy pedig a status quót cementezi. Világosan kivehető Kányának az a törekvése, hogy a Szovjetuniót a status quo ellenes erőkhöz kössék. Végül e nagy volumenű elképzeléshez képest, enyhén szólva, a magyar–szovjet diplomáciai viszony rendezése akkoriban már csekély jelentőségű kérdés.

Suvich a magyar kormány szugesszióját megkapván, kifejezte kételkedését, de megígérte, hogy „igyekezni fog . . . (Kánya) elgondolásait Litvinovnál megértetni.” Egyúttal megjegyezte, hogy a diplomáciai viszony rendezésének „ma Moszkva szempontjából . . . már nincs meg korábbi jelentősége.”

Az olaszok valóban előadták a szovjet népbiztosnak a magyar elképzelést. Litvinov pedig – amint azt a Palazzo Chigi a magyar követ tudomására hozta – kételkedését fejezte ki az iránt, mintha a törökök balkáni politikájukkal a kisantant érdekeit kívánnák szolgálni. Egyben úgy nyilatkozott, hogy a „maga részéről nem buzdítaná őket ily irányban”. „E kérdésben – üzente – egyetértően kíván eljárni Olaszországgal, Törökországgal, és amennyiben az lehetségesnek bizonyul, Németországgal.” Litvinov ezen megnyilatkozása önmagában is mutatja, hogy

mennyire helytelen volt azoknak – köztük Kányának – a felfogása, akik úgy vélekedtek, hogy a Szovjetuniót az egyik vagy a másik tábor mellé lehet állítani. Kétségtelen, hogy a németországi fordulat nyomán megindult a szovjet külpolitika átorientálódása. Ez a folyamat – a kül- és a belpolitikai viszonyok bonyolultságát visszatükrözve – lassan zajlott, és majdani eredményében sem jelentette az új partnerek célkitűzéseivel való maradéktalan azonosulást. A Szovjetunió változatlanul a versailles-i békerendszer elvi elítélésének az álláspontját vallotta, ilyenformán megértést mutatott e békék kárvallottjainak problémái iránt, de az erőszakos eszközöket, a háborút nem volt hajlandó megoldási módként elfogadni.

Ezért Litvinov ott is adekvátan tolmácsolta a szovjet álláspontot, ahol üzenetében arról szólt, hogy a „kisantant érdekek által nem fogja magát befolyásoltatni.” Egyúttal azon nézetének adott kifejezést, mely szerint a szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok rendezése megszilárdítaná a török–magyar viszonyt és az ankarai kisantant befolyás ellensúlyozásához is hozzájárulna. A kapcsolatok normalizálására irányuló tárgyalásokat „bármikor” hajlandó újra felvenni.

Ezt az alkalmat az olaszok ismét felhasználták arra, hogy Budapestet a szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételére ösztönözzék. Fellépésüknek nagy nyomatókat adott az arra való rámutatás, hogy a Szovjetunió nemzetközi elismerésének újabb hulláma várható: mindenképpen előnyös lenne a kisantant megelőzése.¹⁷

A Szovjetunió elismerésének a kérdése – hogy úgy mondjuk – benne volt a levegőben. A nyáron Spanyolország vette fel vele a kapcsolatokat, az ősz pedig az Amerikai Egyesült Államok is erre az útra lépett. A magyar politikai vezetőket az addigiak során nemcsak az olaszok, hanem a németek és gyakorta a törökök is ösztönözték e lépés megtételére. Ezeknek a kezdeményezéseknek is szerepük lehetett abban, hogy ankarai látogatását Gömbös a rendezést célzó puhatolózásokra is fel akarta használni. Az olaszok azonban közbeléptek. Nemcsak a romló olasz–török viszony miatt nem akarták a bába szerepét Ankarának átengedni, hanem annak politikai hasznát sem óhajtották elveszíteni. Hiszen ennek révén is erősíteni akarták – mind Moszkvában, mind Budapesten – befolyásukat. Ez utóbbira, a gyanakvással figyelt német–magyar kapcsolatokkal szemben, prioritásuk megtartása végett is szükségük volt.¹⁸

¹⁷ K 64. 1933–32–516(465) Kánya dátum nélküli összefoglalója; 1933–41–505. Kánya XI. 29-i utasítása Horynak. Ebben az időben Mussolini ismét külügyminiszter is, a minisztérium tényleges vezetése pedig Suvich államtitkár kezében van. A Szovjetunió külpolitikájának korabeli polgári megítélésére Ormos 231–232. l. Suvich válaszára: K 64. 1933–41–518. Hory XII. 5-i számjeltávirata; Litvinov reagálására: K 64. 1933–41–522. Hory számjeltávirata XII. 7-én. A budapesti olasz intervencióra Hory említett XII. 7-i távirata, valamint uo. XII. 9-i napijelentés Khuen-Héderváry és Colonna budapesti olasz követ beszélgetéséről.

¹⁸ ШЛЕВЯКОЗ 35. l. A német ösztönzésekre l. Buzás József: A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1918–1938. Századok 1955. 4–5. sz. 622. l. és Karsai 284/a, b, c, d, e. sz. irat. A török kezdeményezésekre Karsai 15/a, 155 a, 155 b, 224., 265 c. sz. irat, valamint Juhász 125. l. Gömbös szándékára és az olasz közbelépésre K 63. 1933–24/7–2694. Király–Lukács IX. 13-i számjeltávirata. Az olasz magatartás szovjet aspektusaira K 64. 1934–24–32(4) Jungerth–Arnóthy jelentése Rómából 1934. I. 27-én.

A Felsőház külügyi bizottsága előtt november 11-én elhangzott külügyminiszteri expozé után Chorin Ferenc is felszólalt Bár formálisan nem emelt szót a diplomáciai viszony rendezéséért, azzal, hogy a mezőgazdasági feleslegek elhelyezési gondjainak csökkentése szempontjából felvetette a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok létesítésének a kérdését, valójában és ismételten – nyilván nem csupán a maga nevében – a külpolitikai rendezés mellett tette le a voksot.

Szaporodtak azok a jelek, amelyek arra mutattak, hogy a kisantant is fontolgatja a kapcsolatok rendezését. Titulescu az év őszén Varsóban, majd Ankarában nyilvánosan tett ígéretet arra, hogy román részről mindent megtesznek a viszony szívélvesebbé tétele érdekében. Mindez Budapesten – a magyar–kisantant viszony akusztikájában – felerősödve hangzott. A kisantant országok azon törekvése, hogy a Szovjetunió velük a kapcsolatokat ne külön-külön, hanem mint egységes egésszel rendezze, Budapesten kétirányú hatást váltott ki. Egyrészt tartottak tőle, mint amelynek esetleges bekövetkezése a kisantant politikai jelentőségét számottevően növelné, másrészt azonban arra számítottak, hogy a besszarábiai kérdésen az egész kezdeményezés zátonyra fut.¹⁹

Mindenesetre a Rómából érkezett értesítés, valamint az újabb olasz ösztönzés hatására Budapesten rászánták magukat az előkészítő lépések megtételére. Előzőleg – már november derekán – Jungerth–Arnóthy Mihály felmentést kapott a revali követség vezetése alól, amelyet 1923 óta – egyre fokozódó elégedetlenséggel – ügyvivői minőségben látott el. Most Ankarába kerül követnek. Az ankarai követi megbízatás gondolata már az év tavaszán felmerült, feltehetőleg azzal a megfontolással, hogy ha majd egyszer sor kerül a Szovjetunióval a kapcsolatok felvételére, akkor az a török fővárosban történjen. Ennek az akkor még távolinak hitt szükségszerűségnek a közvetlen jövőben való felbukkanása is szerepet játszhatott Jungerth áthelyezésében. Mielőtt azonban ennek gyakorlati végrehajtása is megtörtént volna, a magyar külpolitika intézői számára világossá vált, hogy a tárgyalásokat Ankara helyett Rómában kell lefolytatni.²⁰

A konverzáció megkezdéséhez el kellett nyerni a magyar politikai vezetés hozzájárulását. December 12-én koronatanácson szerepelt a kérdés. Az ülés lefolyásáról nem rendelkezünk forrással, a fejleményekből azonban valószínűsíthető, hogy végül is pozitív állásfoglalás alakult ki. Feltételezhetjük, Kánya ekkor

¹⁹ A miniszteri expozét teljes terjedelmében, a felszólalásokat rövidítve közli a Budapesti Hírlap XI. 11-i száma. Az expozéról Kovács Endre: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971. 218. l.; Шлевяков 37. l.; K 63. 1933–49–5245. Kánya számjelutasítása III. 2-án Jungerthnak Helsinkibe, 1934–39–1299. Jungerth 1933. IV. 27-i jelentése az ottani szovjet követtel folytatott beszélgetéséről. Nyomában a magyar diplomácia arra a meggyőződésre jutott, hogy a szovjet kormány „nemzetközi presztízsének emelése céljából hajlandó volna a kisantanttal tárgyalásba bocsátkozni, ha azoktól nem is vár különös eredményt, mert a besszarábiai kérdésnek Románia javára való kedvező rendezéséről szó sem lehet.” K 64. 1933–41–551. Királdy–Lukács XII. 25-i számjeltávirata.

²⁰ Külügyi Közlöny 1933/7. sz., PIA 685. f. 4. öe. 27. dosszié 1933. III. 29-i, IV. 4-i bejegyzés. 5. dosszié curriculum vitae. 39. dosszié 1934. I. 12-i bejegyzés. „... évek óta az volt a terv, hogyha aktuálissá lesz ..., akkor itt Ankarában fogjuk ... tárgyalni.”

tehetett Horthynak ígéretet arra, hogy a kapcsolatok létesítésére az 1924-es egyezmények alapján kerül sor, és nem lesznek követségek. Ismeretes módon a majd tíz évvel korábbi – érvényre nem emelkedett – megállapodásokban a Szovjetunió egy sor engedményre kényszerült, amelyek ismételt elérésére reálisan Kánya – a jelentősen megváltozott helyzetre tekintettel – aligha gondolhatott.

A külügyminiszter – a Palazzo Chigivel való közlés végett – december 22-én táviratozik Rómába. Jelzi, hogy sikerült a belpolitikai akadályokat elhárítani, és ennél fogva a tárgyalások fonalát hajlandóak „haladéktalanul ismét felvenni.” Kéri az olasz kormányt, hozza ezt a római szovjet nagykövet tudomására azzal, hogy Jungerth–Arnóthy a magyar megbízott.²¹

1934. január 12-én érkezik a magyar fővárosba az értesítés arról, hogy a szovjet kormány örömmel felveszi a tárgyalásokat. „Jungerth–Arnóthy áthelyezésére való tekintettel Ankarát alkalmasnak tartja megbeszélések folytatására, azonban deferál olasz kormány kívánságának és hajlandók Rómában tárgyalni.” A Külügyminisztérium még aznap hazarendeli az ankarai követet. „Utazás célja – szól az utasítás – feltétlen titokban tartandó. Munkatársai, valamint hivatalos körök előtt Budapestre való utazásának indoklásául Balkán-helyzetről személyes jelentéstétel szerepeljen.”

Az utasítást azonban így nem lehetett végrehajtani, mert aznap Jungerth–Arnóthy az ottani szovjet nagykövettől hallotta, hogy Rüsdu külügyminiszter is tud már a fejleményekről. A Külügyminisztériumnak ezt jelentvén másnap olyan utasítást kapott, mely szerint – titoktartást kérve – kell közölnie a török külügyminisztériummal küldetésének célját.

A nagy titkolózásra azért volt szükség, mert a Külügyminisztérium el akarta kerülni az 1924-es kudarc megismétlődését, amelyben a megállapodás idő előtti kipattanásának nem csekély szerep jutott.²²

Jungerth háromnapos budapesti tartózkodása idején több megbeszélésen és értekezleten alakítják ki a magyar tárgyalási álláspontot és taktikát. 1924-hez képest jelentős változás történt a tekintetben, hogy míg akkor a diplomáciai kapcsolatok felvételét egy kereskedelmi megállapodás tető alá hozásával iparkodtak junktimba hozni, addig most kifejezetten arra törekednek, hogy a kettőt elválasszák egymástól. „Én kihagyok mindent a régi 1924-es egyezményekből, mely a parlament approbatióját involválná, nevezetesen azt a két pontot, mely a keres-

²¹ PIA 685. f. 4. öe. 15. dosszié 1933. XII. 12-i bejegyzés. 39. dosszié 1934. I. 19-i bejegyzés. „Kánya megígérte a kormányzónak, hogy az 1924-i egyezmények alapján történik a kapcsolatok létesítése.” Uo. I. 24-i bejegyzés. Horthy a tárgyalások megkezdését csak azzal engedélyezte, „ha nem jön állandó orosz követ Budapestre.” Az 1924. évi tárgyalásokra Juhász 101–104. l., Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp. 1969. 309–328. l. Buzás im. 600–608. l. K 64. 1934–24–43(543) Kánya 1933. XII. 22-i számjeltutásítása Rómába.

²² K 64. 1934–24–43(9) Királdy–Lukács 1934. I. 11-i számjeltávirata, uo. I. 12-i számjeltávirat Jungerth–Arnóthy-nak; PIA 685. f. 4. öe. 39. dosszié 1934. I. 12-i bejegyzés. Документы внешней политики СССР XVII. kötet. Moszkva 1971. 12. sz. Szuric ankarai szovjet nagykövet 1934. I. 11–12-i jelentése Jungerth–Arnóthyval folytatott megbeszéléséről. K 64. 1934–24–43(12) Kánya I. 13-i számjeltávirata az ankarai követnek.

kedelmi viszonyokat rendezni.” – magyarázza Jungerth-Arnóthy javaslatát a minisztérium jogi osztálya vezetőjének. Minden hozzáértő tisztviselő számára kézenfekvő volt, hogy a kormány – saját hatáskörében – jogosult külállamokkal diplomáciai kapcsolatot létesíteni, tehát ilyen lépés parlamenti jóváhagyást nem igényel. Most mégis újból és újból – azután is, hogy gyorsan kialakul az egyetértés a kereskedelmi megállapodás, mint olyan ügylet, amely valóban a hónapok elé terjesztendő, elhalasztását illetően – visszatérnek a kérdésre, saját magukat bátorítandó egymás előtt bizonygatják, hogy a parlamentet nem kell megkérdezni. Kikérik az igazságügyminiszter véleményét is. Amikor az egyik értekezlet közben a Külkereskedelmi Hivatal elnöke, Winckler István telefonon keresi a külügyminisztert, hogy kérje, a tárgyalási anyagba vegyék fel a kereskedelmi részt is, „Kánya idegesen magyarázza neki, hogy nem lehet, mert nem viszi parlament elé a dolgot. Ha Winckler ezt kívánja, akkor nem lehet megcsinálni.” (Tudniillik a kapcsolatok rendezését – P. P.) Ezért azt tanácsolja, hogy csinálják az üzleteket most is úgy, mint eddig, és ha már ki lesznek nevezve a követek, akkor kezdik majd meg a kereskedelmi tárgyalásokat.²³

Kánya a maga szokványosan csípős nyelvén még 1933 tavaszán úgy jellemezte Jungerth előtt a helyzetet, hogy „amíg ilyen buta parlament van nálunk mint most, addig sajnos nem lehet” a szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatokat felvenni. És kétségkívül igaza volt abban, hogy az egymást követő ciklusok ebben a kérdésben mit sem különböztek egymástól. Egyként képtelenek voltak arra, hogy önző osztályszempontjaikon felülemelkedjenek, és legalább attól nem *közvetlen* módon befolyásoltatva mérlegeljék a Szovjetunióval való kapcsolatokból adódó külpolitikai lehetőségeket. Hozzátehetjük azonban, hogy a kérdést önmagában az értelem mércéjével mérni félrevezető. A rendszer mélységesen retrográd volta, a Tanácsköztársaság közeli emléke, a Szovjetunió belpolitikai rendje a rideg mérlegelés lehetőségét erősen bénította. Kánya ugyan osztályos társait, akik külpolitikával közvetlenül nem foglalkoztak, nagy fölénnyel kezelte, alapjában azonban ő sem mérlegelte a problémát másképp. Ha leszámítjuk azt az előnyt, ami a külpolitika főhivatású műveléséből adódik, ugyancsak azonos álláspontra bukkanunk nála is. Mert Kánya – ámbátor tisztában volt a Moszkvával való kapcsolatok jelentőségével –, a jelek szerint nem tett erőfeszítéseket a hazai külpolitikai gondolkodás ehhez elengedhetetlenül szükséges módosítása végett, helyette inkább beérte az egyéniségéhez olyannyira illő gúnyos megjegyzésekkel. Hiába tanácsolta Jungerth korábban, hogy a közvéleményt lassú munkával elő kell készíteni a kapcsolatok felvételére, ez – az eredményből kitetszően is – nem

²³ PIA 685. f. 4. öe. 39. dosszié 1934. I. 18-i, 19-i és 20-i bejegyzések. L. még Dolmányos István: A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920–1939) Valóság 1966/1. sz. 73–85., illetve 79. l. Érdemes megemlíteni, hogy a korabeli politikai és diplomáciai felfogással ellentétben valójában az egész korszakban voltak – igaz: igen szűk mederben, harmadik fél közvetítésével – szovjet–magyar gazdasági kapcsolatok. K 63. 1933–24/7–5824. napijelentés Khuen-Héderváry és Colonna XI. 13-i beszélgetéséről. A kérdésre részletesebben Buzás im.

történt meg. Sőt, Horthy azon felfogását, hogy a kapcsolatok felvétele ne járjon együtt a követségek tényleges felállításával – úgy tűnik – nem csupán taktikai megfontolásból helyezte, hanem osztotta is azt.²⁴

Jungerth-Arnóthy január 21-én érkezett Rómába. A tárgyalások másnap vették kezdetüket és február 6-án került sor az okmányok parafálására. A diplomáciai viszony normalizálása tulajdonképpen három okmány elfogadásában realizálódott. Először is azonos szöveggel jegyzéket cseréltek, ezek magyar, illetve szovjet részről kinyilvánították a kapcsolatok rendezését. Aláírtak egy 7 pontból álló jegyzőkönyvet, amely a kapcsolatok modalitásait szabályozta. Végül pedig – bizalmas levélváltás formájában – megállapodtak a felállítandó követségek létszámában.

Komoly vita valójában egy – ugyanakkor éppen magának az aktusnak a jelentőségét legkomolyabban befolyásoló – kérdés körül zajlott: legyen követség vagy sem. Litvinov – bizonyosságát adván annak, hogy „komolyan és gyorsan akarja lebonyolítani” az ügyet – elfogadta a magyar részről javasolt jegyzőkönyv formulát, egyúttal e jegyzőkönyvben megfogalmazott kívánságok mintegy felét. A többit pedig Budapest ezután elejtette. Egyetértés alakult ki a bizalmas levélváltás formáját és tárgyát illetően is.

Szögesen ellentétes volt ellenben a két fél álláspontja a követségek létesítését illetően. A szovjet fél – érthető módon – határozottan ragaszkodott ahhoz, hogy azok azonnal állíttassanak fel, mert a magyar álláspont elfogadása lehetetlen precedenst jelentene. Hiszen arra hivatkozva a „jövőben senki sem küldene tényleges képviselőt Moszkvába úgy, hogy az sem küldhetne más államokba.” Jungerth-Arnóthy olyan kompromisszumos megoldással kísérletezett, amelynek értelmében a megegyezés után a követek akkreditálása azonnal megtörténne, a bécsi szovjet követ jönne Budapestre, az ankarai magyar pedig Moszkvába. Ez majd valóban így is történik, ám a magyar megbízott formulája – minthogy az adott helyzetben a képviselő felállítása kérdésének a megkerülését célozta – Litvinov számára szintén nem volt elfogadható. Végül Budapest kénytelen volt en-

²⁴ PIA 685. f. 4. öe. 27. dosszié 1933. IV. 4-i bejegyzés. Február első napjaiban, amikor már abszolút bizonyos, hogy a követségek dolgában a szovjetek nem engednek, ugyanakkor Budapestről még nem érkezik meg értesítés a döntésről, naplójában Jungerth-Arnóthy felrója Kányának: a kormányt és a kormányzót nem készítette fel arra, hogy „a diplomáciai viszony felvételének természetes következménye lesz a képviselők felállítására.” Élesen jegyzi meg: „Kánya eme metódusa, nem túl sokat mondani az embereknek, nem vált be ezúttal.” Az öreg külügyminiszter ezen metódusa még a világháború előtti időkből magával hozott mentalitására vet fényt, a „titkos diplomácia” korára, amikor lehetőleg mindenkit, aki nem diplomata uniformist hordott, távol tartottak a diplomáciai döntésektől. Ezért itt inkább a metódusra, mint a lényegre lehet tapintani. De amikor Kánya – azon esetre, ha a tárgyalások biztos kudarcának elkerülése kívánja – felhatalmazza a római megbízottat, hogy ígéretet tehet a követség júliusi felállítására, és egyben (utolsó szavakként) hozzáfűzi: „Reményem, erre nem fog sor kerülni” – akkor itt már se taktikáról, se módszerről nincsen szó, hanem a saját felfogása mutatkozik meg leplezetlenül. K 64. 1934–24–32. Kánya I. 30-i számjelutasítása Jungerth-Arnóthynak L. még Dolmányos im. 80. I.

gedni, amennyiben július 1-ben jelölték meg a követségek felállításának időpontját.²⁵

A magyar külpolitika intézői annál is inkább kénytelenek voltak engedni, mert tapasztalniok kellett, hogy Rómából segítséget nem remélhetnek. Az olasz diplomácia ugyan érdekelt volt a Budapest–Moszkva közötti kapcsolat megteremtésében, de – a nemzetközi körülmények változásával összefüggésben kényesé váló moszkvai helyzetére tekintettel – annak érdekében semmiképpen sem óhajtott a szovjet külpolitikára befolyást gyakorolni, inkább Budapestet látta egyoldalúan presszionálhatónak. Így amint tudomást szerzett arról, hogy a magyarok a követségek felállítását el akarják kerülni, Mussolini azonnal interveniált Gömbösnél a magyar álláspont megváltoztatása végett. Közbelépésük indokaként Jungerth-Arnóthynek kifejtették, hogy „a diplomáciai viszony általunk való felvételének csak akkor vannak előnyei, ha nekünk állandó követünk van Moszkvában, ki egyrészt befolyást igyekszik gyakorolni az orosz politikai körökre a mi politikánk érdekében, másrészt pedig ellensúlyozni próbálja az ellenkező politikát csináló csoport, főleg a kisantant befolyását és intrikáit.” Az olaszoknak nyilvánvalóan igazuk volt ebben, aminthogy nem tévedtek akkor sem, amikor mosolyogva fogadták a magyar argumentumokat. Jungerth-Arnóthy a pénzügyi feltételek hiányával, belpolitikai nehézségekkel és külön Horthy ellenállásával érvelt. „Kérem – mondta Buti, az olasz külügyminisztérium politikai osztályának vezetője –, ha egy kormány tényleg fel akarja venni valamely állammal a diplomáciai kapcsolatokat, akkor elő is tudja teremteni a hozzá való pénzt és el tudja hárítani a belpolitikai nehézségeket.” Buti a dolgok lényegére tapintott, amin az sem változtat, hogy az ellenérvek cseppet sem voltak légből kapottak. A követségek felállítása körüli huzavonában az jutott kifejeződésre, hogy a kormány valójában nem akarja felvenni a diplomáciai kapcsolatot, kelletlenül enged a megváltozott idők sürgető parancsának, nincsen komoly szándéka, még kevésbé terve arra, hogyan lehetne a szovjet kapcsolatokat az ország érdekében hasznosítani.

Nem volt azonban Butinak igaza akkor, amikor – részint taktikából, és talán a helyzet változásának mértékét is túlbecsülve – arról igyekezett Budapestet meggyőzni, hogy a kapcsolat létesítése nem szovjet, hanem magyar érdek, a szovjetek nem érdekeltek a budapesti követség felállításában, mert számukra Magyarország nem fontos. Néhány nappal később – a tárgyalások addigi eredményeinek ismeretében – már kénytelen e kijelentéseit letagadni. Jungerth-Arnóthy pedig nem állhatta meg, hogy az olasz politikus gratuláló szavaihoz hozzá ne fűzze: „Litvinov engedékenységekben csak azt látom, hogy úgy látszik, mégis

²⁵ K 64. 1934–24–43. a jegyzékek, a jegyzőkönyv és a bizalmas levélváltás szövege. Документы внешней политики СССР XVII. kötet 41. sz. a két jegyzék; uo. 27. sz. Потыемкин római szovjet nagykövet I. 25-i levele Kresztyinszkij külügyi népbiztoshelyetteshez; PIA 685. f. 4. öe. 39. dosszié 1934. I. 27-i, 30-i, II. 3-i bejegyzések, K 64. 1934–24–32. Kánya I. 30. számjeltávirata Rómába; K 64. 1934–24–43. Király-Lukács (Jungerth-Arnóthy) számjeltávirat Budapestre II. 3-án, PIA 685. f. 4. öe. 39. dosszié I. 27-i, II. 5-i bejegyzés. Juhász 158. l.

tulajdonít Magyarországgal való kapcsolatoknak bizonyos jelentőséget.” Valóban így volt, és a magyar politika intézői ezt messze nem hasznosították.²⁶

A diplomáciai egyezmény híre szenzációként hatott, és egy pillanatra a világsajtó érdeklődésének az előterébe került. Kisantant politikai körökben okozott legnagyobb izgalmat, és azt váratlansága még tovább erősítette. Januári zágrábi ülésükön a kisantant államok ugyan elvileg elhatározták, hogy együttesen rendezik a Szovjetunióval kapcsolataikat, konkrét lépést azonban ezután sem tettek. A római hír hatására ismét Beneš mutatkozik a legrugalmasabbnak; már másnap aláírják a szovjet–csehszlovák kereskedelmi egyezményt. A szovjet–magyar diplomáciai viszony rendezése nyitánnyá vált a proletárállam e térségen belüli elismerésének, megállapodásra ösztönözte azokat az országokat is, amelyek addig még nem rendezték nemzetközi kapcsolataikat Moszkvával. A kisantant részéről megmutatkozó együttes rendezési igény azonban kifejezetten akadályozólag hatott. A szovjet–magyar megállapodás után három nappal megkötött Balkán-paktum – megerősítvén a Dnyeszter-menti román pozíciókat – szintén nehezítette a rendezést. A március derekán létrejött olasz–osztrák–magyar megállapodás pedig egy időre a csehszlovák diplomácia figyelmét kötötte le. A tárgyalások május végén kezdődtek Genfben, ahol hamarosan bebizonyosodott, hogy a kisantant-platform nem alkalmas a megegyezésre. Beneš függetlenítette magát, és az önálló cselekvés útjára lépett, nyomában pedig kormányától Titulescu is kikényszerítette a hozzájárulást. A szovjet–csehszlovák és a szovjet–román megállapodás június 9-én jött létre. Bulgária ugyane hónap 23-án, Albánia pedig szeptember 17-én rendezte kapcsolatait a Szovjetunióval. A szovjet–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok felvételére ellenben csak 1940-ben került sor.²⁷

Itthon a kormányra az a feladat várt, hogy külpolitikai lépését a politikai közvéleménnyel – lehetőleg bonyodalmak nélkül – tudomásul vétesse. Február 8-ra összehívták a kormánypártot, amelynek ülésén Gömbös és Kánya adott tájékoztatót, néhány nappal később pedig a Felsőház, valamint a Képviselőház külügyi bizottsága előtt hangzott el expozé. Noha komplikáció egyik helyütt sem adódott, ezeket a tájékoztatókat – amint az a felsőházi expozé fennmaradt szövege alapján megállapítható – az ellenállás megmutatkozásától való erős félelem hatotta át.

A Képviselőház január 26-a óta nem tartott ülést. Oppozícióra itt feltétlenül kellett számítani, a kérdés az volt, miképpen lehet azt elerőtleníteni. Ezért a következő – február 20-i ülésen az elnök olyan napirendre tett javaslatot, amelytől joggal várható volt, hogy nemcsak a figyelmet, hanem az ellenzék támadását is kiváltja, erejét leköti. A Budapest székesfőváros közigazgatásáról szóló 1930. évi XVIII. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosítására vonatkozó belügyminiszteri törvényjavaslattal a kormánynak az volt a célja, hogy a főváros

²⁶ K. 64. 1934–24–32(1), illetve (4) Jungerth-Arnóthy I. 23-i sürgönye és I. 27-i jelentése, PIA 685. f. 4. öe. 39. dosszié I. 24-i, II. 1-i bejegyzés.

²⁷ Uo. II. 7-i bejegyzés; Швейков 38., 36., 39–46. l.

egyébként is alaposan megnyírbált autonómiáját lényegében teljesen felszámolja. A választott taktika eredményesnek bizonyult. Igaz, a diplomáciai viszony létesítése miatt 18-an szólaltak fel, közülük 10-en támadták a kormány lépését, miközben nem fukarkodtak a szovjetellenes kirohanásokkal, köztük is a leghosszabb filippikát a liberálisnak számító Fábián Béla tartotta, aki interpellált is az ügyben, de ezek a támadások nélkülözték a szervezettséget, az összefogást, így hangulatkeltésnél aligha értek el egyebet.

A sajtó viszonylag nyugodt, korrekt hangot ütött meg, a miniszterelnökség, illetve a Külügyminisztérium sajtópolitikai osztálya ennek érdekében bizonyára minden tőle telhetőt megtett.²⁸

Ami pedig magát az új diplomáciai viszonyt illeti: Jungerth-Arnóthy Mihály március 31-i hatállyal kapott megbízást – ankarai követi tisztének érintetlenül hagyásával – Magyarország Szovjetunióbeli képviselőének ellátására. Megbízólevelét április 26-án nyújtotta át Kalinyinnak, a szovjet államfőnek, azért, hogy – amint azt később feljegyezte – már részt vehessen a május elsejei Vörös téri nagy parádén. A Szovjetunió budapesti képviselőével – ugyancsak addigi megbízatását nem érintve – Petrovskij bécsi követ lett megbízva; a hivatalos ceremónia a budai Várban április 9-én zajlott le. A budapesti szovjet követség 1935 elején kezdte meg működését, a moszkvai magyar pedig 1935 vége felé. Addig Jungerth-Arnóthy ideiglenes moszkvai tartózkodásokkal, valamint az ankarai szovjet nagykövetségen keresztül tartotta fenn a nexust. A moszkvai követség felállításával a kettős megbízatás megszűnik, ő marad a moszkvai követ.

A kapcsolatok 1934–35-ben – és a későbbiek során is – meglehetősen vértelenek. Kereskedelmi szerződés megkötésére a tárgyalások ugyan még 1934-ben megindulnak, a következő évben meg is állapodnak egy szerződésben, ám életbe léptetése sajnos meghiúsul. Látszólag a Magyar Nemzeti Bank devizarendelkezéseinek az útvesztőiben, lényegileg azonban – amint azt Jungerth-Arnóthy valamikor 1945 elején pőrén papírra vetette – az ellenforradalmi rendszer reakciósságán. A politika fölébe kerekedett a gazdasági megfontolásoknak. A két ország közötti árucsera „továbbra is igen alacsony színvonalon maradt.” Kereskedelmi szerződés megkötésére végül is – jelentősen módosult nemzetközi helyzetben – 1940-ben kerül sor.

A politikai kapcsolatok talán a gazdaságinál is szerényebbek. Pedig Jungerth-Arnóthy személyében a Külügyminisztérium olyan diplomatát küldhetett a szovjet fővárosba, aki addigi munkája során nemcsak alapos ismerőjévé vált a Szovjetunióknak és politikájának, hanem kiterjedt személyi kapcsolatokra is szert tett.

²⁸ PIA 685. f. 4. öe. 39. dosszié II. 8-i bejegyzés, K 63. 1934–24/7–475. Kánya II. 12-i expozéja a Felsőház külügyi bizottsága előtt. Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. XIX. kötet 436. l. A fővárosi autonómia körüli küzdelmekre részletesebben Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasizta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968. 97–99. l., L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Bp. 1972. 109–117. l. A képviselőházi vitára: XIX. és XX. kötet. A sajtó megítélésére: Шевяков 37. l.

A jelek szerint kitartóan munkálkodott azon, hogy a magyar külpolitika céljai iránt megértést ébresszen, törekvéseinek békés voltát elhitesse, elhintse azt a fel-fogást, hogy a magyar revízió nincs összekötve a német aspirációkkal. Politikájával Jungerth szimpátiát vívhatott ki magának, de a magyar külpolitikai vonal-vezetésről beérkező sok egyéb információ arról tanúskodott, hogy a magyar kö- vet által rajzolt kép és a valóság között a kapcsolat nemhogy erősödne, hanem mindinkább megszakad.²⁹

²⁹ Külügyi Közlöny 1934/3. és 5. szám, Документы внешней политики СССР XVII. kötet, 131. sz. Petrovszkij 1934. IV. 18-i levele Kresztyinkszkijnek. PIA 685. f. 4. öe. 4. dosszié „A Szovjetunióval való kapcsolataim 1920–1942-ig” c. összeállítása. Uo. 33. dosszié lapkivágat a Magyarság 1935. III. 31-i számából. A gazdasági tárgyalásokra Buzás im. 626–631. l. Jungerth tevékenységére általában l. többször idézett hagyatékát.

Recenziók

MAGYARORSZÁG KERESZTÚTJAIN

(Budapest 1978. Gondolat)

R. VÁRKONYI ÁGNES

A magyar múlt hol viharos, hol csöndesebben zajló időszakai közül a XVII. sz. második felét mindenképpen a gyors változásokat hozó évtizedek közé kell sorolnunk. Az ország előtt még mindig ott magasodik az évszázados élet-halál kérdés: hogyan s mikor szabadulhatna a töröktől? A megoldást régtől ígérő Habsburg-hatalom, miután 1661–64 között még egyszer kudarcot vall, végre az 1683–99-es nagy háborúban felszabadítja Magyarországot. A XVII. század folyamán végig föl-föllángoló magyar ellenzékiesség mégis éppen ez után, a Rákóczi-felkeléssel ér el csúcspontjára.

R. Várkonyi Ágnes a XVII. sz. második feléről szóló, 1963 óta megjelent munkáit gyűjtötte kötetbe. Jellegetesen jó stílusú, olvasmányos tanulmányainak gyűjteménye végül összefüggő képet nyújt a korszak egészéről, a gazdaságtörténettől a politikán át az ideológia változásaiig.

Kiindulópontja a következő: a Habsburg-udvar abszolutisztikus törekvései kezdettől fogva következetlenek, sőt önmaguknak ellentmondóak voltak. Bécs a század derekától kezdve már egyértelműen követni akarta a nyugati, elsősorban a francia kormányzási módszereket – anélkül, hogy országaiban azok alapfeltételei, ti. a fejlett ipar és kereskedelem léteztek volna. A nagyhatalmi rang megőrzése, a törökkel szembeni megállás kényszere kétség kívül reális tét volt. A szükséges pénz előteremtéséhez azonban a Habsburg-politika egyszerre akarta gyors ütemben növelni az adókból származó bevételeit, valamint megszerezni az ipar, a bányák és a kereskedelem hasznát. Lassan a közgazdaság minden jelentősebb területére rátelepítették az állami monopóliumokat – Magyarországon ez többek között a rézbányászat, a só-, bor-, marhakereskedelelem állami ellenőrzés alá vonását jelentette. A módszer eredményeképpen az adózó népség elveszítette legfőbb pénzszerzési lehetőségeit, ráadásul a monopóliumok és az azok örve alatt működő magánvállalkozók (bérlők) az egekig verték az érintett cikkek árát. Mindehhez járult még a hazánkban állomásoztatott katonaság helyben való ellátásának rendszere, ami megint csak a gazdálkodás rovására ment, részben a parancsnokok saját üzletelése, részben a lakosság javainak kíméletlen fölélése miatt.

A monopóliumok haszonélvezői, a katonai méltóságok pedig többnyire nem magyarok voltak. Részben a kölcsöneik fejében bánya- vagy kereskedelmi bérlethez jutó külföldi (holland, olasz, német) bankok, vagy vállalkozók (Henkel, Joaneli, Oppenheimer) ezek. Részben meg az udvari arisztokrácia vezéregyéniségei, akik közül nem egy maga is haszonbérletek élvezőjévé válik (Porcia herceg, Sinzendorf gróf stb. – az egyetlen magyar, aki e században betörhet körükbe, az 1687-ben hercegi rangra emelt Eszterházy Pál nádor).

A magyar rendi politikuskok joggal indokolhatták mindezzel elégedetlenségüket – arról azonban ők már nem beszéltek, hogy a feszültség egy része abból a tényből is fakadt, hogy ők maguk veszélyeztetve látták jobbágyaiktól származó jövedelmeiket, s földesúri előjogokkal megtámogatott üzleti vállalkozásaikat. Az arisztokratákból álló császári kormányzat ezzel az elégedetlenséggel szemben nem tudta kihasználni az abszolutizmus szokásos fegyverét, a jobbágyok pártfogolását. Pedig a nemesi kereskedelem előretörése éppen kiélezte a helyzetet a bortermelő, marhával vagy sóval kereskedő civisek és az uralkodó osztály között. Az állami adók és az ugyancsak állami monopóliumok harapófogójába kerülve azonban a civisek is inkább az udvar ellen hangolódtak, s ezen Bécs félbemaradt jobbágy-védő tervezetéseit nem változtathattak.

A magyar rendekkel folyton viszálykodó császári ház gazdaságilag végső soron gyönge maradt (a kereskedelem és az ipar fejlesztésével más országaiban sem járt szerencsével). Ami erőt mégis kifejthetett, azt inkább a 30 éves háború után ekkoriban magához térő Német Birodalom fölötti ellenőrzés megszerzésére áldozta. A törökkel szemben békére törekedett, még azon az áron is, hogy tudatosan megbénítani igyekezett a török portyázó hadviselés ellen védekező magyarországi helyőrségeket. Ez pedig ugyanúgy ártott a magyar rendeknek, mint a föld népének.

Ez a sokrétű ellentét-sorozat termelte ki a magyar politikában a széles európai összefogás kívánságát. Az 1660-as évek elején e magyar törekvések kedvező talajra is találtak a XIV. Lajos által pártfogolt német fejedelmek egy részénél, különösen a befolyásos mainzi választónál. Sőt, az első gyakorlati lépések is megtörténtek. II. Rákóczi György, a törökkel háborúba bonyolódott erdélyi fejedelem azért húzhatta évekig reménytelen küzdelmét, mert segítséggel biztatták; Zrínyi Miklós, a kor vezető magyar államférfia és hadvezére pedig azért fejezhette be győzelemmel 1664. évi ún. téli hadjáratát, mert hátát az alakulóban levő keresztény szövetség csapatai fedezték. Egyébként a magyar politika számára Zrínyi dolgozta ki (az elmúlt száz év irodalmának, különösen pedig Busbecq lovag tervezetének felhasználásával) az európai összefogás elméletét, s ő volt az, aki Bethlen Gábor erdélyi fejedelem nyomdokain, s II. Rákóczi Ferenc előfutáraként kiállt az állandó magyar hadsereg megteremtése mellett, s annak gazdasági alapjait a szabad kereskedelem révén remélte megteremthetőnek. (Mindezt megint csak a kor magyar valóságából, s nemzetközi elméleteiből kiindulva.)

A török háborúba akarata ellenére belekényszerült Bécs a vasvári békével (1664) szabadult gondjaitól – a reményeiket ismét veszni látó magyar rendekkel szemben pedig semmit sem változtatott politikáján. Az idegen bérlők maradtak, a föld népe tovább nyögte a békében is folytatódó végvári harcok kínjait.

Az eredmény előbb a Wesselényi-mozgalom, majd – 1678-tól – Thököly Imre felkelése. A magyar rendek és a Habsburgok közötti viszony hosszú időre megromlott, a „törökössé” váló magyar politika viszont elveszítette korábbi jó európai kapcsolatait. Mikor az 1683-tól induló új háborúban végre létrejön a törököt hazánkból kiűző európai koalíció, abban a magyarok számára már nem jut saját szerepkör. Pedig e másfél évtizedes hadakozás gazdasági terheinek jelentős részét éppen Magyarországnak kell elvállalnia, megint csak a tovább növelt adók, a katonaság helybeni eltartása, az állami monopólium-má tett bányászat, kereskedelem révén.

Drágaság és áruhiány jellemezte még a háború után is az ország helyzetét, ami azután valóságos népszokássá tette a csempészetet. Úr, volt végvári vitéz és paraszt egyaránt nagy számban vállalta e „mesterséget”. Az egész országot behálózó titkos kapcsolatrendszerük nagyban elősegítette a Rákóczi-felkelés kirobbanását (1703), gyakorlatilag a mozgalom szervezetének alapjául is szolgált.

II. Rákóczi Ferenc felkelésének közvetlen előzménye a császári államháztartás csődje, az utolsó nagy hitelező, Oppenheimer halálakor. A harc során a vezérlő fejedelem tudatosan igyekezett elkerülni a Habsburgok gazdasági hibáit. Előbb az állami monopóliumokra, később a szabad kereskedelemre és az adókra alapította kincstára jövedelmeit – a két módszer veszélyes elegyítésétől óvakodott. Kísérletei azonban megbuktak – részben a magyar gazdaság visszamaradottságán, részben pedig azon, hogy a nemesség ugyanúgy ellene szegült Rákóczi központosítási vállalkozásainak, mint korábban a bécsieknek. A parasztság javára tervezett intézkedések is ez utóbbi akadályon akadtak fenn.

A szerző vázolt gondolatmenetének egységességére jellemző, hogy bár jó másfél évtizednyi időszak különálló tanulmányaiból áll össze, a történetírói ítélet változását csak néhány mellékes mozzanatnál észlelhetjük (Pl. I. Lipót személyiségének megítélésében). A mondanivaló meggyőző erejét (a feltárt új forrásanyag mennyiségén és minőségén felül) még fokozza, hogy – éppen a tanulmányok sokrétűségével – az elemezni kívánt jelenségeket sokféle szemszögből „járja körül”, vállalva még az egyes elemek többszöri ismétlését is.

Néhány, a kötetben érintett részletkérdés megítéléséhez a munkák eredeti elkészülte óta a kutatás sok új eredménnyel járult hozzá. Így ma már valószínűleg a szerző is biztosabban nyilatkozna a Wesselényi-mozgalom kezdeteiről; Zrínyi „Török áfiumának” előzményeiről; nem tekintene ideszakadt idegenek befolyása alatt állónak János király kor-

mányzatát; s biztosabban foglalna állást a XV–XVI. századi magyar jobbágyfelkelések ideológiájáról stb. Ezek azonban nem érintenék a gondolatmenet lényegét. Talán csak a nemesi nemzet-tudat XVI. századi felbomlására vonatkozó okfejtés, s ezzel kapcsolatban a keresztény eszmekör még módosulásában is roppant összetartó erejének, még az úr-jobbágy viszonyra is kiterjedő (ti. annak elfogadását elősegítő) hatásának fölülvizsgálata, illetve elismerése módosítaná valamelyest az összképet.

Ugyanakkor R. Várkonyi Ágnes megállapításai a paraszti gondolkodásról (ország és haza fogalma – szemben a nemesek nemzet-eszményével) önmagukban is fontos kiindulópontul szolgálnak mind az előző, mind a későbbi korok kutatói számára. A tanulmányok még ezen felül is sok olyan gondolattal szolgálnak, melyek ösztönzői lehetnek a további munkának – például a nemesi adózás múltjának fontos, de annál szövevényesebb kérdésében.

Barta Gábor

BÖLÖNY JÓZSEF

MAGYARORSZÁG KORMÁNYAI 1848–1975

Akadémiai Kiadó, 1978. 329 p.

Örömmel vettük kézbe Bölöny József „Magyarország kormányai 1848–1975” című művét. A könyv hézagpótló szerepet tölt be, mert valóban szükség mutatkozott a kormányzati szervekben történt személyi változásokat összefoglaló műre, amelyben érdeklődő és szakkutató egyaránt megtalálja a szükséges adatokat. A munkára annál is inkább szükség volt, mert a Tiszti Címtár néhány adata valóban kiigazításra szorult, és az 1944-et követő időszakra vonatkozó adatok már nem állnak rendelkezésre. Hasonlóképpen találhatók meg a Tiszti Címtár adatai között a Tanácsköztársaság kormányának személyi adatai, illetve a bekövetkezett változások. Teljes mértékben egyetértünk a szerző által megfogalmazott és a könyv előszavában kifejtett nézettel, hogy „helytelen és veszélyes felfogás, amely mellékes körülménynek, elhanyagolható tényezőnek tekinti az adatok pontosságát és a szabatoságot.”

A mű három részre oszlik. Az első rész „Kormányok” címszó alatt tartalmazza a tárgyalta időszak magyar kormányainak összetételét először időrendben, majd ezt követően betűrendes sorrendben is. Ehhez járul függelékként az ellenkormányok (az aradi és a szegedi ellenforradalmi kormányok), továbbá az ország egy részében működő kormány (nyilas-kormány) névsorának és a kijelölt miniszterek nevét tartalmazó adatoknak az ismertetése. Ez utóbbi, az 1848. szeptemberi, valamint az 1918. október végi miniszterjelölteket foglalja magában.

A második rész tárcánként sorolja fel az egyes tárcák vezetőit, majd elkülönítve, de e részhez tartozóan a Tanácsköztársaság kormányának szervezetét ismerteti, felsorolva a kormányzati szervekben végrehajtott valamennyi átszervezést is.

A harmadik rész a kormánytagok személyi adatait tartalmazza, külön csoportosítva a minisztereket és a minisztériumok ideiglenes vezetőit, valamint ezt követően a Tanácsköztársaság népbiztosait. E személyi adatok: a kormánytagok születési és halálzási adatai, valamint néhány jellemző adat az érintett személyek pályafutására vonatkozóan. Felsorolja továbbá az általuk betöltött miniszteri. vagy ezzel megközelítőleg azonos szintű államjogi funkciókat.

A kormányokat tárgyaló első rész álláspontunk szerint párhuzamos adatközlést jelent, amikor először időrendben, majd betűrendben is ismerteti az egyes kormányokat. Úgy érezzük, hogy az időrendi tárgyalás, beleértve természetesen az összes szerkezeti és szervezeti változás bemutatását is, elegendő lenne, mert a betűrendes felsorolás tulajdonképpen mechanikus sorba állítja az egymáshoz időrendileg és történetileg nem kapcsolódó kormányokat. Így az abban foglalt adatok tulajdonképpen nem adnak további információt.

(A könyv végén levő névmutató elégséges lenne az eligazodáshoz.) Szükségét érezzük viszont valóban teljességre kiterjedő adatközlésnek számos olyan területen, amelyre a könyv nem tér ki. A szerző a bevezetőben helyesen állapítja meg, hogy a kormányon a végrehajtó hatalom gyakorlásának központi szervét kell érteni. E megállapítás tükrében viszont – megítélésünk szerint – figyelembe kellene venni mindazokat a módosulásokat, amelyek az egyes korszakok és történelmi adottságok alapján a végrehajtó hatalom gyakorlásának szervezeti felépítésében mutatkoznak. Nem vitásan a sajátos konkrét történelmi adottságok világánál magyarázható meg, hogy miért volt szükség 1848 őszén Honvédelmi Bizottmány alakítására. E szerv töltötte be a kormány funkcióját 1848 október elejétől 1849 májusáig. Álláspontunk szerint kívánatos lenne a remélhetőleg megjelenő új, bővített kiadásban a Honvédelmi Bizottmány szervezeti felépítésének ismertetése és tagjai személyi adatainak közlése. Ugyanígy meggondolásból kívánatosnak tartjuk, hogy az 1860 és 1867 közötti alkotmányos kísérletek során visszaállított, formailag rendi közigazgatási kormányzati adatait szintén közölje az összeállítás (e szervek vezetőinek személyi adataival együtt.) E körbe tartozó szervek véleményünk szerint a Királyi Kancellária, a Helytartó Tanács, a Kamára. Ezek bevonása annál is inkább ajánlatos, mert az 1867-ben kialakuló minisztériumi szervezetek részben ezekből a korábbi intézményekből jöttek létre. (Pl. a Helytartó Tanácsból alakult ki a Belügyminisztérium, az Udvari Kamarából a Pénzügyminisztérium, az Udvari Kancelláriából pedig a királyi személye körüli minisztérium.) E rendi hagyományokat őrző kormányzati szervek nem voltak ugyan az országgyűlésnek felelős alkotmányos kormányzati szervek, de kifejezték a kiegyezés közeledtének légkörét és bizonyos nemzeti jellegük is volt. A kiegyezést követő időszak kormányzati szervezete a dualizmus jegyében alakult. Ismeretes, hogy ennek megfelelően a felelős magyar kormányzati szervek mellett olyan közös ügyek voltak, amelyek kormányzati irányítását közös minisztériumok végezték. E kormányzati szervezetre tekintettel felvetődhet a közös miniszterek adatai bemutatásának szükségessége is. (Ezt már csak az is indokolja, hogy – mint ismeretes – a három közös minisztérium vezetői közül egy általában magyar volt.)

Gyakorlati szükségszerűségi veti fel, éppen a kívánatos elhatárolás végett, azoknak az eseteknek a bemutatását, amikor egyes kormánytagsággal nem rendelkező személyek miniszteri címet kaptak. Ez tenné lehetővé a szükséges elhatárolás elvégzését a kormány tagjai és a csak miniszteri címet viselő személyek, illetve funkciók között. Ez az elhatárolás annál is inkább indokolt, mert a miniszteri címet viselők (pl. az államfő kabinetirodájának vagy más országos hatáskörű szervnek a vezetői) valóban kormányzati hatáskört gyakoroltak. Miniszteri címet viselt a Horthy-korszak idején az Állami Számvevő Szék Elnöke, majd a felszabadulás után 1946-tól 1949-ig a köztársasági elnök kabinetirodájának vezetője, továbbá az Országos Tervhivatal elnöke, 1962–68-ig pedig a Központi Statisztikai Hivatal elnöke.

A kormányzati tevékenység és a kormányzati módszerek változásának körébe tartozik az az alapvetően megváltozott és kibővült hatáskör, amely az állam gazdaságirányítási funkciójából, illetve ennek fokozatos fejlődéséből, majd a szocialista gazdasági rend során való kiteljesedéséből adódott. A II. világháborút követő hiánygazdálkodás, majd a szocializmus erőinek győzelme folytán az államosítások és a szocialista tulajdon megteremtése következtében a kormányzati feladatok jelentősen megnövekedtek. E kibővült és minőségileg is megváltozott feladatokat a kormány jó ideig nem a szaktárcák hatáskörének növelése vagy legalábbis nemcsak ilyen módszerek alkalmazásával gyakorolta, hanem a gazdaságirányítás speciális feladataira hivatott szerveket is létrehozott. (Gazdasági Főtanács, Nép gazdasági Tanács, Országos Tervhivatal.) E szervek nem vitásan kormányfeladatokat láttak el. A Tervhivatal elnöke különösképpen a tervutasítások gazdasági rendszerében lényegében gazdasági csúcsminiszteri szerepet játszott, függetlenül attól, hogy a Tervhivatal mindenkor elnöke formailag tagja volt-e a kormánynak vagy sem. Az említett szervek a gazdasági életet érintően országos jelentőségű, kormányzati rendeleteket és normatív határozatokat, illetve utasításokat adtak ki, ezért helyes, hogy Bölöny József művébe részben felvette ezen szervek vezetőinek adatait is, kár, hogy nem törekedett teljességre. Ezeknek az általunk javasolt bővítéseknek az első rész függelékében lenne a legmegfelelőbb helyük. A mű terjedelmét ez nem növelné, minthogy az általunk javasolt rész (a kormányok betű-

rendes felsorolása) elhagyása folytán szükségszerűen felszabadulna megfelelő oldalszám a javasolt bővítésekre.

Következetlen véleményünk szerint a Tanácsköztársaság népbiztosaival kapcsolatos adatközlés, mert Bodó Richárd, Kulcsár István és Hevesi Ákos nem szerepel a személyi adatok nyilvántartásában, holott Bodó és Kulcsár a kormányzótanács tagjai között szerepelnek (a könyv 61. oldalán) mint a Népgazdasági Tanács Közellátási, illetve Közlekedési főosztályának vezetői, Hevesi Ákos pedig földművelésügyi népbiztoshelyettesként szerepel a népbiztosok között (203. oldal). A személyi adatok közlése annál is inkább kívánatos, mert ez elősegítené annak a még tisztázatlan kérdéskörnek a további kutatását, hogy milyen hatáskörben tevékenykedtek a népbiztosok, milyen változások mutatkoztak a Tanácsköztársaság idején e hatáskörben, minthogy egyidejűleg néhány népbiztosság élén több népbiztos is állt.

A harmadik rész a személyi adatok tekintetében jelentékeny számban tartalmaz hiányosságot, és számos esetben téves adatokat is. Vonatkozik ez az 1848-as időszak több szereplőjére éppúgy, mint a dualizmus korszakának néhány miniszterére és a Tanácsköztársaság népbiztosaira is. A Horthy-korszak minisztereinek körében is vannak hiányos adatok. Ezekért természetesen nem a szerző hibáztatható elsősorban, s itt a történeti kutatás előtt e téren álló feladatokra is szeretnénk utalni. Semmiképpen sem lehet belenyugodni abba, hogy jelentékeny szerepet játszott személyek életpályája nincs megfelelően feltárva.

Mivel itt Bölöny József valóban egyedülálló, páratlan, hatalmas energiákat igénylő teljesítményéről csak a legőszintébb elismerés hangján szólhatunk, inkább eredményeinek további gazdagítása céljából szeretnénk a magunk szerény eszközeivel a hiányzó, illetve téves adatok vonatkozásában a pótlás és a helyesbítés munkájához hozzájárulni.

Helyesbítést az alábbi személyekre vonatkozóan közlünk:

Péchy Tamás születési éve helyesen: 1829. (A korabeli országgyűlési Almanachok közlése.) Az 1918. október végi, úgynevezett kijelölt miniszterek között a Honvédelmi miniszter-jelölt neve nem Balás Manó, hanem Balás György (Révai Lexikon XIX. kötet, Magyar Politikai Lexikon 1914–1929.)

Bajáki Ferenc népbiztos halálának éve: 1946. (Párttörténeti Közlemények 1973. évi 3. szám.)

Keresztes Fischer Ferenc halálának éve: 1948. (Magyar Életrajzi Lexikon)

Somkuthy József egykori honvédelmi miniszter már elhunyt, annak helye és ideje ismeretlen. Szükséges lenne tehát e körülmény feltüntetése. (Magyar Életrajzi Lexikon.)

Teleki Mihály jelenleg is életben van, tudomásunk szerint Londonban él.

Az alábbi esetekben a hiányzó adatok pótlása lehetséges volt: (Csak a kötetben hiányzó, s általunk összegyűjtött adatokat közöljük!)

Vargha Imre Budapesten hunyt el. (Magyar Életrajzi Lexikon) Tasnádi Nagy András születésének időpontja: 1882. január 29., a haláláé: 1956. július 1. A születés és a halálozás helye egyaránt Budapest. (Az Igazságügyi Minisztérium büntetésvégrehajtási parancsnokságának közlése.)

Faragho Gábor elhalálozásának ideje: az 1950-es évek eleje, helye: Kecskemét. (Vörös János fiának, Vörös Tibornak a közlése.)

Vörös János született 1891. március 25-én Csabrendeken, meghalt 1968. július 23-án Balatonfüreden. (A Balatonfüredi Tanács anyakönyvi adatai.)

Takács Ferenc született 1893. október 22-én és meghalt 1956. május 13-án, Hódmezővásárhelyen. (Az elhunyt fiának, ifj. Takács Ferencnek birtokában levő halotti anyakönyvi kivonat adatai.)

Bán Antal született 1903. augusztus 30-án Baranyabán községben (Párttörténeti Intézet szóbeli közlése.)

Farkas Ferenc 1966. január 22-én hunyt el. (Magyar Nemzet, 1966. január 23.)

Szijjártó Lajos, Kilián József, továbbá Szabó János születési helye a fenti sorrendben: Szekszárd, Pesterzsébet, Érsekújvár.

Nagy Józsefné, leánykori neve: Szarka Jolán. (A négy személyi adata vonatkozó pótlást a Párttörténeti Intézet szóbeli közlése alapján tettük.)

A személyi nyilvántartásban szereplő, az egyes pályafutásokat bemutató ismertetések számos esetben az ötletszerűség benyomását keltik, nem meghatározó jelentőségűek, sokszor esetlegesek. Hideghéthy Imre esetében például megtudhatjuk, hogy Lumnitzner Sándor uno-

kája volt. Pekár Gyula „az ellenforradalmi Fehér Ház” elnöke. (Az olvasók túlnyomó többsége aligha tud e közlésekkel mit kezdeni.)

Véleményünk szerint körültekintőbben kell a pályafutásokra valóban jellemző és meghatározó jelentőségű tényeket, illetve adatokat kiemelni, különben e közlések csupán adathalmaz jellegűvé válnak. Következten a könyv a kommunista miniszterek esetében a párttagság feltüntetése tekintetében is. (Egyes esetekben a párttagságot nem említi meg.) A betöltött államjogi funkciók felsorolása, illetve a kinevezési időpontok megjelölése körül is található pontatlanság. Néhány felszabادلás utáni példával: Böhm Vilmosnál nincs megjelölve követi, Sík Endre esetében külügyminiszterhelyettesi kinevezésének időpontja. Bata Istvánnál nem szerepel az a nem lényegtelen körülmény, hogy már miniszterségét megelőzően 1950-tól 53-ig vezérkari főnök volt.

Befejezésül is szeretnénk hangsúlyozni: Nem az a szándék vezetett bennünket, hogy Bölöny József hatalmas erőfeszítéseket igénylő, igazán impozáns kötetének értékét kérdőjelezzük meg, hanem az, hogy igazán szerény adalékkal járulhassunk hozzá a kötet további kiadása esetén a még fellelhető hiányok pótlásához és az esetleges hibás információk kijavításához, s ezúton a kötet megbízhatóságának teljessé tételéhez.

Falvai Ferenc-Nagy Károly

TILKOVSKY LORÁNT

EZ VOLT A VOLKSBUND

A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945

(Kossuth Könyvkiadó, 1978. Budapest, 424 old.)

A Volksbund a magyarországi németiség nemzetiségi mozgalmának meghatározott európai történeti szituációban létrejött, a náci Németországhoz több szállal, sajátos módon kapcsolódó terméke volt. Tilkovszky Loránt e húsz éves monográfiája a magyarországi német nemzetiségi kérdés két világháború közötti alakulásának, a népi német mozgalom történetének azt a szakaszát vizsgálja, amikor már egyértelműen eldőlt, hogy az új európai hatalmi csoportosulásban az első világháborút követő békerendszer revíziójáért folytatott nemzetközi küzdelemben a hivatalos Magyarország a Harmadik Birodalomhoz igazítja politikáját, s vele szövetségben váltja valóra háborús terveit. A magyarországi német nemzetiségi kérdés egész problematikáját és súlyát, sőt a Volksbund-mozgalomnak a németiség történetében is katasztrófális szerepét végső fokon két tényező okozza. Egyrészt az, hogy a korábbi soknemzetiségű Magyarországnak a háború után az imperialista trianoni békediktátum következtében a legjelentősebb, létszámát tekintve is legnagyobb (szinte azt mondhatnánk: egyetlen) nemzetisége a német lett. Másrészt az, hogy a versailles-i békerendszer megszabta Európában a vesztes államok számára Németország szerepe és súlya nemcsak figyelmen kívül nem hagyható tényezővé vált, hanem – és Magyarország szempontjából mindennekelőtt – egyre világosabban e békerendszer revíziójára irányuló törekvések kikristályosító ereje lett.

Ugyanakkor Németország kelet-közép-európai expanzív törekvéseinek vonalában is különleges helyen szerepelt Magyarország. Ezt persze mindennekelőtt gazdasági, gazdaságpolitikai, földrajzi tényezők és az európai hatalmi viszonyokból fakadó külpolitikai szituáció okozta, de nem lényegtelen szerepet játszott benne az itt élő németiség sem, amely állandó lehetőségét, meglehetősen széles tartalékbázisát adta (már korábban a pángermán, korszakunkban pedig) a „népi német” radikális szélsőjobboldali, extrém ideológiák, a náciizmus eszméi befogadásának. Eszközévé válhatott továbbá – és Tilkovszky könyve rendkívül meggyőzően mutatja be, mily mértékben vált eszközévé – a magyar kormányokra gyakorolt hivatalos német külpolitikai nyomásnak is. A jelentős mértékben konzervatív magyar kormányok nemzetiségi politikája viszont a magyar államiságban beállott új történelmi helyzetben még ezen egyetlen számottevő (valójában persze töredék: 1920-ban

az összlakosság 6,90%-át, 1930-ban 5,50%-át kitevő) nemzetisége vonatkozásában – egy évszázadnyi tanulság ellenére – sem változott lényegesen a korábbi korszakokhoz képest. Ezt a bonyolult és szerencsétlen alaphelyzetet tetézi az, hogy ilyen körülmények közepette, a magyarországi németiség jelentős része, a dolgok logikája szerint, valóban átvette a náci-fasiszta ideológia és politikai gondolkodás sémáit és tartalmi elemeit, s kritikátlan hordozójává és vehemens hirdetőjévé vált ily módon a „modern európai kereszt-mének”. Mindez indítékává és meghatározó formájává vált egész tömegek olyan cselekvéssorozatának, okozójává annak a történelmi szerepnek, amit a Volksbund játszott a háború előestéjén és a nagy világégés folyamán.

Tilkovszky Loránt új monográfiája mindezt oly részletességgel vizsgálja, és olyan hatalmas tényanyag felsorakoztatásával tárja fel, hogy annak még vázlatos, felsorolászerű ismertetésére is alig vállalkozhatunk. Tény, hogy könyvével a Volksbund Magyarország második világháborús történetében játszott szerepét, mind a hazai, mind a nemzetközi történeti irodalomban, eddig egyedülálló mélységben, elsőként ábrázolja. Forrásbázisa rendkívül szerteágazó, hallatlanul gazdag. Fő értéke az, hogy a Magyarországon elérhető források mellett a Német Szövetségi Köztársaságban található nagy mennyiségű forrásanyagot is végigkutatta, elsődleges és igazán közvetlen adalékot nyerve ezáltal a valóságghú történeti ábrázoláshoz. A feldolgozó munka törzsanyagát a Külügyi Hivatal (a birodalmi külügyminisztérium) Politikai Archívuma őrzi. A szerző áttanulmányozta az itt található magyarországi német követjelentéseket, a Politikai Osztályon készült belső feljegyzéseket, a náci párt titkos aktáinak egy részét, a Fegyveres SS sok fontos anyagát, a Külügyi Hivatal, az SS-Főhivatal, ill. Kiegészítő Hivatal és a VoMi (Népi-német Közvetítőszerv) közötti tárgyalásokról készült feljegyzéseket, a magyarországi informátorok jelentéseit, vezető politikusok egymással folytatott megbeszéléseiről szóló feljegyzéseket, ugyanezek levélváltásait, vezető államférfiak utazásának előkészítését tükröző anyagokat, összefoglaló politikai jelentéseket, memorandumokat stb. A törzsanyag második hatalmas csoportját a Koblenz-i Szövetségi Levéltár őrzi. A szerző kutatótt Himmler, birodalmi SS vezér személyes törzsének anyagaiban, az SS Főhivatal, a VoMi irataiban, a Biztonsági Szolgálat jelentéseiben, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal állagaiban, a Deutsches Auslandsinstitut irataiban, a Birodalmi Pénzügy-, a Belügy-, a Propaganda- és Művelődésügyi Minisztérium iratanyagaiban, a Birodalmi Kancellária, a náci párt kancelláriája aktáiban, átnézte számos vezető politikus irathagyatékát. Felhasználta művéhez ezenkívül természetesen az újságokat (a folyóiratokat és napilapokat), valamint az idehaza található ugyancsak bőséges levéltári és egyéb hozzáférhető forrásanyagot. Ismeri és felhasználja a kérdéssel foglalkozó – egyébként meglehetősen gyér – történeti irodalmat, és műve utószavában vázlatos historiográfiai áttekintést is nyújt ezekről.

A munka először áttekintést ad a magyarországi németiség mozgalmainak 1919 utáni történetéről a háború előestéjéig, majd bemutatja a Volksbund 1938. november 26-i megalakulásának körülményeit. Tanúi vagyunk annak, hogy válik a Volksbund a német külpolitika magyar kormányt sakkbantartó eszközévé megalakulása után szinte azonnal. 1939-től pedig kifejezetten a náci politika függvényévé válik. Ezt erősíti az is, hogy Hitler a német népiség ügyeinek birodalmi biztosává az SS vezetőjét, Heinrich Himmlert nevezi ki. (Korábban ugyanis állami vonalon a német birodalmi belügyminiszter alá tartozott.) Hitler 1939 őszén nyilvánosságra hozott áttelepítési programjának hatásaival foglalkozva meggyőző következtetést von le a szerző: a népi németek a délkelet-európai államokban maguk akarták, természetesen „nagynémet” támogatással, megszerezni a hegemoniát, s ezért nem üdvözölték e (Délkelet-Európa vonatkozásában egyébként azonnal leállított) programot kitörő örömmel. Megélnékül mozgalom, újráleledő népcsoport-alkotmányra irányuló követelések jelzik a Volksbund tevékenységét a nyugati villámháborús győzelmek idején. Vezetői együttműködnek a népcsoportok önkormányzatáról szóló nyilas törvényjavaslat kidolgozásában is. A taglétszám és a működő szervezetek száma ez időben már mintegy 75 000-re tehető, kb. 140–150 helyi szervezetben. 1940 második felében egyre erősebb szálakkal kötődik a Volksbund a németországi nemzeti szocializmushoz, s idehaza is fokozódnak a német népi elkülönülés tendenciái. Ezzel párhuzamosan pedig, sőt egyre nyíltabban, intenzív kapcsolatok épülnek ki a Volksbund és a Magyarországon élő birodalmi németek nemzetiszocialista szervezete között. 1940 őztől egyre nyíltabban hangoztatják politikai párt-

tá alakulásuk szándékát, s erre való készségüket is, mely esetben „ez a párt az NSDAP lesz” – hangsúlyozta Basch. Baschék túlkapasait már maga a német követség inti le. Sajátos helyzet alakul ezáltal, mert a harcias Volksbund-propaganda közepette szívsón erősödik a csendben folyó német behatolás. 1941 folyamán a szovjetellenes háború megindulásáig töretlenül erősödik a Volksbund, mert a náci Németország háborús sikerei növelik táborát, sőt az 1941. évi népszámláláskor tapasztaltak alapján az asszimilációs folyamat jelentős lefékeződését állapíthatjuk meg, ami a kor magyar politikája számára már a disszimiláció rémét vetítette fel.

A szovjetellenes háború indulása idején a Volksbund szervezkedése tovább erősödött. A német politika – más magyar szélsőjobboldali erőkkel együtt – a kormány állandó fenyegetése legfőbb eszközének tekintette az időközben egészen nyíltan nácizálódó Volksbundot. De már Bárdossy miniszterelnökségének utolsó szakaszában, majd Kállay alatt egyre erősödő tendenciával jelentkezik a magyar kormánynak az a taktikája, hogy a szovjetellenes háború és a szocialista-kommunista baloldali belső veszély elleni küzdelem közös érdekeire hivatkozva emel szót a belső rend volksbundista megbontóival szemben, s így próbálja elérni, hogy a Volksbundot maga a német birodalmi kormány rendszabályozza meg. (Az államhatalom tekintélyének lejárata, a belső rend meglazulása ugyanis baloldali veszélyt is felidézhet.)

Tárgyalja a szerző a magyarországi SS-toborzás kérdéseit, a Kállay-kormány és a Volksbund kapcsolatát, a magyar lakosság és a népi németek összecsapásait, a Kállay-kormány és a vezető német politikusok tárgyalásait, egészében azt a folyamatot, amelynek eredményeként a magyar kormánynak, nem utolsó sorban Kállay ügyes taktikai húzásainak révén 1942 folyamán végül is sikerült a Volksbund előretörését megfékeznie, a magyar kormány iránti lojálisabb magatartásra kényszeríteni.

A későbbiekben a német népcsoport-politika mind jobban alárendelődött a háború pilanatnyi gyakorlati követelményeinek. A németek harctéri helyzetének romlása, a hitleri kitelepítési tervek Európa más tájain történő realizálódása, amely egész „kitelepítési pszichózist” eredményezett, 1942–1943 fordulóján a Volksbund-tagság bizonyos megingásával, sőt tömeges kilépésekkel járt együtt. A válság a vezetőségen belüli ellentétek kiéleződésével is együttjárt.

Az új helyzetben (Sztálingrád és Voronyezs után) a magyar kormány is erőteljesebb fellépésre határozza el magát: nem járul hozzá a németek által követelt 50 000 SS toborzásához, csak 10 000 toborzást engedélyez, egyértelműen követeli a Birodalomtól (és el is éri) a Volksbund mérsékleltre intését. A baloldali belpolitikai erők is erőteljesen lépnek fel a „népcsoport-politika” és a „népcsoport-jog” ellen.

A birodalmi vezetés a számára egyre nehezebbé váló háborús viszonyok között „a német népcsoportok érdekeit mindinkább alárendelte a nagy német népközösség érdekének nyilvánított birodalmi érdekeknek: a sokoldalúan kidolgozott népcsoport-jog egész rendszeréből hovatovább tulajdonképpen egyetlen jog és kötelesség szorított háttérbe minden mást, az ti., hogy a német népcsoportok tagjai a német haderő rendelkezésére álljanak, ill. a német hadigépezet, a közellátás számára termeljenek” – állapítja meg a hanyatlás korszakának jellemzésére a szerző.

A könyv végigvezeti az olvasót az utolsó háborús éveken is, és a Volksbund utolsó nagy erőfeszítését is ismerteti, amelynek során az megkísérli a magyarországi német lakosság kiűrését a nyilas uralom idejére. Az akció sikertelen maradt, s a Szálásival való zavartalan együttműködést általában is akadályozta a népcsoport-elmélet és Szálasi „hungarizmusa” között meglévő ideológiai különbség.

A Volksbundot végül is 1945. március 22–29 között szórták szét a háború magyarországi szakaszának befejező hadműveletei. Akkor hagyta el az országot a vezetőség. Ma pontos adatokkal nem rendelkezünk arra vonatkozóan, mennyire tehető az utolsó hetekben kimenekülő német lakosság száma. (A becslések szerint a Magyarországon élők 10–30%-a lehetett.)

Igyekezünk tömör, összefoglaló tartalmi ismertetést is adni a hallatlan gazdag problematikából. Hiányérzetünk pusztán egyetlen vonatkozásban van: érdemes lett volna ebben a szép monográfiában egyfajta társadalomtörténeti vizsgálatot is adni, választ keresve arra

a kérdésre is, hogy a hazai németiség mely rétegei játszottak vezető szerepet a Volksbundban, s melyek adták tömegbázisát a náci jellegű, radikális fasiszta népi-német mozgalomnak.

A könyv szép nyeresége történetírásunknak. Mintaszerű jegyzetelése, magyarázó szövegei rendkívül megkönnyítik az olvasó tájékozódását, szélesítik adatszerű ismereteit.

Stier Miklós

BEREND T. IVÁN

ÖT ELŐADÁS GAZDASÁGRÓL ÉS OKTATÁSRÓL.

Magvető („Gyorsuló idő”) 1978.

„...illetékes-e a gazdaságtörténet arra, hogy... a jelen, sőt a közeljövő gazdaságpolitikáját jellemző tényeket vizsgálódási körébe vonja?” – kérdezi Berend T. Iván egy olyan kötet zárótanulmányát exponálva, melynek tartalma kétségbevonhatatlanná teszi az igenlő válasz jogosságát. Hiszen nyilvánvaló, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok történeti meghatározottságáról szóló bármily ragyogó elméleti fejtegetésnél hatásosabb választ adnak e kérdésre azon örvendetesen szaporodó konkrét kérdéseket tárgyaló tanulmányok, melyek a jelenkor viszonyait, s a jövő lehetséges mozgásterén belül a kívánatos pályát történeti szempontok érdemi alkalmazásával rajzolják meg. Nem véletlen, hogy a „jelenkor-kutatás” utóbbi évtizedének legjelentősebb munkái közgazdaságtanban és szociológiában egyaránt történeti szemléletben fogantak, és magától értetődő módon gyümölcsöztetik az eredetileg a gazdaság- és társadalomtörténeti irodalomban meghonosodott nemzetközi összehasonlítás módszerét. Talán elég bizonyító erővel bír ezzel kapcsolatban, ha példaként, Berend T. Iván számos idevágó tanulmányán túl, Csernok Attila–Erlich Éva–Szilágyi György könyvére, Jánossy Ferenc tanulmányaira, Kornai János gazdasági növekedésről szóló kötetére vagy Szelényi Iván–Konrád György a városfejlődés és lakásgazdálkodás témakörében született alapvető írásaira utalunk.

Az „Öt előadás...” tehát olyan kedvező irányban, igaz, sajnos nem töretlenül átalakuló társadalomtudományos szemlélet légkörében született, melyben nem az „elfogult” történész, hanem a közgazdász mondta ki, hogy a jövő megtervezésében az elvontan szemlélt jelen dezorientál, mert a ma tényleges állapota „csak létrejövésének történelmi folyamata révén ragadható” meg. (Jánossy Ferenc: *Gazdaságtörténet és gazdaságtervezés*, in: *Tervgazdálkodásunk időszzerű kérdései*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 152. o.) Bármily nagyra is értékeljük azonban e szemléleti átalakulás jelentőségét, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az eredményeket többnyire még a fontos új kérdésfelvetések jelentik, vagy – ami nem kevésbé lényeges – a régi kérdések új összefüggésekben történő újrafogalmazása. (Talán kedvezőtlenebb a mérleg mindezen eredmények gazdaság- és társadalompolitikában való tényleges érvényesülése terén.)

Jelenkori gazdaságfejlődésünk megismerésének ezen logikus és szükségszerű fokát reprezentálja a Berend T. Iván 1975 és 1977 között született öt előadását összefoglaló kötet is. A keletkezés időrendjében felsorakoztatott tanulmányok tematikus és tartalmi-logikai összefüggésük révén egyetlen gondolati építmény elemeiként kezelhetők, mely építmény egy csúcsára állított piramisra emlékeztet.

A piramis széles talapzata („A szocialista gazdaságpolitika három évtizede Magyarországon”) a koncepcionális változások szerint tagolva tematikus szempontból átfogó, extenzív képet nyújt a gazdaságpolitika felszabadulás utáni történetéről, a korszak egységét a gazdasági stratégia fő célkitűzéseinek (a szocialista termelési viszonyok kiépítése; magas termelési, termelékenységű szint elérése; az életviszonyok állandó javítása) azonosságában, kontinuitásában jelölve meg. E stratégiai célok, érvényesítésük módszerei, objektív és szubjektív feltételei együttes hatása révén, időben nagyon eltérő módon és következetességgel, vagy egyenesen egymásnak ellentmondóan valósultak meg. Így az első periódus (1948–1956/57) a termelési viszonyok átalakításával és a gazdaság aggregát volumenmutatóinak robba-

násszerű – igaz nem törésmentes – növekedésével, de egyszermind a gazdasági hatékonyság és az életszínvonal emelkedésével kapcsolatos követelmények szembetűnő háttérbe szorításával jellemezhető. A második, a hatvanas évek közepéig-végéig tartó periódust a bekövetkezett kedvező szemléleti változások, valamint a részleges mechanizmus-módosítások nyomán a szerző korrekciós szakaszként értékeli, nem feledve azonban, hogy még számos kedvezőtlen, a folytonosság irányában ható tényező (az alacsony szintű nemzetközi munkamegosztás, amely nem kedvezett az autarkias gyakorlattól, s így a nehézipar által dominált iparszerkezettől való elszakadásnak, továbbá a rendszer egészét tekintve továbbélt tervezési-irányítási rendszer) korlátozta a felismerten szükségessé vált pályamódosításokat. A harmadik periódust az előzőben még inkább csak csírázó kedvező tendenciák felerősödése jellemzi: a szocialista országok korszerűbb formákat öltő, s intenzívebb gazdasági együttműködése; a tőkés országokkal való gazdasági érintkezés kibővülése, mely az enyhülésnek köszönhető; a gazdaságirányítási rendszer átfogó reformja; az arányosabb szerkezeti fejlődés, s az immár teljes egészében a termelékenység emelkedésére alapozott növekedés.

A gazdasági stratégia céljainak érvényesítése nemcsak azért követelte (s részben követeli) a gazdaságfejlesztés koncepciójának újrafogalmazását, mert a fejlődés belső feltételei a hatvanas évek második felétől, a világgazdasági viszonyok pedig a jelen évtized második harmadától gyökeres változáson mentek keresztül, hanem azért is, mert iparosításunk első két évtizedének tudatosan vállalt – s a fejlődési pálya tehetetlenségi nyomatóka által is konzervált – túlfeszített diszharmóniái olyan szűk keresztmetszeteket teremtettek, melyeknek feloldása elengedhetlenné vált. Ezen szűk keresztmetszetek között kétségkívül az egyik döntő láncszem infrastruktúránk fejlődésének, mind a gazdaság általános fejlettségi szintjéhez, mind pedig – Kornai János kifejezésével élve – a nemzetközi főáramlatokhoz viszonyított lemaradása. „Az infrastruktúra (háttérágazat) fejlesztése – történeti összefüggésben” c. előadás ezért szervesen kapcsolódik – a „piramis” immár kisebb kiterjedésű, de mélyebben fekvő szeleteként – az általános fejlődés előzőben felvázolt képéhez, ennek egy mozzanatát bontva ki részletesebben. A közép-kelet-európai példaként vázolt magyar infrastruktúra fejlődésének ábrázolásához a támpontokat az általános gazdasági fejlettség szintjéhez való viszonyítás és az időben változó nemzetközi fejlődési irányokkal való egybevetés nyújtja. A XIX. század második felében, az I. világháborúig tartó szakaszban az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a háttérágazat fejlettségi szintje elérte vagy nagyon megközelítette a korabeli legfejlettebb országokét, vagyis meghaladta a gazdaság egészének fejlettségét. A XX. század első fele, illetve a két háború közötti korszak mérlege már kedvezőtlenebb, mert noha Magyarországon az infrastruktúra bővülése erőteljesebb volt a termelő ágazatokénál, e fejlődés már kizárólag a csekély tőkeigényű háttérágazatokra korlátozódott (kereskedelmi hálózat, egészségügy, sportlétesítmények, oktatásügy), míg (a dinamikus fejlődést mutató villamosítás kivételével) a tőkeigényes területek (tömegkommunikáció, közúti közlekedés – automobilizmus, városépítés) fejlődése megmerevedett vagy igen lassú, következtelen volt. A lemaradás a felszabadulást, illetve a fordulat évét követően – az iparosítási politika egyoldalú preferenciáinak köszönhetően – tovább fokozódott: egyrészt mert nem – vagy csak részlegesen – nyert megoldást a megelőző korszak halasztása, másrészt további léphátrány alakult ki a XX. század második felének modern fejlődési tendenciáihoz viszonyítva (a szolgáltatások, hírközlés, új típusú kereskedelmi hálózat, városfejlődés és az energiarendszer terén). Az infrastruktúra és a gazdaság egészének fejlettségi szintje közötti rés ezúttal visszajára fordult, minőségileg új helyzetet teremtve, hiszen ha modern gazdaságtörténetünk tőkés korszakában a viszonylag „túlmeretezett” háttérágazat fejlődése az egyik fontos növekedési stimulus szerepét tölthette be, akkor napjainkra – még ha figyelembe vesszük a hatvanas évek második felétől megindult kedvező változásokat is – a mennyiségi és minőségi lemaradás továbbfejlődésünk (nem egy vonatkozásban egyszerű szintenmaradásunk) legfajtozatosabb korlátjaként hat. A hetvenes évek második harmadától megindult világgazdasági változások csak látszólag „magyarázhatnak” további halasztásokat, mulasztásokat e téren.

Különösképpen indokolt ezen összefüggésben kiemelni oktatásunk problémakörét, az oktatási rendszer felépítése, s az oktatás tartalma vonatkozásában éppúgy, mint tárgyi és személyi feltételei szempontjából. A tematikus átfogás további beszűkítése bőségesen gyümölcsözők a mondanivaló konkrétságában és mélységében. A piramis építményét teljessé

tevő három előadás az utolsó révén kerül szoros, egyértelmű összefüggésbe az eddig említettekkel. A történelmi szemléletet érvényesítő új integrált társadalomtudományi tantárgy koncepciója, a társadalomtudományok korszerű műveltségben betöltendő szerepének – gyakorlati, oktatáspolitikai érdekű – megfogalmazása csak látszólag melléktermékei, kiterői a kötet egyébként egységes gondolatmenetének. Az MTA 1977. májusi közgyűlésén elhangzott előadás („Mai gazdaságpolitikánk – történelmi összefüggésben”) fejtegetése ugyanis meggyőzően bizonyítja, hogy az időben párhuzamosan lezajló nemzetközi és hazai gazdaságtörténeti korszakváltás szelektív export-orientált gazdaságfejlesztést követel, melynek előfeltétele: a gazdaság rugalmassága – s ezt bőséges történeti tapasztalatok bizonyítják – alapvetően az általános képzettségi, kulturális színvonal függvénye. Nem árt emlékeztetni ezzel kapcsolatban Jánossy Ferenc felfogására, mely szerint a gazdasági fejlődés motorja a foglalkoztatottak szakmastruktúrája és a munkahelystruktúra közötti feszültség. Az ágazati szerkezet változása, valamint a technológiai fejlődés nyomán – makro- és mikroszinten egyaránt – újratermelődő feszültség feloldásának, a szakmastruktúra kellő dinamizmusának elengedhetetlen feltétele a munkaadók mellett állók kulturáltsága, magas szintű általános (és így „konvertibilis”) képzettsége. (Vö. Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról, különösen a „Fejlődés és »gazdaságtalan« beruházás” c. fejezet. Magvető Könyvkiadó, 2., bővített kiadás, 1975. 347–354. o.) A világgazdasági korszakváltás, az új viszonyokhoz való alkalmazkodás ezért az oktatáspolitikára és gazdaságpolitikára külön-külön is, de együttműködésükre éppen úgy jelentős feladatokat hárít. Kulcsfontosságú kérdéssé vált a gazdaságfejlődés (de, tegyük hozzá, társadalmunk mobilitása) szemponjtából, hogy oktatáspolitikánk ellen tudjon állni az egyre szélsőségesebben specializált képzés irányába ható „tömegnyomásnak”, s elsősorban a középszintű oktatást – a korszerű tartalmi követelményeket szem előtt tartva – az erős általános képzés felé terelje. A másik oldalon viszont a gazdaságpolitika feladata – ésszerűen csökkentve a „gazdaságtalan” (a szakmastruktúra mobilitását elősegítő) beruházások szempontjából kedvezőtlenül magas időpreferenciáit, hogy mindezt a beruházások és a bérpolitika terén alátámassza.

Hadd utaljak azonban a problémakör egy másik mozzanatára, mely feltehetően – túl a kötetben foglalt írások műfaji kötöttségein – a feszített ütemű iparosítás értékelés miatt nem nyert kellő megvilágítást a könyvben. A gazdaságfejlesztés e hatvanas évek közepéig érvényesülő gyakorlata Berend T. Iván koncepciójában ugyanis teleologikus jellegűt ölt, amennyiben a fejlesztés aránytalanságainak, az „előretolt ékeknél” a kiépítése véleménye szerint „végső eredményében mégis a front egész vonalának előnyomulását szolgálta.” (59. o.) Nem tagadva gazdaságtörténetünk e sajátos második „take off”-jének jelentőségét, az eredmények és áldozatok konkrét felmérése látszik szükségesnek ahhoz, hogy pontosabban megfogalmazzuk az „ékek” mélységének azt a mértékét, melyet túllépve az egész frontvonal felzárkózása válik veszélyeztetetté, vagy esetleg megfordul a kapcsolat, s nem az ékek szolgálják a későbbi frontális felzárkózást, hanem a széles frontvonal újratermelődő lemaradása az ékeket („optimális” ék esetében az összefüggés persze, időben elválva, „oda-vissza” érvényesül). Még a hasonlatnál maradván talán nem anakronisztikus a XIX. századi hadtudós Carl von Clausewitz elemzésére utalni, amelyben őt pontba foglalta össze az inváziós haderő ellenséges területre való behatolásának mértékével arányosan növekvő veszélyeket, hátrányokat, többek között azt is említve, hogy a „A folytonosan gyengülő és szüntelen kiegészítést is kívánó haderőnek az erőforrásoktól való eltávolodása az előrenyomulással egyre jobban érezeti hatását. A hódító hadsereg ebben a lámpafényhez hasonlít; minél jobban apad a tápláló olaj és távolodik a fókuszról, annál kisebb lesz a láng, míg végül kialszik.” (Carl von Clausewitz: A háborúról, II. k. Zrínyi Könyvkiadó, 1962. 398–399. o.) Míg azonban Clausewitz az invázió előnyeit is felsorolja, addig irodalmunkban az erőltetett növekedés korszakára vonatkozóan erről az oldalról még a szempontok rendszeres kidolgozása is hiányzik. A hátrányok felméréséhez viszont fontos támpontokat nyújt Kornai János 1971-es tanulmánya, melynek tizenkét harmónia-követelménye (és ezek megsértésének – az ékek túlzott előrenyomulása hatásának – tipológiája) kiindulópontja lehetne a nagyrészt még megvalósításra váró elemzésnek. (Kornai János: Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról. Akadémiai Kiadó, 1972.) Azért csak nagyrészt, és nem egészében, mert e téren Jánossy Ferenc 1969-ben publikált tanulmánya igen fontos kezdeményezés. (Jánossy Ferenc: Gazda-

ságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja, Közgazdasági Szemle, 1969/7-8.) E tanulmány gazdaságunk quasi-fejlett struktúrájában fogalmazta meg a megtett út egyenlegét. A quasi-fejlettség lényege a szakma- és munkahelystruktúra közötti feszültség egyenetlensége, az, hogy a kedvezőtlen feltételek között megvalósított erőltetett iparosítás révén egyoldalúan az ágazati szerkezet gyors átalakulása készítette a munkaerőt munkahelyváltoztatásra és új szakma elsajátítására, míg üzemi szinten ez a feszültség – mely itt a folytonos korszerűsítést előfeltételezi – hiányzott. Noha Jánossy majd' 10 évvel ezelőtt javasolta döntő stratégiai célként a quasi-fejlett állapot felszámolását (az adott technológia által megkövetelt képzettség és rutin elsajátítását, s az elavult ágazatok modernizálását), ennek aktualitása napjainkra sem vesztett erejéből.

Nyilvánvaló, hogy Berend T. Iván az oktatáspolitikát középpontba helyező koncepciója és Jánossy itt érintett felfogása nem ellentmondanak, hanem kölcsönösen feltételezik és kiegészítik egymást. A további kutatásra ösztönző, gondolatgazdag „Öt előadás”-t abban a reményben ajánljuk az olvasónak, hogy az – legyőzve „a megszokás hatalmas erejét” – hatásában meg fogja haladni a „puszta” szellemi élmény jelentőségét, s hamarosan gyakorlati gazdaság- és oktatáspolitikai intézkedésekben ismerhetjük fel eredményeit.

Péteri György

A kiadásért felel az Akadémia Kiadó igazgatója
 Műszaki szerkesztő: Marton Andor
 A kézirat nyomdába érkezett: 1979. XI. 21 Terjedelem: 23,1 (A/5 ív)
 A szedés a Zrínyi Nyomdában készült,
 a nyomást és a kötést az Akadémiai Nyomda végezte

TARTALOM

AZ MTA I. ÉS II. OSZTÁLYÁNAK 1978. ÉVI KÖZGYÜLÉSI EGYÜTTES
TUDOMÁNYOS ÜLÉSE

Niederhauser Emil: Kelet-Európa a magyar történettudományban	1
Sziklay László: A magyar irodalomtudomány és Kelet-Európa	7
Garas Klára: Kelet-Közép-Európa és a magyarországi művészet a 17-18. században	15
Hadrovics László: A magyar nyelvtudomány Délkelet-európai eredményei és feladatai	21
Gunda Béla: A magyar néprajz és a kelet-európai kutatások	27
Bóna István: Régészetünk és Kelet-Európa	39

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Beszámoló a Filozófiai és Történettudományok Osztályának tevékenységéről (1976-1978)	49
Jelentés a művészettörténettudomány helyzetéről	75
Herbert Hunger: Ideológia és rendszerstabilizálás a bizánci államban	101
M. I. Finley: Az antik rabszolgatartás és a modern ideológia	109
Az Osztrák-Magyar Történész Vegyesbizottság I. (budapesti) tudományos ülése (1978. IX. 20-22.)	129
Pach Zsigmond Pál megnyitója	129
Richard Georg Plaschka: Az Adria – közös vonzerő a magyar és az osztrák történelemben	133
Mátrai László: A magyar és az osztrák kultúrtörténet közös vonásai a századfordulón	149

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS ÜLÉSEK

Beszámoló a Nemzetközi Kultúrtörténeti Symposion „Mogersdorf” 1978. évi eszéki üléséről	153
Ránki György: A pannon térség ipari fejlődésének összehasonlító regionális vizsgálatához	153
Beszámoló a tudományos tanácskozásokról (T. Mérey Klára)	165
A szlávok etnogenezise (Erdélyi István)	173

TANULMÁNYOK

Ferenczy Endre: A római történeti kutatás helyzete	177
Dán Róbert: Mathias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc	185
Pléh Csaba: A magyar pszichológia fejlődésének néhány jellemzője a publikációk mennyiségi elemzésének tükrében	209
Pritz Pál: Fejezet a Gömbös-kormány keleti politikájának történetéből	233

RECENZÍÓK

R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain (Barta Gábor)	253
Bölgöny József: Magyarország kormányai 1848-1975 (Falvai Ferenc-Nagy Károly)	255
Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund (Stier Miklós)	258
Berend T. Iván: Öt előadás gazdaságról és oktatásról (Péteri György)	261